श्रीः ।

अमरकोषः ।

संक्षिप्तमाहेश्वर्या टीकया समेतः ।

मूल्यं १।। सपादरूप्यकम् ।

THE AMARAKOṢA.

WITH

A SHORT COMMENTARY.

EDITED BY

WĀSUDEV LAXMAN S'ĀSTRĪ PANS'ĪKAR.

Eighth Edition

REVISED BY

Nārāyaṇ Ram Āchārya "Kāvyatīrth"

PUBLISHED BY

PĀṆḌURANG JĀWAJĪ,

PROPRIETOR OF THE 'NIRṆAYA-SĀGAR' PRESS,

BOMBAY

1940

Publisher:–Pandurang Jawaji, } 'Nirnaya-sagar' Press,
Printer:–Ramchandra Yesu Shedge, } 26-28, Kolbhat Street, Bombay.

श्रीः ।

अमरकोषः ।

संक्षिप्तमाहेश्वर्या टीकया समेतः ।

पणशीकरोपाह्वलक्ष्मणशर्मतनुजवासुदेवशर्मणा

पूर्वसंस्कृतस्यास्य

अष्टमं संस्करणम्

श्रीमदिन्दिराकान्तचरणान्तेवासिना

नारायण राम आचार्य "काव्यतीर्थ"

इत्यनेन संशोधितम् ।

मुम्बय्यां

पाण्डुरङ्ग जावजी इत्येतैः,

स्वीये निर्णयसागरमुद्रणयन्त्रालयेऽङ्कयित्वा च

प्राकाश्यं नीतम् ।

शाके १८६२, सन १९४०

॥ श्रीः ॥

नामलिङ्गानुशासनं नाम

अमरकोषः ।

संक्षिप्तमाहेश्वर्या टीकया समेतः ।

प्रथमं काण्डम् ।

१. मङ्गलाचरणम् ।

यस्य ज्ञानदयासिन्धोरगाधस्यानघा गुणाः १
सेव्यतामक्षयो धीराः स श्रिये चामृताय च २

२. प्रस्तावना ।

समाहृत्यान्यतन्त्राणि संक्षिप्तैः प्रतिसंस्कृतैः ३
संपूर्णमुच्यते वर्गैर्नामलिङ्गानुशासनम् ४

१-२. भो धीराः, अगाधस्यातिगम्भीरस्य ज्ञानदयासिन्धोर्ज्ञानकरुणयोः समुद्रस्य यस्यानघा निर्मला गुणाः क्षान्त्यादयः सन्ति, सोऽक्षयः श्रिये संपत्तयेऽमृताय मोक्षार्थं च भवद्भिः सेव्यतामाराध्यताम् ॥

३-४. अन्येषां तन्त्राणि शास्त्रान्तराणि समाहृत्यैकत्र कृत्वा संक्षिप्तैरल्पविस्तरबह्वर्थैः प्रतिसंस्कृतैः प्रतिपदं प्रकृतिप्रत्ययविचारेण कृतसंस्कारैर्वर्गैः सजातीयसमूहैः संपूर्णं साङ्गोपाङ्गं नाम्नां स्वरित्यादीनां लिङ्गानां च स्त्रीपुंनपुंसकाख्यानामनुशासनं व्युत्पादकं शास्त्रं मयोच्यते ॥

३. परिभाषा ।

शो रूपभेदेन साहचर्याच्च कुत्रचित् ५
ुंनपुंसकं ज्ञेयं तद्विशेषविधेः क्वचित् ६
ख्यानाय न द्वन्द्वो नैकशेषो न संकरः ७
ऽत्र भिन्नलिङ्गानामनुक्तानां क्रमादृते ८
ङ्गयां त्रिष्विति पदं मिथुने तु द्वयोरिति ९
द्धलिङ्गं शेषार्थं त्वन्ताथादि न पूर्वभाक् १०

-१०. अत्र प्रायशो बाहुल्येन रूपभेदेनाकारविशेषेण स्त्रीपुंनपुंसकं ज्ञेयम् । —'लक्ष्मीः पद्मालया पद्मा' (५४), 'पिनाकोऽजगवं धनुः' (६९)। तथा चित्साहचर्याच्छब्दान्तरसांनिध्याल्लिङ्गं ज्ञेयम्। यथा—'अश्वयुगश्विनी' (१८७) ात्मभूः सुरज्येष्ठः' (३१), 'वियद्विष्णुपदम्' (१४५)। अत्र संदिग्धानि 'अश्व-ह्मवियन्ति' 'अश्विन्यात्मभूविष्णुपदं' साहचर्यात्स्त्रीपुंनपुंसकलिङ्गानि । तथा त्तद्विशेषविधेर्लिङ्गविशेषोक्तेः । यथा—'भेरी स्त्री दुन्दुभिः पुमान्' (३७३), वे त्रिविष्टपम्' (१२) । अत्रास्मिन्ग्रन्थेऽनुक्तानामव्युत्पादितानां भिन्नलिङ्गाना-मानलिङ्गानां नाम्नां भेदाख्यानाय लिङ्गभेदं समाख्यातुं द्वन्द्वो न कृतः । ा—'कुलिशं भिदुरं पविः' (९३) । न तु 'कुलिशभिदुरपवयः' इति । तथैक-ोऽपि न कृतः । यथा—'नभः खं श्रावणो नभाः' (२८८१) । न तु 'खश्रा-ौ तु नभसी' इति । तथा क्रमादृते क्रमं विना संकरोऽपि भिन्नलिङ्गानां मिश्री-वोऽपि न कृतः । किं तु स्त्रीपुंनपुंसकानि क्रमेण पठितानि । यथा—'स्तवः त्रं नुतिः स्तुतिः' (३३३) इति, न तु 'स्तुतिः स्तोत्रं स्तवो नुतिः' इति त्रिलिङ्ग्यां ङ्गत्रयसमाहारे 'त्रिषु' इति पदमुक्तम् । यथा—'त्रिषु स्फुलिङ्गोऽग्निकणः' १४) । 'स्फुलिङ्ग'शब्दो लिङ्गत्रयेऽपि वर्तत इत्यर्थः । तथा मिथुने स्त्रीपुंस-स्तु 'द्वयोः' इति पदम् । यथा—'वह्नेर्द्वयोर्ज्वालकीलौ' (११३) । तथा निषि-लिङ्गं शेषार्थम् । यत्र लिङ्गं निषिद्धं तत्र तदवशिष्टं लिङ्गं ज्ञेयम् । यथा—

४ स्वर्गवर्गः ।

स्वरव्ययं स्वर्गनाकत्रिदिवत्रिदशालयाः ११
सुरलोको द्योदिवौ द्वे स्त्रियां क्लीबे त्रिविष्टपम् १२
अमरा निर्जरा देवास्त्रिदशा विबुधाः सुराः १३
सुपर्वाणः सुमनसस्त्रिदिवेशा दिवौकसः १४
आदितेया दिविषदो लेखा अदितिनन्दनाः १५
आदित्या ऋभवोऽस्वप्ना अमर्त्या अमृतान्धसः १६
बर्हिर्मुखाः क्रतुभुजो गीर्वाणा दानवारयः १७
वृन्दारका दैवतानि पुंसि वा देवताः स्त्रियाम् १८

'व्योमयान विमानोऽस्त्री'(९५)इत्यत्र स्त्रीलिङ्गे निषिद्धे विमानस्य पुनपुसकविधि । तथा 'तु'शब्दोऽन्ते यस्य तत् 'त्वन्तम्' । 'अथ'शब्द आदिर्यस्य तत् 'अथादि' । इद द्वय पूर्वभाड् न भवति पूर्वेण न सबध्यते । यथा—'पुलोमजा शचीन्द्राणी नगरी त्वमरावती' (८९) इत्यत्र 'नगरी' इति त्वन्त पदमिन्द्राण्या न सबध्यते, किं त्वमरावत्या सबद्धम् । तथा 'नित्यानवरताजस्रमप्यथातिशयो भर' (१३१) इत्यथादिपद न पूर्वभाक् । कि तु भरस्य पर्याय कृत ॥

११–१४२ स्व , स्वर्ग , नाक , त्रिदिव , त्रिदशालय , सुरलोक , द्यौ , द्यौ त्रिविष्टपम , इति ९ नामानि **स्वर्गस्य** । तत्र 'स्वर्' इत्यव्ययम् । लिङ्गसख्याका रकाभाववदित्यर्थ । 'द्योदिवौ' द्वे स्त्रीलिङ्गे । 'त्रिविष्टपम्' क्लीबे नपुसक एव ॥— अमरा , निर्जरा , देवा , त्रिदशा , विबुधा , सुरा , सुपर्वाण , सुमनस , त्रिदिवेशा , दिवौकस , आदितेया , दिविषद , लेखा , अदितिनन्दना , आदित्या ऋभव , अस्वप्ना , अमर्त्या , अमृतान्धस , बर्हिर्मुखा , क्रतुभुज , गीर्वाणा दानवारय , वृन्दारका , दैवतानि, देवता , इति २६ **देवानाम्** । व्यक्तिबाहुल्याद्बहुवचनप्रयोग । विकल्पेन 'दैवत'शब्द पुसि । यथा—'दैवतमिदम्' दै

दित्यविश्ववसवस्तुषिताभास्वरानिलाः १९
ाराजिकसाध्याश्च रुद्राश्च गणदेवताः २०
द्याधराप्सरोयक्षरक्षोगन्धर्वकिंनराः २१
शाचो गुह्यकः सिद्धो भूतोऽमी देवयोनयः २२
सुरा दैत्यदैतेयदनुजेन्द्रारिदानवाः २३
क्रशिष्या दितिसुताः पूर्वदेवाः सुरद्विषः २४
र्वज्ञः सुगतो बुद्धो धर्मराजस्तथागतः २५
मन्तभद्रो भगवान्मारजिल्लोकजिज्जिनः २६
ड्भिज्ञो दशबलोऽद्वयवादी विनायकः २७
नीन्द्रः श्रीघनः शास्ता मुनिः शाक्यमुनिस्तु यः २८
शाक्यसिंहः सर्वार्थसिद्धः शौद्धोदनिश्च सः २९
ातमश्चार्कबन्धुश्च मायादेवीसुतश्च सः ३०
ह्मात्मभूः सुरज्येष्ठः परमेष्ठी पितामहः ३१

ऽयम्' इति । 'देवता' स्त्रियाम् ॥—आदित्या, विश्वे, वसव, तुषिता, ाभास्वरा, अनिला, महाराजिका, साध्या, रुद्रा, एता ९ **गणदेवता.** ॥— द्याधरा, अप्सरस, यक्षा, रक्षांसि, गन्धर्वा, किंनरा, पिशाचा, गुह्यका, द्धा, भूता, एता १० **देवयोनय.** । जातावेकवचनानि ॥—असुरा, दैत्या, तेया, दनुजा, इन्द्रारय, दानवा, शुक्रशिष्या, दितिसुता, पूर्वदेवा, रद्विष, इति १० **असुराणाम्** ॥—सर्वज्ञ, सुगत, बुद्ध, धर्मराज, तथा- त, समन्तभद्र, भगवान्, मारजित्, लोकजित्, जिन, षडभिज्ञ, दशबल, द्वयवादी, विनायक, मुनीन्द्र, श्रीघन, शास्ता, मुनि, इति १८ **बुद्धस्य** —शाक्यमुनि, शाक्यसिंह, सर्वार्थसिद्ध, शौद्धोदनि, गौतम, अर्कबन्धु, ायादेवीसुत, इति ७ बुद्धावान्तरभेदस्य **शाक्यमुनेः** ॥—ब्रह्मा, आत्मभू,

हिरण्यगर्भो लोकेशः स्वयंभूश्चतुराननः ३२
धाताब्जयोनिर्द्रुहिणो विरिञ्चिः कमलासनः ३३
स्रष्टा प्रजापतिर्वेधा विधाता विश्वसृड्विधिः ३४
'नाभिजन्माण्डजः पूर्वो निधनः कमलोद्भवः ✻✻
सदानन्दो रजोमूर्तिः सत्यको हंसवाहनः' ✻✻
विष्णुर्नारायणः कृष्णो वैकुण्ठो विष्टरश्रवाः ३५
दामोदरो हृषीकेशः केशवो माधवः स्वभूः ३६
दैत्यारिः पुण्डरीकाक्षो गोविन्दो गरुडध्वजः ३७
पीताम्बरोऽच्युतः शार्ङ्गी विष्वक्सेनो जनार्दनः ३८
उपेन्द्र इन्द्रावरजश्चक्रपाणिश्चतुर्भुजः ३९
पद्मनाभो मधुरिपुर्वासुदेवस्त्रिविक्रमः ४०
देवकीनन्दनः शौरिः श्रीपतिः पुरुषोत्तमः ४१
वनमाली बलिध्वंसी कंसारातिरधोक्षजः ४२
विश्वंभरः कैटभजिद्विधुः श्रीवत्सलाञ्छनः ४
'पुराणपुरुषो यज्ञपुरुषो नरकान्तकः ✻✻

सुरज्येष्ठ, परमेष्ठी, पितामह, हिरण्यगर्भ, लोकेश, स्वयभू, चतुरानन धाता, अब्जयोनि, द्रुहिण, विरिञ्चि, कमलासन, स्रष्टा, प्रजापति, वेध विधाता, विश्वसृट्, विधि, इति २० **ब्रह्मण**. ॥—विष्णु, नारायण, कृष्ण वैकुण्ठ, विष्टरश्रवा, दामोदर, हृषीकेश, केशव, माधव, स्वभू, दैत्यारि पुण्डरीकाक्ष, गोविन्द, गरुडध्वज, पीताम्बर, अच्युत, शार्ङ्गी, विष्वक्से जनार्दन, उपेन्द्र, इन्द्रावरज, चक्रपाणि, चतुर्भुज, पद्मनाभ, मधुरि वासुदेव, त्रिविक्रम, देवकीनन्दन, शौरि, श्रीपति, पुरुषोत्तम, वनमा बलिध्वसी, कसाराति, अधोक्षज, विश्वभर, कैटभजित्, विधु, श्रीव

जलशायी विश्वरूपो मुकुन्दो मुरमर्दनः' **
वसुदेवोऽस्य जनकः स एवानकदुन्दुभिः ४४
बलभद्रः प्रलम्बघ्नो बलदेवोऽच्युताग्रजः ४५
रेवतीरमणो रामः कामपालो हलायुधः ४६
नीलाम्बरो रौहिणेयस्तालाङ्को मुसली हली ४७
संकर्षणः सीरपाणिः कालिन्दीभेदनो बलः ४८
मदनो मन्मथो मारः प्रद्युम्नो मीनकेतनः ४९
कंदर्पो दर्पकोऽनङ्गः कामः पञ्चशरः स्मरः ५०
शम्बरारिर्मनसिजः कुसुमेषुरनन्यजः ५१
पुष्पधन्वा रतिपतिर्मकरध्वज आत्मभूः ५२
'अरविन्दमशोकं च चूतं च नवमल्लिका **
नीलोत्पलं च पञ्चैते पञ्चबाणस्य सायकाः **
उन्मादनस्तापनश्च शोषणः स्तम्भनस्तथा **
संमोहनश्च कामस्य पञ्च बाणाः प्रकीर्तिताः' **
ब्रह्मसूर्विश्वकेतुः स्यादनिरुद्ध उषापतिः ५३

लाञ्छन, इति ३९ **विष्णो.** ॥—अस्य कृष्णस्य जनक पिता वसुदेव । वसुदेव एवानकदुन्दुभि । २ **कृष्णपितु'** ॥—बलभद्र, प्रलम्बघ्न, बलदेव, अच्युताग्रज, रेवतीरमण, राम, कामपाल, हलायुध, नीलाम्बर, रौहिणेय, तालाङ्क, मुसली, हली, सकर्षण, सीरपाणि, कालिन्दीभेदन, बल, इति १७ **बलरामस्य** ॥—मदन, मन्मथ, मार, प्रद्युम्न, मीनकेतन, कदर्प, दर्पक, अनङ्ग, काम, पञ्चशर, स्मर, शम्बरारि, मनसिज, कुसुमेषु, अनन्यज, पुष्पधन्वा, रतिपति, मकरध्वज, आत्मभू, इति १९ **मदनस्य** ॥—

लक्ष्मीः पद्मालया पद्मा कमला श्रीर्हरिप्रिया ५४
'इन्दिरा लोकमाता मा क्षीरोदतनया रमा **
भार्गवी लोकजननी क्षीरसागरकन्यका' **
शङ्खो लक्ष्मीपतेः पाञ्चजन्यश्चक्रं सुदर्शनः ५५
कौमोदकी गदा खड्गो नन्दकः कौस्तुभो मणिः ५६
'चापः शार्ङ्गं मुरारेस्तु श्रीवत्सो लाञ्छनं स्मृतम् **
अश्वाश्च शैब्यसुग्रीवमेघपुष्पबलाहकाः **
सारथिर्दारुको मन्त्री ह्युद्धवश्चानुजो गदः' **
गरुत्मान्गरुडस्तार्क्ष्यो वैनतेयः खगेश्वरः ५७
नागान्तको विष्णुरथः सुपर्णः पन्नगाशनः ५८
शंभुरीशः पशुपतिः शिवः शूली महेश्वरः ५९
ईश्वरः शर्व ईशानः शंकरश्चन्द्रशेखरः ६०
भूतेशः खण्डपरशुर्गिरीशो गिरिशो मृडः ६१
मृत्युंजयः कृत्तिवासाः पिनाकी प्रमथाधिपः ६२
उग्रः कपर्दी श्रीकण्ठः शितिकण्ठः कपालभृत् ६३

ब्रह्मसू, विश्वकेतु, अनिरुद्ध, उषापति, इति ४ **प्रद्युम्नसूनोः** ॥—लक्ष्मी, पद्मालया, पद्मा, कमला, श्री, हरिप्रिया, इति ६ **लक्ष्म्याः** ॥—लक्ष्मीपतेर्विष्णोः शङ्खः **पाञ्चजन्यः** । तस्य चक्रं **सुदर्शनः** । तस्य गदा **कौमोदकी** । तस्य खड्गो **नन्दकः** । तस्य मणिः **कौस्तुभः** ॥—गरुत्मान्, गरुड, तार्क्ष्य, वैनतेय, खगेश्वर, नागान्तक, विष्णुरथ, सुपर्ण, पन्नगाशन, इति ९ **गरुडस्य** ॥—शंभु, ईश, पशुपति, शिव, शूली, महेश्वर, ईश्वर, शर्व, ईशान, शंकर, चन्द्रशेखर, भूतेश, खण्डपरशु, गिरीश, गिरिश, मृड, मृत्युंजय, कृत्ति-वासा, पिनाकी, प्रमथाधिप, उग्र, कपर्दी, श्रीकण्ठ, शितिकण्ठ, कपालभृत्,

वामदेवो महादेवो विरूपाक्षस्त्रिलोचनः ६४
कृशानुरेताः सर्वज्ञो धूर्जटिर्नीललोहितः ६५
हरः स्मरहरो भर्गस्त्र्यम्बकस्त्रिपुरान्तकः ६६
गङ्गाधरोऽन्धकरिपुः क्रतुध्वंसी वृषध्वजः ६७
व्योमकेशो भवो भीमः स्थाणू रुद्र उमापतिः ६८
'अहिर्बुध्न्योऽष्टमूर्तिश्च गजारिश्च महानटः' **
कपर्दोऽस्य जटाजूटः पिनाकोऽजगवं धनुः ६९
प्रमथाः स्युः पारिषदा ब्राह्मीत्याद्यास्तु मातरः ७०
'ब्राह्मी माहेश्वरी चैव कौमारी वैष्णवी तथा **
वाराही च तथेन्द्राणी चामुण्डा सप्त मातरः' **
विभूतिर्भूतिरैश्वर्यमणिमादिकमष्टधा ७१
'अणिमा महिमा चैव गरिमा लघिमा तथा **
प्राप्तिः प्राकाम्यमीशित्वं वशित्वं चाष्ट सिद्धयः' **
उमा कात्यायनी गौरी काली हैमवतीश्वरा ७२
शिवा भवानी रुद्राणी शर्वाणी सर्वमङ्गला ७३

वामदेव , महादेव , विरूपाक्ष , त्रिलोचन , कृशानुरेता:, सर्वज्ञ , धूर्जटि , नीललोहित , हर , स्मरहर , भर्ग , त्र्यम्बक , त्रिपुरान्तक , गङ्गाधर , अन्धक-रिपु , क्रतुध्वसी, वृषध्वज , व्योमकेश , भव , भीम , स्थाणु , रुद्र , उमापति , इति ४८ **शिवस्य** ॥—अस्य शम्भोर्जटाजूट **कपर्द**: । अस्य धनु **अजगवम्** । तदेव **पिनाक** इत्यपि । अस्य पारिषदा परिषदि साधव **प्रमथा**: । ब्राह्मी-त्याद्या **मातरः** ॥—विभूति , भूति , ऐश्वर्यम्, इति ३ **ऐश्वर्यस्य** । तत्तु 'अणिमा' इत्यादिभेदैरष्टविधम् ॥—उमा, कात्यायनी, गौरी, काली, **हैम-**

अपर्णा पार्वती दुर्गा मृडानी चण्डिकाम्बिका ७४
'आर्या दाक्षायणी चैव गिरिजा मेनकात्मजा **
कर्ममोटी तु चामुण्डा चर्ममुण्डा तु चर्चिका' **
विनायको विघ्नराजद्वैमातुरगणाधिपाः ७५
अप्येकदन्तहेरम्बलम्बोदरगजाननाः ७६
कार्तिकेयो महासेनः शरजन्मा षडाननः ७७
पार्वतीनन्दनः स्कन्दः सेनानीरग्निभूर्गुहः ७८
बाहुलेयस्तारकजिद्विशाखः शिखिवाहनः ७९
षाण्मातुरः शक्तिधरः कुमारः क्रौञ्चदारणः ८०
'शृङ्गी भृङ्गी रिटिस्तुण्डी नन्दिको नन्दिकेश्वरः **
इन्द्रो मरुत्वान्मघवा बिडौजाः पाकशासनः ८१
वृद्धश्रवाः सुनासीरः पुरुहूतः पुरंदरः ८२
जिष्णुर्लेखर्षभः शक्रः शतमन्युर्दिवस्पतिः ८३
सुत्रामा गोत्रभिद्वज्री वासवो वृत्रहा वृषा ८४

वती, ईश्वरा, शिवा, भवानी, रुद्राणी, शर्वाणी, सर्वमङ्गला, अपर्णा, पार्वती, दुर्गा, मृडानी, चण्डिका, अम्बिका, इति १७ **पार्वत्याः** ॥—विनायक, विघ्नराज, द्वैमातुर, गणाधिप, एकदन्त, हेरम्ब, लम्बोदर, गजानन, इति ८ **गणेशस्य** ॥—कार्तिकेय, महासेन, शरजन्मा, षडानन, पार्वतीनन्दन, स्कन्द, सेनानी, अग्निभू, गुह, बाहुलेय, तारकजित्, विशाख, शिखिवाहन, षाण्मातुर, शक्तिधर, कुमार, क्रौञ्चदारण, इति १७ **स्कन्दस्य** ॥—इन्द्र, मरुत्वान्, मघवा, बिडौजा, पाकशासन, वृद्धश्रवा, सुनासीर, पुरहूत, पुरदर, जिष्णु, लेखर्षभ, शक्र, शतमन्यु, दिवस्पति, सुत्रामा,

वास्तोष्पतिः सुरपतिर्बलारातिः शचीपतिः ८५
जम्भभेदी हरिहयः स्वाराण्नमुचिसूदनः ८६
संक्रन्दनो दुश्च्यवनस्तुराषाण्मेघवाहनः ८७
आखण्डलः सहस्राक्ष ऋभुक्षास्तस्य तु प्रिया ८८
पुलोमजा शचीन्द्राणी नगरी त्वमरावती ८९
हय उच्चैःश्रवा सूतो मातलिर्नन्दनं वनम् ९०
स्यात्प्रासादो वैजयन्तो जयन्तः पाकशासनिः ९१
ऐरावतोऽभ्रमातङ्गैरावणाभ्रमुवल्लभाः ९२
ह्लादिनी वज्रमस्त्री स्यात्कुलिशं भिदुरं पविः ९३
शतकोटिः स्वरुः शम्बो दम्भोलिरशनिर्द्वयोः ९४
व्योमयानं विमानोऽस्त्री नारदाद्याः सुरर्षयः ९५

गोत्रभित्, वज्री, वासव, वृत्रहा, वृषा, वास्तोष्पति, सुरपति, बलाराति, शचीपति, जम्भभेदी, हरिहय, स्वाराट्, नमुचिसूदन, सक्रन्दन, दुश्च्यवन, तुराषाट्, मेघवाहन, आखण्डल, सहस्राक्ष, ऋभुक्षा, इति ३५ **इन्द्रस्य** ॥—तस्येन्द्रस्य प्रिया तु पुलोमजेत्युत्तरेण सबन्ध । पुलोमजा, शची, इन्द्राणी, इति ३ **इन्द्रप्रियायाः**। इन्द्रस्य नगरी तु **अमरावती**। तस्य हयोऽश्व **उच्चैःश्रवा**.। तस्य सूत सारथि **मातलि**.। तस्य वनमुपवन **नन्दनम्**। तस्य प्रासादो गृहविशेषो **वैजयन्तः** ॥—जयन्त, पाकशासनि, इति २ **इन्द्रपुत्रस्य** ॥—ऐरावत, अभ्रमातङ्ग, ऐरावण, अभ्रमुवल्लभ, इति ४ **ऐरावतस्य** ॥—ह्लादिनी, वज्रम्, कुलिशम्, भिदुरम्, पवि, शतकोटि, स्वरु, शम्ब, दम्भोलि, अशनि, इति १० **वज्रस्य**। तत्र 'ह्लादिनी' स्त्री । वज्रम्, अस्त्री पुनपुसकलिङ्गम्। 'पव्यादय' पुसि। 'अशनि' द्वयो स्त्रीपुसयो ॥—व्योमयानम्, विमान, इति २ **विमानस्य**। तत्र 'विमान' पुसि क्लीबे च ॥—

स्यात्सुधर्मा देवसभा पीयूषममृतं सुधा ९६
मन्दाकिनी वियद्गङ्गा स्वर्णदी सुरदीर्घिका ९७
मेरुः सुमेरुर्हेमाद्री रत्नसानुः सुरालयः ९८
पञ्चैते देवतरवो मन्दारः पारिजातकः ९९
संतानः कल्पवृक्षश्च पुंसि वा हरिचन्दनम् १००
सनत्कुमारो वैधात्रः स्वर्वैद्यावश्विनीसुतौ १०१
नासत्यावश्विनौ दस्रावाश्विनेयौ च तावुभौ १०२
स्त्रियां बहुष्वप्सरसः स्वर्वेश्या उर्वशीमुखाः १०३
'घृताची मेनका रम्भा उर्वशी च तिलोत्तमा **
सुकेशी मञ्जुघोषाद्याः कथ्यन्तेऽप्सरसो बुधैः' **
हाहा हूहूश्चैवमाद्या गन्धर्वास्त्रिदिवौकसाम् १०४

नारदाद्या **सुरर्षयः**। आदिशब्देन तुम्बुरु-भरत-पर्वत-देवलादय ॥—सुधर्मा, देवसभा, इति २ **देवसभायाः** ॥—पीयूषम्, अमृतम्, सुधा, इति ३ **अमृतस्य** ॥—मन्दाकिनी, वियद्गङ्गा, स्वर्णदी, सुरदीर्घिका, इति ४ **मन्दाकिन्याः** ॥—मेरु, सुमेरु, हेमाद्रि, रत्नसानु, सुरालय, इति ५ **कनकाचलस्य** ॥—मन्दार, पारिजातक, सतान, कल्पवृक्ष, हरिचन्दनम्, एते ५ **देवतरव**। तत्र 'हरिचन्दनम्' क्लीबपुसो ॥—सनत्कुमार, वैधात्र, इति २ **सनकादेः** ॥—स्वर्वैद्यौ, अश्विनीसुतौ, नासत्यौ, अश्विनौ, दस्रौ, आश्विनेयौ, इति ६ **अश्विनीकुमारयोः**। तावुभौ यमलौ, अत एव द्विवचनम् ॥—उर्वशीमुखा 'उर्वशी' इत्याद्या **अप्सरस**, स्वर्वेश्या, इति चोच्यन्ते। अत्र 'अप्सरस'-शब्द एकस्यामपि व्यक्तौ बहुवचनान्त स्त्रीलिङ्ग ॥—हाहा, हूहू, एवमाद्यौ येषा ते तथा त्रिदिवौकसा देवाना **गन्धर्वा** गायना। आद्यशब्दात्तुम्बुरु-विश्वा-

अग्निर्वैश्वानरो वह्निर्वीतिहोत्रो धनंजयः १०५
कृपीटयोनिर्ज्वलनो जातवेदास्तनूनपात् १०६
बर्हिः शुष्मा कृष्णवर्त्मा शोचिष्केश उषर्बुधः १०७
आश्रयाशो बृहद्भानुः कृशानुः पावकोऽनलः १०८
रोहिताश्वो वायुसखः शिखावानाशुशुक्षणिः १०९
हिरण्यरेता हुतभुग्दहनो हव्यवाहनः ११०
सप्तार्चिर्दमुनाः शुक्रश्चित्रभानुर्विभावसुः १११
शुचिरप्पित्तमौर्वस्तु वाडवो वडवानलः ११२
वह्नेर्द्वयोर्ज्वालकीलावर्चिर्हेतिः शिखा स्त्रियाम् ११३
त्रिषु स्फुलिङ्गोऽग्निकणः संतापः संज्वरः समौ ११४
'उल्का स्यान्निर्गतज्वाला भूतिर्भसितभस्मनी **
क्षारो रक्षा च दावस्तु दवो वनहुताशनः' **
धर्मराजः पितृपतिः समवर्ती परेतराट् ११५

वसु-चित्ररथप्रभृतय' ॥—अग्नि, वैश्वानर, वह्नि, वीतिहोत्र, धनजय, कृपीटयोनि, ज्वलन, जातवेदा, तनूनपात्, बर्हि, शुष्मा, कृष्णवर्त्मा, शोचिष्केश, उषर्बुध', आश्रयाश, बृहद्भानु, कृशानु, पावक, अनल, रोहिताश्व, वायुसख, शिखावान्, आशुशुक्षणि, हिरण्यरेता, हुतभुक्, दहन, हव्यवाहन, सप्तार्चि, दमुना, शुक्र, चित्रभानु, विभावसु, शुचि, अप्पित्तम्, इति ३४ **अग्नेः** ॥ और्व., वाडव, वडवानल, इति ३ **वाडवाग्ने'** ॥—ज्वाल, कील, अर्चि, हेति, शिखा, इति ५ **वह्नेरर्चिषः** । तत्र 'ज्वालकीलौ' स्त्रीपुसयो, 'अर्चि.' स्त्रीनपुसकयो, 'हेतिशिखे' स्त्रियाम् ॥—स्फुलिङ्ग, अग्निकण, इति २ **अग्नेः कणिकायाम्** । त्रिषु लिङ्गत्रये ॥—सताप, सज्वर, इति २ **अग्नेः संतापे** ॥—धर्मराज, पितृपति, समवर्ती, परेतराट्,

कृतान्तो यमुनाभ्राता शमनो यमराड्यमः　११६
कालो दण्डधरः श्राद्धदेवो वैवस्वतोऽन्तकः　११७
राक्षसः कौणपः क्रव्यात्क्रव्यादोऽस्रप आशरः　११८
रात्रिंचरो रात्रिचरः कर्बुरो निकषात्मजः　११९
यातुधानः पुण्यजनो नैर्ऋतो यातुरक्षसी　१२०
प्रचेता वरुणः पाशी यादसांपतिरप्पतिः　१२१
श्वसनः स्पर्शनो वायुर्मातरिश्वा सदागतिः　१२२
पृषदश्वो गन्धवहो गन्धवाहानिलाशुगाः　१२३
समीरमारुतमरुज्जगत्प्राणसमीरणाः　१२४
नभस्वद्वातपवनपवमानप्रभञ्जनाः　१२५
'प्रकम्पनो महावातो झंझावातः सवृष्टिकः'　**
प्राणोऽपानः समानश्चोदानव्यानौ च वायवः　१२६
'हृदि प्राणो गुदेऽपानः समानो नाभिमण्डले　**
उदानः कण्ठदेशे स्याद्व्यानः सर्वशरीरगः'　**

कृतान्त, यमुनाभ्राता, शमन, यमराट्, यम, काल, दण्डधर, श्राद्धदेव, वैवस्वत, अन्तक, इति १४ **यमस्य** ॥—राक्षस, कौणप, क्रव्यात्, क्रव्याद, अस्रप, आशर, रात्रिंचर, रात्रिचर, कर्बुर, निकषात्मज, यातुधान, पुण्यजन, नैर्ऋत, यातु, रक्ष, इति १५ **राक्षसस्य** । तत्र 'यातुरक्षसी' नपुंसके ॥—प्रचेता, वरुण, पाशी, यादसांपति, अप्पति, इति ५ **वरुणस्य** ॥—श्वसन, स्पर्शन, वायु, मातरिश्वा, सदागति, पृषदश्व, गन्धवह, गन्धवाह, अनिल, आशुग, समीर, मारुत, मरुत्, जगत्प्राण, समीरण, नभस्वान्, वात, पवन, पवमान, प्रभञ्जन, इति २० **वायोः** ॥—

शरीरस्था इमे रंहस्तरसी तु रयः स्यदः १२७
जवोऽथ शीघ्रं त्वरितं लघु क्षिप्रमरं द्रुतम् १२८
सत्वरं चपलं तूर्णमविलम्बितमाशु च १२९
सततानारताश्रान्तसंततविरतानिशम् १३०
नित्यानवरताजस्रमप्यथातिशयो भरः १३१
अतिवेलभृशात्यर्थातिमात्रोद्गाढनिर्भरम् १३२
तीव्रैकान्तनितान्तानि गाढबाढदृढानि च १३३
क्लीबे शीघ्राद्यसत्त्वे स्यात्त्रिष्वेषां सत्त्वगामि यत् १३४
कुबेरस्त्र्यम्बकसखो यक्षराड्गुह्यकेश्वरः १३५
मनुष्यधर्मा धनदो राजराजो धनाधिपः १३६
किंनरेशो वैश्रवणः पौलस्त्यो नरवाहनः १३७

प्राण, अपान, समान, उदान, व्यान, इमे ५ **शरीरस्था वायुभेदा** ॥—रह, तर, रय, स्यद, जव, इति ५ **वेगस्य** ॥—शीघ्रम्, त्वरितम्, लघु, क्षिप्रम्, अरम्, द्रुतम्, सत्वरम्, चपलम्, तूर्णम्, अविलम्बितम्, आशु, इति ११ **त्वरितस्य**॥—सततम्, अनारतम्, अश्रान्तम्, सततम्, अविरतम्, अनिशम, नित्यम्, अनवरतम्, अजस्रम्, इति ९ **नित्यस्य** ॥—अतिशय, भर, अतिवेलम्, भृशम्, अत्यर्थम्, अतिमात्रम्, उद्गाढम्, निर्भरम्, तीव्रम्, एकान्तम्, नितान्तम्, गाढम्, बाढम्, दृढम्, इति १४ **अतिशयस्य** ॥—शीघ्रादि 'शीघ्र त्वरितम्', (१२८) इत्यारभ्य 'दृढ' शब्द(१३३)पर्यन्त क्लीबे नपुसकलिङ्गे यदुक्तम्, तत्त्वसत्त्वे द्रव्यवृत्तित्वाभाव एव ज्ञेयम्। यथा—'शीघ्र कृतवान्', 'भृश मूर्ख', 'भृश याति'। एषा शीघ्रादीना मध्ये यत्सत्त्वगामि द्रव्यवृत्ति, तत्त्रिषु। तस्य द्रव्यस्य यल्लिङ्ग तदेवास्येत्यर्थ । यथा—'शीघ्रा धेनु', 'शीघ्रो वृष', 'शीघ्र गमनम्'। भरातिशययो सत्त्वगामित्व नास्ति। नित्य पुस्त्वम्॥—कुबेर, त्र्यम्बकसख, यक्षराट्, गुह्यकेश्वर, मनुष्यधर्मा, धनद, राजराज, धनाधिप, किनरेश, वैश्रवण, पौलस्त्य, नर-

यक्षैकपिङ्गैलविलश्रीदपुण्यजनेश्वराः १३८
अस्योद्यानं चैत्ररथं पुत्रस्तु नलकूबरः १३९
कैलासः स्थानमलका पूर्विमानं तु पुष्पकम् १४०
स्यात्किंनरः किंपुरुषस्तुरंगवदनो मयुः १४१
निधिर्ना शेवधिर्भेदाः पद्मशङ्खादयो निधेः १४२
'महापद्मश्च पद्मश्च शङ्खो मकरकच्छपौ **
मुकुन्दकुन्दनीलाश्च खर्वश्च निधयो नव' **

५ व्योमवर्ग. ।

द्योदिवौ द्वे स्त्रियामभ्रं व्योम पुष्करमम्बरम् १४३
नभोऽन्तरिक्षं गगनमनन्तं सुरवर्त्म खम् १४४
वियद्विष्णुपदं वा तु पुंस्याकाशविहायसी १४५
'विहायसोऽपि नाकोऽपि द्युरपि स्यात्तदव्ययम् **
तारापथोऽन्तरिक्षं च मेघाध्वा च महाबिलम् **
विहायाः शकुने पुंसि गगने पुंनपुंसकम्' **

वाहन , यक्ष , एकपिङ्ग , ऐलविल , श्रीद , पुण्यजनेश्वर , इति १७ **कुबेरस्य**॥— अस्य कुबेरस्योद्यान **चैत्ररथम्** । अस्य पुत्रो **नलकूबर**· । अस्य स्थान **कैलास**· । अस्य पूर्नगरम् **अलका** । अस्य विमान **पुष्पकम्** ॥—किनर , किंपुरुष , तुरगवदन , मयु , इति ४ **किंनरमात्रस्य** ॥—निधि , शेवधि , इति २ **सामान्यनिधेः** । ना पुलिङ्ग । काकाक्षिवदुभयत्रास्य सबन्ध ॥— पद्म , शङ्ख , इत्यादयो **निधेर्भेदाः** ॥

१४३-१४५ द्यौ ,दौ ,अभ्रम् , व्योम, पुष्करम् , अम्बरम् , नभ , अन्तरिक्षम् , गगनम् ,अनन्तम् ,सुरवर्त्म,खम् ,वियत् ,विष्णुपदम् ,आकाशम् ,विहाय , इति १६ **आकाशस्य** । तत्र 'द्योदिवौ' स्त्रीलिङ्गे । 'आकाशविहायसी' क्लीबपुसो । शेष क्लीबे॥

६. दिग्वर्गः ।

दिशस्तु ककुभः काष्ठा आशाश्च हरितश्च ताः १४६
प्राच्यवाचीप्रतीच्यस्ताः पूर्वदक्षिणपश्चिमाः १४७
उत्तरा दिगुदीची स्याद्दिश्यं तु त्रिषु दिग्भवे १४८
'अवाग्भवमवाचीनमुदीचीनमुदग्भवम् **
प्रत्यग्भवं प्रतीचीनं प्राचीनं प्राग्भवं त्रिषु' **
इन्द्रो वह्निः पितृपतिर्नैर्ऋतो वरुणो मरुत् १४९
कुबेर ईशः पतयः पूर्वादीनां दिशां क्रमात् १५०
'रविः शुक्रो महीसूनुः स्वर्भानुर्भानुजो विधुः **
बुधो बृहस्पतिश्चेति दिशां चैव तथा ग्रहाः' **
ऐरावतः पुण्डरीको वामनः कुमुदोऽञ्जनः १५१
पुष्पदन्तः सार्वभौमः सुप्रतीकश्च दिग्गजाः १५२
करिण्योऽभ्रमुकपिलापिङ्गलानुपमाः क्रमात् १५३
ताम्रकर्णी शुभ्रदन्ती चाङ्गना चाञ्जनावती १५४

१४६–२१५ दिश , ककुभ , काष्ठा , आशा , हरित , इति ५ **दिशाम्** । ता पूर्वदक्षिणपश्चिमा क्रमेण **प्राची-अवाची-प्रतीच्यः** स्यु । यथा—पूर्वा दिक् प्राची । दक्षिणा दिक् अवाची । पश्चिमा दिक् प्रतीची। उत्तरा दिक् **उदीची**॥—**दिश्य**मिति दिग्भवे । तत्त्रिषु वाच्यलिङ्गम् । यथा—'दिशोहस्ती', 'दिश्या हस्तिनी' इत्यादि ॥—इन्द्र , वह्नि , पितृपति , नैर्ऋत , वरुण , मरुत् , कुबेर , ईश , इति ८ क्रमात्पूर्वादीना **दिशा पतय.** ॥—ऐरावत , पुण्डरीक , वामन , कुमुद ,अञ्जन ,पुष्पदन्त , सार्वभौम , सुप्रतीक , इति ८ क्रमात् **दिग्गजा** । पूर्वादिदिशा धारका गजा इत्यर्थ ॥—अभ्रमु , कपिला, पिङ्गला, अनुपमा, ताम्रकर्णी, शुभ्रदन्ती, अङ्गना, अञ्जनावती, एता ८क्रमात् **करिण्य**।दिग्गजाना स्त्रिय इत्यर्थ ॥-

क्लीबाव्ययं त्वपदिशं दिशोर्मध्ये विदिक् स्त्रियाम् १५५
अभ्यन्तरं त्वन्तरालं चक्रवालं तु मण्डलम् १५६
अभ्रं मेघो वारिवाहः स्तनयित्नुर्बलाहकः १५७
धाराधरो जलधरस्तडित्वान्वारिदोऽम्बुभृत् १५८
घनजीमूतमुदिरजलमुग्धूमयोनयः १५९
कादम्बिनी मेघमाला त्रिषु मेघभवेऽभ्रियम् १६०
स्तनितं गर्जितं मेघनिर्घोषे रसितादि च १६१
शंपाशतह्रदाह्रादिन्यैरावत्यः क्षणप्रभा १६२
तडित्सौदामनी विद्युच्चञ्चला चपला अपि १६३
स्फूर्जथुर्वज्रनिर्घोषो मेघज्योतिरिरंमदः १६४
इन्द्रायुधं शक्रधनुस्तदेव ऋजुरोहितम् १६५

अपदिशम्, विदिक्, इति २ दिशोर्मध्ये **दिग्द्वयमध्यभागे** । तत्र 'अपदिशम्' क्लीबाव्ययम् । नपुसकमव्यय चेत्यर्थ । 'विदिक्' स्त्रियाम् ॥ अभ्यन्तरम्, अन्तरालम्, इति २ **अन्तरवकाशस्य** ॥ चक्रवालम्, मण्डलम्, इति २ **मण्डलस्य** ॥—अभ्रम्, मेघ, वारिवाह, स्तनयित्नु, बलाहक, धाराधर, जलधर, तडित्वान्, वारिद, अम्बुभृत्, घन, जीमूत, मुदिर, जलमुक्, धूमयोनि, इति १५ **मेघस्य** ॥—कादम्बिनी, मेघमाला, इति २ **मेघवृन्दस्य** ॥—अभ्रियमिति **मेघभवे** । तत्रिषु । यथा—'अभ्रिया आप', 'अभ्रिय आसार', 'अभ्रिय जलम्' ॥—स्तनितम्, गर्जितम्, रसितम्, इति ३ **मेघनिर्घोषे** । आदिशब्दाद्ध्वनितादि ॥—शपा, शतह्रदा, ह्रादिनी, ऐरावती, क्षणप्रभा, तडित्, सौदामनी, विद्युत्, चञ्चला, चपला, इति १० **विद्युल्लतायाः** ॥ स्फूर्जथु, वज्रनिर्घोष, इति २ **अशनिनिर्घोषस्य** ॥ मेघज्योति, इरमद, इति २ **मेघज्योतिष** ॥—इन्द्रायुधम्, शक्रधनु, ऋजुरोहितम्, इति ३ **मेघप्रतिफलिता रवि-**

वृष्टिर्वर्षं तद्विघातेऽवग्राहावग्रहौ समौ १६६
धारासंपात आसारः शीकरोऽम्बुकणाः स्मृताः १६७
वर्षोपलस्तु करका मेघच्छन्नेऽह्नि दुर्दिनम् १६८
अन्तर्धा व्यवधा पुंसि त्वन्तर्धिरपवारणम् १६९
अपिधानतिरोधानपिधानाच्छादनानि च १७०
हिमांशुश्चन्द्रमाश्चन्द्र इन्दुः कुमुदबान्धवः १७१
विधुः सुधांशुः शुभ्रांशुरोषधीशो निशापतिः १७२
अब्जो जैवातृकः सोमो ग्लौर्मृगाङ्कः कलानिधिः १७३
द्विजराजः शशधरो नक्षत्रेशः क्षपाकरः १७४
कला तु षोडशो भागो बिम्बोऽस्त्री मण्डलं त्रिषु १७५
भित्तं शकलखण्डे वा पुंस्यर्धोऽर्धं समेंऽशके १७६

रश्मयो धनुराकारेण भान्ति तस्य धनुषः ॥—वृष्टि, वर्षम्, इति २ **मेघवर्षणस्य** ॥—अवग्राह, अवग्रह, इति २ तद्विघाते **वर्षनिरोधे** ॥—धारासंपात, आसार, इति २ **मेघधाराणां निरन्तरपतनस्य** ॥—शीकर इति १ **सूतानां वायुनेतस्ततः प्रेरितानामम्बुकणानाम्** ॥ वर्षोपल, करका, इति २ **यत्प्रथमवृष्टौ मेघोदक कठिनं सदुपलवत् पतति तस्य** ॥—दुर्दिनमिति १ **मेघच्छन्नेऽह्नि** ॥—अन्तर्धा, व्यवधा, अन्तर्धि, अपवारणम्, अपिधानम्, तिरोधानम्, पिधानम्, आच्छादनम्, इति ८ **आच्छादनस्य**। तत्र 'अन्तर्धाव्यवधे' स्त्रियाम्। 'अन्तर्धि' पुंसि ॥—हिमांशु, चन्द्रमा, चन्द्र, इन्दु, कुमुदबान्धव, विधु, सुधांशु, शुभ्रांशु, ओषधीश, निशापति, अब्ज, जैवातृक, सोम, ग्लौ, मृगाङ्क, कलानिधि, द्विजराज, शशधर, नक्षत्रेश, क्षपाकर, इति २० **चन्द्रस्य** ॥—चन्द्रमण्डलस्य षोडशो भाग **कलासंज्ञः** ॥—बिम्ब, मण्डलम्, इति २ **बिम्बस्य** ॥—भित्तम्, शकलम्,

चन्द्रिका कौमुदी ज्योत्स्ना प्रसादस्तु प्रसन्नता १७७
कलङ्काङ्कौ लाञ्छनं च चिह्नं लक्ष्म च लक्षणम् १७८
सुषमा परमा शोभा शोभा कान्तिर्द्युतिश्छविः १७९
अवश्यायस्तु नीहारस्तुषारस्तुहिनं हिमम् १८०
प्रालेयं मिहिका चाथ हिमानी हिमसंहतिः १८१
शीतं गुणे तद्वदर्थाः सुषीमः शिशिरो जडः १८२
तुषारः शीतलः शीतो हिमः सप्तान्यलिङ्गकाः १८३
ध्रुव औत्तानपादिः स्यादगस्त्यः कुम्भसंभवः १८४
मैत्रावरुणिरस्यैव लोपामुद्रा सधर्मिणी १८५

खण्डम्, अर्धम्, इति ४ **शकलस्य** ॥ तत्र 'भित्तम' नपुसकम्। तत्र 'शकल-खण्डे' क्लीबपुसो। 'अर्ध' पुस्येव। यथा—कम्बलस्यार्ध। खण्ड इत्यर्थ। वाच्यलिङ्गोऽपि। यथा—'अर्धा शाटी', 'अर्ध पट', 'अर्ध वस्त्रम्' ॥—अर्ध-मिति **समेंऽशके** विभागे। तन्नपुसकमेव ॥—चन्द्रिका, कौमुदी, ज्योत्स्ना, इति ३ **चन्द्रप्रभायाः** ॥—प्रसाद, प्रसन्नता, इति २ **नैर्मल्यस्य** ॥—कलङ्क, अङ्क, लाञ्छनम्, चिह्नम्, लक्ष्म, लक्षणम्, इति ६ **चिह्नस्य** ॥—सुषमेति १ **परमायाः शोभायाः** ॥—शोभा, कान्ति, द्युति, छवि, इति ४ **शोभामात्रस्य** ॥—अवश्याय, नीहार, तुषार, तुहिनम्, हिमम्, प्रालेयम्, मिहिका, इति ७ **हिमस्य** ॥—हिमानी, हिमसहति, इति २ **महतो हि-मस्य** ॥—नपुसकलिङ्ग 'शीत'शब्दश्च **गुणे** स्पर्शविशेष एव, न तु गुणिनि ॥—सुषीम, शिशिर, जड, तुषार, शीतल, शीत, हिम, एते ७ तद्वदर्था-स्तद्वान् शीतगुणवानर्थो येषा ते तथा। ते चान्यलिङ्गका विशेष्यनिघ्ना। 'तुषार-हिमशीत'शब्दा निरूढलक्षणया गुणिन्यपि वर्तन्त इत्युभयत्र पठिता ॥—ध्रुव, औत्तानपादि, इति २ **उत्तानपादपुत्रस्य** ॥—अगस्त्य, कुम्भसभव, मैत्रा-वरुणि, इति ३ **अगस्त्यस्य** ॥—अस्यागस्त्यस्य सधर्मिणी पत्नी **लोपामुद्रा**

नक्षत्रमृक्षं भं तारा तारकाप्युडु वा स्त्रियाम् १८६
दाक्षायण्योऽश्विनीत्यादितारा अश्वयुगश्विनी १८७
राधा विशाखा पुष्ये तु सिध्यतिष्यौ श्रविष्ठया। १८८
समा धनिष्ठाः स्युः प्रोष्ठपदा भाद्रपदाः स्त्रियः १८९
मृगशीर्षं मृगशिरस्तस्मिन्नेवाग्रहायणी १९०
इल्वलास्तच्छिरोदेशे तारका निवसन्ति याः १९१
बृहस्पतिः सुराचार्यो गीर्पतिर्धिषणो गुरुः १९२
जीव आङ्गिरसो वाचस्पतिश्चित्रशिखण्डिजः १९३
शुक्रो दैत्यगुरुः काव्य उशना भार्गवः कविः १९४

॥—नक्षत्रम्, ऋक्षम्, भम्, तारा, तारका, उडु, इति ६ **नक्षत्रमात्रस्य**। 'उडु' स्त्रीनपुंसकयो । 'अपि' शब्दात्तारकापि तथा ॥—अश्विनीत्यादितारा अश्विन्यादि (अश्विनी, भरणी, कृत्तिका, रोहिणी, मृगशीर्षम्, आर्द्रा, पुनर्वसु, पुष्य, आश्लेषा, मघा, पूर्वा, उत्तरा, हस्त, चित्रा, स्वाती, विशाखा, अनुराधा, ज्येष्ठा, मूलम्, पूर्वाषाढा, उत्तराषाढा, श्रवण, धनिष्ठा, शततारका, पूर्वाभाद्रपदा, उत्तराभाद्रपदा, रेवती, इति) २७ नक्षत्राणि **दाक्षायणी**सञ्ज्ञकानि ॥—अश्वयुक्, अश्विनी, इति २ **अश्विन्या**· ॥—राधा, विशाखा, इति २ **विशाखायाः** ॥—पुष्य, सिध्य, तिष्य, इति ३ **पुष्यस्य** ॥—श्रविष्ठा, धनिष्ठा, इति २ **धनिष्ठायाः**॥श्रविष्ठया समा श्रविष्ठातुल्येत्यर्थ ॥—प्रोष्ठपदा, भाद्रपदा, इति २ **पूर्वाभाद्रपदोत्तराभाद्रपदासु** ॥ पूर्वे प्रोष्ठपदे द्वे, उत्तरे च द्वे । एव चतु-सख्याकत्वाद्बहुवचनम् । स्त्रिय स्त्रीलिङ्गा स्यु ॥—मृगशीर्षम्, मृगशिर, आग्रहायणी, इति ३ **मृगशीर्षस्य** ॥—तस्य मृगशीर्षस्य शिरोदेशे या पञ्च तारकास्तारा निवसन्ति ता **इल्वला**· ॥—बृहस्पति, सुराचार्य, गीर्पति, धिषण, गुरु, जीव, आङ्गिरस, वाचस्पति, चित्रशिखण्डिज, इति ९ **बृहस्पतेः** ॥—शुक्र, दैत्यगुरु, काव्य, उशना, भार्गव, कवि, इति ६ **शुक्रस्य** ॥ उशनेति

अङ्गारकः कुजो भौमो लोहिताङ्गो महीसुतः १९५
रौहिणेयो बुधः सौम्यः समौ सौरिशनैश्चरौ १९६
तमस्तु राहुः स्वर्भानुः सैंहिकेयो विधुंतुदः १९७
सप्तर्षयो मरीच्यत्रिमुखाश्चित्रशिखण्डिनः १९८
राशीनामुदयो लग्नं ते तु मेषवृषादयः १९९
सूरसूर्यार्यमादित्यद्वादशात्मदिवाकराः २००
भास्कराहस्करब्रध्नप्रभाकरविभाकराः २०१
भास्वद्विवस्वत्सप्ताश्वहरिदश्वोष्णरश्मयः २०२
विकर्तनार्कमार्तण्डमिहिरारुणपूषणः २०३
द्युमणिस्तरणिर्मित्रश्चित्रभानुर्विरोचनः २०४
विभावसुर्ग्रहपतिस्त्विषांपतिरहर्पतिः २०५

सान्तम् ॥—अङ्गारक, कुज, भौम, लोहिताङ्ग, महीसुत, इति ५ **मङ्गलस्य** ॥—रौहिणेय, बुध, सौम्य, इति ३ **बुधस्य** ॥ सौरि, शनैश्चर, इति २ **शने.** ॥—तम, राहु, स्वर्भानु, सैंहिकेय, विधुंतुद, इति ५ **राहोः**। तम सान्त क्लीबे पुंसि च क्वचित् ॥—मरीच्यत्रिमुखा सप्तर्षय **चित्रशिखण्डि-**संज्ञा । मुखशब्दात् पुलस्त्यादय । ('मरीचिरङ्गिरा अत्रि पुलस्त्य पुलह क्रतु । वसिष्ठश्चेति सप्तैते ज्ञेयाश्चित्रशिखण्डिन') ॥—राशीनामुदयो **लग्नम्** इत्यु-च्यते ॥—मेषवृषादयो **राशय** स्यु । आदिना मिथुनकर्कटकादय । ('मेषो, वृषोऽथ मिथुन कर्कट सिंहकन्यके । तुला च वृश्चिको धन्वी मकर कुम्भमीन-कौ') ॥—सूर, सूर्य, अर्यमा, आदित्य, द्वादशात्मा, दिवाकर, भास्कर, अहस्कर, ब्रध्न, प्रभाकर, विभाकर, भास्वान्, विवस्वान्, सप्ताश्व, हरिदश्व, उष्णरश्मि, विकर्तन, अर्क, मार्तण्ड, मिहिर, अरुण, पूषा, द्युमणि, तरणि, मित्र, चित्रभानु, विरोचन, विभावसु, ग्रहपति, त्विषांपति, अहर्पति,

भानुर्हंसः सहस्रांशुस्तपनः सविता रविः २०६
'पद्माक्षस्तेजसां राशिश्छायानाथस्तमिस्रहा **
कर्मसाक्षी जगच्चक्षुर्लोकबन्धुस्त्रयीतनुः **
प्रद्योतनो दिनमणिः खद्योतो लोकबान्धवः **
इनो भगो धामनिधिश्चांशुमाल्यब्जिनीपतिः' **
माठरः पिङ्गलो दण्डश्चण्डांशोः पारिपार्श्विकाः २०७
सूरसूतोऽरुणोऽनूरुः काश्यपिर्गरुडाग्रजः २०८
परिवेषस्तु परिधिरुपसूर्यकमण्डले २०९
किरणोस्रमयूखांशुगभस्तिघृणिपृश्नयः २१०
भानुः करो मरीचिः स्त्रीपुंसयोर्दीधितिः स्त्रियाम् २११
स्युः प्रभारुग्रुचिस्त्विड्भाभाश्छविद्युतिदीप्तयः २१२

भानु, हंस, सहस्रांशु, तपन, सविता, रवि, इति ३७ **सूर्यस्य** ॥—माठर, पिङ्गल, दण्ड, इति ३ **चण्डांशोः पारिपार्श्विकाः**=परितः पार्श्वे विद्यमानाः । ('शक्रोऽस्य वामपार्श्वे तु दण्डाख्यो दण्डनायकः । वह्निस्तु दक्षिणे पार्श्वे पिङ्गलो वामभागतः । यमोऽपि दक्षिणे पार्श्वे भवेन्माठरसञ्ज्ञया') ॥—सूरसूत, अरुण, अनूरु, काश्यपि, गरुडाग्रज, इति ५ **अरुणस्य** ॥—परिवेष, परिधि, उपसूर्यकम्, मण्डलम्, इति ४ **परिवेषस्य** ॥ सूर्यमभितः कदाचिद्दृश्यमानस्य कुण्डलाकारतेजोविशेषस्य । 'परिवेष'साहचर्यात् 'परिधि' पुंसि ज्ञेयः ॥—किरण, उस्र, मयूख, अंशु, गभस्ति, घृणि, पृश्नि, भानु, कर, मरीचि, दीधिति, इति ११ **किरणस्य** ॥ मरीचिः स्त्रीपुंसयोः । 'दीधिति' स्त्रियाम् । 'स्त्रियाम्' इत्यस्य काकाक्षिगोलकन्यायेनोत्तरश्लोकेऽप्यन्वयः ॥—प्रभा, रुक्, रुचि, त्विट्, भा, भाः, छवि, द्युति, दीप्ति, रोचि, शोचि, इति ११ **प्रभा-**

रोचिः शोचिरुभे क्लीबे प्रकाशो द्योत आतपः २१३
कोष्णं कवोष्णं मन्दोष्णं कदुष्णं त्रिषु तद्वति २१४
तिग्मं तीक्ष्णं खरं तद्वन्मृगतृष्णा मरीचिका २१५

७ कालवर्ग ।

कालो दिष्टोऽप्यनेहापि समयोऽप्यथ पक्षतिः २१६
प्रतिपद्वे इमे स्त्रीत्वे तदाद्यास्तिथयो द्वयोः २१७
घस्रो दिनाहनी वा तु क्लीबे दिवसवासरौ २१८
प्रत्यूषोऽहर्मुखं कल्यमुषःप्रत्युषसी अपि २१९
'व्युष्टं विभातं द्वे क्लीबे पुंसि गोसर्ग इष्यते' **
प्रभातं च दिनान्ते तु सायं संध्या पितृप्रसूः २२०

मात्रस्य तत्र दीस्यन्तानि स्त्रिया स्यु । 'रोचि', 'शोचि' सान्ते क्लीबे । 'भा' सान्त ॥—प्रकाश, द्योत, आतप, इति ३ **सूर्यप्रभायाः** ॥—कोष्णम्, कवोष्णम्, मन्दोष्णम्, कदुष्णम्, **इति ईषदुष्णे** । इद धर्ममात्रे रूपभेदात् क्लीबे । तद्वति, धर्मिणि त्रिषु वाच्यलिङ्गमित्यर्थ ॥—तिग्मम्, तीक्ष्णम्, खरम्, इति ३ **अत्युष्णस्य** । तद्वत् कोष्णवत् । धर्मे क्लीबम् । धर्मिणि त्रिषु ॥—मृगतृष्णा, मरीचिका, इति २ **मृगजलस्य**=मरुदेशादौ सिकतासु प्रतिच्छुरिता सूर्यकिरणा जलाकारेण भान्ति तस्य । जलाभासस्येत्यर्थ ॥—

२१६–२७७ काल, दिष्ट, अनेहा, समय, इति ४ **कालस्य** । अनेहा सान्त ॥—पक्षति, प्रतिपत्, इमे २ **प्रथमतिथेः** ॥—तदाद्या प्रतिपदाद्या **तिथय** इत्युच्यन्ते । 'तिथि'शब्दो द्वयो स्त्रीपुसयो ॥—घस्र, दिनम्, अह, दिवस, वासर, इति ५ **दिवसस्य** । तत्र 'दिवसवासरौ' क्लीबपुसो ॥—प्रत्यूष, अहर्मुखम्, कल्यम्, उष, प्रत्युष, प्रभातम्, इति ६ **प्रभातस्य** । तत्र प्रत्युष, अदन्त पुसि क्लीबे च ॥—दिनान्त, साय, सध्या, **पितृप्रसू**, इति ४

प्राह्णापराह्णमध्याह्नास्त्रिसंध्यमथ शर्वरी २२१
निशा निशीथिनी रात्रिस्त्रियामा क्षणदा क्षपा २२२
विभावरीतमस्विन्यौ रजनी यामिनी तमी २२३
तमिस्रा तामसी रात्रिर्ज्यौत्स्नी चन्द्रिकयान्विता २२४
आगामिवर्तमानाहर्युक्तायां निशि पक्षिणी २२५
गणरात्रं निशा बह्व्यः प्रदोषो रजनीमुखम् २२६
अर्धरात्रनिशीथौ द्वौ द्वौ यामप्रहरौ समौ २२७
स पर्वसंधिः प्रतिपत्पञ्चदश्योर्यदन्तरम् २२८
पक्षान्तौ पञ्चदश्यौ द्वे पौर्णमासी तु पूर्णिमा २२९
कलाहीने सानुमतिः पूर्णे राका निशाकरे २३०

दिनान्ते । तत्र सायमित्यव्यय नपुसकलिङ्ग वा । प्राह्ण , अपराह्ण , मध्याह्न , इति समाहृता **त्रिसंध्यं** ज्ञेयम् ॥ शवरी, निशा, निशीथिनी, रात्रि , त्रियामा, क्षणदा, क्षपा, विभावरी, तमस्विनी, रजनी, यामिनी, तमी, इति १२ **निशायाः** ॥—या तामसी तमोयुक्ता रात्रि सा **तमिस्रा** ॥—या चन्द्रिकया चन्द्रप्रकाशेनान्विता युक्ता रात्रि सा **ज्यौत्स्नी** ॥—आगामिवर्तमानाहर्युक्ताया पूर्वापरदिनाभ्या युक्ताया निशि रात्रौ **पक्षिणी** ॥ बह्वयो निशा **गणरात्रं** स्यात् । १ रात्रिसमुदायस्य ॥— प्रदोष , रजनीमुखम् , इति २ **रात्रेः पूर्वभागस्य** ॥—अर्धरात्र , निशीथ , इति २ **रात्रिमध्यसमयस्य** ॥—याम , प्रहर , इति २ **अहोरात्राष्टमाशस्य** ॥—प्रतिपत्पञ्चदश्योर्यदन्तर स सधि **पर्वे**त्यन्वय ॥—द्वे अमापूर्णिमे । पक्षान्तौ, पञ्चदश्यौ, इति २ **पक्षान्ततिथ्योः** । द्वित्वात् द्विवचनम् । न तु नित्यम् ॥—पौर्णमासी, पूर्णिमा, इति २ **शुक्लपक्षान्त्यतिथौ** ॥—सा पूर्णिमा कलाहीने चन्द्रे सति **अनुमति**रित्युच्यते ॥—सैव पूर्णिमा पूर्णे नि-

अमावास्या त्वमावस्या दर्शः सूर्येन्दुसंगमः २३१
सा दृष्टेन्दुः सिनीवाली सा नष्टेन्दुकला कुहूः २३२
उपरागो ग्रहो राहुग्रस्ते त्विन्दौ च पूष्णि च २३३
सोपप्लवोपरक्तौ द्वावग्न्युत्पात उपाहितः २३४
एकयोक्त्या पुष्पवन्तौ दिवाकरनिशाकरौ २३५
अष्टादश निमेषास्तु काष्ठा त्रिंशत्तु ताः कला २३६
तास्तु त्रिंशत्क्षणस्ते तु मुहूर्तो द्वादशास्त्रियाम् २३७
ते तु त्रिंशदहोरात्रः पक्षस्ते दश पञ्च च २३८
पक्षौ पूर्वापरौ शुक्लकृष्णौ मासस्तु तावुभौ २३९
द्वौ द्वौ मार्गादिमासौ स्यादृतुस्तैरयनं त्रिभिः २४०
अयने द्वे गतिरुदग्दक्षिणार्कस्य वत्मरः २४१

शाकरे सति **राका**॥—अमावास्या, अमावस्या, दर्श , सूर्यन्दुसगम , इति ४ **कृष्ण-पक्षान्त्यतिथेः** ॥—सा अमावास्या दृष्टेन्दुश्चेत् दृष्ट इन्दुर्यस्या सा **सिनीवाली** ॥—सैव नष्टेन्दुकला नष्टा इन्दुकला यस्या सा **कुहू**. ॥—उपराग , ग्रह , इति २ राहुणेन्दौ चन्द्रे पूष्णि सूर्ये च ग्रस्ते सति तस्य **ग्रासस्य** नामनी ॥—सोपप्लव , उपरक्त ,इति २ **राहुग्रस्तस्येन्दो. सूर्यस्य** वा ॥—अग्न्युत्पात , उपाहित , इति २ **वह्निकृतोपसर्गस्य** ॥—एकयोक्त्याऽपृथग्वचनेन **पुष्पवन्तौ** इत्युक्तौ दिवाकरनिशाकरौ सूर्याचन्द्रमसो ज्ञेयौ ॥—निमेषोऽक्षिस्पन्दकाल । अष्टादश निमेषा मिलित्वैका **काष्ठा** भवति । त्रिशत्काष्ठा मिलित्वैका **कला** । ता कला-स्त्रिशन्मिलित्वैक **क्षण** । ते क्षणा द्वादश मिलित्वैको **मुहूर्त**. । अस्त्रिया क्लीबपुसो । ते त्रिशन्मुहूर्ता एक **अहोरात्र**.=अह्ना सहिता रात्रि । तेऽहोरात्रा पञ्चदशसं-ख्याका एक **पक्ष**. । पक्षो द्विविध —शुक्ल कृष्णश्चेति । तत्र मासस्य पूर्व **शुक्लः**, **कृष्णस्त्वपर** । तावुभौ पक्षावेको **मासः** । मार्गादि द्वौ द्वौ मासौ **ऋतुः** एक । स च हेमन्तादिसज्ञ । तै ऋतुभिस्त्रिभिरेकम् **अयनम्** । सूर्यगतिभेदात् तद्द्विधा—

समरात्रिंदिवे काले विषुवद्विषुवं च तत् २४२
'पुष्ययुक्ता पौर्णमासी पौषी मासे तु यत्र सा **
नाम्ना स पौषो माघाद्याश्चैवमेकादशापरे' **
मार्गशीर्षे सहा मार्ग आग्रहायणिकश्च सः २४३
पौषे तैषसहस्यौ द्वौ तपा माघेऽथ फाल्गुने २४४
स्यात्तपस्यः फाल्गुनिकः स्याच्चैत्रे चैत्रिको मधुः २४५
वैशाखे माधवो राधो ज्येष्ठे शुक्रः शुचिस्त्वयम् २४६
आषाढे श्रावणे तु स्यान्नभाः श्रावणिकश्च सः २४७
स्युर्नभस्यप्रौष्ठपदभाद्रभाद्रपदाः समाः २४८
स्यादाश्विन इषोऽप्याश्वयुजोऽपि स्यात्तु कार्तिके २४९
बाहुलोर्जौ कार्तिकिको हेमन्तः शिशिरोऽस्त्रियाम् २५०

अर्कस्योदग्गति **उत्तरायणम्** । दक्षिणागतिस्तु **दक्षिणायनम्** । एव द्वे अयने एको **वत्सर** ॥—विषुवत्, विषुवम्, इति २ **समं रात्रिदिव यस्मिंस्तस्मिन्काले** । तुलासक्रान्तौ मेषसक्रान्तौ च दिनरात्री समे भवतस्तस्य कालस्येत्यर्थ ॥—मार्गशीर्ष, सहा, मार्ग, आग्रहायणिक, इति ४ **मार्गशीर्षस्य** ॥—पौष, तैष, सहस्य, इति ३ **पौषस्य** ॥—तपा, माघ, इति २ **माघस्य** ॥—फाल्गुन, तपस्य, फाल्गुनिक, इति ३ **फाल्गुनस्य** ॥—चैत्र, चैत्रिक, मधु, इति ३ **चैत्रस्य** ॥—वैशाख, माधव, राध इति ३ **वैशाखस्य** ॥—ज्येष्ठ, शुक्र, इति २ **ज्येष्ठस्य** ॥—शुचि, आषाढ, इति २ **आषाढस्य** ॥—श्रावण, नभा, श्रावणिक, इति ३ **श्रावणस्य** । तत्र नभा सान्त ॥—नभस्य, प्रौष्ठपद, भाद्र, भाद्रपद, इति ४ **भाद्रपदस्य** ॥—आश्विन, इष, आश्वयुज, इति ३ **आश्विनस्य** ॥ कार्तिक, बाहुल, ऊर्ज, कार्तिकिक,

वसन्ते पुष्पसमयः सुरभिर्ग्रीष्म उष्मकः २५१
निदाघ उष्णोपगम उष्ण ऊष्मागमस्तपः २५२
स्त्रियां प्रावृट् स्त्रियां भूम्नि वर्षा अथ शरत्स्त्रियाम् २५३
षडमी ऋतवः पुंसि मार्गादीनां युगैः क्रमात् २५४
संवत्सरो वत्सरोऽब्दो हायनोऽस्त्री शरत्समाः २५५
मासेन स्यादहोरात्रः पैत्रो वर्षेण दैवतः २५६
दैवे युगसहस्रे द्वे ब्राह्मः कल्पौ तु तौ नृणाम् २५७
मन्वन्तरं तु दिव्यानां युगानामेकसप्ततिः २५८
संवर्तः प्रलयः कल्पः क्षयः कल्पान्त इत्यपि २५९

इति ४ **कार्तिकस्य** ॥—**हेमन्त** इत्येक ऋतु ॥—**शिशिर** इत्यपर ऋतु । स च पुनपुसकलिङ्ग ॥—वसन्त, पुष्पसमय, सुरभि, इति ३ **वसन्तस्य** ॥—ग्रीष्म, उष्मक, निदाघ, उष्णोपगम, उष्ण, ऊष्मागम, तप, इति ७ **ग्रीष्मस्य**। 'तप' अकारान्त पुसि ॥—प्रावृट्, वर्षा, इति २ **वर्षर्तोः**। तत्र 'प्रावृट्'शब्द षान्त स्त्रियाम्। 'वर्षा'शब्दस्तु स्त्रीलिङ्गो भूम्नि नित्य बहुवचनान्त इत्यर्थ ॥—**शरत्** इत्येक ऋतु, स स्त्रीलिङ्गो दकारान्त ॥—अमी हेमन्तादय षडपि **ऋतवः**। 'ऋतु'शब्द पुलिङ्ग । ते च हेमन्तादयो मार्गशीर्षादिमासान। षड्भिर्युगैर्युग्मै क्रमाद्भवन्ति ॥—सवत्सर, वत्सर, अब्द, हायन, शरत्, समा, इति ६ **वर्षस्य**। तत्र हायनान्ता अस्त्रियाम्। 'समा' स्त्रिया बहुत्वे च ॥—मानुषेण मासेनैक **पैत्रोऽहोरात्रः** ॥—तथा मानुषेण वर्षेण दैवतो **देवानामहोरात्र**। ॥—मानुषाणा यत्कृतादि युगचतुष्टय तद्दैव युग ज्ञेयम्। एव दैवे द्वे युगसहस्रे **ब्राह्मोऽहोरात्रः**—ये द्वे दैवे युगसहस्रे तौ **नृणां कल्पौ**। स्थितिप्रलयकालावित्यर्थ ॥ दिव्याना युगाना या एकसप्ततिरेकाधिका सप्ततिस्तत् **मन्वन्तरम्** ॥—सवर्त, प्रलय, कल्प, क्षय, कल्पा-

अस्त्री पङ्कं पुमान्पाप्मा पापं किल्बिषकल्मषम् २६०
कलुषं वृजिनैनोऽघमंहो दुरितदुष्कृतम् २६१
स्याद्धर्ममस्त्रियां पुण्यश्रेयसी सुकृतं वृषः २६२
मुत्प्रीतिः प्रमदो हर्षः प्रमोदामोदसंमदाः २६३
स्यादानन्दथुरानन्दः शर्मसातसुखानि च २६४
श्वःश्रेयसं शिवं भद्रं कल्याणं मङ्गलं शुभम् २६५
भावुकं भविकं भव्यं कुशलं क्षेममस्त्रियाम् २६६
शस्तं चाथ त्रिषु द्रव्ये पापं पुण्यं सुखादि च २६७
मतल्लिका मचर्चिका प्रकाण्डमुद्धतल्लजौ २६८
प्रशस्तवाचकान्यमून्ययः शुभावहो विधिः २६९

न्त, इति ५ **प्रलयस्य** ॥—पङ्कम्, पाप्मा, पापम्, किल्बिषम्, कल्मषम्, कलुषम्, वृजिनम्, एन, अघम्, अह, दुरितम्, दुष्कृतम्, इति १२ **पापस्य**। तत्र 'पङ्कम्' अस्त्री क्लीबपुंसो। 'पाप्मा' नकारान्त पुंसि। शेष क्लीबे ॥—धर्मम्, पुण्यम्, श्रेय, सुकृतम्, वृष, इति ५ **सुकृतस्य**। तत्र 'धर्म' अस्त्रिया क्लीबपुंसो। वृष पुंसि ॥—मुत्, प्रीति, प्रमद, हर्ष, प्रमोद, आमोद, समद, आनन्दथु, आनन्द, शर्म, सातम्, सुखम्, इति १२ **हर्षस्य**। तत्र प्रीतिसाहचर्यान्मुदपि स्त्रिया दकारान्त ॥—श्व श्रेयसम्, शिवम्, भद्रम्, कल्याणम्, मङ्गलम्, शुभम्, भावुकम्, भविकम्, भव्यम्, कुशलम्, क्षेमम्, शस्तम्, इति १२ **कल्याणमात्रस्य**। तत्र, 'क्षेमम्' 'शस्तम्' च पुनपुंसकयो। पापपुण्यशब्दौ तथा सुखादिशब्दा श्व, श्रेय, शिवभद्रादय शस्तान्ता द्रव्ये विशेष्ये वर्तमानास्त्रिषु। विशेष्यलिङ्गा इत्यर्थ। यथा—'पापा स्त्री', 'पाप पुमान्' 'पाप कुलम्' इत्यादि ॥ मतल्लिका, मचर्चिका, प्रकाण्डम्, उद्ध, तल्लज, अमूनि ५ **प्रशस्तवाचकानि**। एते तु पञ्च नित्य द्रव्य एव लिङ्गान्तरेण सामानाधिकरण्येऽपि स्व लिङ्ग न जहति। यथा—प्रशस्तो ब्राह्मणो ब्राह्मणमतल्लिका, प्रशस्ता गौर्गोमच-

दैवं दिष्टं भागधेयं भाग्यं स्त्री नियतिर्विधिः २७०
हेतुर्ना कारणं बीजं निदानं त्वादिकारणम् २७१
क्षेत्रज्ञ आत्मा पुरुषः प्रधानं प्रकृतिः स्त्रियाम् २७२
विशेषः कालिकोऽवस्था गुणाः सत्त्वं रजस्तमः २७३
जनुर्जननजन्मानि जनिरुत्पत्तिरुद्भवः २७४
प्राणी तु चेतनो जन्मी जन्तुजन्युशरीरिणः २७५
जातिर्जातं च सामान्यं व्यक्तिस्तु पृथगात्मता २७६
चित्तं तु चेतो हृदयं स्वान्तं हृन्मानसं मनः २७७

र्चिका, गोप्रकाण्डम्, ब्राह्मणोद्ध, कुमारीतल्लज, ॥—अय. शुभावहो विधि । शुभोत्पादक दैव सोऽय उच्यते ॥—दैवम्, दिष्टम्, भागधेयम्, भाग्यम्, नियति, विधि, इति ६ **प्राक्तनकर्मण.** । 'नियति' स्त्री । 'विधि' पुसि ॥—हेतु, कारणम्, बीजम्, इति ३ **हेतुमात्रस्य** । 'हेतु' ना पुसि ॥—यदादिकारण तन्निदानम् । १ **उपादानकारणस्य** ॥—क्षेत्रज्ञ, आत्मा, पुरुष, इति ३ **शरीराधिदैवतस्य** ॥—प्रधानम्, प्रकृति, इति २ **सत्त्वादिगुणसाम्यावस्थाया.** ॥—य कालिको विशेष कालकृतो देहादेर्विशेषो यौवनादि सा **अवस्थो**च्यते ॥—सत्त्वम्, रज, तम, एते **गुणा.** प्रकृतेर्धर्मा । तत्र रजस्तमसी सान्ते ॥—जनु, जननम्, ज-म, जनि, उत्पत्ति, उद्भव, इति ६ **जन्मन.** ॥—प्राणी, चेतन, जन्मी, जन्तु, जन्यु, शरीरी, इति ६ **प्राणिन.** ॥—जाति, जातम्, सामान्यम्, इति ३ **घटत्वादिजातेः** ॥—व्यक्ति, पृथगात्मता, इति २ **घटादिव्यक्ते** ॥—चित्तम्, चेत, हृदयम्, स्वान्तम्, हृत्, मानसम्, मन, इति ७ **चित्तस्य** ॥

८ धीवर्ग ।

बुद्धिर्मनीषा धिषणा धीः प्रज्ञा शेमुषी मतिः २७८
प्रेक्षोपलब्धिश्चित्संवित्प्रतिपज्ज्ञप्तिचेतनाः २७९
धीर्धारणावती मेधा संकल्पः कर्म मानसम् २८०
'अवधानं समाधानं प्रणिधानं तथैव च' **
चित्ताभोगो मनस्कारश्चर्चा संख्या विचारणा २८१
'विमर्शो भावना चैव वासना च निगद्यते' **
अध्याहारस्तर्क ऊहो विचिकित्सा तु संशयः २८२
संदेहद्वापरौ चाथ समौ निर्णयनिश्चयौ २८३
मिथ्यादृष्टिर्नास्तिकता व्यापादो द्रोहचिन्तनम् २८४
समौ सिद्धान्तराद्धान्तौ भ्रान्तिर्मिथ्यामतिर्भ्रमः २८५
संविदागूः प्रतिज्ञानं नियमाश्रवसंश्रवाः २८६

२७८–३११ बुद्धि, मनीषा, धिषणा, धी, प्रज्ञा, शेमुषी, मति, प्रेक्षा, उपलब्धि, चित्, संवित्, प्रतिपत्, ज्ञप्ति, चेतना, इति १४ **बुद्धेः** ॥—या धारणावती धी सा **मेधा** ॥—यन्मानस कर्म मनोव्यापार स **संकल्पः** ॥—चित्ताभोग, मनस्कार, इति २ **मनसः सुखादौ तत्परतायाः** ॥—चर्चा, संख्या, विचारणा, इति ३ **प्रमाणैरर्थपरीक्षणस्य** ॥—अध्याहार, तर्क, ऊह, इति ३ **तर्कस्य** ॥—विचिकित्सा, संशय, संदेह, द्वापर, इति ४ **संशयज्ञानस्य** ॥—निर्णय, निश्चय, इति २ **निश्चयज्ञानस्य** ॥—मिथ्यादृष्टि, नास्तिकता, इति २ **परलोकाभाववादिज्ञानस्य** ॥—व्यापाद द्रोहचिन्तनम्, इति २ **परद्रोहचिन्तनस्य** ॥—सिद्धान्त, राद्धान्त, इति २ **सिद्धान्तस्य** ॥—भ्रान्ति, मिथ्यामति, भ्रम, इति ३ **अयथार्थज्ञानस्य** ॥ संवित्, आगू, प्रतिज्ञानम्, नियम,

अङ्गीकाराभ्युपगमप्रतिश्रवसमाधयः
मोक्षे धीर्ज्ञानमन्यत्र विज्ञानं शिल्पशास्त्रयोः
मुक्तिः कैवल्यनिर्वाणश्रेयोनिःश्रेयसामृतम्
मोक्षोऽपवर्गोऽथाज्ञानमविद्याहंमतिः स्त्रियाम्
रूपं शब्दो गन्धरसस्पर्शाश्च विषया अमी
गोचरा इन्द्रियार्थाश्च हृषीकं विषयीन्द्रियम्
कर्मेन्द्रियं तु पाय्वादि मनोनेत्रादि धीन्द्रियम्
तुवरस्तु कषायोऽस्त्री मधुरो लवणः कटुः
तिक्तोऽम्लश्च रसाः पुंसि तद्वत्सु षडमी त्रिषु
विमर्दोत्थे परिमलो गन्धे जनमनोहरे

आश्रव, सश्रव, अङ्गीकार, अभ्युपगम, प्रतिश्रव, समाधि, इति १० **अङ्गीकारस्य**। आगूर्वं वूवत्॥—मोक्षविषये या धीर्बुद्धिस्तज्**ज्ञानम्**॥—मोक्षशास्त्रादन्यत्र शास्त्रे शिल्पे चित्रादौ च **धीर्विज्ञान**मुच्यते॥—मुक्ति, कैवल्यम्, निर्वाणम्, श्रेय, नि श्रेयसम्, अमृतम्, मोक्ष, अपवर्ग, इति ८ **मोक्षस्य**॥—अज्ञानम्, अविद्या, अहमति, इति ३ **अज्ञानस्य**॥ रूपम्, शब्द, गन्ध, रस, स्पर्श, एते ५ **विषया** इति **गोचरा** इति **इन्द्रियार्था** इति चोच्यन्ते॥—हृषीकम्, विषयि, इन्द्रियम्, इति ३ **चक्षुरादेरिन्द्रियस्य**॥—पाय्वादि पायूपस्थादि **कर्मेन्द्रिय**मुच्यते। आदिना वागादि। ('पायूपस्थ पाणिपादौ वाक्चेतीन्द्रियसंग्रह। उत्सर्गानन्दादानगत्यालापाश्च तत्क्रिया')॥—मनोनेत्रादि **धीन्द्रिय**मुच्यते आदिना श्रोत्रादि। ('मनो कर्णस्तथा नेत्र रसना च त्वचा सह। नासिका चेति षट् तानि धीन्द्रियाणि प्रचक्षते')॥—तुवर, कषाय, इति २ **तुवरस्य**। मधुर, लवण, कटु, तिक्त, अम्ल, एते तुवराद्या षडपि **रसा** उच्यन्ते। अमी तुवराद्या षडपि रसमात्रे वर्तमाना पुंसि। तद्वत्सु रसवत्सु वर्तमानास्त्रिषु। वाच्यलिङ्गा इत्यर्थ॥—विमर्दोत्थे संघर्षणादिनोत्पन्ने जनमनोहरे गन्धे **परिमल** इति॥—योऽतिनिर्हार्यत्यन्तसमाकर्षी

आमोदः सोऽतिनिर्हारी वाच्यलिङ्गत्वमागुणात् २९७
समाकर्षी तु निर्हारी सुरभिर्घ्राणतर्पणः २९८
इष्टगन्धः सुगन्धिः स्यादामोदी मुखवासनः २९९
पूतिगन्धिस्तु दुर्गन्धो विस्रं स्यादामगन्धि यत् ३००
शुक्लशुभ्रशुचिश्वेतविशदश्येतपाण्डराः ३०१
अवदातः सितो गौरो वलक्षो धवलोऽर्जुनः ३०२
हरिणः पाण्डुरः पाण्डुरीषत्पाण्डुस्तु धूसरः ३०३
कृष्णे नीलासितश्यामकालश्यामलमेचकाः ३०४
पीतो गौरो हरिद्राभः पालाशो हरितो हरित् ३०५
लोहितो रोहितो रक्तः शोणः कोकनदच्छविः ३०६

स गन्ध **आमोद** उच्यते ॥—इत परम् आ गुणात् 'गुणे शुक्लादय' (३११) इति वक्ष्यमाणाद्गुणशब्दात्प्राग्वाच्यलिङ्गत्वमभिधेयानुसारेण त्रिलिङ्गत्वम् ॥—समाकर्षी निर्हारी, इति २ **दूरनिपातिनो गन्धद्रव्यस्य**॥—सुरभि , घ्राणतर्पण ,इष्टगन्ध , सुगन्धि , इति ४ **शोभनगन्धयुक्तस्य** ॥—आमोदी, मुखवासन , इति २ **यन्मुखं वासयति तस्य ताम्बूलादेः**॥—पूतिगन्धि ,दुर्गन्ध ,इति २ **अनिष्टगन्धयुक्तस्य**॥—यदामगन्धि **तद्विस्रम्**। अपक्वमासादिगन्धस्य ॥—शुक्ल , शुभ्र , शुचि , श्वेत , विशद , श्येत , पाण्डर ,अवदात , सित , गौर , [अवलक्ष] वलक्ष , धवल , अर्जुन , हरिण , पाण्डुर , पाण्डु , इति १६ **शुक्लस्य** ॥—ईषत्पाण्डु , धूसर , इति २ **ईषद्धवलस्य** ॥—कृष्ण , नील , असित , श्याम , काल , श्यामल , मेचक , इति ७ **नील्यादिगतवर्णस्य** ॥—पीत , गौर , हरिद्राभ , इति ३ **पीतस्य** ॥—पालाश , हरित , हरित्, इति ३ **शिरीषादिपत्रगतवर्णस्य** ॥—लोहित , रोहित , रक्त , इति ३ **रक्तस्य** ॥—य कोकनदच्छवी रक्तोत्पलाभ स **शोण** इति ॥—योऽव्यक्तराग ईषद्रक्त सोऽ**रुणः** ॥—

अव्यक्तरागस्त्वरुणः श्वेतरक्तस्तु पाटलः ३०७
श्यावः स्यात्कपिशो धूम्रधूमलौ कृष्णलोहिते ३०८
कडारः कपिलः पिङ्गपिशङ्गौ कद्रुपिङ्गलौ ३०९
चित्रं किर्मीरकल्माषशबलैताश्च कर्बुरे ३१०
गुणे शुक्लादयः पुंसि गुणिलिङ्गास्तु तद्वति ३११

९ शब्दादिवर्गः ।

ब्राह्मी तु भारती भाषा गीर्वाग्वाणी सरस्वती ३१२
व्याहार उक्तिर्लपितं भाषितं वचनं वचः ३१३
अपभ्रंशोऽपशब्दः स्याच्छास्त्रे शब्दस्तु वाचकः ३१४
तिङ्सुबन्तचयो वाक्यं क्रिया वा कारकान्विता ३१५

य श्वेतमिश्रो रक्त स **पाटल** इति ॥—श्याव, कपिश, इति २ **धूसरारुणवर्णस्य** ॥ धूम्र, धूमल, कृष्णलोहित, इति ३ **कृष्णमिश्रलोहितवर्णस्य** ॥—कडार, कपिल, पिङ्ग, पिशङ्ग, कद्रु, पिङ्गल, इति ६ **पिङ्गलवर्णस्य** ॥—चित्रम्, किर्मीर, कल्माष, शबल, एत, कर्बुर, इति ६ **कर्बुरस्य** । विचित्रवर्णस्येत्यर्थ ॥—शुक्लादयो गुणे गुणमात्रे वर्तमाना पुंसि, यथा—'अस्य पटस्य शुक्ल रूपम्' । तद्वति गुणवति वस्तुनि वर्तमाना गुणिलिङ्गा अभिधेयलिङ्गा । यथा—'शुक्ला शाटी', 'शुक्ल पट', 'शुक्ल वस्त्रम्' । रोहितादीना स्त्रीत्वे तु 'श्येनी श्येता, रोहिणी रोहिता, लोहिनी लोहिता' इत्यादि ॥

३१२–३६२ ब्राह्मी, भारती, भाषा, गी, वाक्, वाणी, सरस्वती, व्याहार, उक्ति, लपितम्, भाषितम्, वचनम्, वच, इति १३ **वचनस्य** ॥—अपभ्रष्ट शब्द 'गावी, गोणी' इत्याद्यपशब्द सोऽ**पभ्रंश** इत्युच्यते ॥—शास्त्रे व्याकरणादौ यो वाचक स **शब्द** इत्युच्यते, यथा—ओतप्रोततन्तूना वाचक पट इति ॥—तिङ्सुबन्तचय तिङन्तसुबन्तपदसमूहो **वाक्यम्** । तिङन्तचयो यथा—'पचति भवति' । पाको भवतीत्यर्थ । सुबन्तचयो यथा—'प्रकृतिसिद्धमिद हि महात्मनाम्'

श्रुतिः स्त्री वेद आम्नायस्त्रयी धर्मस्तु तद्विधिः ३१६
स्त्रियामृक्सामयजुषी इति वेदास्त्रयस्त्रयी ३१७
शिक्षेत्यादि श्रुतेरङ्गमोंकारप्रणवौ समौ ३१८
इतिहासः पुरावृत्तमुदात्ताद्यास्त्रयः स्वराः ३१९
आन्वीक्षिकी दण्डनीतिस्तर्कविद्यार्थशास्त्रयोः ३२०
आख्यायिकोपलब्धार्था पुराणं पञ्चलक्षणम् ३२१
प्रबन्धकल्पना कथा प्रवह्लिका प्रहेलिका ३२२

—कारकान्विता कारकैः सबद्धा **क्रिया** वाक्यमुच्यते । यथा—'देवदत्त, गामभिरक्ष शुक्लदण्डेन' ॥ श्रुति, वेद, आम्नाय, त्रयी, इति ४ **वेदस्य** ॥—तद्विधिर्वैदिको विधिर्यागादिर्**धर्म** इत्युच्यते ॥—ऋक्, साम, यजु, इति त्रयो वेदा मिलितास्**त्रयी** ज्ञेया । तत्र 'ऋक्'शब्द स्त्रीलिङ्ग ॥—शिक्षेत्यादि श्रुतेर्**वेदस्याङ्ग** ज्ञेयम् । 'शिक्षा कल्पो व्याकरण निरुक्त ज्योतिषा गति । छन्दोविचितिरित्येष षडङ्गो वेद उच्यते' ॥—ओंकार, प्रणव, इति २ समौ ॥—इतिहास, पुरावृत्तम्, इति २ **पूर्वचरितस्य** महाभारतादे ॥—उदात्ताद्यास्त्रय **स्वरा** उच्यन्ते । ('उदात्तश्चानुदात्तश्च स्वरितश्च स्वरास्त्रय') ॥—आन्वीक्षिकी इति १ **तर्कविद्यायां** गौतमादिप्रणीतायाम् । दण्डनीति इति १ **अर्थशास्त्रे** बृहस्पत्यादिप्रणीते ॥—आख्यायिका, उपलब्धार्था, इति २ **अनुभूतार्थप्रतिपादकस्य** वासवदत्तादे ॥—यत्पञ्चलक्षण तत्**पुराण**मुच्यते । ('सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वशो मन्वन्तराणि च । वश्यानुचरित चैव पुराण पञ्चलक्षणम्')॥—प्रबन्धस्य वाक्यविस्तरस्य या कल्पना रचना सा **कथा** नाटकरामायणादे ॥—प्रवह्लिका, प्रहेलिका, इति २ **यथा परैः संदिह्यते तादृशगुप्ताभिधानस्य** । यथा—'पानीय पातुमिच्छामि त्वत्त कमललोचने । यदि दास्यसि नेच्छामि नो दास्यसि पिबाम्यहम् ॥' [दास्यसि=दातुमिच्छसि इति व्यक्तोऽर्थ, दास्यसि=दासी+असि इति गूढोऽर्थ] इति ॥—या मन्वादिभि प्रणीता धर्मसहिता धर्मबोधार्थ रचिता

स्मृतिस्तु धर्मसंहिता समाहृतिस्तु संग्रहः ३२३
समस्या तु समासार्था किंवदन्ती जनश्रुतिः ३२४
वार्ता प्रवृत्तिर्वृत्तान्त उदन्तः स्यादथाह्वयः ३२५
आख्याह्वे अभिधानं च नामधेयं च नाम च ३२६
हूतिराकारणाह्वानं संहूतिर्बहुभिः कृता ३२७
विवादो व्यवहारः स्यादुपन्यासस्तु वाङ्मुखम् ३२८
उपोद्घात उदाहारः शपनं शपथः पुमान् ३२९
प्रश्नोऽनुयोगः पृच्छा च प्रतिवाक्योत्तरे समे ३३०
मिथ्याभियोगोऽभ्याख्यानमथ मिथ्याभिशंसनम् ३३१
अभिशापः प्रणादस्तु शब्दः स्यादनुरागजः ३३२

सहिता सा **स्मृतिः** ॥—समाहृति , सग्रह , इति २ **सग्रहग्रन्थस्य** ॥—या समासार्था पूरणीयार्था सा **समस्या** । यथा—'शतचन्द्र नभस्थलम्' । तत्पूरण यथा—'दामोदरकराघातविह्वलीकृतचेतसा । दृष्ट चाणूरमल्लेन' इति ॥ किंवदन्ती, जनश्रुति , इति **लोकप्रवादस्य** ॥—वार्ता, प्रवृत्ति , वृत्तान्त , उदन्त , इति ४ **यथास्थितलोकवृत्तकथनस्य** ॥—आह्वय , आख्या, आह्वा, अभिधानम् , नामधेयम् , नाम, इति ६ **नाम्न.** ॥—हूति , आकारणा, आह्वानम् , इति ३ **आह्वानस्य** ॥—या बहुभि कृता हूति , सा **संहूतिः**—विवाद , व्यवहार , इति २ **ऋणदानादिनिमित्तविविधवादस्य** ॥ उपन्यास , वाङ्मुखम् , इति २ **वचनारम्भस्य** ॥ उपोद्घात , उदाहार , इति २ **प्रकृतसिद्ध्यर्थचिन्तनस्य** ॥—शपनम् , शपथ , इति २ **शपथस्य** ॥—प्रश्न , अनुयोग , पृच्छा, इति ३ **प्रश्नस्य** ॥—प्रतिवाक्यम् , उत्तरम् , इति २ **प्रतिवचनस्य** ॥ मिथ्याभियोग , अभ्याख्यानम् , इति २ 'शत मे धारयसि' इत्याद्यसत्याक्षेपस्य ॥—मिथ्याभिशसनम् , अभिशाप , इति २ **सुरापानादिमिथ्यापापोद्भावनस्य** ॥—अनुरागजो गुणानुरागोत्थ शब्द **प्रणाद** इत्यु-

यशः कीर्तिः समज्या च स्तवः स्तोत्रं नुतिः स्तुतिः ३३३
आम्रेडितं द्विस्त्रिरुक्तमुच्चैर्घुष्टं तु घोषणा ३३४
काकुः स्त्रियां विकारो यः शोकभीत्यादिभिर्ध्वनेः ३३५
अवर्णाक्षेपनिर्वादपरीवादापवादवत् ३३६
उपक्रोशो जुगुप्सा च कुत्सा निन्दा च गर्हणे ३३७
पारुष्यमतिवादः स्याद्भर्त्सनं त्वपकारगीः ३३८
यः सनिन्द उपालम्भस्तत्र स्यात्परिभाषणम् ३३९
तत्र त्वाक्षारणा यः स्यादाक्रोशो मैथुनं प्रति ३४०
स्यादाभाषणमालापः प्रलापोऽनर्थकं वचः ३४१
अनुलापो मुहुर्भाषा विलापः परिदेवनम् ३४२

च्यते ॥—यश , कीर्ति , समज्या, इति ३ **कीर्तेः** ॥—स्तव , स्तोत्र, नुति , स्तुति , इति ४ **स्तुते.**॥—द्विर्द्विवार त्रिस्त्रिवार चोक्त**माम्रेडित**मुच्यते। यथा—सर्प सर्प इति ॥—उच्चैर्घुष्टम् , घोषणा, इति २ **उच्चैर्घोषस्य** ॥—शोकभीतिकामादिभिर्ध्वनेर्यो विकार सा **काकुः** ॥—अवर्ण , आक्षेप , निर्वाद , परीवाद , अपवाद , उपक्रोश , जुगुप्सा, कुत्सा, निन्दा , गर्हणम् , इति १० **निन्दायाः** । 'अपवादवत्' इति वत्प्रत्ययेनावर्णादीनामुपक्रोशस्य चैकलिङ्गत्व ज्ञापितम् । उपक्रोशान्ता अवर्णादय पुसीति तात्पर्यम् ॥—पारुष्यम् , अतिवाद , इति २ **निष्ठुरभाषणस्य** ॥—अपकारगीरपकारार्थक भाषण तद् **भर्त्सन**मुच्यते ॥—य सनिन्दो निन्दायुक्त उपालम्भ क्रोधपूर्वक दोषप्रतिपादन तत्र **परिभाषण**मिति ॥—मैथुन प्रति परस्त्रीपुरुषसयोगेन निमित्तेन य आक्रोशस्तत्र **आक्षारणे**ति ॥—आभाषणम् , आलाप , इति २ **अन्योन्यसंबोधनपूर्वकभाषणस्य** ॥—यदनर्थक वच स **प्रलाप** इति ॥—अनुलाप , मुहुर्भाषा, इति २

विप्रलापो विरोधोक्तिः संलापो भाषणं मिथः ३४३
सुप्रलापः सुवचनमपलापस्तु निह्नवः ३४४
'चोद्यमाक्षेपाभियोगौ शापाक्रोशौ दुरेषणा **
अस्त्री चाटु चटु श्लाघा प्रेम्णा मिथ्या विकत्थनम्' **
संदेशवाग्वाचिकं स्याद्वाग्भेदास्तु त्रिषूत्तरे ३४५
रुशती वागकल्याणी स्यात्कल्या तु शुभात्मिका ३४६
अत्यर्थमधुरं सान्त्वं संगतं हृदयंगमम् ३४७
निष्ठुरं परुषं ग्राम्यमश्लीलं सूनृतं प्रिये ३४८
सत्येऽथ संकुलक्लिष्टे परस्परपराहते ३४९
लुप्तवर्णपदं ग्रस्तं निरस्तं त्वरितोदितम् ३५०

—विप्रलाप, विरोधोक्ति, इति २ **अन्योन्यविरुद्धभाषणस्य** ॥—मिथ परस्परमुक्तिप्रत्युक्तियुक्त यद्भाषण स **संलाप**॥—सुप्रलाप, सुवचनम्, इति २ **सुभाषितस्य** ॥—अपलाप, निह्नव, इति २ **गोपनकारिवचनस्य** ॥—सदेशवाक्, वाचिकम्, इति २ **दूतादिमुखेन संदिश्यमानवचनस्य** ॥—उत्तरेऽत पर वक्ष्यमाणा **वाग्भेदा**, सम्यगन्तास्त्रिषु त्रिलिङ्गा । यथा—रुशन् शब्द, रुशद्वचनम् । या अकल्याणी वाक् सा **रुशती** ॥—या शुभात्मिका वाक् सा **कल्या** ॥—यदत्यर्थमतिशयेन मधुर तत्**सान्त्वम्** ॥—सगतम्, हृदयगमम्, इति २ **संबद्धवचनस्य** ॥—निष्ठुरम्, परुषम्, इति २ **कर्कशवचनस्य** ॥—ग्राम्यम्, अश्लीलम्, इति २ **शिथिलवचसः** ॥—यत्प्रिय सत्य वचन तत्र **सूनृत**मिति ॥—यत्परस्परेण 'माता मे वन्ध्येतिवत्' पूर्वापरविरुद्ध तत्र **संकुलम्, क्लिष्टम्,** इति नामद्वयम् । यथा—'पश्यत्यचक्षु स शृणोत्यकर्ण' ॥—यल्लुप्तवर्णपदमसपूर्णोच्चारित वचस्तद्ग्रस्तमिति ॥—यत्त्वरितोदित तन्निर-

अम्बूकृतं सनिष्ठीवमबद्धं स्यादनर्थकम् ३५१
अनक्षरमवाच्यं स्यादाहतं तु मृषार्थकम् ३५२
'सोल्लुण्ठनं तु सोत्प्रासं भणितं रतिकूजितम् **
श्राव्यं हृद्यं मनोहारि विस्पष्टं प्रकटोदितम्' **
अथ म्लिष्टमविस्पष्टं वितथं त्वनृतं वचः ३५३
सत्यं तथ्यमृतं सम्यगमूनि त्रिषु तद्वति ३५४
शब्दे निनादनिनदध्वनिध्वानरवस्वनाः ३५५
स्वाननिर्घोषनिर्ह्रादनादनिस्वाननिस्वनाः ३५६
आरवारावसंरावविरावा अथ मर्मरः ३५७
स्वनिते वस्त्रपर्णानां भूषणानां तु शिञ्जितम् ३५८
निक्वाणो निक्वणः क्वाणः क्वणः क्वणनमित्यपि ३५९

स्तम् ॥—सनिष्ठीव लालायुक्त तत् **अम्बूकृत**मुच्यते ॥—यदनर्थकमर्थशून्य तद्**बद्धं** स्यात् ॥—अनक्षरम्, अवाच्यम्, इति २ **वक्तुमनर्हस्य वचस.** ॥—मृषार्थकमत्यन्ताभूतार्थक तत् **आहतं** ज्ञेयम् । यथा—'एष वन्ध्यासुतो याति खपुष्पकृतशेखर । मृगतृष्णाम्भसि स्नात शशशृङ्गधनुर्धर ॥' इति ॥—म्लिष्टम्, अविस्पष्टम्, इति २ **अव्यक्तवचनस्य** ॥—यदनृत वच **तद्वितथ**मित्युच्यते । सत्यम्, तथ्यम्, ऋतम्, सम्यक्, इति ४ **सत्यस्य** । अमूनि तद्वति सत्यवति त्रिषु । यथा—सत्य शब्द, सत्या वाक्, सत्य वचनम्, इति ॥—शब्द, निनाद, निनद, ध्वनि, ध्वान, रव, स्वन, स्वान, निर्घोष, निर्ह्राद, नाद, निस्वान, निस्वन, आरव, आराव, सराव, विराव, इति १७ **शब्दमात्रस्य** ॥—वस्त्रपर्णाना स्वनिते शब्दे **मर्मर** इति ॥—भूषणानां नूपुरादीनां स्वनिते **शिञ्जित**मिति ॥—निक्वाण, निक्वण, क्वाण, क्वण, क्वणनम्, इति

वीणायाः क्वणिते प्रादेः प्रक्वाणप्रक्वणादयः ३६०
कोलाहलः कलकलस्तिरश्चां वाशितं रुतम् ३६१
स्त्री प्रतिश्रुत्प्रतिध्वाने गीतं गानमिमे समे ३६२

१० नाट्यवर्ग ।

निषादर्षभगान्धारषड्जमध्यमधैवताः ३६३
पञ्चमश्चेत्यमी सप्त तन्त्रीकण्ठोत्थिताः स्वराः ३६४
काकली तु कले सूक्ष्मे ध्वनौ तु मधुरास्फुटे ३६५
कलो मन्द्रस्तु गम्भीरे तारोऽत्युच्चैस्त्रयस्त्रिषु ३६६
'नृणामुरसि मध्यस्थो द्वाविंशतिविधो ध्वनिः **
स मन्द्रः कण्ठमध्यस्थस्तारः शिरसि गीयते' **
समन्वितलयस्त्वेकतालो वीणा तु वल्लकी ३६७
विपञ्ची सा तु तन्त्रीभिः सप्तभिः परिवादिनी ३६८

---

५ **वीणादिस्वनितस्य** ॥ प्रादेरुपसर्गात् ये प्रक्वाण , प्रक्वण , इत्यादयस्ते वीणाया एव क्वणिते नान्यत्र ॥—कोलाहल , कलकल , इति २ **बहुभिः कृतस्य स्पष्टशब्दस्य** ॥—तिरश्चा पक्षिणा रुत शब्द **वाशितम्** ॥—प्रतिश्रुत्, प्रतिध्वान , इति २ **प्रतिशब्दस्य** ॥ गीतम्, गानम्, इति २ **गायनस्य** ॥

३६३-४३८, निषाद , ऋषभ , गान्धार , षड्ज , मध्यम , धैवत , पञ्चम , इत्यमी तन्त्रीभ्य कण्ठेभ्यश्चोत्थिता **सप्त स्वरा** ज्ञेया । [तत्र निषादं नर्दन्ति गजा , ऋषभ गाव , गान्धार अजादय , षड्ज मयूरा , मध्यम क्रौञ्चा , धैवतमश्वा , पञ्चम कोकिला इति ।]॥—सूक्ष्मे कले **काकली**ति॥—मधुर श्रुतिसुख स चासावस्फुटोऽव्यक्ताक्षर एतादृशे ध्वनौ **कल** इति । गम्भीरे ध्वनौ **मन्द्र** इति । अत्युच्चैर्ध्वनौ **तार** इति । त्रय कलमन्द्रतारास्त्रिषु॥—य समन्वितलय सम्यगन्वितोऽनुगतो लयो गीतादिसाम्य यत्र स **एकताल** उच्यते॥—वीणा, वल्लकी, विपञ्ची, इति ३

ततं वीणादिकं वाद्यमानद्धं मुरजादिकम् ३६९
वंशादिकं तु सुषिरं कांस्यतालादिकं घनम् ३७०
चतुर्विधमिदं वाद्यं वादित्रातोद्यनामकम् ३७१
मृदङ्गा मुरजा भेदास्त्वङ्क्यालिङ्ग्योर्ध्वकास्त्रयः ३७२
स्याद्यशःपटहो ढक्का भेरी स्त्री दुन्दुभिः पुमान् ३७३
आनकः पटहोऽस्त्री स्यात्कोणो वीणादिवादनम् ३७४
वीणादण्डः प्रवालः स्यात्ककुभस्तु प्रसेवकः ३७५
कोलम्बकस्तु कायोऽस्या उपनाहो निबन्धनम् ३७६
वाद्यप्रभेदा डमरुमड्डुडिण्डिमझर्झराः ३७७

वीणायाः॥—सा वीणा तु सप्तभिस्तन्त्रीभिरुपलक्षिता **परिवादिनी**॥—यद्वीणादिक वाद्य तत्**तत**मुच्यते। आदिना सैरन्ध्रीरावणप्रहस्तकिंनर्यादि ॥—यन्मुरजादिक मृदङ्गादिक आदिना पटहादि तद्**आनद्ध**मुच्यते॥—वंशादिकम् । आदिना शङ्खादि तत्**सुषिर** ज्ञेयम् ॥—यत्कांस्यमयतालादिक, आदिना घण्टाझल्ल्यादि तद्**घनं** ज्ञेयम् ॥—इद ततादिक चतुर्विध वाद्य **वादित्रातोद्य**नामक वादित्रमातोद्य च नाम यस्य तत् ॥—मृदङ्गा , मुरजा , इति २ **मृदङ्गस्य**। बहुविधत्वाद्बहुवचनम् ॥—अङ्क्य , आलिङ्ग्य , ऊर्ध्वक , एते ३ **मृदङ्गस्य भेदाः** ॥—यशसे य आदौ पटहो वाद्यते स यश पटह । स एव ढक्केत्युच्यते। इति २ **ढक्कायाः** ॥—भेरी, दुन्दुभि , इति २ **दुन्दुभेः** ॥—आनक , पटह , इति २ **पटहस्य** ॥—वीणादि वाद्यते येन तद्धनुराकृति काष्ठ **कोण** उच्यते ॥—वीणाया दण्डः **प्रवालः** ॥—ककुभ , प्रसेवक , इति २ **वीणादण्डादधो दारुमयं भाण्डं शब्दगाम्भीर्यार्थं यच्चर्मणाच्छाद्यते तस्य** ॥—अस्या वीणाया , कायस्तन्त्रीरहितो दण्डादिसमुदाय **कोलम्बक** इत्युच्यते ॥—यत्र वीणाप्रान्ते तन्त्र्यो निबध्यन्ते तन्निबन्धनम् **उपनाह** इत्युच्यते ॥—डमरु , मड्डु , डिण्डिम , झर्झर ,

मर्दलः पणवोऽन्ये च नर्तकीलासिके समे ३७८
विलम्बितं द्रुतं मध्यं तत्त्वमोघो घनं क्रमात् ३७९
तालः कालक्रियामानं लयः साम्यमथास्त्रियाम् ३८०
ताण्डवं नटनं नाट्यं लास्यं नृत्यं च नर्तने ३८१
तौर्यत्रिकं नृत्यगीतवाद्यं नाट्यमिदं त्रयम् ३८२
भ्रकुंसश्च भ्रुकुंसश्च भ्रूकुंसश्चेति नर्तकः ३८३
स्त्रीवेषधारी पुरुषो नाट्योक्तौ गणिकाज्जुका ३८४
भगिनीपतिरावुत्तो भावो विद्वानथावुकः ३८५
जनको युवराजस्तु कुमारो भर्तृदारकः ३८६
राजा भट्टारको देवस्तत्सुता भर्तृदारिका ३८७

मर्दल, पणव, एते **वाद्यप्रभेदा** वाद्यविशेषा ज्ञेया । अन्ये च हुडुकगोमुखादय सन्ति ॥—नर्तकी, लासिका, इति २ **नर्तक्या.** ॥—करचरणादिभिर्यद्विलम्बित नृत्यादिक तत्**तत्त्व**मित्युच्यते ॥—यद्द्रुत शीघ्र नृत्यादिक तत् **ओघ** इत्युन्यते ॥—यन्मध्य न विलम्बित नापि द्रुत तत् **घन**मित्युच्यते ॥—कालक्रिययोर्मान नियम-हेतु**स्ताल** इत्युच्यते ॥—गीतवाद्यपादादिन्यासाना क्रियाकालयो साम्य **लय** इत्युच्यते ॥—ताण्डवम्, नटनम्, नाट्यम्, लास्यम्, नृत्यम्, नर्तनम्, इति ६ **नृत्यस्य** ॥—नृत्यगीतवाद्यमितीद त्रय मिलित्वा **तौर्यत्रिक**मिति चोच्यते ॥—य स्त्रीवेषधारी नर्तक पुरुषस्तत्र भ्रकुस, भ्रुकुस, भ्रूकुस, इति ३ नामानि ॥ नाट्योक्तौ नाट्यप्रकरणे । नाट्यादन्यत्र प्रयोगो नास्तीत्यर्थ । या गणिका सा **अज्जुका** ॥—भगिन्या पतिर**ावुत्त** इत्युच्यते ॥—यो विद्वान्स **भाव** इत्युच्यते ॥—जनकस्तु **आवुक** इत्युच्यते ॥—**युवराजस्तु** कुमार, भर्तृदारक, इति २ ॥—भट्टारक, देव, इति २ **राज्ञ·** ॥—तस्य राज्ञ सुता **भर्तृदारिका** ॥—

देवी कृताभिषेकायामितरासु तु भट्टिनी ३८८
अब्रह्मण्यमवध्योक्तौ राजश्यालस्तु राष्ट्रियः ३८९
अम्बा माताथ बाला स्याद्वासूरार्यस्तु मारिषः ३९०
अत्तिका भगिनी ज्येष्ठा निष्ठानिर्वहणे समे ३९१
हण्डे हञ्जे हलाह्वानं नीचां चेटी सखी प्रति ३९२
अङ्गहारोऽङ्गविक्षेपो व्यञ्जकाभिनयौ समौ ३९३
निर्वृत्ते त्वङ्गसत्त्वाभ्यां द्वे त्रिष्वाङ्गिकसात्त्विके ३९४
शृङ्गारवीरकरुणाद्भुतहास्यभयानकाः ३९५
बीभत्सरौद्रौ च रसाः शृङ्गारः शुचिरुज्ज्वलः ३९६
उत्साहवर्धनो वीरः कारुण्यं करुणा घृणा ३९७
कृपा दयानुकम्पा स्यादनुक्रोशोऽप्यथो हसः ३९८

कृतोऽभिषेको यस्यास्तस्या राज्या **देवी**ति ॥—इतरासु राज्ञीषु **भट्टिनी**ति ॥—अवध्यस्य वधानर्हस्य ब्राह्मणादेरुक्तौ दोषोक्तिकरणे **अब्रह्मण्य**मिति ॥—राज्ञ श्यालो **राष्ट्रिय** उच्यते ॥—अम्बा, माता, इति २ **मातायाः** ॥—बाला, वासू, इति २ **कुमार्याः** ॥—आर्य, मारिष, इति २ **आर्यस्य** ॥—या ज्येष्ठा भगिनी सा **अत्तिका** ॥—निष्ठा, निर्वहणम्, इति २ समे इति समानार्थे । न तु समानलिङ्गे ॥—नीचां प्रत्याह्वाने **हण्डे** इति । चेटीं प्रत्याह्वाने **हञ्जे** इति । सखीं प्रत्याह्वाने **हला** इति । अमूनि त्रीण्यव्ययानि ॥—अङ्गहार, अङ्गविक्षेप, इति २ **नृत्यविशेषस्य** ॥—व्यञ्जक, अभिनय, इति २ **हस्तादिभिर्मनोगतार्थप्रकाशनस्य** ॥—अङ्गेन निर्वृत्ते निष्पन्ने कर्मणि **आङ्गिकम्** । सत्त्वेनान्तःकरणेन निर्वृत्ते **सात्त्विकम्** । इमे द्वे अपि त्रिषु ॥—शृङ्गार, वीर, करुण, अद्भुत, हास्य, भयानक, बीभत्स, रौद्र, एते ८ **रसा** ज्ञेया ॥—शृङ्गार, शुचि, उज्ज्वल, इति ३ **शृङ्गारस्य** ॥—उत्साहवर्धन, वीर, इति २ **वीरस्य** ॥—कारुण्यम्, करुणा, घृणा, कृपा, दया, अनुकम्पा, अनुक्रोश,

हासो हास्यं च बीभत्सं विकृतं त्रिष्विदं द्वयम् ३९९
विस्मयोऽद्भुतमाश्चर्यं चित्रमप्यथ भैरवम् ४००
दारुणं भीषणं भीष्मं घोरं भीमं भयानकम् ४०१
भयंकरं प्रतिभयं रौद्रं तूग्रममी त्रिषु ४०२
चतुर्दश दरस्त्रासो भीतिर्भीः साध्वसं भयम् ४०३
विकारो मानसो भावोऽनुभावो भावबोधकः ४०४
गर्वोऽभिमानोऽहंकारो मानश्चित्तसमुन्नतिः ४०५
'दर्पोऽवलेपोऽवष्टम्भश्चित्तोद्रेकः स्मयो मदः' ***
अनादरः परिभवः परीभावस्तिरस्क्रिया ४०६
रीढावमाननावज्ञावहेलनमसूर्क्षणम् ४०७
मन्दाक्षं ह्रीस्त्रपा व्रीडा लज्जा सापत्रपान्यतः ४०८

इति ७ **करुणस्य** ॥ हस, हास, हास्यम्, इति ३ **हासस्य** ॥—बीभत्सम्, विकृतम्, इति २ **बीभत्सस्य**। इद द्वय रसे पुसि। तद्वति त्रिषु ॥—विस्मय, अद्भुतम्, आश्चर्यम्, चित्रम्, इति ४ **अद्भुतस्य** ॥—भैरवम्, दारुणम्, भीषणम्, भीष्मम्, घोरम्, भीमम्, भयानकम्, भयकरम्, प्रतिभयम्, इति ९ **भयानकस्य** ॥—रौद्रम्, उग्रम्, इति २ **रौद्रस्य**। अमी अद्भुतादय उग्रान्ताश्चतुर्दश शब्दा रसे पुसि। तद्वति तु त्रिषु वाच्यलिङ्गा ॥—दर, त्रास, भीति, भी, साध्वसम्, भयम्, इति ६ **भयस्य** ॥—मानस, मन सबन्धी विकारो **भाव** उच्यते ॥—यो भावबोधकश्चित्तविकारस्य प्रकाशक कटाक्षादि **सोऽनुभाव** इत्युच्यते ॥—गर्व, अभिमान, अहकार, इति ३ **गर्वस्य** ॥—चित्तस्य समुन्नति परस्मादुत्कर्षचिन्तनेनौन्नत्य **मान** उच्यते ॥—अनादर, **परिभव**, परीभाव, तिरस्क्रिया, रीढा, अवमानना, अवज्ञा, अवहेलनम्, असूर्क्षणम्, इति ९ **अनादरस्य** ॥—मन्दाक्षम्, ह्री, त्रपा, व्रीडा, लज्जा, इति

क्षान्तिस्तितिक्षाभिध्या तु परस्य विषये स्पृहा ४०९
अक्षान्तिरीर्ष्यासूया तु दोषारोपो गुणेष्वपि ४१०
वैरं विरोधो विद्वेषो मन्युशोकौ तु शुक् स्त्रियाम् ४११
पश्चात्तापोऽनुतापश्च विप्रतीसार इत्यपि ४१२
कोपक्रोधामर्षरोषप्रतिघा रुट्क्रुधौ स्त्रियौ ४१३
शुचौ तु चरिते शीलमुन्मादश्चित्तविभ्रमः ४१४
प्रेमा ना प्रियता हार्दं प्रेम स्नेहोऽथ दोहदम् ४१५
इच्छा काङ्क्षा स्पृहेहा तृड्वाञ्छा लिप्सा मनोरथः ४१६
कामोऽभिलाषस्तर्षश्च सोऽत्यर्थं लालसा द्वयोः ४१७
उपाधिर्ना धर्मचिन्ता पुंस्याधिर्मानसी व्यथा ४१८

---

५ **लज्जायाः** ॥—सा लज्जा अन्यत परस्माच्चेत् **अपत्रपा** ॥—क्षान्ति, तितिक्षा, इति २ **पराभ्युदयसहनस्य** ॥—परस्य विषये परकीयधने स्पृहा **अभिध्या** ॥—अक्षान्ति, ईर्ष्या, इति २ **पराभ्युदयासहनस्य** ॥—गुणेष्वपि दोषारोपोऽ**सूया** ॥—वैरम्, विरोध, विद्वेष, इति ३ **वैरस्य** ॥—मन्यु, शोक, शुक्, इति ३ **शोकस्य** ॥—पश्चात्ताप, अनुताप, विप्रतीसार, इति ३ **पश्चात्तापस्य** ॥—कोप, क्रोध, अमर्ष, रोष, प्रतिघ, रुट्, क्रुध्, इति ७ **क्रोधस्य** ॥ रुट्क्रुधौ स्त्रियौ स्त्रीलिङ्गे ॥—शुचौ शुद्धे चरित आचरणे **शीलम्** ॥—उन्माद, चित्तविभ्रम, इति २ **चेतसोऽनवस्थितेः** ॥—प्रेमा, प्रियता, हार्दम्, प्रेम, स्नेह, इति ५ **प्रेम्णः** ॥ तत्र 'प्रेमा' ना पुमान्, स्नेहश्च ॥—दोहदम्, इच्छा, काङ्क्षा, स्पृहा, ईहा, तृट्, वाञ्छा, लिप्सा, मनोरथ, काम, अभिलाष, तर्ष, इति १२ **स्पृहायाः** ॥—स तर्षो महाश्चेल्लालसा । द्वयो स्त्रीपुंसयो ॥—उपाधि, धर्मचिन्ता, इति २ **धर्मचिन्तनस्य** । तत्र

स्याच्चिन्ता स्मृतिराध्यानमुत्कण्ठोत्कलिके समे ४१९
उत्साहोऽध्यवसायः स्यात्स वीर्यमतिशक्तिभाक् ४२०
कपटोऽस्त्री व्याजदम्भोपधयश्छद्मकैतवे ४२१
कुसृतिर्निकृतिः शाठ्यं प्रमादोऽनवधानता ४२२
कौतूहलं कौतुकं च कुतुकं च कुतूहलम् ४२३
स्त्रीणां विलासबिब्बोकविभ्रमा ललितं तथा ४२४
हेला लीलेत्यमी हावाः क्रियाः शृङ्गारभावजाः ४२५
द्रवकेलिपरीहासाः क्रीडा लीला च नर्म च ४२६
व्याजोऽपदेशो लक्ष्यं च क्रीडा खेला च कूर्दनम् ४२७
घर्मो निदाघः स्वेदः स्यात्प्रलयो नष्टचेष्टता ४२८

'उपाधि ' पुसि ॥—आधि , मानसी व्यथा, इति २ **मनःपीडायाः** । आधि उच्यते पुसि ॥—चिन्ता, स्मृति , आध्यानम्, इति ३ **स्मरणस्य** ॥—उत्कण्ठा, उत्कलिका, इति २ **उत्कण्ठायाः** ॥—उत्साह , अध्यवसाय , इति २ **उत्साहस्य** ॥—येन कृत्वा असाध्यसाधनेऽप्युद्यतो भवति । स उत्साहोऽतिशक्तिभाक् सातिशक्तिश्चेद्वीर्यमुच्यते ॥—कपट , व्याज, दम्भ , उपधि , छद्म, कैतवम्, कुसृति , निकृति , शाठ्यम्, इति ९ **शाठ्यस्य** ॥—प्रमाद , अनवधानता, इति २ **कर्तव्यानवधानस्य** ॥—कौतूहलम्, कौतुकम्, कुतुकम्, कुतूहलम्, इति ४ **कौतुकस्य** ॥—विलास , बिब्बोक , [विव्वोक] विभ्रम , ललितम्, हेला, लीला, इति ६ स्त्रीणा शृङ्गारभावजा , शृङ्गाररससमुद्भूता क्रिया चेष्टा **हावा** उच्यन्ते ॥—द्रव ,केलि ,परीहास , क्रीडा, लीला, नर्म, इति ६ **क्रीडामात्रस्य** ॥—व्याज , अपदेश , लक्ष्यम्, इति ३ **स्वरूपाच्छादनस्य** ॥—क्रीडा, खेला, कूर्दनम् , इति ३ **बाललीलायाः** ॥—घर्म , निदाघ , स्वेद , इति ३ **स्वेदस्य** ॥—प्रलय , नष्टचेष्टता, इति २ **परिस्पन्द-**

अवहित्थाकारगुप्तिः समौ संवेगसंभ्रमौ ४२९
स्यादाच्छुरितकं हासः सोत्प्रासः स मनाक्स्मितम् ४३०
मध्यमः स्याद्विहसितं रोमाञ्चो रोमहर्षणम् ४३१
क्रन्दितं रुदितं क्रुष्टं जृम्भस्तु त्रिषु जृम्भणम् ४३२
विप्रलम्भो विसंवादो रिङ्गणं स्खलनं समे ४३३
स्यान्निद्रा शयनं स्वापः स्वप्नः संवेश इत्यपि ४३४
तन्द्री प्रमीला भ्रकुटिर्भ्रुकुटिर्भ्रूकुटिः स्त्रियाम् ४३५
अदृष्टिः स्यादसौम्येऽक्ष्णि संसिद्धिप्रकृती त्विमे ४३६
स्वरूपं च स्वभावश्च निसर्गश्चाथ वेपथु ४३७
कम्पोऽथ क्षण उद्धर्षो मह उद्धव उत्सवः ४३८

नाशस्य ॥—अवहित्था, आकारगुप्ति , इति २ **आकारगोपनस्य** ॥ सवेग , सभ्रम , इति २ **हर्षादिना कर्मसु त्वरणस्य** ॥—सोत्प्रास साभिप्रायो हास **आच्छुरितक**मुच्यते ॥—स हासो मनागीषच्चेत् **स्मित**मुच्यते ॥—स हासो मध्यमश्चेदनल्पाधिकस्तर्हि **विहसितं** स्यात् ॥—रोमाञ्च , रोमहषणम्, इति २ **रोमोद्गमस्य** ॥—क्रन्दितम्, रुदितम्, क्रुष्टम्, इति ३ **रुदितस्य** ॥ जृम्भ , जृम्भणम्, इति २ **जृम्भिकायाः** ॥—विप्रलम्भ , विसंवाद , इति २ **वञ्चनायुक्तभाषणस्य** ॥— रिङ्गणम्, स्खलनम्, इति २ **स्वधर्मादेश्चलनस्य** ॥—निद्रा, शयनम्, स्वाप , स्वप्न , सवेश , इति ५ **निद्रायाः** ॥—तन्द्री, प्रमीला, इति २ **निद्राया आदावन्ते च यदालस्यं तस्य** ॥ भ्रकुटि , भ्रुकुटि , भ्रूकुटि , इति ३ **क्रोधादिजनितभ्रूवक्रतायाः** ॥—असौम्येऽक्ष्णि सरोषे चक्षुषि **अदृष्टि**रिति ॥—ससिद्धि , प्रकृति , स्वरूपम्, स्वभाव , निसर्ग , इति ५ **स्वभावस्य** ॥—वेपथु , कम्प , इति २ **कम्पस्य** ॥—क्षण , उद्धर्ष , मह , उद्धव , उत्सव , इति ५ **उत्सवस्य** । महोऽदन्त ॥

११ पातालभोगिवर्गः ।

अधोभुवनपातालं बलिसद्म रसातलम् ४३९
नागलोकोऽथ कुहरं शुषिरं विवरं बिलम् ४४०
छिद्रं निर्व्यथनं रोकं रन्ध्रं श्वभ्रं वपा शुषिः ४४१
गर्तावटौ भुवि श्वभ्रे सरन्ध्रे शुषिरं त्रिषु ४४२
अन्धकारोऽस्त्रियां ध्वान्तं तमिस्रं तिमिरं तमः ४४३
ध्वान्ते गाढेऽन्धतमसं क्षीणेऽवतमसं तमः ४४४
विष्वक्संतमसं नागाः काद्रवेयास्तदीश्वरः ४४५
शेषोऽनन्तो वासुकिस्तु सर्पराजोऽथ गोनसे ४४६
तिलित्सः स्यादजगरे शयुर्वाहस इत्युभौ ४४७
अलगर्दो जलव्यालः समौ राजिलडुण्डुभौ ४४८

४३९-४६०, अधोभुवनम्, पातालम्, बलिसद्म, रसातलम्, नागलोक, इति ५ **पातालस्य** ॥—कुहरम्, शुषिरम्, विवरम्, बिलम्, छिद्रम्, निर्व्यथनम्, रोकम्, रन्ध्रम्, श्वभ्रम्, वपा, शुषि, इति ११ **छिद्रमात्रस्य** ॥—गर्त, अवट, इति २ **भुवि यच्छ्वभ्रं तत्र** ॥ शुषिरमिति **सरन्ध्रे**-रन्ध्रयुक्ते वस्तुनि, तत्त्रिषु, वाच्यलिङ्गम् ॥—अन्धकार, ध्वान्तम्, तमिस्रम्, तिमिरम्, तम, इति ५ **अन्धकारस्य** । तत्र 'अधकार' क्लीबपुंसो ॥—गाढे ध्वान्ते सातिशये तमसि **अन्धतमस**मिति॥—क्षीणे ध्वान्ते **अवतमस**मिति॥—विष्वक् तम सर्वव्यापि ध्वान्त **संतमस**मुच्यते ॥—नागा, काद्रवेया, इति २ **नागानाम्**॥—तदीश्वरो नागानामीश, शेष, अनन्त, इति चोच्यते ॥—वासुकि, सर्पराज, इति २ **नागराजस्य** ॥—गोनस, तिलित्स, इति २ **गोनसस्य** ॥—अजगर, शयु, वाहस, इति ३ **अजगरस्य** ॥—अलगर्द, जलव्याल, इति २ **जलसर्पस्य** ॥—राजिल,

मालुधानो मातुलाहिर्निर्मुक्तो मुक्तकञ्चुकः ४४९
सर्पः पृदाकुर्भुजगो भुजंगोऽहिर्भुजंगमः ४५०
आशीविषो विषधरश्चक्री व्यालः सरीसृपः ४५१
कुण्डली गूढपाच्चक्षुःश्रवाः काकोदरः फणी ४५२
दर्वीकरो दीर्घपृष्ठो दन्दशूको बिलेशयः ४५३
उरगः पन्नगो भोगी जिह्मगः पवनाशनः ४५४
'लेलिहानो द्विरसनो गोकर्णः कञ्चुकी तथा **
कुम्भीनसः फणधरो हरिर्भोगधरस्तथा **
अहेः शरीरं भोगः स्यादाशीरप्यहिदंष्ट्रिका' **
त्रिष्वाहेयं विषास्थ्यादि स्फटायां तु फणा द्वयोः ४५५
समौ कञ्चुकनिर्मोकौ क्ष्वेडस्तु गरलं विषम् ४५६
पुंसि क्लीबे च काकोलकालकूटहलाहलाः ४५७
सौराष्ट्रिकः शौक्लिकेयो ब्रह्मपुत्रः प्रदीपनः ४५८

डुण्डुभ॰, इति २ **निर्विषस्य द्विमुखसर्पस्य** ॥—मालुधान, मातुलाहि, इति २ **खड्गाकारचित्रसर्पस्य** ॥—निर्मुक्त, मुक्तकञ्चुक, इति २ **त्यक्तकञ्चुकस्य** ॥—सर्प, पृदाकु, भुजग, भुजग, अहि, भुजङ्गम, आशीविष, विषधर, चक्री, व्याल, सरीसृप, कुण्डली, गूढपात्, चक्षुश्रवा, काकोदर॰, फणी, दर्वीकर, दीर्घपृष्ठ, दन्दशूक, बिलेशय, उरग, पन्नग, भोगी, जिह्मग, पवनाशन, इति २५ **सर्पस्य** ॥—यद्विषास्थ्यादि अहिभव तत् **आहेयमुच्यते** ॥—स्फटा, फणा, इति २ **फणायाः** । द्वे अपि स्त्रीपुंसयोः ॥—कञ्चुक, निर्मोक, इति २ **सर्पत्वचः** ॥—क्ष्वेड, गरलम्, विषम्, इति ३ **विषमात्रस्य** ॥—काकोल॰, कालकूट, हलाहल, सौराष्ट्रिक, शौक्लिकेय,

दारदो वत्सनाभश्च विषभेदा अमी नव ४५९
विषवैद्यो जाङ्गुलिको व्यालग्राह्यहितुण्डिकः ४६०

१२ नरकवर्ग ।

स्यान्नारकस्तु नरको निरयो दुर्गतिः स्त्रियाम् ४६१
तद्भेदास्तपनावीचिमहारौरवरौरवाः ४६२
संघातः कालसूत्रं चेत्याद्याः सत्त्वास्तु नारकाः ४६३
प्रेता वैतरणी सिन्धुः स्यादलक्ष्मीस्तु निर्ऋतिः ४६४
विष्टिराजूः कारणा तु यातना तीव्रवेदना ४६५
पीडा बाधा व्यथा दुःखमामनस्यं प्रसूतिजम् ४६६
स्यात्कष्टं कृच्छ्रमाभीलं त्रिष्वेषां भेद्यगामि यत् ४६७

ब्रह्मपुत्र, प्रदीपन, दारद, वत्सनाभ, इति ९ **स्थावरविषभेदाः** ॥—विषवैद्य, जाङ्गुलिक, इति २ **विषहरवैद्यस्य** ॥—व्यालग्राही, अहितुण्डिक॰, इति २ **सर्पग्राहिण॰** ॥

४६१-४६७ नारक, नरक, निरय, दुर्गति, इति ४ **नरकस्य** ॥—तपन, अवीचि, महारौरव, रौरव, सघात, कालसूत्रम्, इत्याद्या **नरकभेदा॰** । आद्यशब्दात् तामिस्रकुम्भीपाकादय ॥—नारका नरके भवा सत्त्वा॰ प्राणिन **प्रेता** उच्यन्ते ॥—नारकी सिन्धुर्नदी **वैतरणी** ज्ञेया ॥—नारक्य-लक्ष्मीरशोभा **निर्ऋतिरुच्यते** ॥—विष्टि, आजू, इति २ **नरके हठात्प्रक्षेपस्य** ॥—कारणा, यातना, तीव्रवेदना, इति ३ **नरकपीडायाः** ॥—पीडा, बाधा, व्यथा, दु खम्, आमनस्यम्, प्रसूतिजम्, कष्टम्, कृच्छ्रम्, आभीलम्, इति ९ **दु॰खस्य** । एषा मध्ये यद्दु खादिक भेद्यगामि विशेष्यवृत्ति तत्त्रिषु । यथा—'सेय सेवा दु खा च बहुरूपा', 'सोऽय दु ख सुतोऽगुण', 'सर्व दु खं विवेकिन' इति ॥

१३ वारिवर्ग. ।

समुद्रोऽब्धिरकूपारः पारावारः सरित्पतिः ४६८
उदन्वानुदधिः सिन्धुः सरस्वान्सागरोऽर्णवः ४६९
रत्नाकरो जलनिधिर्यादःपतिरपांपतिः ४७०
तस्य प्रभेदाः क्षीरोदो लवणोदस्तथापरे ४७१
आपः स्त्री भूम्नि वार्वारि सलिलं कमलं जलम् ४७२
पयः कीलालममृतं जीवनं भुवनं वनम् ४७३
कबन्धमुदकं पाथः पुष्करं सर्वतोमुखम् ४७४
अम्भोऽर्णस्तोयपानीयनीरक्षीराम्बुशम्बरम् ४७५
मेघपुष्पं घनरसस्त्रिषु द्वे आप्यमम्मयम् ४७६
भङ्गस्तरङ्ग ऊर्मिर्वा स्त्रियां वीचिरथोर्मिषु ४७७
महत्सूल्लोलकल्लोलौ स्यादावर्तोऽम्भसां भ्रमः ४७८

४६८–५५३ समुद्र, अब्धि, अकूपार, पारावार, सरित्पति, उदन्वान्, उदधि, सिन्धु, सरस्वान्, सागर, अर्णव, रत्नाकर, जलनिधि, याद पति॰, अपापति, इति १५ **समुद्रमात्रस्य** ॥—तस्य समुद्रस्य प्रभेदास्तु—क्षीरोद, लवणोद, तथापरे दध्युद–घृतोद–सुरोद–इक्षूद–स्वादूदा ॥—आप, वा, वारि, सलिलम्, कमलम्, जलम्, पय, कीलालम्, अमृतम्, जीवनम्, भुवनम्, वनम्, कबन्धम्, उदकम्, पाथ, पुष्करम्, सर्वतोमुखम्, अम्भ, अर्ण, तोयम्, पानीयम्, नीरम्, क्षीरम्, अम्बु, शम्बरम्, मेघपुष्पम्, घनरस, इति २७ **जलस्य** । तत्र 'आप' स्त्रिया बहुत्वे च नित्यम् ॥—आप्यम्, अम्मयम्, इति २ **जलविकारस्य** । त्रिषु ॥—भङ्ग, तरङ्ग, ऊर्मि, वीचि, इति ४ **लहर्याः** ॥—उल्लोल, कल्लोल, इति २ **महत्सूर्मिषु** ॥—अम्भसा भ्रमो मण्डला-

पृषन्तिबिन्दुपृषताः पुमांसो विप्रुषः स्त्रियाम् ४७९
चक्राणि पुटभेदाः स्युर्भ्रमाश्च जलनिर्गमाः ४८०
कूलं रोधश्च तीरं च प्रतीरं च तटं त्रिषु ४८१
पारावारे परार्वाची तीरे पात्रं तदन्तरम् ४८२
द्वीपोऽस्त्रियामन्तरीपं यदन्तर्वारिणस्तटम् ४८३
तोयोत्थितं तत्पुलिनं सैकतं सिकतामयम् ४८४
निषद्वरस्तु जम्बालः पङ्कोऽस्त्री शादकर्दमौ ४८५
जलोच्छ्वासाः परीवाहाः कूपकास्तु विदारकाः ४८६
नाव्यं त्रिलिङ्गं नौतार्ये स्त्रियां नौस्तरणिस्तरिः ४८७

कारेण भ्रमणमावर्तः स्यात् ॥—पृषन्ति, बिन्दव, पृषत, विप्रुष, इति ४ **जलबिन्दूनाम्** । तत्र 'पृषत्' क्लीबे, 'बिन्दुपृषतौ' पुंसि, 'विप्रुट्' स्त्री ॥—चक्राणि, पुटभेदा, भ्रमा, जलनिर्गमा, इति ४ **यानि चक्राकारेण जलान्यधो यान्ति तेषाम्** ॥ कूलम्, रोध, तीरम्, प्रतीरम्, तटम्, इति ५ **तीरस्य** । 'तट' त्रिलिङ्गम् ॥—परं च अर्वाक् च परार्वाची तीरे क्रमेण **पारावारे** उच्येते । नद्या परतीर पारम्, अर्वाक् तीरमावारमित्यर्थ ॥—तयो पारावारयोरन्तर मध्य **पात्र**मुच्यते ॥—वारिणोऽन्तर्मध्ये यत्तट तत् **द्वीप** इति अन्तरीपमिति चोच्यते ॥—तोयोत्थित तोयक्रमेणोत्थ तत् **पुलिन**मुच्यते ॥—सैकतम्, सिकतामयम्, इति २ **वालुकाप्रचुरस्थानस्य** ॥—निषद्वर, जम्बाल, पङ्क, शाद, कर्दम, इति ५ **कर्दमस्य** । तत्र 'पङ्क' पुनपुंसकयो ॥—जलोच्छ्वासा, परीवाहा, इति २ **निर्गममार्गैः प्रवृद्धं जलं परिवहति तेषाम्** ॥—कूपका, विदारका, इति २ **शुष्कनद्यादौ हि जलार्थं गर्ताः क्रियन्ते तेषाम्** ॥—नौतार्यं नावा तारितुमर्हं जलादौ **नाव्यम्** । तत्त्रिषु ॥—नौ, तरणि, तरि, इति ३

उडुपं तु प्लवः कोलः स्रोतोऽम्बुसरणं स्वतः ४८८
आतरस्तरपण्यं स्याद्द्रोणी काष्ठाम्बुवाहिनी ४८९
सांयात्रिकः पोतवणिक्कर्णधारस्तु नाविकः ४९०
नियामकाः पोतवाहाः कूपको गुणवृक्षकः ४९१
नौकादण्डः क्षेपणी स्यादरित्रं केनिपातकः ४९२
अभ्रिः स्त्री काष्ठकुद्दालः सेकपात्रं तु सेचनम् ४९३
क्लीबेऽर्धनावं नावोऽर्धेऽतीतनौकेऽतिनु त्रिषु ४९४
त्रिष्वागाधात्प्रसन्नोऽच्छः कलुषोऽनच्छ आविलः ४९५

नौकायाः ॥—उडुपम्, प्लव, कोल, इति ३ **अल्पनौकायाः** ॥—स्वतो यदम्बुसरण जलगमन तत्**स्रोत** उच्यते ॥—आतर, तरपण्यम्, इति २ **नद्यादितरणे देयमूल्यस्य** ॥—काष्ठाम्बुवाहिनी काष्ठमयी जलवाहिनी सा **द्रोणी** उच्यते ॥ सायात्रिक, पोतवणिक्, इति २ **नौकया वाणिज्यकारिणः** ॥—कर्णधार, नाविक, इति २ **अरित्रं धृत्वा यस्तारयति तस्य** ॥—नियामका, पोतवाहा, इति २ **पोतमध्यस्थितकाष्ठाग्रे दुष्टजन्त्वादिज्ञानाय स्थित्वा ये नियन्तुं शक्तास्तेषाम्** ॥—कूपक, गुणवृक्षक, इति २ **रज्ज्वाद्याधारमध्यस्तम्भस्य** ॥—नौकादण्ड, क्षेपणी, इति २ **नौकावाहकदण्डस्य** ॥—अरित्रम्, केनिपातक, इति २ **कर्णस्य** ॥—अभ्रि, काष्ठकुद्दाल, इति २ **पोतादेर्मलापनयनार्थं काष्ठकुद्दालस्य** ॥—सेकपात्रम्, सेचनम्, इति २ **चर्मादिरचितस्य जलोत्सर्जनपात्रस्य** ॥—नावोऽर्धे **अर्धनावम्** । तत्क्लीबे ॥—अतीतनौके नौकामतीत्य वर्तमाने मनुष्यादौ **अतिनु** । त्रिलिङ्गम् । अत परमागाधात् 'अगाध'शब्दमभिव्याप्य त्रिषु वाच्यलिङ्गा इत्यर्थ ॥—प्रसन्न, अच्छ, इति २ **निर्मलस्य** ॥—कलुष, अनच्छ,

निम्नं गभीरं गम्भीरमुत्तानं तद्विपर्यये ४९६
अगाधमतलस्पर्शे कैवर्ते दाशधीवरौ ४९७
आनायः पुंसि जालं स्याच्छणसूत्रं पवित्रकम् ४९८
मत्स्याधानी कुवेणी स्याद्बडिशं मत्स्यवेधनम् ४९९
पृथुरोमा झषो मत्स्यो मीनो वैसारिणोऽण्डजः ५००
विसारः शकुली चाथ गडकः शकुलार्भकः ५०१
सहस्रदंष्ट्रः पाठीन उलूपी शिशुकः समौ ५०२
नलमीनश्चिलिचिमः प्रोष्ठी तु शफरी द्वयोः ५०३
क्षुद्राण्डमत्स्यसंघातः पोताधानमथो झषाः ५०४
रोहितो मद्गुरः शालो राजीवः शकुलस्तिमिः ५०५

आविल, इति ३ **मलमिश्रस्य** ॥—निम्नम्, गभीरम्, गम्भीरम्, इति ३ **गम्भीरस्य** ॥—तद्विपर्यये गम्भीरादितरस्मिन् **उत्तान**मिति ॥ अगाधम्, अतलस्पर्शम्, इति २ **अत्यन्तगम्भीरस्य** ॥—कैवर्त, दाश, धीवर, इति ३ **कैवर्तस्य** ॥ आनाय, जालम्, इति २ **जालस्य** ॥—शणसूत्रम्, पवित्रकम्, इति २ **शणसूत्रजालस्य** ॥—मत्स्याधानी, कुवेणी, इति २ **मत्स्यबन्धनकरण्डिकाया** ॥—बडिशम्, मत्स्यवेधनम्, इति २ **मत्स्यवेधनस्य** ॥—पृथुरोमा, झष, मत्स्य, मीन, वैसारिण, अण्डज, विसार, शकुली, इति ८ **मत्स्यस्य** ॥—गडक, शकुलार्भक, इति २ **मत्स्यविशेषस्य** ॥—सहस्रदंष्ट्र, पाठीन, इति २ **बहुदंष्ट्रस्य मत्स्यविशेषस्य** ॥—उलूपी, शिशुक, इति २ **शिशुमाराकारमत्स्यस्य** ॥—नलमीन, चिलिचिम, इति २ **जलतृणचारिमत्स्यविशेषस्य** ॥—प्रोष्ठी, शफरी, इति २ **शुभ्रमत्स्यविशेषस्य** ॥—क्षुद्राश्च ते अण्डमत्स्याश्च तेषा सघात **पोताधान**मुच्यते ॥—अथो झषा मत्स्यविशेषा वक्ष्यन्ते, नतु पर्याया —**रोहित, मद्गुर, शाल, राजीव**,

तिमिंगिलादयश्चाथ यादांसि जलजन्तवः ५०६
तद्भेदाः शिशुमारोद्रशङ्कवो मकरादयः ५०७
स्यात्कुलीरः कर्कटकः कूर्मे कमठकच्छपौ ५०८
ग्राहोऽवहारो नक्रस्तु कुम्भीरोऽथ महीलता ५०९
गण्डूपदः किंचुलको निहाका गोधिका समे ५१०
रक्तपा तु जलौकायां स्त्रियां भूम्नि जलौकसः ५११
मुक्तास्फोटः स्त्रियां शुक्तिः शङ्खः स्यात्कम्बुरस्त्रियौ ५१२
क्षुद्रशङ्खाः शङ्खनखाः शम्बूका जलशुक्तयः ५१३
भेके मण्डूकवर्षाभूशालूरप्लवदर्दुराः ५१४
शिली गण्डूपदी भेकी वर्षाभ्वी कमठी डुलिः ५१५

शकुल , तिमि , तिमिगिल , आदिशब्दान्नन्द्यावर्तादयोऽन्ये ॥—यादासि, जलजन्तव , इति २ **जलचरमात्रस्य** ॥—तद्भेदा जलजन्तूना विशेषा —शिशुमार , उद्र , शङ्कु , मकर । आदिशब्दाज्जलहस्त्यादय ॥—कुलीर , कर्कटक , इति २ **कर्कटस्य** ॥—कूर्म , कमठ , कच्छप , इति ३ **कूर्मस्य** ॥—ग्राह , अवहार , इति २ **ग्राहस्य** ॥—नक्र , कुम्भीर , इति २ **नक्रस्य** ॥—महीलता, गण्डूपद , किचुलक , इति ३ **जलचरभेदस्य** ॥—निहाका, गोधिका, इति २ **जलगोधिकाया.** ॥—रक्तपा, जलौका, जलौकस , इति ३ **जलौकाया.** ॥ मुक्तास्फोट , शुक्ति , इति २ **शुक्तिकाया.** ॥—शङ्ख , कम्बु , इति २ **शङ्खस्य** ॥—क्षुद्रशङ्खा , शङ्खनखा , इति २ **सूक्ष्मशङ्खानाम्** ॥—जलशुक्तयो जलमात्रजा शुक्तय **शम्बूका** उच्यन्ते ॥ भेक , मण्डूक , वर्षाभू , शालूर , प्लव , दर्दुर , इति ६ **भेकस्य** ॥—शिली, गण्डूपदी, इति २ **स्वल्पगण्डूपदजातेः** ॥—भेकी, वर्षाभ्वी, इति २ **क्षुद्रभेकजातेः** ॥—कमठी, डुलि , इति

मद्गुरस्य प्रिया शृङ्गी दुर्नामा दीर्घकोशिका ५१६
जलाशयो जलाधारस्तत्रागाधजलो ह्रदः ५१७
आहावस्तु निपानं स्यादुपकूपजलाशये ५१८
पुंस्येवान्धुः प्रहिः कूप उदपानं तु पुंसि वा ५१९
नेमिस्त्रिकास्य वीनाहो मुखबन्धनमस्य यत् ५२०
पुष्करिण्यां तु खातं स्यादखातं देवखातकम् ५२१
पद्माकरस्तडागोऽस्त्री कासारः सरसी सरः ५२२
वेशन्तः पल्वलं चाल्पसरो वापी तु दीर्घिका ५२३
खेयं तु परिखाधारस्त्वम्भसां यत्र धारणम् ५२४
स्यादालवालमावालमावापोऽथ नदी सरित् ५२५

---

२ **कूर्म्याः** ॥—मद्गुराख्यस्य मत्स्यविशेषस्य प्रिया स्त्री **शृङ्गीत्युच्यते** ॥—दुर्नामा, दीर्घकोशिका, इति २ **जलूकाकारस्य जलचरविशेषस्य** ॥—जलाशय , जलाधार , इति २ **तडागादीनाम्** ॥—अगाधमतलस्पर्शं जलं यस्य स जलाशयो **ह्रद** उच्यते ॥—उपकूपजलाशये **कूपसमीपे यो जलाशयः** कूपोद्धृताम्बुस्थापनीयशिलादिरचितो गर्त , यत्रत्य जलं सुखेन गाव पिबन्ति, तत्र आहाव ,निपानम् , इति ॥—अन्धु , प्रहि , कूप , उदपानम् , इति ४ **कूपस्य** । तत्र 'उदपान' पुंसि वा ॥—अस्य कूपस्य नेमिरन्ते रज्ज्वादिधारणार्थं दारुयन्त्र सा **त्रिका** ॥—अस्य कूपस्य पाषाणादिभिर्यन्मुखनिबन्धन स **वीनाह** उच्यते ॥—पुष्करिणी, खातम् , इति २ **पुष्करिण्याः** ॥—अखातम् , देवखातकम् , इति २ **अकृत्रिमखातस्य** ॥—पद्माकर , तडाग , कासार , सरसी, सर , इति ५ **तडागस्य** ॥—वेशन्त , पल्वलम् , अल्पसर , इति ३ **स्वल्पसरसः** ॥—वापी, दीर्घिका, इति २ **वाप्याः** ॥—खेयम् , परिखा, इति २ **दुर्गाद्बहिर्यत्परितः खातं क्रियते तस्य** ॥—यत्र अम्भसा धारण क्षेत्रादिसेकार्थं जलाना सग्रहण स **आधार उच्यते** ॥—आलवालम् , आवालम् , आवाप , इति ३ **वृक्षादिमूले समन्त-**

तरङ्गिणी शैवलिनी तटिनी ह्रादिनी धुनी ५२६
स्रोतस्वती द्वीपवती स्रवन्ती निम्नगापगा ५२७
'कूलंकषा निर्झरिणी रोधोवक्रा सरस्वती' ❋❋
गङ्गा विष्णुपदी जह्नुतनया सुरनिम्नगा ५२८
भागीरथी त्रिपथगा त्रिस्रोता भीष्मसूरपि ५२९
कालिन्दी सूर्यतनया यमुना शमनस्वसा ५३०
रेवा तु नर्मदा सोमोद्भवा मेकलकन्यका ५३१
करतोया सदानीरा बाहुदा सैतवाहिनी ५३२
शतद्रुस्तु शुतुद्रिः स्याद्विपाशा तु विपाट् स्त्रियाम् ५३३
शोणो हिरण्यवाहः स्यात्कुल्याल्पा कृत्रिमा सरित् ५३४
शरावती वेत्रवती चन्द्रभागा सरस्वती ५३५
कावेरी सरितोऽन्याश्च सम्भेदः सिन्धुसंगमः ५३६

तोऽम्भसो धारणार्थं यद्वेष्टनं तस्य ॥—नदी, सरित्, तरङ्गिणी, शैवलिनी, तटिनी, ह्रादिनी, धुनी, स्रोतस्वती, द्वीपवती, स्रवन्ती, निम्नगा, आपगा, इति १२ **नद्याः** ॥—गङ्गा, विष्णुपदी, जह्नुतनया, सुरनिम्नगा, भागीरथी, त्रिपथगा, त्रिस्रोता, भीष्मसू, इति ८ **भागीरथ्याः** ॥—कालिन्दी, सूर्यतनया, यमुना, शमनस्वसा, इति ४ **यमुनायाः** ॥—रेवा, नर्मदा, सोमोद्भवा, मेकलकन्यका, इति ४ **नर्मदायाः**। करतोया, सदानीरा, इति २ **गौरीविवाहे कन्यादानोदकाज्जातायाः** ॥—बाहुदा, सैतवाहिनी, इति २ **कार्तवीर्यार्जुनेन या अवतारिता तस्याः** ॥—शतद्रु, शुतुद्रि, इति २ **शतद्र्वाः** ॥ विपाशा, विपाट्, इति २ **पाशमोचिन्याः** ॥—शोण, हिरण्यवाह, इति २ **नदविशेषस्य** ॥—या अल्पा कृत्रिमा सरित् सा **कुल्या** ॥—शरावती, वेत्रवती, चन्द्रभागा, सरस्वती, कावेरी, इति ५ **सरिद्विशेषाः** ॥ अन्याश्च सरित कौशिकी-

द्वयोः प्रणाली पयसः पदव्यां त्रिषु तूत्तरौ ५३७
देविकायां सरय्वां च भवे दाविकसारवौ ५३८
सौगन्धिकं तु कह्लारं हल्लकं रक्तसंध्यकम् ५३९
स्यादुत्पलं कुवलयमथ नीलाम्बुजन्म च ५४०
इन्दीवरं च नीलेऽस्मिन्सिते कुमुदकैरवे ५४१
शालूकमेषां कन्दः स्याद्वारिपर्णी तु कुम्भिका ५४२
जलनीली तु शेवालं शैवलोऽथ कुमुद्वती ५४३
कुमुदिन्यां नलिन्या तु बिसिनीपद्मिनीमुखाः ५४४
वा पुंसि पद्मं नलिनमरविन्दं महोत्पलम् ५४५
सहस्रपत्रं कमलं शतपत्रं कुशेशयम् ५४६
पङ्केरुहं तामरसं सारसं सरसीरुहम् ५४७

गण्डकी-चर्मण्वती-गोदा-वेण्याद्या सन्तीति शेष ॥—सभेद, सिन्धुसगम, इति २ **नदीमेलकस्य नदीसंगमस्य** ॥—पयसो जलस्य पदव्या निर्गमनमार्गे मकरमुखादिरूपा **प्रणाली** इति । तद्वयो । पुसि तु 'प्रणाल' ॥—उत्तरौ दाविकसारवौ त्रिषु । देविकाया नद्या भव **दाविकम्** । सरय्वा नद्या भव **सारवम्** ॥—सौगन्धिकम्, कह्लारम्, इति २ **सध्याविकासिन· शुक्लसरोजस्य** ॥—हल्लकम्, रक्तसध्यकम्, इति २ **रक्तकह्लारस्य** ॥—उत्पलम्, कुवलयम्, इति २ **कुमुदस्य** ॥—नीलाम्बुजन्म, इन्दीवरम्, इति २ **नीलेऽस्मिन्नुत्पले** ॥—कुमुदम्, कैरवम्, इति २ **सिते शुभ्रेऽस्मिन्नुत्पले** ॥—एषामुत्पलविशेषाणा कन्दः **शालूकं** स्यात् ॥—वारिपर्णी, कुम्भिका, इति २ **जलकुम्भिकाया·** ॥—जलनीली, शेवालम्, शैवल, इति ३ **शैवालस्य** ॥—कुमुद्वती, कुमुदिनी, इति २ **कुमुदिन्याः** ॥—नलिनी, बिसिनी, पद्मिनी, इति ३ **कमलिन्याः** । 'मुख'-शब्दात् सरोजिनीप्रभृतय ॥—पद्मम्, नलिनम्, अरविन्दम्, महोत्पलम्, सहस्रपत्रम्, कमलम्, शतपत्रम्, कुशेशयम्, पङ्केरुहम्, तामरसम्, सारसम्, सरसीरुहम्,

बिसप्रसूनराजीवपुष्कराम्भोरुहाणि च ५४८
पुण्डरीकं सिताम्भोजमथ रक्तसरोरुहे ५४९
रक्तोत्पलं कोकनदं नालो नालमथास्त्रियाम् ५५०
मृणालं बिसमब्जादिकदम्बे षण्डमस्त्रियाम् ५५१
करहाटः शिफाकन्दः किंजल्कः केसरोऽस्त्रियाम् ५५२
संवर्तिका नवदलं बीजकोशो वराटकः ५५३

१४ काण्डसमाप्ति ।

उक्तं स्वर्व्योमदिक्कालधीशब्दादि सनाट्यकम् ५५४
पातालभोगि नरकं वारि चैषां च संगतम् ५५५
इत्यमरसिंहकृतौ नामलिङ्गानुशासने ५५६
स्वरादिकाण्डः प्रथमः साङ्ग एव समर्थितः ५५७

बिसप्रसूनम्, राजीवम्, पुष्करम्, अम्भोरुहम्, इति १६ **कमलस्य**। 'वा पुंसि' इति षोडशभिरपि सबध्यते ॥—तत्र पुण्डरीकम्, सिताम्भोजम्, इति २ **सितकमलस्य** ॥—रक्तसरोरुहम्, रक्तोत्पलम्, कोकनदम्, इति ३ **रक्तकमलस्य** ॥—नाल, नालम्, इति २ **पद्मादिदण्डस्य** ॥—मृणालम्, बिसम्, इति २ **मृणालस्य**। अस्त्रिया क्लीबपुसो ॥—अब्जादिकदम्बे कमलादीना समूहे **षण्ड**मिति ॥—करहाट, शिफाकन्द, इति २ **पद्ममूलस्य** ॥—किजल्क, केसर, इति २ **केसरस्य** ॥—सवर्तिका, नवदलम्, इति २ **पद्मादीना नवपत्रस्य** ॥—बीजकोश, वराटक, इति २ **बीजकोशस्य** ॥

५५४–५५७ मया स्वर्-व्योम-दिक्-काल-धी-शब्द-नाट्य-पातालभोगि-नरक-वारि उक्तम्। शब्दादीति रसगन्धादिग्रहणार्थमादिशब्द । एषा स्वर्गादीना सगत सबन्धवशात्प्राप्त देवासुरमेघादिक तच्चोक्तम् ॥–एवममरसिंहस्य कृतौ नाम्ना लिङ्गाना चानुशासने स्वरादिशब्दाना काण्ड समूह साङ्गोऽङ्गोपाङ्गसहित प्रथम कथित ॥

समाप्तं प्रथमं काण्डम् ॥

द्वितीयं काण्डम् ।

१. वर्गभेदा ।

वर्गाः पृथ्वीपुरक्ष्माभृद्वनौषधिमृगादिभिः ५५८
नृब्रह्मक्षत्रविट्शूद्रैः साङ्गोपाङ्गैरिहोदिताः ५५९

२ भूमिवर्ग ।

भूर्भूमिरचलानन्ता रसा विश्वंभरा स्थिरा ५६०
धरा धरित्री धरणिः क्षोणिर्ज्या काश्यपी क्षितिः ५६१
सर्वंसहा वसुमती वसुधोर्वी वसुंधरा ५६२
गोत्रा कुः पृथिवी पृथ्वी क्ष्मावनिर्मेदिनी मही ५६३
'विपुला गह्वरी धात्री गौरिला कुम्भिनी क्षमा **
भूतधात्री रत्नगर्भा जगती सागराम्बरा' **
मृन्मृत्तिका प्रशस्ता तु मृत्सा मृत्स्ना च मृत्तिका ५६४
उर्वरा सर्वसस्याढ्या स्यादूषः क्षारमृत्तिका ५६५

५५८–५५९ इह वक्ष्यमाणेऽस्मिन्काण्डेऽङ्गैर्मृच्छाखानगरादिभि , उपाङ्गैर्मृत्स्नावेशादिभि सहितै पृथ्वी-पुर-क्ष्माभृत्-वनौषधि-मृग-नृ-ब्रह्म-क्षत्र-विट्-शूद्र-शब्दैर्वर्गा उदिता वक्तुमारब्धा । तत्र क्ष्माभृच्छैल । 'मृगादिभि' इत्यादिशब्देन पक्षिणा सग्रह ॥

५६०–५९३ भू , भूमि , अचला, अनन्ता, रसा, विश्वभरा, स्थिरा, धरा, धरित्री, धरणि , क्षोणि , ज्या, काश्यपी, क्षिति , सर्वसहा, वसुमती, वसुधा, उर्वी, वसुधरा, गोत्रा, कु , पृथिवी, पृथ्वी, क्ष्मा, अवनि , मेदिनी, मही, इति २७ नामानि **भूमेः** ॥—मृत्, मृत्तिका, इति २ **मृद** ॥—मृत्सा, मृत्स्ना, इति २ **प्रशस्तमृदः** । प्रशस्ता मृत्तिका त्वित्यन्वय ॥—सर्वै सस्यैराढ्या मृत्तिका **उर्वरेत्युच्यते** ॥—ऊष , क्षारमृत्तिका, इति २ **क्षारमृत्तिकायाः** ॥—

ऊषवानूषरो द्वावप्यन्यलिङ्गौ स्थलं स्थली ५६६
समानौ मरुधन्वानौ द्वे खिलाप्रहते समे ५६७
त्रिष्वथो जगती लोको विष्टपं भुवनं जगत् ५६८
लोकोऽयं भारतं वर्षं शरावत्यास्तु योऽवधेः ५६९
देशः प्राग्दक्षिणः प्राच्य उदीच्यः पश्चिमोत्तरः ५७०
प्रत्यन्तो म्लेच्छदेशः स्यान्मध्यदेशस्तु मध्यमः ५७१
आर्यावर्तः पुण्यभूमिर्मध्यं विन्ध्यहिमालयोः ५७२
नीवृज्जनपदो देशविषयौ तूपवर्तनम् ५७३
त्रिष्वागोष्ठान्नडप्राये नड्वान्नड्वल इत्यपि ५७४
कुमुद्वान्कुमुदप्राये वेतस्वान्बहुवेतसे ५७५

ऊषवान् ,ऊषर , इति २ **क्षारमृद्विशिष्टस्य**। द्वावप्यन्यलिङ्गौ ॥—स्थलम्, स्थली, इति २ **अकृत्रिमस्थानस्य** ॥—मरु , धन्वा, इति २ **मरुदेशस्य** ॥—खिलम्, अप्रहतम्, इति २ **अकृष्टस्य क्षेत्रादेः** ॥—जगती, लोक , विष्टपम्, भुवनम्, जगत्, इति ५ **भूतलस्य** ॥—अयं जम्बुद्वीपवर्ता दृश्यमानो लोकः, **भारत**नामकं **वर्षं** ज्ञेयम् ॥—शरावत्या अवधेर्यः प्राग्दक्षिणः प्राक्सहितो दक्षिणो देशः स **प्राच्य** इति ॥—शरावत्या अवधेर्यः पश्चिमोत्तरः पश्चिमसहित उत्तरो देशः स **उदीच्य** इति ॥—प्रत्यन्त , म्लेच्छदेश , इति २ **शिष्टाचाररहितस्य कामरूपादेः** ॥—मध्यदेश , मध्यम , इति २ **मध्यदेशस्य** ॥—आर्यावर्त , पुण्यभूमि , इति २ **विन्ध्यहिमाचलयोरन्तरस्य** ॥—नीवृत्, जनपद , इति २ **जनैर्वास्यमानराष्ट्रस्य मगधादेः** ॥—देश , विषय , उपवर्तनम्, इति ३ **ग्रामसमुदायलक्षणस्य देशमात्रस्य** ॥—अथ गोष्ठशब्दमभिव्याप्य वक्ष्यमाणास्त्रिषु लिङ्गेषु । नड्वान्, नड्वल , इति २ **नडबहुले देशे** ॥—कुमुद्वान्, इति १ **कुमुदप्राये** ॥—वेतस्वान् इति १ **बहुवेतसे** ॥—शाद्वैर्बालतृणैर्हरिते देशे

शाद्वलः शादहरिते सजम्बाले तु पङ्किलः ५७६
जलप्रायमनूपं स्यात्पुंसि कच्छस्तथाविधः ५७७
स्त्री शर्करा शर्करिलः शार्करः शर्करावति ५७८
देश एवादिमावेवमुन्नेयाः सिकतावति ५७९
देशो नद्यम्बुवृष्ट्यम्बुसंपन्नव्रीहिपालितः ५८०
स्यान्नदीमातृको देवमातृकश्च यथाक्रमम् ५८१
सुराज्ञि देशे राजन्वान्स्यात्ततोऽन्यत्र राजवान् ५८२
गोष्ठं गोस्थानकं तत्तु गौष्ठीनं भूतपूर्वकम् ५८३
पर्यन्तभूः परिसरः सेतुरालौ स्त्रियां पुमान् ५८४
वामलूरश्च नाकुश्च वल्मीकं पुंनपुंसकम् ५८५
अयनं वर्त्म मार्गाध्वपन्थानः पदवी सृतिः ५८६

शाद्वल इति ॥—सजम्बाले कर्दमयुक्ते देशे **पङ्किल** इति ॥—जलप्रायम्, अनूपम्, इति २ **जलबहुलदेशस्य** ॥—अनुगता आपोऽत्र अनूप, तथाविध अनूपसदृश कश्चिन्नद्यादेरुपान्तदेश **कच्छ** इत्युच्यते ॥—शर्करा, शर्करिल, इति २ **वालुकायुक्तदेशे** ॥—शार्कर, शर्करावान्, इति २ **वालुकायुक्तस्य देशादेः** । आदिमौ शर्कराशर्करिलौ देशे एव । एव सिकतावत्युन्नेया ऊहनीया । सिकता, सिकतिल इति २ **सिकतायुक्तस्य देशस्य** । सैकत, सिकतावान्, इति २ **वालुकायुक्तस्य देशादे.** ॥—नद्यम्बुभिर्वृष्ट्यम्बुभिश्च सपन्नैर्व्रीहिभि पालितो देश क्रमेण **नदीमातृको देवमातृकश्च** स्यात् ॥—धर्मशील शोभनो राजा यत्र स **सुराजा**, तस्मिन्देशे **राजन्वान्** इति । ततोऽन्यत्र राजमात्रयुक्ते देशे **राजवान्** इति ॥—गोष्ठम्, गोस्थानकम्, इति २ **गवा स्थानस्य** ॥—तद्गोष्ठ भूतपूर्वक चेत् **गौष्ठीन**मित्युच्यते ॥—पर्यन्तभू, परिसर, इति २ **नदीपर्वतादीनामुपान्तभुवः** ॥ सेतु, आलि, इति २ **सेतोः** ॥—वामलूर नाकु, वल्मीकम्, इति ३ **वल्मीकस्य** ॥—अयनम्,

सरणिः पद्धतिः पद्या वर्तन्येकपदीति च ५८७
अतिपन्थाः सुपन्थाश्च सत्पथश्चार्चितेऽध्वनि ५८८
व्यध्वो दुरध्वो विपथः कदध्वा कापथः समाः ५८९
अपन्थास्त्वपथं तुल्ये शृङ्गाटकचतुष्पथे ५९०
प्रान्तरं दूरशून्योऽध्वा कान्तारं वर्त्म दुर्गमम् ५९१
गव्यूतिः स्त्री क्रोशयुगं नल्वः किष्कुचतुःशतम् ५९२
घण्टापथः संसरणं तत्पुरस्योपनिष्करम् ५९३
'द्यावापृथिव्यौ रोदस्यौ द्यावाभूमी च रोदसी **
दिवस्पृथिव्यौ गञ्जा तु रुमा स्याल्लवणाकरः **

३ पुरवर्ग ।

पूः स्त्री पुरीनगर्यौ वा पत्तनं पुटभेदनम् ५९४
स्थानीयं निगमोऽन्यत्तु यन्मूलनगरात्पुरम् ५९५

वर्त्म, मार्ग, अध्वा, पन्था, पदवी, सृति, सरणि, पद्धति, पद्या, वर्तनी, एकपदी, इति १२ **मार्गस्य** ॥—अतिपन्था, सुपन्था, सत्पथ, इति ३ **अर्चितेऽध्वनि** शोभने मार्गे ॥—व्यध्व, दुरध्व, विपथ, कदध्वा, कापथ, इति ५ **दुर्मार्गस्य** । तत्र कदध्वा नान्त ॥ अपन्था, अपथम्, इति २ **अमार्गस्य** ॥ शृङ्गाटकम्, चतुष्पथम्, इति २ **चतुष्पथस्य**॥—दूरश्चासौ शून्यश्च दूरशून्य, छायाजलादिवर्जितो दूरस्थोऽध्वा मार्ग **प्रान्तर**मित्युच्यते ॥—यद्दुर्गम चोरकण्टकाद्युपद्रवयुक्त वर्त्म मार्ग **कान्तार**मित्युच्यते ॥—क्रोशयुग **गव्यूति**रित्युच्यते ॥—किष्कूणा हस्ताना चतु शत **नल्व** इत्युच्यते ॥—घण्टापथ, संसरणम्, इति २ **राजपथमात्रस्य** ॥—तत्संसरण पुरस्य नगरस्य चेत् **उपनिष्कर**मिति ॥

५९४–६३३ पू, पुरी, नगरी, पत्तनम्, पुटभेदनम्, स्थानीयम्, निगम, इति ७ **नगरस्य** ॥—यत्प्राकारादिवेष्टित विस्तीर्ण पुर तत् **स्थानीयादिनाम**कमिति । यन्मूलनगरादन्यत्पुरं **तच्छाखानगर**मित्यन्वय ॥—**वेश्याजनस्य**

तच्छाखानगरं वेशो वेश्याजनसमाश्रयः ५९६
आपणस्तु निषद्यायां विपणिः पण्यवीथिका ५९७
रथ्या प्रतोली विशिखा स्याच्चयो वप्रमस्त्रियाम् ५९८
प्राकारो वरणः सालः प्राचीनं प्रान्ततो वृतिः ५९९
भित्तिः स्त्री कुड्यमेडूकं यदन्तर्न्यस्तकीकसम् ६००
गृहं गेहोदवसितं वेश्म सद्म निकेतनम् ६०१
निशान्तपस्त्यसदनं भवनागारमन्दिरम् ६०२
गृहाः पुंसि च भूम्न्येव निकाय्यनिलयालयाः ६०३
वासः कुटी द्वयोः शाला सभा संजवनं त्विदम् ६०४
चतुःशालं मुनीनां तु पर्णशालोटजोऽस्त्रियाम् ६०५
चैत्यमायतनं तुल्ये वाजिशाला तु मन्दुरा ६०६

समाश्रयो निवेशस्थानं **वेश** इत्युच्यते ॥—आपण, निषद्या, इति २ **क्रय्यवस्तुशालायाः** ॥—विपणि, पण्यवीथिका, इति २ **क्रय्यवस्तुशालापङ्क्तेः** ॥—रथ्या, प्रतोली, विशिखा, इति ३ **ग्रामाभ्यन्तरमार्गस्य** ॥—चय, वप्रम्, इति २ **परिखोद्धृतमृत्तिकाकूटस्य** ॥—प्राकार, वरण, साल, इति ३ **यष्टिकाकण्टकादिरचितवेष्टनस्य** ॥—नगरादेः प्रान्तभागे या वृतिर्वेष्टनं वेणुकण्टकादीनां तत्**प्राचीन**मित्युच्यते ॥—भित्ति, कुड्यम्, इति २ **भित्तेः** ॥—तत्कुड्यम् अन्तर्न्यस्तकीकसं चेत् **एडूकसंज्ञम्** ॥—गृहम्, गेहम्, उदवसितम्, वेश्म, सद्म, निकेतनम्, निशान्तम्, पस्त्यम्, सदनम्, भवनम्, अगारम्, मन्दिरम्, गृहा, निकाय्य, निलय, आलय, इति १६ **गृहस्य** ॥—वास, कुटी, शाला, सभा, इति ४ **सभागृहस्य** ॥—संजवनम्, चतुःशालम्, इति २ **अन्योन्याभिमुखशालाचतुष्कस्य** ॥—पर्णशाला, उटज, इति २ **मुनिगृहस्य** ॥—चैत्यम्, आयतनम्, इति २ **यज्ञायतनभेदस्य** ॥—

आवेशनं शिल्पिशाला प्रपा पानीयशालिका ६०७
मठश्छात्रादिनिलयो गञ्जा तु मदिरागृहम् ६०८
गर्भागारं वासगृहमरिष्टं सूतिकागृहम् ६०९
'कुट्टिमोऽस्त्री निबद्धा भूश्चन्द्रशाला शिरोगृहम्' **
वातायनं गवाक्षोऽथ मण्डपोऽस्त्री जनाश्रयः ६१०
हर्म्यादि धनिनां वासः प्रासादो देवभूभुजाम् ६११
सौधोऽस्त्री राजसदनमुपकार्योपकारिका ६१२
स्वस्तिकः सर्वतोभद्रो नन्द्यावर्तादयोऽपि च ६१३
विच्छन्दकः प्रभेदा हि भवन्तीश्वरसद्मनाम् ६१४
स्त्र्यगारं भूभुजामन्तःपुरं स्यादवरोधनम् ६१५
शुद्धान्तश्चावरोधश्च स्यादट्टः क्षौममस्त्रियाम् ६१६

वाजिशाला, मन्दुरा, इति २ **अश्वशालायाः** ॥—आवेशनम्, शिल्पिशाला, इति २ **स्वर्णकारादीनां शालायाः** ॥—प्रपा, पानीयशालिका, इति २ **जलशालायाः** ॥—छात्रादिनिलयः शिष्यादीनां गृहं **मठ** इत्युच्यते । आदिना कापालादिसंग्रहः ॥—गञ्जा, मदिरागृहम्, इति २ **मद्यस्थानस्य**—गर्भागारम्, वासगृहम्, इति २ **गृहमध्यभागस्य** ॥ अरिष्टम्, सूतिकागृहम्, इति २ **प्रसवस्थानस्य** ॥—वातायनम्, गवाक्षः, इति २ **गवाक्षस्य** ॥—मण्डपः, जनाश्रयः, इति २ **मण्डपस्य** । तत्र 'मण्डप' क्लीबपुंसोः ॥—धनिनां धनवतां वासो गृहं तत् **हर्म्यादि** ॥—देवानां राज्ञां च गृहं **प्रासाद** इति ॥—सौधः, राजसदनम्, उपकार्या, उपकारिका, इति ४ **राजगृहस्य** ॥—स्वस्तिकादयः ईश्वरसद्मनां राजगृहाणां प्रभेदाः स्युः । तत्र चतुर्द्वारतोरणः **स्वस्तिकः**, उपर्युपरिगृहः **सर्वतोभद्रः**, वर्तुलाकृतिर्नन्द्यावर्तः, विस्तीर्णः सुन्दरो **विच्छन्दकः** ॥—भूभुजां राज्ञां स्त्र्यगारं **स्त्रीगृहं** तत् अन्तःपुरम्, अवरोधनम्,

प्रघाणप्रघणालिन्दा बहिर्द्वारप्रकोष्ठके ६१७
गृहावग्रहणी देहल्यङ्गणं चत्वराजिरे ६१८
अधस्ताद्दारुणि शिला नासा दारूपरि स्थितम् ६१९
प्रच्छन्नमन्तर्द्वारं स्यात्पक्षद्वारं तु पक्षकम् ६२०
वलीकनीध्रे पटलप्रान्तेऽथ पटलं छदिः ६२१
गोपानसी तु वलभी छादने वक्रदारुणि ६२२
कपोतपालिकायां तु विटङ्कं पुंनपुंसकम् ६२३
स्त्री द्वार्द्वारं प्रतीहारः स्याद्वितर्दिस्तु वेदिका ६२४
तोरणोऽस्त्री बहिर्द्वार पुरद्वारं तु गोपुरम् ६२५
कूटं पूर्द्वारि यद्धस्तिनखस्तस्मिन्नथ त्रिषु ६२६
कपाटमररं तुल्ये तद्विष्कम्भोऽर्गलं न ना ६२७

शुद्धान्त, अवरोध, इति ४ ॥—अट्ट, क्षौमम्, इति २ **हर्म्यादिपृष्ठस्य** ॥ प्रघाण, प्रघण, अलिन्द, इति ३ **द्वाराद्बहिर्यः प्रकोष्ठकस्तस्य** ॥—गृहावग्रहणी, देहली, इति २ **गृहद्वाराधोभागस्य**॥—अङ्गणम्, चत्वरम्, अजिरम्, इति ३ **प्राङ्गणस्य** ॥—शिला इति १ **द्वारस्तम्भाधःस्थितकाष्ठस्य**॥—नासा इति १ **द्वारस्तम्भोपरि स्थितस्य दारुणः**॥—प्रच्छन्नम्, अन्तर्द्वारम्, इति २ **गुप्तद्वारस्य** ॥—पक्षद्वारम्, पक्षकम्, इति २ **पार्श्वद्वारस्य** ॥—वलीकम्, नीध्रम्, इति २ **पटलप्रान्ते गृहच्छादनस्य** ॥—पटलम्, छदि, इति २ **छादनस्य** । छदि सान्त स्त्रियाम् ॥—गोपानसी, वलभी, इति २ **छादनार्थं यद्वक्रदारु** तत्र ॥—कपोतपालिका, विटङ्कम्, इति २ **सौधादौ काष्ठादिरचितपक्षिगृहस्य** ॥—द्वा, द्वारम्, प्रतीहार, इति ३ **द्वारस्य** । तत्र 'द्वा' स्त्रियाम्॥—वितर्दि, वेदिका, इति २ **वेद्याः** । 'वितर्दि' स्त्री ॥—तोरण, बहिर्द्वारम्, इति २ **तोरणस्य** ॥—पुरद्वारम्, गोपुरम्, इति २ **नगरद्वारस्य** ॥—पूर्द्वारि नगरद्वारे सुखेनावतारणार्थं क्रमनिम्न यन्मृत्कूट क्रियते तत्र **हस्तिनख** इति ॥—कपाटम्,

आरोहणं स्यात्सोपानं निश्रेणिस्त्वधिरोहिणी ६२८
संमार्जनी शोधनी स्यात्संकरोऽवकरस्तया ६२९
क्षिप्ते मुखं निःसरणं संनिवेशो निकर्षणम् ६३०
समौ संवसथग्रामौ वेश्मभूर्वास्तुरस्त्रियाम् ६३१
ग्रामान्त उपशल्यं स्यात्सीमसीमे स्त्रियामुभे ६३२
घोष आभीरपल्ली स्यात्पक्कणः शबरालयः ६३३

४ शैलवर्ग. ।

महीध्रे शिखरिक्ष्माभृदहार्यधरपर्वताः ६३४
अद्रिगोत्रगिरिग्रावाचलशैलशिलोच्चयाः ६३५
लोकालोकश्चक्रवालस्त्रिकूटस्त्रिककुत्समौ ६३६

अररम्, इति २ **कपाटस्य**। ते त्रिषु ॥—तद्विष्कम्भस्तस्य कपाटस्यावष्टम्भक यन्मुसल तदर्गलमित्युच्यते ॥—आरोहणम्, सोपानम्, इति २ **सोपानस्य**॥—निश्रणि, अधिरोहिणी, इति २ **काष्ठादिकृतारोहणसाधनस्य**॥—समार्जनी, शोधनी, इति २ **'केरसुणी'** इति ख्यातस्य ॥—सकर, अवकर इति २। तया समार्जन्यापसारितस्य **'केर'** इति ख्यातस्य ॥—मुखम्, नि सरणम्, इति २ **गृहादेर्मुखभूतस्य द्वारप्रदेशस्य** ॥—सनिवेश, निकर्षणम् इति २ **समीचीनवासस्थानस्य** ॥—सवसथ, ग्राम, इति २ **ग्रामस्य** ॥—वेश्मभू, वास्तु, इति २ **गृहभूमेः** ॥—ग्रामान्ते ग्रामस्य समीपप्रदेशे **उपशल्य**मिति ॥—सीम, सीमा, इति २ **ग्रामादेर्मर्यादायाम्** ॥—घोष, आभीरपल्ली, इति २ **गोपालग्रामस्य** ॥—पक्कण, शबरालय, इति २ **भिल्लग्रामस्य** ॥—

६३४–६४९ महीध्र, शिखरी, क्ष्माभृत्, अहार्य, वर, पर्वत, अद्रि, गोत्र, गिरि, ग्रावा, अचल, शैल, शिलोच्चय, इति १३ **पर्वतसामान्यस्य** ॥—लोकालोक, चक्रवाल, इति २ **सप्तद्वीपवत्या भूमेः प्रकारभूते गिरौ** ॥—

अस्तस्तु चरमक्ष्माभृदुदयः पूर्वपर्वतः ६३७
हिमवान्निषधो विन्ध्यो माल्यवान्पारियात्रकः ६३८
गन्धमादनमन्ये च हेमकूटादयो नगाः ६३९
पाषाणप्रस्तरग्रावोपलाश्मानः शिला दृषत् ६४०
कूटोऽस्त्री शिखरं शृङ्गं प्रपातस्त्वतटो भृगुः ६४१
कटकोऽस्त्री नितम्बोऽद्रेः स्नुः प्रस्थः सानुरस्त्रियाम् ६४२
उत्सः प्रस्रवणं वारिप्रवाहो निर्झरो झरः ६४३
दरी तु कंदरो वा स्त्री देवखातबिले गुहा ६४४
गह्वरं गण्डशैलास्तु च्युताः स्थूलोपला गिरेः ६४५
'दन्तकास्तु बहिस्तिर्यक्प्रदेशान्निर्गता गिरेः **
खनिः स्त्रियामाकरः स्यात्पादाः प्रत्यन्तपर्वताः ६४६

त्रिकूट, त्रिककुत्, इति २ **त्रिकूटाचलस्य** ॥—अस्त, चरमक्ष्माभृत्, इति २ **अस्ताचलस्य** ॥—उदय, पूर्वपर्वत, इति २ **उदयाचलस्य** ॥—हिमवान्, निषध, विन्ध्य, माल्यवान्, पारियात्रक, गन्धमादन, हेमकूट, इति **पर्वतविशेषाः** । आदिना मलयचित्रकूटमन्दरादय ॥—पाषाण, प्रस्तर, ग्रावा, उपल, अश्मा, शिला, दृषत्, इति ७ **पाषाणस्य** । 'शिलादृषदौ' स्त्रियाम् ॥ —कूट, शिखरम्, शृङ्गम्, इति ३ पुनपुसकलिङ्ग **पर्वताग्रस्य** ॥—प्रपात, अतट, भृगु, इति ३ **पर्वतात्पतनस्थानस्य** ॥—अद्रेर्नितम्बो मध्यभागः **कटक** इत्युच्यते ॥—स्नु, प्रस्थ, सानु, इति ३ पुनपुसकलिङ्गानि **समभूभागे पर्वतैकदेशे** ॥—उत्स, प्रस्रवणम्, इति २ **यत्र पानीयं निपत्य बहुलीभवति तस्य स्थानस्य** ॥—वारिप्रवाह, निर्झर, झर, इति ३ **निर्झरस्य** ॥—दरी, कदर, इति २ **पर्वतस्य गृहाकारकृत्रिमविवरस्य** ॥ —गुहा, गह्वरम्, इति २ **देवखाते** अकृत्रिमे **बिले** बिलविषये ॥—गिरे सकाशाच्च्युता, पतिता ये स्थूलपाषाणास्ते **गण्डशैला** इत्युच्यन्ते ॥—खनि,

उपत्यकाद्रेरासन्ना भूमिरूर्ध्वमधित्यका ६४७
धातुर्मनःशिलाद्यद्रेर्गैरिकं तु विशेषतः ६४८
निकुञ्जकुञ्जौ वा क्लीबे लतादिपिहितोदरे ६४९

५ वनौषधिवर्ग ।

अटव्यरण्यं विपिनं गहनं काननं वनम् ६५०
महारण्यमरण्यानी गृहारामास्तु निष्कुटाः ६५१
आरामः स्यादुपवनं कृत्रिमं वनमेव यत् ६५२
अमात्यगणिकागेहोपवने वृक्षवाटिका ६५३
पुमानाक्रीड उद्यानं राज्ञः साधारणं वनम् ६५४
स्यादेतदेव प्रमदवनमन्तःपुरोचितम् ६५५

आकर, इति २ **रत्नाद्युत्पत्तिस्थानस्य** ॥—पादा, प्रत्यन्तपर्वता, इति २ **पर्वतसमीपस्थाल्पपर्वतानाम्** ॥—अद्रेरध सन्निहिता भूमिरुपत्यकेत्युच्यते ॥—अद्रेरूर्ध्वा या भूमि **साऽधित्यका** इति ॥—अद्रेर्यन्मन शिलादि स **धातुरित्युच्यते**। आदिना हरितालस्वर्णताम्रादिग्रह । **गैरिकं** विशेषतो धातु ॥—निकुञ्ज, कुञ्ज, इति २ **लतादिपिहितोदरे** लताद्याच्छादितगर्भे **स्थाने** ॥

६५०–९८९ अटवी, अरण्यम्, विपिनम्, गहनम्, काननम्, वनम्, इति ६ **अरण्यस्य**। तत्राटवी स्त्रियाम् ॥—महारण्यम्, अरण्यानी, इति २ **महतो वनस्य**। अरण्यानी स्त्रियाम् ॥—गृहारामा, निष्कुटा, इति २ **गृहसमीपकृत्रिमवनेषु** ॥—**यत्कृत्रिमं** कृत्वा निर्वृत्त **वनं** तत्र आराम, उपवनम्, **वृक्षवाटिके**त्येकम् अमात्याना वेश्याना च यद्गृहोपवन तत्र ॥—**यद्राज्ञः साधारणं** प्रमदाभिरन्यैर्वा सह क्रीडाद्यर्थं **वनं** तत्र आक्रीड, उद्यानम्, इति २ ॥—अत उद्यान अन्त पुरोचित राज्ञीनामेव क्रीडायामुचित चेत् **प्रमदवनं** स्यात् ॥—

वीथ्यालिरावलिः पङ्क्तिः श्रेणी लेखास्तु राजयः ६५६
वन्या वनसमूहे स्यादङ्कुरोऽभिनवोद्भिदि ६५७
वृक्षो महीरुहः शाखी विटपी पादपस्तरुः ६५८
अनोकहः कुटः शालः पलाशी द्रुद्रुमागमाः ६५९
वानस्पत्यः फलैः पुष्पात्तैरपुष्पाद्वनस्पतिः ६६०
ओषध्यः फलपाकान्ताः स्युरवन्ध्यः फलेग्रहिः ६६१
वन्ध्योऽफलोऽवकेशी च फलवान्फलिनः फली ६६२
प्रफुल्लोत्फुल्लसंफुल्लव्याकोशविकचस्फुटाः ६६३
फुल्लश्चैते विकसिते स्युरवन्ध्यादयस्त्रिषु ६६४
स्थाणुर्वा ना ध्रुवः शङ्कुर्ह्रस्वशाखाशिफः क्षुपः ६६५

वीथी, आलि, आवलि, पङ्क्ति, श्रेणी, इति ५ **पङ्क्तेः** ॥—लेखा, राजय, इति २ **लेखानाम्** ॥—वनानां समूहे **वन्येत्येकम्** ॥ अभिनवोद्भिदि नूतनप्ररोहे **अङ्कुर** इत्येकम् ॥—वृक्ष, महीरुह, शाखी, विटपी, पादप, तरु, अनोकह, कुट, शाल, पलाशी, द्रु, द्रुम, अगम, इति १३ **वृक्षस्य** । पुष्पाज्जातैः फलैरुपलक्षितो वृक्षो **वानस्पत्यः** आम्रादेः । अपुष्पात्पुष्पं विना जातैः फलैरुपलक्षितो वृक्षो **वनस्पतिः** एकं पनसोदुम्बरादेः । फलपाक एवान्तो यासां ताः **ओषध्यः** स्युः, एकं व्रीहियवादेः ॥—अवन्ध्य, फलेग्रहि, इति २ **यथाकालं फलधरस्य** ॥ वन्ध्य, अफल, अवकेशी, इति ३ **ऋतावपि फलरहितस्य** ॥—फलवान्, फलिन, फली, इति ३ **सफलस्य** । फलिनोऽदन्तः ॥—प्रफुल्ल, उत्फुल्ल, सफुल्ल, व्याकोश, विकच, स्फुट, फुल्ल, इति ७ **विकसिते पुष्पिते** स्युः । अवन्ध्यादयः अवन्ध्योऽफल इत्यादयो विकसितान्ताः त्रिषु त्रिलिङ्ग्याः स्युः ॥—स्थाणु, ध्रुव, शङ्कु, इति ३ **छिन्नविटपस्य** । प्रकाण्डे वा ना, स्थाणुशब्दो विकल्पेन पुंसीत्यर्थः ॥—शाखा प्रसिद्धा । शिफा वृक्षमूलम् । ह्रस्वे शाखाशिफे

अप्रकाण्डे स्तम्बगुल्मौ वल्ली तु व्रततिर्लता ६६६
लता प्रतानिनी वीरुद्गुल्मिन्युलप इत्यपि ६६७
नगाद्यारोह उच्छ्राय उत्सेधश्चोच्छ्रयश्च सः ६६८
अस्त्री प्रकाण्डः स्कन्धः स्यान्मूलाच्छाखावधिस्तरोः ६६९
समे शाखालते स्कन्धशाखाशाले शिफाजटे ६७०
शाखाशिफावरोहः स्यान्मूलाच्चाग्रं गता लता ६७१
शिरोऽग्रं शिखरं वा ना मूलं बुध्नोऽङ्घ्रिनामकः ६७२
सारो मज्जा नरि त्वक्स्त्री वल्कं वल्कलमस्त्रियाम् ६७३
काष्ठं दार्विन्धनं त्वेध इध्ममेधः समित्स्त्रियाम् ६७४

यस्य स **क्षुप** इत्युच्यते ॥—न विद्यते **प्रकाण्डो** यस्य तस्मिन् स्तम्ब, गुल्म, इति २ ॥—वल्ली, व्रतति, लता, इति ३ **लतायाः** ॥—वीरुत्, गुल्मिनी, उलप, इति ३ **या प्रतानिनी शाखादिभिर्विस्तृता लता तत्रेत्यर्थ.** । तत्र वीरुत् वान्त ॥ नगाद्यारोहो **वृक्षादीनामुच्चत्वं** तत्र उच्छ्राय, उत्सेध, उच्छ्रय, इति ३ ॥—प्रकाण्ड, स्कन्व, इति २ **तरोर्मूलमारभ्य शाखापर्यन्तो यो भागस्तत्र** ॥—शाखा, लता, इति २ **शाखायाः** ॥ स्कन्धशाखा, शाला, इति २ **प्रधानशाखायाः** ॥ शिफा, जटा, इति २ **तरुमूलस्य** ॥—शिखाया. शिफा मूल **अवरोह** इत्युच्यते । मूलाद्वृक्षमूलमारभ्याग्रपर्यन्त गता लता गुडूच्यादिरप्य**वरोह** इत्युच्यते। शिरसोऽग्र शिरोऽग्र तत् **शिखर**मित्युच्यते ॥—मूलम्, बुध्न, अङ्घ्रिनामक, इति ३ **वृक्षादेर्मूलस्य** ॥ सार, मज्जा, इति २ **वृक्षादेः स्थिरांशे** । तत्र मज्जा नान्त । नरि पुंसि ॥ त्वक्, वल्कम्, वल्कलम्, इति ३ **त्वच.** । तत्र वल्कादिद्वय क्लीबपुंसो ॥—काष्ठम्, दारु, इति २ **काष्ठमात्रस्य** ॥—इन्धनम्, एध, इध्मम्, एध, समित्, इति ५ **शुष्कस्य तृणकाष्ठादे.** । तत्र आद्य एध शब्द सान्त क्लीबे । अन्यस्त्वदन्तः

निष्कुहः कोटरं वा ना वल्लरिर्मञ्जरिः स्त्रियौ ६७५
पत्रं पलाशं छदनं दलं पर्णं छदः पुमान् ६७६
पल्लवोऽस्त्री किसलयं विस्तारो विटपोऽस्त्रियाम् ६७७
वृक्षादीनां फलं सस्यं वृन्तं प्रसवबन्धनम् ६७८
आमे फले शलाटुः स्याच्छुष्के वानमुभे त्रिषु ६७९
क्षारको जालकं क्लीबे कलिका कोरकः पुमान् ६८०
स्याद्गुच्छकस्तु स्तबकः कुड्मलो मुकुलोऽस्त्रियाम् ६८१
स्त्रियः सुमनसः पुष्पं प्रसूनं कुसुमं सुमम् ६८२
मकरन्दः पुष्परसः परागः सुमनोरजः ६८३

पुसि । समित् वान्त स्त्रियाम् ॥—निष्कुह , कोटरम् , इति **वृक्षगतविवरस्य**। कोटर वा ना पक्षे पुमान् ॥—वल्लरि , मञ्जरि , इति २ **तुलस्यादेरभिनवोद्भिदि** ॥—पत्रम् , पलाशम् , छदनम् , दलम् , पर्णम् , छद , इति ६ **पत्रस्य**। तत्र छदोऽदन्त पुसि ॥—पल्लव , किसलयम् , इति २ **पत्रादियुक्ते शाखायाः पर्वणि**। तत्र किसलय पुसि क्लीबे च ॥—विस्तार शाखापल्लवसमुदायलक्षण आभोग **विटप** उच्यते ॥—वृक्षादीना फल **सस्य**मित्युच्यते । प्रसव- पुष्पादि बध्यते येन तत् **वृन्त**मुच्यते । आमेऽपक्के फले **शलाटु**रित्येकम् । शुष्के फले **वान**मित्येकम् । उभे शलाटुर्वान च त्रिषु त्रिलिङ्गयाम् ॥ क्षारक , जालकम् , इति २ **नूतनकलिकायाः** । तत्र जालक क्लीबे एव ॥—कलिका, कोरक , इति २ **अस्फुटितपुष्पस्य** ॥—गुच्छक , स्तबक , इति २ **कलिकादिभिराकीर्णस्य पल्लवग्रन्थेः** । पुष्पादिस्तबके **गुच्छ** इति ॥—कुड्मल , मुकुल , इति २ **ईषद्विकसितकलिकायाम्** ॥—सुमनस , पुष्पम् , प्रसूनम् , कुसुमम् , सुमम् , इति ५ **पुष्पस्य** ॥—मकरन्द , पुष्परस , इति २ **पुष्पमधुनि** ॥—पराग , सुमनोरज , इति २ **पुष्परेणोः** । अश्वत्थकपित्थादीनामभिधान प्रसवे

द्विहीनं प्रसवे सर्वं हरीतक्यादयः स्त्रियाम् ६८४
आश्वत्थवैणवप्लाक्षनैयग्रोधैङ्गुदं फले ६८५
बार्हतं च फले जम्ब्वा जम्बूः स्त्री जम्बु जाम्बवम् ६८६
पुष्पे जातीप्रभृतयः स्वलिङ्गा व्रीहयः फले ६८७
विदार्याद्यास्तु मूलेऽपि पुष्पे क्लीबेऽपि पाटला ६८८
बोधिद्रुमश्चलदलः पिप्पलः कुञ्जराशनः ६८९
अश्वत्थेऽथ कपित्थे स्युर्दधित्थग्राहिमन्मथाः ६९०
तस्मिन्दधिफलः पुष्पफलदन्तशठावपि ६९१
उदुम्बरो जन्तुफलो यज्ञाङ्गो हेमदुग्धकः ६९२
कोविदारे चमरिकः कुद्दालो युगपत्रकः ६९३
सप्तपर्णो विशालत्वक् शारदो विषमच्छदः ६९४

पुष्पे फले मूले च वर्तमान तत् **द्विहीन** ज्ञेयम् । हरीतक्या फल **हरीतकी** । आदिना कोशातकी, कर्कटी, द्राक्षेत्यादि । अश्वत्थस्य फल **आश्वत्थम्** । वेणो फल **वैणवम्** । प्लक्षस्य फल **प्लाक्षम्** । न्यग्रोधस्य फल **नैयग्रोधम्** । इङ्गुद्या फल **ऐङ्गुदम्** । बृहत्या फल **बार्हतम्** ॥—जम्बू, जम्बु, जाम्बवम्, इति ३ **जम्ब्वाः फले** । जम्बू स्त्री ॥—जातीयूथिकामल्लिकेत्यादय पुष्पे वर्तमाना स्वलिङ्गा एव स्यु, न तु क्लीबे । व्रीहय फले स्वलिङ्गा । विदारी बृहत्यंशुमती-त्याद्या मूलेऽपि स्वलिङ्गा । अपिशब्दात्पुष्पेऽपि स्वलिङ्गा, पाटला पुष्पे वर्तमाना क्लीबे ॥—बोधिद्रुम, चलदल, पिप्पल, कुञ्जराशन, अश्वत्थ, इति ५ **पिप्पलवृक्षस्य** ॥—कपित्थ, दधित्थ, ग्राही, मन्मथ, दधिफल, पुष्पफल, दन्तशठ, इति ७ **कपित्थस्य** ॥—उदुम्बर, जन्तुफल-, यज्ञाङ्ग, हेमदुग्धक, इति ४ **उदुम्बरस्य** ॥—कोविदार, चमरिक, कुद्दाल, युगपत्रक, इति ४ **कोविदारस्य** ॥—सप्तपर्ण, विशालत्वक्, शारद, विषमच्छद, इति ४

आरग्वधे राजवृक्षशम्पाकचतुरङ्गुलाः ६९५
आरेवतव्याधिघातकृतमालसुवर्णकाः ६९६
स्युर्जम्बीरे दन्तशठजम्भजम्भीरजम्भलाः ६९७
वरुणो वरणः सेतुस्तिक्तशाकः कुमारकः ६९८
पुंनागे पुरुषस्तुङ्गः केसरो देववल्लभः ६९९
पारिभद्रे निम्बतरुर्मन्दारः पारिजातकः ७००
तिनिशे स्यन्दनो नेमी रथद्रुरतिमुक्तकः ७०१
वञ्जुलश्चित्रकृच्चाथ द्वौ पीतनकपीतनौ ७०२
आम्रातके मधूके तु गुडपुष्पमधुद्रुमौ ७०३
वानप्रस्थमधुष्ठीलौ जलजेऽत्र मधूलकः ७०४
पीलौ गुडफलः स्रंसी तस्मिंस्तु गिरिसंभवे ७०५
अक्षोटकन्दरालौ द्वावङ्कोटे तु निकोचकः ७०६

सप्तपर्णस्य ॥—आरग्वध , राजवृक्ष , शम्पाक , चतुरङ्गुल , आरेवत , व्याधिघात , कृतमाल , सुवर्णक , इति ८ **कृतमालस्य** ॥—जम्बीर , दन्तशठ , जम्भ , जम्भीर , जम्भल , इति ५ **जम्बीरस्य** ॥ वरुण , वरण , सेतु , तिक्तशाक , कुमारक , इति ५ **वरुणस्य** ॥—पुन्नाग , पुरुष , तुङ्ग , केसर , देववल्लभ , इति ५ **पुंनागस्य**॥—पारिभद्र , निम्बतरु , मन्दार , पारिजातक , इति ४ **निम्बतरोः** ॥—तिनिश , स्यन्दन , नेमी, रथद्रु , अतिमुक्तक , वञ्जुल , चित्रकृत्, इति ७ **तिनिशस्य** ॥—पीतन , कपीतन , आम्रातक , इति ३ **आम्रातकस्य** ॥—मधूक , गुडपुष्प , मधुद्रुम , वानप्रस्थ , मधुष्ठील , इति ५ **मधूकस्य** ॥ जलजेऽत्र मधूके **मधूलक** इत्येकम् ॥—पीलु , गुडफल , स्रंसी, इति ३ **पीलुवृक्षस्य** ॥ अक्षोट , कन्दराल , इति २ **पर्वतपीलोः** ॥—अङ्कोट , निकोचक , इति २ **अङ्कोटस्य** ॥ पलाश , किंशुक ,

पलाशे किंशुकः पर्णो वातपोतोऽथ वेतसे ७०७
रथाभ्रपुष्पविदुरशीतवानीरवञ्जुलाः ७०८
द्वौ परिव्याधविदुलौ नादेयी चाम्बुवेतसे ७०९
शोभाञ्जने शिग्रुतीक्ष्णगन्धकाक्षीवमोचकाः ७१०
रक्तोऽसौ मधुशिग्रुः स्यादरिष्टः फेनिलः समौ ७११
बिल्वे शाण्डिल्यशैलूषौ मालूरश्रीफलावपि ७१२
प्लक्षो जटी पर्कटी स्यान्न्यग्रोधो बहुपाद्वटः ७१३
गालवः शाबरो लोध्रस्तिरीटस्तिल्वमार्जनौ ७१४
आम्रश्चूतो रसालोऽसौ सहकारोऽतिसौरभः ७१५
कुम्भोलूखलकं क्लीबे कौशिको गुग्गुलुः पुरः ७१६
शेलुः श्लेष्मातकः शीत उद्दालो बहुवारकः ७१७

पर्ण , वातपोथ , इति ४ **पलाशस्य** ॥—वेतस , रथ , अभ्रपुष्प , विदुर , शीत , वानीर , वञ्जल , इति ७ **वेतसस्य** ॥—परिव्याध , विदुल , नादेयी, अम्बुवेतस , इति ४ **जलवेतसस्य** । नादेयी स्त्री ॥—शोभाञ्जन , शिग्रु , तीक्ष्णगन्धक , अक्षीव , मोचक , इति ५ **शिग्रोः** ॥—असौ शोभाञ्जनो रक्तो रक्तपुष्पश्चेन्**मधुशिग्रु**रित्युच्यते ॥—अरिष्ट , फेनिल , इति २ **अरिष्टस्य** ॥—बिल्व , शाण्डिल्य , शैलूष , मालूर , श्रीफल , इति ५ **बिल्वस्य** ॥—प्लक्ष , जटी, पर्कटी, इति ३ **प्लक्षस्य** ॥ न्यग्रोध , बहुपात् , वट , इति ३ **वटस्य** ॥ —गालव , शाबर , लोध्र , तिरीट , तिल्व , मार्जन , इति ६ **लोध्रस्य** ॥—आम्र , चूत , रसाल , इति ३ **आम्रस्य** । असौ आम्रोऽतिसौरभश्चेत् **सहकार** इत्येकम् ॥—कुम्भ , उलूखलकम् , कौशिक , गुग्गुलु , पुर , इति ५ **गुग्गुलु-वृक्षस्य** ॥ शेलु , श्लेष्मातक , शीत , उद्दाल , बहुवारक , इति ५ **उद्दाल-**

राजादनं प्रियालः स्यात्सन्नकद्रुर्धनुःपटः ७१८
गम्भारी सर्वतोभद्रा काश्मरी मधुपर्णिका ७१९
श्रीपर्णी भद्रपर्णी च काश्मर्यश्चाप्यथ द्वयोः ७२०
कर्कन्धूर्बदरी कोलिः कोलं कुवलफेनिले ७२१
सौवीरं बदरं घोण्टाप्यथ स्यात्स्वादुकण्टकः ७२२
विकङ्कतः स्रुवावृक्षो ग्रन्थिलो व्याघ्रपादपि ७२३
ऐरावतो नागरङ्गो नादेयी भूमिजम्बुका ७२४
तिन्दुकः स्फूर्जकः कालस्कन्धश्च शितिसारके ७२५
काकेन्दुः कुलकः काकतिन्दुकः काकपीलुके ७२६
गोलीढो झाटलो घण्टापाटलिर्मोक्षमुष्ककौ ७२७
तिलकः क्षुरकः श्रीमान्समौ पिचुलझावुकौ ७२८
श्रीपर्णिका कुमुदिका कुम्भी कैडर्यकट्फलौ ७२९

कस्य ॥ राजादनम्, प्रियाल, सन्नकद्रु, धनु पट, इति ४ **प्रियालस्य** । धनु पट इति व्यस्तमपि ॥—गम्भारी, सर्वतोभद्रा, काश्मरी, मधुपर्णिका, श्रीपर्णी, भद्रपर्णी, काश्मर्य, इति ७ **काश्मर्याः** ॥—कर्कन्धू, बदरी, कोलि, इति ३ **बदर्याः** ॥ कोलम्, कुवलम्, फेनिलम्, सौवीरम्, बदरम्, घोण्टा, इति ६ **बदरीफलस्य** ॥—स्वादुकण्टक, विकङ्कत, स्रुवावृक्ष, ग्रन्थिल, व्याघ्रपात्, इति ५ **विकङ्कतस्य** ॥—ऐरावत, नागरङ्ग, नादेयी, भूमिजम्बुका, इति ४ **नागरङ्गस्य** ॥—तिन्दुक, स्फूर्जक, कालस्कन्ध, शितिसारक, इति ४ **तिन्दुकस्य** ॥—काकेन्दु, कुलक, काकतिन्दुक, काकपीलुक, इति ४ **काकतिन्दुकस्य** ॥—गोलीढ, झाटल, घण्टापाटलि, मोक्ष, मुष्कक, इति ५ **घण्टापाटलेः** ॥—तिलक, क्षुरक, श्रीमान्, इति ३ **तिलकस्य** ॥ —पिचुल, झावुक, इति २ **झावुकस्य** ॥—श्रीपर्णिका, कुमुदिका, कुम्भी,

क्रमुकः पट्टिकाख्यः स्यात्पट्टी लाक्षाप्रसादनः ७३०
तूदस्तु यूपः क्रमुको ब्रह्मण्यो ब्रह्मदारु च ७३१
तूलं च नीपप्रियककदम्बास्तु हलिप्रियः ७३२
वीरवृक्षोऽरुष्करोऽग्निमुखी भल्लातकी त्रिषु ७३३
गर्दभाण्डे कन्दरालकपीतनसुपार्श्वकाः ७३४
प्लक्षश्च तिन्तिडी चिञ्चाम्लिकाथो पीतसारके ७३५
सर्जकासनबन्धूकपुष्पप्रियकजीवकाः ७३६
साले तु सर्जकार्श्याश्वकर्णकाः सस्यसम्बरः ७३७
नदीसर्जो वीरतरुरिन्द्रद्रुः ककुभोऽर्जुनः ७३८
राजादनः फलाध्यक्षः क्षीरिकायामथ द्वयोः ७३९
इङ्गुदी तापसतरुर्भूर्जे चर्मिमृदुत्वचौ ७४०

कैडर्य, कट्फल, इति ५ **कुम्भ्याः** ॥—क्रमुक, पट्टिकाख्य, पट्टी, लाक्षाप्रसादन, इति ४ **लोहितलोध्रस्य** ॥—तूद, यूप, क्रमुक, ब्रह्मण्य, ब्रह्मदारु, तूलम्, इति ६ **अश्वत्थाकारे वृक्षभेदे** ॥ नीप, प्रियक, कदम्ब, हलिप्रिय, इति ४ **कदम्बस्य** ॥ वीरवृक्ष, अरुष्कर, अग्निमुखी, भल्लातकी, इति ४ **भल्लातक्याः** । त्रिषु स्त्रीपुनपुंसकेषु ॥—गर्दभाण्ड, कन्दराल, कपीतन, सुपार्श्वक, प्लक्ष, इति ५ **प्लक्षस्य** ॥—तिन्तिडी, चिञ्चा, अम्लिका, इति ३ **चिञ्चायाः** ॥—पीतसारक, सर्जक, असन, बन्धूकपुष्प, प्रियक, जीवक, इति ६ **जीवकस्य** ॥—साल, सर्ज, कार्श्य, अश्वकर्णक, सस्यसम्बर, इति ५ **शालवृक्षस्य** ॥—नदीसर्ज, वीरतरु, इन्द्रद्रु, ककुभ, अर्जुन, इति ५ **अर्जुनवृक्षस्य** ॥—राजादन, फलाध्यक्ष, क्षीरिका, इति २ **क्षीरिकायाः** ॥—इङ्गुदी, तापसतरु, इति २ **इङ्गुद्याः** ॥—भूर्ज, चर्मी, मृदुत्वक्, इति ३ **भूर्ज-**

पिच्छिला पूरणी मोचा स्थिरायुः शाल्मलिर्द्वयोः ७४१
पिच्छा तु शाल्मलीवेष्टे रोचनः कूटशाल्मलिः ७४२
चिरबिल्वो नक्तमालः करजश्च करञ्जके ७४३
प्रकीर्यः पूतिकरजः पूतिकः कलिमारकः ७४४
करञ्जभेदाः षड्ग्रन्थो मर्कट्यङ्गारवल्लरी ७४५
रोही रोहितकः प्लीहशत्रुर्दाडिमपुष्पकः ७४६
गायत्री बालतनयः खदिरो दन्तधावनः ७४७
अरिमेदो विट्खदिरे कदरः खदिरे सिते ७४८
सोमवल्कोऽप्यथ व्याघ्रपुच्छगन्धर्वहस्तकौ ७४९
एरण्ड उरुबूकश्च रुचकश्चित्रकश्च सः ७५०
चञ्चुः पञ्चाङ्गुलो मण्डवर्धमानव्यडम्बकाः ७५१
अल्पा शमी शमीरः स्याच्छमी सक्तुफला शिवा ७५२

वृक्षस्य ॥—पिच्छिला, पूरणी, मोचा, स्थिरायु, शाल्मलि, इति ५ **शाल्मल्याः** । द्वयो स्त्रीपुंसयो ॥—शाल्मल्या वेष्टे निर्यासे **पिच्छे**त्येकम् ॥—रोचन, कूटशाल्मलि, इति २ **कूटशाल्मल्याः** ॥—चिरबिल्व, नक्तमाल, करज, करञ्जक, इति ४ **करञ्जवृक्षस्य** ॥—प्रकीर्य, पूतिकरज, पूतिक, कलिमारक, इति ४ **पूतिकस्य** ॥—षड्ग्रन्थ, मर्कटी, अङ्गारवल्लरी, एते ३ **करञ्जभेदाः** ॥—रोही, रोहितक, प्लीहशत्रु, दाडिमपुष्पक, इति ४ **रोहितकस्य** ॥—गायत्री, बालतनय, खदिर, दन्तधावन, इति ४ **खदिरस्य** ॥ अरिमेद, विट्खदिर, इति २ **दुर्गन्धिखदिरस्य** ॥—**सिते** शुक्लसारे **खदिरे** कदर, सोमवल्क, इति २ ॥—व्याघ्रपुच्छ, गन्धर्वहस्तक, एरण्ड, उरुबूक, रुचक, चित्रक, चञ्चु, पञ्चाङ्गुल, मण्ड, वर्धमान, व्यडम्बक, इति ११ **एरण्डस्य** ॥—या अल्पा स्वल्पाकारा शमी स **शमीर** इत्येकम् ॥—

पिण्डीतको मरुबकः श्वसनः करहाटकः ७५३
शल्यश्च मदने शक्रपादपः पारिभद्रकः ७५४
भद्रदारु द्रुकिलिमं पीतदारु च दारु च ७५५
पूतिकाष्ठं च सप्त स्युर्देवदारुण्यथ द्वयोः ७५६
पाटलिः पाटलामोघा काचस्थाली फलेरुहा ७५७
कृष्णवृन्ता कुबेराक्षी श्यामा तु महिलाह्वया ७५८
लता गोवन्दनी गुन्द्रा प्रियङ्गुः फलिनी फली ७५९
विष्वक्सेना गन्धफली कारम्भा प्रियकश्च सा ७६०
मण्डूकपर्णपत्त्रोर्णनटकट्वङ्गटुण्टुकाः ७६१
स्योनाकशुकनासर्क्षदीर्घवृन्तकुटन्नटाः ७६२
शोणकश्चारलौ तिष्यफला त्वामलकी त्रिषु ७६३
अमृता च वयस्था च त्रिलिङ्गस्तु बिभीतकः ७६४

शमी, सक्तुफला, शिवा, इति ३ **शम्याः** ॥—पिण्डीतक, मरुबक, श्वसन, करहाटक, शल्य, मदन, इति ६ **मदनस्य** ॥—शक्रपादप, पारिभद्रक, भद्रदारु, द्रुकिलिमम्, पीतदारु, दारु, पूतिकाष्ठम्, इति ७ **देवदारुणि** ॥—पाटलि, पाटला, अमोघा, काचस्थाली, फलेरुहा, कृष्णवृन्ता, कुबेराक्षी, इति ७ **पाटलायाः** ॥—तत्र पाटलिर्द्वयो स्त्रीपुंसयो ॥—श्यामा, महिलाह्वया, लता, गोवन्दनी, गुन्द्रा, प्रियङ्गु, फलिनी, फली, विष्वक्सेना, गन्धफली, कारम्भा, प्रियक, इति १२ **प्रियङ्गुवृक्षे**। तत्र प्रियक पुंसि। शेष स्त्रियाम् ॥—मण्डूकपर्ण, पत्त्रोर्ण, नट, कट्वङ्ग, टुण्टुक, स्योनाक, शुकनास, ऋक्ष, दीर्घवृन्त, कुटन्नट, शोणक, अरलु, इति १२ **शोणकस्य** ॥—तिष्यफला, आमलकी, अमृता, वयस्था, इति ४ **आमलक्याः**। त्रिष्वित्युक्ते आमलक आमलकम् ॥—बिभीतक, अक्ष, तुष, कर्षफल, भूतावास, कलिद्रुम, इति ६ **बिभीतकस्य** ॥

नाक्षस्तुषः कर्षफलो भूतावासः कलिद्रुमः ७६५
अभया त्वव्यथा पथ्या कायस्था पूतनामृता ७६६
हरीतकी हैमवती चेतकी श्रेयसी शिवा ७६७
पीतद्रुः सरलः पूतिकाष्ठं चाथ द्रुमोत्पलः ७६८
कर्णिकारः परिव्याधो लकुचो लिकुचो डहुः ७६९
पनसः कण्टकिफलो निचुलो हिज्जलोऽम्बुजः ७७०
काकोदुम्बरिका फल्गुर्मलयूर्जघनेफला ७७१
अरिष्टः सर्वतोभद्रहिङ्गुनिर्यासमालकाः ७७२
पिचुमन्दश्च निम्बेऽथ पिच्छिलागुरुशिंशपा ७७३
कपिला भस्मगर्भा सा शिरीषस्तु कपीतनः ७७४
भण्डिलोऽप्यथ चाम्पेयश्चम्पको हेमपुष्पकः ७७५
एतस्य कलिका गन्धफली स्यादथ केसरे ७७६

त्रिलिङ्गत्वाद्विभीतकी त्रिभीतकमिति च ॥—अभया, अव्यथा, पथ्या, कायस्था, पूतना, अमृता, हरीतकी, हैमवती, चेतकी, श्रेयसी, शिवा, इति ११ **हरीतक्याः** ॥—पीतद्रु , सरल , पूतिकाष्ठम् , इति ३ **सरलस्य** ॥—द्रुमोत्पल , कर्णिकार , परिव्याध , इति ३ **कर्णिकारस्य** ॥—लकुच , लिकुच , डहु , इति ३ **लिकुचस्य** ॥—पनस , कण्टकिफल , इति २ **पनसस्य** ॥—निचुल , हिज्जल , अम्बुज , इति ३ **जलवेतसभेदस्य** ॥—काकोदुम्बरिका, फल्गु , मलयू , जघनेफला, इति ४ **मलयोः** ॥—अरिष्ट , सर्वतोभद्र , हिङ्गुनिर्यास , मालक , पिचुमन्द , निम्ब , इति ६ **निम्बस्य** ॥—पिच्छिला, अगुरुशिंशपा, कपिला, भस्मगर्भा, इति ४ **कपिलायाः** । अगुरु इति पृथक् पद वा ॥—शिरीष , कपीतन , भण्डिल , इति ३ **शिरीषस्य** ॥—चाम्पेय , चम्पक , हेमपुष्पक , इति ३ **चम्पकस्य** ॥—एतस्य चम्पकस्य कलिका **गन्धफली**त्येकम् ॥—केसर , बकुल , इति २

बकुलो वञ्जुलोऽशोके समौ करकदाडिमौ ७७७
चाम्पेयः केसरो नागकेसरः काञ्चनाह्वयः ७७८
जया जयन्ती तर्कारी नादेयी वैजयन्तिका ७७९
श्रीपर्णमग्निमन्थः स्यात्कणिका गणिकारिका ७८०
जयोऽथ कुटजः शक्रो वत्सको गिरिमल्लिका ७८१
एतस्यैव कलिङ्गेन्द्रयवभद्रयवं फले ७८२
कृष्णपाकफलाविग्नसुषेणाः करमर्दके ७८३
कालस्कन्धस्तमालः स्यात्तापिच्छोऽप्यथ सिन्दुके ७८४
सिन्दुवारेन्द्रसुरसौ निर्गुण्डीन्द्राणिकेत्यपि ७८५
वेणी खरा गरी देवताडो जीमूत इत्यपि ७८६
श्रीहस्तिनी तु भूरुण्डी तृणशून्यं तु मल्लिका ७८७
भूपदी शीतभीरुश्च सैवास्फोटा वनोद्भवा ७८८

बकुलस्य ॥—वञ्जुल, अशोक, इति २ **अशोकस्य** ॥—करक, दाडिम, इति २ **दाडिमस्य** ॥—चाम्पेय, केसर, नागकेसर, काञ्चनाह्वय, इति ४ **चाम्पेयस्य** ॥—जया, जयन्ती, तर्कारी, नादेयी, वैजयन्तिका, इति ५ **वैजयन्तिकायाः** ॥—श्रीपर्णम्, अग्निमन्थ, कणिका, गणिकारिका, जय, इति ५ **कणिकायाः** ॥—कुटज, शक्र, वत्सक, गिरिमल्लिका, इति ४ **कुटजस्य** ॥—एतस्यैव कुटजस्य फले **कलिङ्गम्, इन्द्रयवम्, भद्रयवम्,** इति ३ ॥—कृष्णपाकफल, अविग्न, सुषेण, करमर्दक, इति ४ **करमर्दकस्य** ॥—कालस्कन्ध, तमाल, तापिच्छ, इति ३ **तमालस्य** ॥—सिन्दुक, सिन्दुवार, इन्द्रसुरस, निर्गुण्डी, इन्द्राणिका, इति ५ **सिन्दुवारस्य** ॥—वेणी, खरा, गरी, देवताड, जीमूत, इति ५ **देवतालस्य** ॥—श्रीहस्तिनी, भूरुण्डी, इति २ **हस्तिकर्णाभपत्रस्य शाकभेदस्य** ॥—तृणशून्यम्, मल्लिका, भूपदी,

शेफालिका तु सुवहा निर्गुण्डी नीलिका च सा ७८९
सितासौ श्वेतसुरसा भूतवेश्यथ मागधी ७९०
गणिका यूथिकाम्बष्ठा सा पीता हेमपुष्पिका ७९१
अतिमुक्तः पुण्ड्रकः स्याद्वासन्ती माधवी लता ७९२
सुमना मालती जातिः सप्तला नवमालिका ७९३
माध्यं कुन्दं रक्तकस्तु बन्धूको बन्धुजीवकः ७९४
सहा कुमारी तरणिरम्लानस्तु महासहा ७९५
तत्र शोणे कुरबकस्तत्र पीते कुरण्टकः ७९६
नीली झिण्टी द्वयोर्बाणा दासी चार्तगलश्च सा ७९७
सैरेयकस्तु झिण्टी स्यात्तस्मिन्कुरबकोऽरुणे ७९८

शीतभीरु, इति ४ **मल्लिकायाः** ॥—सैव मल्लिका वनोद्भवा **आस्फोटे**त्युच्यते ॥—शेफालिका, सुवहा, निर्गुण्डी, नीलिका, इति ४ **कृष्णपुष्पाया निर्गुण्ड्याः** ॥—असौ निर्गुण्डी, **सिता, श्वेतसुरसा, भूतवेशी,** इति चोच्यते ॥—मागधी, गणिका, यूथिका, अम्बष्ठा, इति ४ **यूथिकायाः** ॥ सा यूथिका पीता पीतपुष्पा चेत् **हेमपुष्पिका** स्यात् ॥—अतिमुक्त, पुण्ड्रक, वासन्ती, माधवी, लता, इति ५ **कुन्दभेदस्य** ॥—सुमना, मालती, जाति, इति ३ **जातेः** । तत्र सुमना सान्त ॥—सप्तला, नवमालिका, इति २ **नवमालिकायाः** ॥—माध्यम, कुन्दम्, इति २ **कुन्दस्य** ॥—रक्तक, बन्धूक, बन्धुजीवक, इति ३ **बन्धूकस्य** ॥—सहा, कुमारी, तरणि, इति ३ **कुमार्याः** ॥—अम्लान, महासहा, इति २ **महासहायाः** ॥—तत्राम्लाने शोणे रक्ते **कुरबक** इत्येकम् ॥—तत्राम्लाने पीतवर्णे **कुरण्टक** इत्येकम् ॥—नीली नीलवर्णा या झिण्टी तत्र **बाणा, दासी, आर्तगलः**, इति ३ ॥ द्वयोरित्युक्तेर्बाण इत्यपि ॥—सैरेयक, झिण्टी, इति २ **झिण्टीमात्रस्य** ॥ तस्मिन्सैरेयकेऽरुणे रक्तवर्णे

पीता कुरण्टको झिण्टी तस्मिन्सहचरी द्वयोः ७९९
ओण्ड्रपुष्पं जपापुष्पं वज्रपुष्पं तिलस्य यत् ८००
प्रतिहासशतप्रासचण्डातहयमारकाः ८०१
करवीरे करीरे तु क्रकरग्रन्थिलावुभौ ८०२
उन्मत्तः कितवो धूर्तो धत्तूरः कनकाह्वयः ८०३
मातुलो मदनश्चास्य फले मातुलपुत्रकः ८०४
फलपूरो बीजपूरो रुचको मातुलुङ्गके ८०५
समीरणो मरुबकः प्रस्थपुष्पः फणिज्जकः ८०६
जम्बीरोऽप्यथ पर्णासे कठिञ्जरकुठेरकौ ८०७
सितेऽर्जकोऽत्र पाठी तु चित्रको वह्निसंज्ञकः ८०८
अर्काह्ववसुकास्फोटगणरूपविकीरणाः ८०९
मन्दारश्चार्कपर्णोऽत्र शुक्लेऽलर्कप्रतापसौ ८१०

कुरबक इत्येकम् ॥—या पीतपुष्पा झिण्टी सा **कुरण्टक** इत्युच्यते । तस्मिन्कुरण्टके **सहचरी**त्यपि । द्वयोरित्युक्ते **सहचर** इत्यपि ॥—ओण्ड्रपुष्पम्, जपापुष्पम्, इति २ **जपापुष्पस्य** ॥—यत्तिलस्य पुष्प **तद्वज्रपुष्प**सञ्ज्ञकमेकम् ॥—प्रतिहास, शतप्रास, चण्डात, हयमारक, करवीर, इति ५ **करवीरस्य** ॥—करीर, क्रकर, ग्रन्थिल, इति ३ **करीरस्य** ॥—उन्मत्त, कितव, धूर्त, धत्तूर, कनकाह्वय, मातुल, मदन, इति ७ **धत्तूरस्य** । अस्य धत्तूरस्य फले **मातुलपुत्रक** इत्येकम् ॥—फलपूर, बीजपूर, रुचक, मातुलुङ्गक, इति ४ **मातुलुङ्गस्य** ॥—समीरण, मरुबक, प्रस्थपुष्प, फणिज्जक, जम्बीर, इति ५ **जम्बीरस्य** ॥—पर्णास, कठिञ्जर, कुठेरक, इति ३ **पर्णासस्य** ॥—अत्र पर्णासे सिते काण्डपुष्पाख्या श्वेते **अर्जक** इत्येकम् ॥—पाठी, चित्रक, वह्निसञ्ज्ञक, इति ३ **चित्रकस्य** ॥—अर्काह्व, वसुक, आस्फोट, गणरूप, विकीरण, मन्दार, अर्कपर्ण, इति ७ **अर्कस्य** ॥—

शिवमल्ली पाशुपत एकाष्ठीलो बुको वसुः ८११
वन्दा वृक्षादनी वृक्षरुहा जीवन्तिकेत्यपि ८१२
वत्सादनी छिन्नरुहा गुडूची तन्त्रिकामृता ८१३
जीवन्तिका सोमवल्ली विशल्या मधुपर्ण्यपि ८१४
मूर्वा देवी मधुरसा मोरटा तेजनी स्रुवा ८१५
मधूलिका मधुश्रेणी गोकर्णी पीलुपर्ण्यपि ८१६
पाठाम्बष्ठा विद्धकर्णी स्थापनी श्रेयसी रसा ८१७
एकाष्ठीला पापचेली प्राचीना वनतिक्तिका ८१८
कटुः कटंभराशोकरोहिणी कटुरोहिणी ८१९
मत्स्यपित्ता कृष्णभेदी चक्राङ्गी शकुलादनी ८२०
आत्मगुप्ताजहाव्यण्डा कण्डुरा प्रावृषायणी ८२१
ऋष्यप्रोक्ता शूकशिम्बिः कपिकच्छुश्च मर्कटी ८२२
चित्रोपचित्रा न्यग्रोधी द्रवन्ती शम्बरी वृषा ८२३

अत्रार्कें शुक्रे **अलर्क॰, प्रतापस॰**, इति २॥—शिवमल्ली, पाशुपत, एकाष्ठील, बुक, वसु, इति ५ **बुकस्य**॥—वन्दा, वृक्षादनी, वृक्षरुहा, जीवन्तिका, इति ४ **वृक्षोपरिजातलताविशेषस्य**॥—वत्सादनी, छिन्नरुहा, गुडूची, तन्त्रिका, अमृता, जीवन्तिका, सोमवल्ली, विशल्या, मधुपर्णी, इति ९ **गुडूच्याः**॥—मूर्वा, देवी, मधुरसा, मोरटा, तेजनी, स्रुवा, मधूलिका, मधुश्रेणी, गोकर्णी, पीलुपर्णी, इति १० **मूर्वाया॰**॥—पाठा, अम्बष्ठा, विद्धकर्णा, स्थापनी, श्रेयसी, रसा, एकाष्ठीला, पापचेली, प्राचीना, वनतिक्तिका, इति १० **पाठाया॰**॥ कटु, कटम्भरा, अशोकरोहिणी, कटुरोहिणी, मत्स्यपित्ता, कृष्णभेदी, चक्राङ्गी, शकुलादनी, इति ८ **कटुरोहिण्याः**॥—आत्मगुप्ता, अजहा, अव्यण्डा, कण्डुरा, प्रावृषायणी, ऋष्यप्रोक्ता, शूकशिम्बि, कपिकच्छु, मर्कटी, इति ९ **मर्कट्या॰**॥—चित्रा, उपचित्रा, न्यग्रोधी,

प्रत्यक्श्रेणी सुतश्रेणी रण्डा मूषिकपर्ण्यपि ८२४
अपामार्गः शैखरिको धामार्गवमयूरकौ ८२५
प्रत्यक्पर्णी केशपर्णी किणिही खरमञ्जरी ८२६
हञ्जिका ब्राह्मणी पद्मा भार्गी ब्राह्मणयष्टिका ८२७
अङ्गारवल्ली बालेयशाकबर्बरवर्धकाः ८२८
मञ्जिष्ठा विकसा जिङ्गी समङ्गा कालमेषिका ८२९
मण्डूकपर्णी भण्डीरी भण्डी योजनवल्ल्यपि ८३०
यासो यवासो दुःस्पर्शो धन्वयासः कुनाशकः ८३१
रोदनी कच्छुरानन्ता समुद्रान्ता दुरालभा ८३२
पृश्निपर्णी पृथक्पर्णी चित्रपर्ण्यङ्घ्रिवल्लिका ८३३
क्रोष्टुविन्ना सिंहपुच्छी कलशिर्धावनिर्गुहा ८३४
निदिग्धिका स्पृशी व्याघ्री बृहती कण्टकारिका ८३५

द्रवन्ती, शम्बरी, वृषा, प्रत्यक्श्रेणी, सुतश्रेणी, रण्डा, मूषिकपर्णा, इति १० **मूषिकपर्ण्याः**॥—अपामार्ग, शैखरिक, धामार्गव, मयूरक, प्रत्यक्पर्णा, केशपर्णी, किणिही, खरमञ्जरी, इति ८ **अपामार्गस्य**॥—हञ्जिका, ब्राह्मणी, पद्मा, भार्गी, ब्राह्मणयष्टिका, अङ्गारवल्ली, बालेयशाक, बर्बर, वर्धक, इति ९ **भार्ग्याः**॥—मञ्जिष्ठा, विकसा, जिङ्गी, समङ्गा, कालमेषिका, मण्डूकपर्णी, भण्डीरी, भण्डी, योजनवल्ली, इति ९ **मञ्जिष्ठायाः**॥—यास, यवास, दुःस्पर्श, धन्वयास, कुनाशक, रोदनी, कच्छुरा, अनन्ता, समुद्रान्ता, दुरालभा, इति १० **धन्वयासस्य**॥—पृश्निपर्णा, पृथक्पर्णी, चित्रपर्णी, अङ्घ्रिवल्लिका, क्रोष्टुविन्ना, सिंहपुच्छी, कलशि, धावनि, गुहा, इति ९ **सिंहपुच्छ्याः**॥—निदिग्धिका, स्पृशी, व्याघ्री, बृहती, कण्टकारिका, प्रचोदनी, कुली, क्षुद्रा, दुःस्पर्शा, राष्ट्रिका, इति १० **कण्टकारि-**

प्रचोदनी कुली क्षुद्रा दुःस्पर्शा राष्ट्रिकेत्यपि ८३६
नीली काला क्लीतकिका ग्रामीणा मधुपर्णिका ८३७
रञ्जनी श्रीफली तुत्था द्रोणी दोला च नीलिनी ८३८
अवल्गुजः सोमराजी सुवल्लिः सोमवल्लिका ८३९
कालमेषी कृष्णफला बाकुची पूतिफल्यपि ८४०
कृष्णोपकुल्या वैदेही मागधी चपला कणा ८४१
उषणा पिप्पली शौण्डी कोलाथ करिपिप्पली ८४२
कपिवल्ली कोलवल्ली श्रेयसी वशिरः पुमान् ८४३
चव्यं तु चविका काकचिञ्चीगुञ्जे तु कृष्णला ८४४
पलंकषा त्विक्षुगन्धा श्वदंष्ट्रा स्वादुकण्टकः ८४५
गोकण्टको गोक्षुरको वनशृङ्गाट इत्यपि ८४६
विश्वा विषा प्रतिविषातिविषोपविषारुणा ८४७
शृङ्गी महौषधं चाथ क्षीरावी दुग्धिका समे ८४८

कायाः ॥—नीली, काला, क्लीतकिका, ग्रामीणा, मधुपर्णिका, रञ्जनी, श्रीफली, तुत्था, द्रोणी, दोला, नीलिनी, इति ११ **नील्याः** ॥—अवल्गुज, सोमराजी, सुवल्लि, सोमवल्लिका, कालमेषी, कृष्णफला, बाकुची, पूतिफली, इति ८ **बाकुच्याः** ॥—कृष्णा, उपकुल्या, वैदेही, मागधी, चपला, कणा, उषणा, पिप्पली, शौण्डी, कोला, इति १० **पिप्पल्याः** ॥—करिपिप्पली, कपिवल्ली, कोलवल्ली, श्रेयसी, वशिर, इति ५ **गजपिप्पल्याः** ॥—चव्यम्, चविका, इति २ **चव्यस्य** ॥—काकचिञ्ची, गुञ्जा, कृष्णला, इति ३ **गुञ्जायाः** ॥—पलंकषा, इक्षुगन्धा, श्वदंष्ट्रा, स्वादुकण्टक, गोकण्टक, गोक्षुरक, वनशृङ्गाट, इति ७ **गोक्षुरस्य** ॥—विश्वा, विषा, प्रतिविषा, अतिविषा, उपविषा, अरुणा, शृङ्गी, महौषधम्, इति ८ **अतिविषायाः** ॥—क्षीरावी, दुग्धिका, इति २ **दुग्धिकायाः** ॥—

शतमूली बहुसुताभीरुरिन्दीवरी वरी ८४९
ऋष्यप्रोक्ताभीरुपत्रीनारायण्यः शतावरी ८५०
अहेरुरथ पीतद्रुकालीयकहरिद्रवः ८५१
दार्वी पचंपचा दारुहरिद्रा पर्जनीत्यपि ८५२
वचोग्रगन्धा षड्ग्रन्था गोलोमी शतपर्विका ८५३
शुक्ला हैमवती वैद्यमातृसिंह्यौ तु वाशिका ८५४
वृषोऽटरूषः सिंहास्यो वासको वाजिदन्तकः ८५५
आस्फोटा गिरिकर्णी स्याद्विष्णुक्रान्तापराजिता ८५६
इक्षुगन्धा तु काण्डेक्षुकोकिलाक्षेक्षुरक्षुराः ८५७
शालेयः स्याच्छीतशिवश्छत्रा मधुरिका मिसिः ८५८
मिश्रेयाप्यथ सीहुण्डो वज्रः स्नुक्स्त्री स्नुही गुडा ८५९
समन्तदुग्धाथो वेल्लममोघा चित्रतण्डुला ८६०

शतमूली, बहुसुता, अभीरु, इन्दीवरी, वरी, ऋष्यप्रोक्ता, अभीरुपत्री, नारायणी, शतावरी, अहेरु, इति १० **शतावर्याः** ॥—पीतद्रु, कालीयक, हरिद्रु, दार्वा, पचंपचा, दारुहरिद्रा, पर्जनी, इति ७ **पर्जन्याः** ॥—वचा, उग्रगन्धा, षड्ग्रन्था, गोलोमी, शतपर्विका, इति ५ **वचायाः** ॥—या शुक्ला वचा सा **हैमवती**त्येकम् ॥—वैद्यमाता, सिंही, वाशिका, वृष, अटरूष, सिंहास्य, वासक, वाजिदन्तक, इति ८ **अटरूषस्य** ॥—आस्फोटा, गिरिकर्णी, विष्णुक्रान्ता, अपराजिता, इति ४ **विष्णुक्रान्तायाः** ॥—इक्षुगन्धा, काण्डेक्षु, कोकिलाक्ष, इक्षुर, क्षुर, इति ५ **कोकिलाक्षस्य** ॥—शालेय, शीतशिव, छत्रा, मधुरिका, मिसि, मिश्रेया, इति ६ **मधुरिकायाः** ॥—सीहुण्ड, वज्र, स्नुक्, स्नुही, गुडा, समन्तदुग्धा, इति ६ **वज्रद्रुमस्य** । तत्र स्नुक् स्त्री ॥—वेल्लम्, अमोघा,

तण्डुलश्च कृमिघ्नश्च विडङ्गं पुंनपुंसकम् ८६१
बला वाट्यालका घण्टारवा तु शणपुष्पिका ८६२
मृद्वीका गोस्तनी द्राक्षा स्वाद्वी मधुरसेति च ८६३
सर्वानुभूतिः सरला त्रिपुटा त्रिवृता त्रिवृत् ८६४
त्रिभण्डी रोचनी श्यामापालिन्द्यौ तु सुषेणिका ८६५
काला मसूरविदलार्धचन्द्रा कालमेषिका ८६६
मधुकं क्लीतकं यष्टिमधुकं मधुयष्टिका ८६७
विदारी क्षीरशुक्लेक्षुगन्धा क्रोष्ट्री तु या सिता ८६८
अन्या क्षीरविदारी स्यान्महाश्वेतर्क्षगन्धिका ८६९
लाङ्गली शारदी तोयपिप्पली शकुलादनी ८७०
खराश्वा कारवी दीप्यो मयूरो लोचमस्तकः ८७१
गोपी श्यामा शारिवा स्यादनन्तोत्पलशारिवा ८७२

चित्रतण्डुला, तण्डुल , कृमिघ्न , विडङ्गम् , इति ६ **विडङ्गस्य** ॥—बला, वाट्यालका, इति २ **बलायाः** ॥—घण्टारवा, शणपुष्पिका, इति २ **शणपुष्पिकायाः** ॥—मृद्वीका, गोस्तनी, द्राक्षा, स्वाद्वी, मधुरसा, इति ५ **द्राक्षायाः** ॥—सर्वानुभूति सरला, त्रिपुटा, त्रिवृता, त्रिवृत्, त्रिभण्डी, रोचनी, इति ७ **त्रिवृतायाः** ॥—श्यामा, पालिन्दी, सुषेणिका, काला, मसूरविदला, अर्धचन्द्रा, कालमेषिका, इति ८ **कृष्णवर्णायास्त्रिवृतायाः** ॥—मधुकम्, क्लीतकम्, यष्टिमधुकम्, मधुयष्टिका, इति ४ **यष्टिमधुकस्य** ॥—विदारी, क्षीरशुक्ला, इक्षुगन्धा, क्रोष्ट्री, इति ४ **इक्षुगन्धायाः** ॥—क्षीरविदारी, महाश्वेता, ऋक्षगन्धिका, इति ३ **कृष्णभूमिकूष्माण्डस्य** ॥—लाङ्गली, शारदी, तोयपिप्पली, शकुलादनी, इति ४ **शाकभेदस्य** ॥—खराश्वा, कारवी, दीप्य , मयूर , लोचमस्तक , इति ५ **मयूरशिखायाः** ॥—गोपी, श्यामा, शारिवा, अनन्ता, उत्पलशारिवा, इति ५ **उत्पल**

योग्यमृद्धिः सिद्धिलक्ष्म्यौ वृद्धेरप्याह्वया इमे ८७३
कदली वारणबुसा रम्भा मोचांशुमत्फला ८७४
काष्ठीला मुद्गपर्णी तु काकमुद्गा सहेत्यपि ८७५
वार्ताकी हिङ्गुली सिंही भण्टाकी दुष्प्रधर्षिणी ८७६
नाकुली सुरसा रास्ना सुगन्धा गन्धनाकुली ८७७
नकुलेष्टा भुजंगाक्षी छत्राकी सुवहा च सा ८७८
विदारिगन्धांशुमती सालपर्णी स्थिरा ध्रुवा ८७९
तुण्डिकेरी समुद्रान्ता कार्पासी बदरेति च ८८०
भारद्वाजी तु सा वन्या शृङ्गी तु ऋषभो वृषः ८८१
गाङ्गेरुकी नागबला झषा ह्रस्वगवेधुका ८८२
धामार्गवो घोषकः स्यान्महाजाली स पीतकः ८८३

शारिवायाः ॥—योग्यम्, ऋद्धि, सिद्धि, लक्ष्मी, इति ४ **ऋद्धिनामकस्य ओषधिविशेषस्य** ॥—कदली, वारणबुसा, रम्भा, मोचा, अशुमत्फला, काष्ठीला, इति ६ **कदल्याः** ॥—मुद्गपर्णी, काकमुद्गा, सहा, इति ३ **काकमुद्गायाः** ॥—वार्ताकी, हिङ्गुली, सिंही, भण्टाकी, दुष्प्रधर्षिणी, इति ५ **वार्ताक्याः** ॥—नाकुली, सुरसा, रास्ना, सुगन्धा, गन्धनाकुली, नकुलेष्टा, भुजङ्गाक्षी, छत्राकी, सुवहा, इति ९ **रास्नायाः** ॥—विदारिगन्धा, अंशुमती, सालपर्णी, स्थिरा, ध्रुवा, इति ५ **सालपर्ण्याः** ॥—तुण्डिकेरी, समुद्रान्ता, कार्पासी, बदरा, इति ४ **कार्पास्याः** ॥—सा कार्पासी वन्या चेद्**भारद्वाजी**त्युच्यते ॥ शृङ्गी, ऋषभ, वृष, इति ३ **ऋषभाख्यौषधिविशेषस्य** ॥—गाङ्गेरुकी, नागबला, झषा, ह्रस्वगवेधुका, इति ४ **बलाविशेषस्य** ॥—धामार्गव, घोषक, इति २ **घोषवल्ल्याः** ॥—स घोषकः पीतकः पीतपुष्पश्चेत् **महाजाली**त्युच्यते । स्त्रीलि-

ज्यौत्स्नी पटोलिका जाली नादेयी भूमिजम्बुका ८८४
स्याल्लाङ्गलिक्यग्निशिखा काकाङ्गी काकनासिका ८८५
गोधापदी तु सुवहा मुसली तालमूलिका ८८६
अजशृङ्गी विषाणी स्याद्गोजिह्वादार्विके समे ८८७
ताम्बूलवल्ली ताम्बूली नागवल्ल्यप्यथ द्विजा ८८८
हरेणू रेणुका कौन्ती कपिला भस्मगन्धिनी ८८९
एलावालुकमैलेयं सुगन्धि हरिवालुकम् ८९०
वालुकं चाथ पालङ्क्यां मुकुन्दः कुन्दकुन्दुरू ८९१
बालं ह्रीबेरबर्हिष्ठोदीच्यं केशाम्बुनाम च ८९२
कालानुसार्यवृद्धाश्मपुष्पशीतशिवानि तु ८९३
शैलेयं तालपर्णी तु दैत्या गन्धकुटी मुरा ८९४

ङ्गम् ॥—ज्यौत्स्नी, पटोलिका, जाली, इति ३ **पटोलिकायाः** ॥ नादेयी, भूमिजम्बुका, इति २ **भूजम्ब्वाः** ॥—लाङ्गलिकी, अग्निशिखा, इति २ **लाङ्गल्याः** ॥—काकाङ्गी, काकनासिका, इति **काकजङ्घाख्यौषधिविशेषस्य** ॥—गोधापदी, सुवहा, इति २ **हंसपादिकायाः** ॥—मुसली, तालमूलिका, इति २ **मुसल्याः** ॥—अजशृङ्गी, विषाणी, इति २ **अजशृङ्ग्याः** ॥—गोजिह्वा, दार्विका, इति २ **गोजिह्वायाः** ॥—ताम्बूलवल्ली, ताम्बूली, नागवल्ली, इति ३ **नागवल्ल्याः** ॥—द्विजा, हरेणु, रेणुका, कौन्ती, कपिला, भस्मगन्धिनी, इति ६ **रेणुकाख्यगन्धद्रव्यस्य** ॥—एलावालुकम्, ऐलेयम्, सुगन्धि, हरिवालुकम्, वालुकम्, इति ५ **वालुकाख्यगन्धद्रव्यस्य** ॥—पालङ्की, मुकुन्द, कुन्द, कुन्दुरु, इति ४ **कुन्दस्य** ॥—बालम्, ह्रीबेरम्, बर्हिष्ठम्, उदीच्यम्, केशाम्बुनाम, इति ५ **ह्रीबेरस्य** ॥—कालानुसार्यम्, वृद्धम्, अश्मपुष्पम्, शीतशिवम्, शैलेयम्, इति ५ **शैलेयस्य** ॥—तालपर्णा, दैत्या, गन्धकुटी, मुरा, गन्धिनी, इति

गन्धिनी गजभक्ष्या तु सुवहा सुरभी रसा ८९५
महेरणा कुन्दुरुकी सल्लकी ह्लादिनीति च ८९६
अग्निज्वालासुभिक्षे तु धातकी धातुपुष्पिका ८९७
पृथ्वीका चन्द्रवालैला निष्कुटिर्बहुलाथ सा ८९८
सूक्ष्मोपकुञ्चिका तुत्था कोरङ्गी त्रिपुटा त्रुटिः ८९९
व्याधिः कुष्टं पारिभाव्यं वाप्यं पाकलमुत्पलम् ९००
शङ्खिनी चोरपुष्पी स्यात्केशिन्यथ वितुन्नकः ९०१
झटामलाज्झटा ताली शिवा तामलकीति च ९०२
प्रपौण्डरीकं पौण्डर्यमथ तुन्नः कुबेरकः ९०३
कुणिः कच्छः कान्तलको नन्दिवृक्षोऽथ राक्षसी ९०४
चण्डा धनहरी क्षेमदुष्पत्रगणहासकाः ९०५
व्याडायुधं व्याघ्रनखं करजं चक्रकारकम् ९०६

---

५ **मुरायाः** ॥—गजभक्ष्या, सुवहा, सुरभी, रसा, महेरणा, कुन्दुरुकी, सल्लकी, ह्लादिनी, इति ८ **कुन्दुरुक्याः** ॥—अग्निज्वाला, सुभिक्षा, धातकी, धातुपुष्पिका, इति ४ **धातक्याः** ॥—पृथ्वीका, चन्द्रवाला, एला, निष्कुटि, बहुला, इति ५ **एलायाः** ॥—उपकुञ्चिका, तुत्था, कोरङ्गी, त्रिपुटा, त्रुटि, इति ५ **सूक्ष्मैलायाः** ॥—व्याधि, कुष्टम्, पारिभाव्यम्, वाप्यम्, पाकलम्, उत्पलम्, इति ६ **कुष्ठस्य** ॥—शङ्खिनी, चोरपुष्पी, केशिनी, इति ३ **चोरवल्ल्याः** ॥—वितुन्नक, झटामला, अज्झटा, ताली, शिवा, तामलकी, इति ६ **भूम्यामलक्याः** ॥—प्रपौण्डरीकम्, पौण्डर्यम्, इति २ **पौण्डर्यस्य** ॥—तुन्न, कुबेरक, कुणि, कच्छ, कान्तलक, नन्दिवृक्ष, इति ६ **नन्दिवृक्षस्य** ॥—राक्षसी, चण्डा, धनहरी, क्षेम, दुष्पत्र, गणहासक इति ६ **चोराख्यगन्धद्रव्यस्य** ॥—व्याडायुधम्, व्याघ्रनखम्, करजम्, चक्रकारकम्, इति ४ **व्याघ्रनखनामकगन्धद्रव्यस्य** ॥—

सुषिरा विद्रुमलता कपोताङ्घ्रिर्नटी नली ९०७
धमन्यञ्जनकेशी च हनुर्हट्टविलासिनी ९०८
शुक्तिः शङ्खः खुरः कोलदलं नखमथाढकी ९०९
काक्षी मृत्स्ना तुवरिका मृत्तालकसुराष्ट्रजे ९१०
कुटन्नटं दाशपुरं वानेयं परिपेलवम् ९११
प्लवगोपुरगोनर्दकैवर्तीमुस्तकानि च ९१२
ग्रन्थिपर्णं शुकं बर्हं पुष्पं स्थौणेयकुक्कुरे ९१३
मरुन्माला तु पिशुना स्पृक्का देवी लता लघुः ९१४
समुद्रान्ता वधूः कोटिवर्षा लङ्कोपिकेत्यपि ९१५
तपस्विनी जटामांसी जटिला लोमशा मिसी ९१६
त्वक्पत्रमुत्कटं भृङ्गं त्वचं चोचं वराङ्गकम् ९१७
कर्चूरको द्राविडकः कालपको वेधमुख्यकः ९१८

सुषिरा, विद्रुमलता, कपोताङ्घ्रि, नटी, नली, धमनी, अञ्जनकेशी, इति ७ **नली-नामकगन्धद्रव्यस्य** ॥—हनु, हट्टविलासिनी, शुक्ति, शङ्ख, खुर, कोलदलम्, नखम्, इति ७ **नखाख्यगन्धद्रव्यस्य** ॥ आढकी, काक्षी, मृत्स्ना, तुवरिका, मृत्तालकम्, सुराष्ट्रजम्, इति ६ **तुवरिकायाः** ॥—कुटन्नटम्, दाशपुरम्, वानेयम्, परिपेलवम्, प्लवम्, गोपुरम्, गोनर्दम्, कैवर्तीमुस्तकम्, इति ८ **कैवर्तीमुस्तकस्य** ॥ ग्रन्थिपर्णम्, शुकम्, बर्हम्, पुष्पम्, स्थौणेयम्, कुक्कुरम्, इति ६ **ग्रन्थिपर्णस्य** ॥ मरुन्माला, पिशुना, स्पृक्का, देवी, लता, लघु, समुद्रान्ता, वधू, कोटिवर्षा, लङ्कोपिका, इति १० **स्पृक्कायाः** ॥—तपस्विनी, जटामासी, जटिला, लोमशा, मिसी, इति ५ **जटामास्याः** ॥ त्वक्पत्रम्, उत्कटम्, भृङ्गम्, त्वचम्, चोचम्, वराङ्गकम्, इति ६ **त्वक्पत्रस्य**॥—कर्चूरक, द्राविडक, कालपक, वेधमुख्यक, इति ४ **कर्चूरकस्य** ॥—फलपाकान्ताना

ओषध्यो जातिमात्रे स्युरजातौ सर्वमौषधम् ९१९
शाकाख्यं पत्रपुष्पादि तण्डुलीयोऽल्पमारिषः ९२०
विशल्याग्निशिखानन्ता फलिनी शक्रपुष्पिका ९२१
स्यादृक्षगन्धा छगलान्त्र्यावेगी वृद्धदारकः ९२२
जुङ्गो ब्राह्मी तु मत्स्याक्षी वयस्था सोमवल्लरी ९२३
पटुपर्णी हैमवती स्वर्णक्षीरी हिमावती ९२४
हयपुच्छी तु काम्बोजी माषपर्णी महासहा ९२५
तुण्डिकेरी रक्तफला बिम्बिका पीलुपर्ण्यपि ९२६
बर्बरा कबरी तुङ्गी खरपुष्पाजगन्धिका ९२७
एलापर्णी तु सुवहा रास्ना युक्तरसा च सा ९२८
चाङ्गेरी चुक्रिका दन्तशठाम्बष्ठाम्ललोणिका ९२९

व्रीह्यादीना जातावेव **ओषध्य.** स्यु ॥—यदा तु ओषधे रोगहारित्वमात्र प्रतीयते न त्वन्यत् तदा **औषध**शब्दप्रयोग ॥—यत् पत्रपुष्पादि तच्छाकसञ्ज्ञकम् ॥ तण्डुलीय, अल्पमारिष, इति २ **तण्डुलीयस्य** ॥—विशल्या, अग्निशिखा, अनन्ता, फलिनी, शक्रपुष्पिका, इति ५ **अग्निशिखाया.** ॥—ऋक्षगन्धा, छगलान्त्री, आवेगी, वृद्धदारक , जुङ्ग , इति ५ **वृद्धदारकस्य** ॥—ब्राह्मी, मत्स्याक्षी, वयस्था, सोमवल्लरी, इति ४ **सोमलतायाः** ॥—पटुपर्णी, हैमवती, स्वर्णक्षीरी, हिमावती, इति ४ **स्वर्णक्षीर्या.** ॥—हयपुच्छी, काम्बोजी, माषपर्णी, महासहा, इति ४ **माषपर्ण्या.** ॥—तुण्डिकेरी, रक्तफला, बिम्बिका, पीलुपर्णी, इति ४ **तुण्डिकेर्याः** ॥—बर्बरा, कबरी, तुङ्गी, खरपुष्पा, अजगन्धिका, इति ५ **खरपुष्पायाः** ॥—एलापर्णी, सुवहा, रास्ना, युक्तरसा, इति ४ **एलापर्ण्याः** ॥—चाङ्गेरी, चुक्रिका, दन्तशठा, अम्बष्ठा, अम्ललोणिका, इति ५

सहस्रवेधी चुक्रोऽम्लवेतसः शतवेध्यपि ९३०
नमस्कारी गण्डकारी समङ्गा खदिरेत्यपि ९३१
जीवन्ती जीवनी जीवा जीवनीया मधुस्रवा ९३२
कूर्चशीर्षो मधुरकः शृङ्गहृस्वाङ्गजीवकाः ९३३
किराततिक्तो भूनिम्बोऽनार्यतिक्तोऽथ सप्तला ९३४
विमला सातला भूरिफेना चर्मकषेत्यपि ९३५
वायसोली स्वादुरसा वयस्थाथ मकूलकः ९३६
निकुम्भो दन्तिका प्रत्यक्श्रेण्युदुम्बरपर्ण्यपि ९३७
अजमोदा तूग्रगन्धा ब्रह्मदर्भा यवानिका ९३८
मूले पुष्करकाश्मीरपद्मपत्राणि पौष्करे ९३९
अव्यथातिचरा पद्मा चारणी पद्मचारिणी ९४०
काम्पिल्यः कर्कशश्चन्द्रो रक्ताङ्गो रोचनीत्यपि ९४१

अम्ललोणिकाया॥—सहस्रवेधी, चुक्र, अम्लवेतस, शतवेधी, इति ४ **अम्लवेतसस्य**॥—नमस्कारी, गण्डकारी, समङ्गा, खदिरा, इति ४ **खदिरायाः**॥—जीवन्ती, जीवनी, जीवा, जीवनीया, मधुस्रवा, इति ५ **जीवन्त्याः**। कूर्चशीर्ष, मधुरक शृङ्ग, हृस्वाङ्ग, जीवक, इति ५ **जीवकस्य**॥—किराततिक्त, भूनिम्ब, अनार्यतिक्त इति ३ **भूनिम्बस्य**॥—सप्तला, विमला, सातला, भूरिफेना, चर्मकषा, इति ५ **सप्तलाया**॥—वायसोली, स्वादुरसा, वयस्था, इति ३ **वयस्थाया**॥—मकूलक, निकुम्भ, दन्तिका, प्रत्यक्श्रेणी, उदुम्बरपर्णा, इति ५ **दन्त्या**॥—अजमोदा, उग्रगन्धा, ब्रह्मदर्भा, यवानिका, इति ४ **यवान्याः**॥—पुष्करम्, काश्मीरम्, पद्मपत्रम्, इति ३ **पौष्करमूले**॥—अव्यथा, अतिचरा, पद्मा, चारणी, पद्मचारिणी, इति ५ **पद्मचारिण्याः**॥—काम्पिल्य, कर्कश,

प्रपुन्नाडस्त्वेडगजो दद्रुघ्नश्चक्रमर्दकः ९४२
पद्माट उरणाख्यश्च पलाण्डुस्तु सुकन्दकः ९४३
लतार्कदुर्द्रुमौ तत्र हरितेऽथ महौषधम् ९४४
लशुनं गृञ्जनारिष्टमहाकन्दरसोनकाः ९४५
पुनर्नवा तु शोथघ्नी वितुन्नं सुनिषण्णकम् ९४६
स्याद्वातकः शीतलोऽपराजिता शणपर्ण्यपि ९४७
पारावताङ्घ्रिः कटभी पण्या ज्योतिष्मती लता ९४८
वार्षिकं त्रायमाणा स्यात्त्रायन्ती बलभद्रिका ९४९
विष्वक्सेनप्रिया गृष्टिर्वाराही बदरेत्यपि ९५०
मार्कवो भृङ्गराजः स्यात्काकमाची तु वायसी ९५१
शतपुष्पा सितच्छत्रातिच्छत्रा मधुरा मिसिः ९५२
अवाक्पुष्पी कारवी च सरणा तु प्रसारिणी ९५३

चन्द्र, रक्ताङ्ग, रोचनी, इति ५ **रोचन्याः** ॥—प्रपुन्नाड, एडगज, दद्रुघ्न, चक्रमर्दक, पद्माट, उरणाख्य, इति ६ **पद्माटस्य** ॥—पलाण्डु, सुकन्दक, इति २ **पलाण्डोः** ॥—हरिते हरिद्वर्णे पलाण्डौ **लतार्कः, दुर्द्रुमः**, इति २ ॥—महौषधम्, लशुनम्, गृञ्जनम्, अरिष्ट, महाकन्द, रसोनक, इति ६ **लशुनस्य** ॥—पुनर्नवा, शोथघ्नी, इति २ **पुनर्नवायाः** ॥—वितुन्नम्, सुनिषण्णकम्, इति २ **वितुन्नस्य** ॥—वातक, शीतल, अपराजिता, शणपर्णी, इति ४ **शणपर्ण्याः** ॥—पारावताङ्घ्रिः, कटभी, पण्या, ज्योतिष्मती, लता, इति ५ **ज्योतिष्मत्याः** ॥—वार्षिकम्, त्रायमाणा, त्रायन्ती, बलभद्रिका, इति ४ **त्रायमाणायाः** ॥—विष्वक्सेनप्रिया, गृष्टि, वाराही, बदरा, इति ४ **वाराह्याः** ॥—मार्कव, भृङ्गराज, इति २ **भृङ्गराजस्य**। अय सान्तोऽदन्तोऽपि ॥—काकमाची, वायसी, इति २ **वायस्याः** ॥—शतपुष्पा, सितच्छत्रा, अतिच्छत्रा, मधुरा, मिसि, अवाक्पुष्पी, कारवी,

तस्यां कटंभरा राजबला भद्रबलेत्यपि १५४
जनी जतूका रजनी जतुकृच्चक्रवर्तिनी १५५
संस्पर्शाथ शटी गन्धमूली षड्ग्रन्थिकेत्यपि १५६
कर्चूरोऽपि पलाशोऽथ कारवेल्लः कठिल्लकः १५७
सुषवी चाथ कुलकं पटोलस्तिक्तकः पटुः १५८
कूष्माण्डकस्तु कर्कारुरुर्वारुः कर्कटी स्त्रियौ १५९
इक्ष्वाकुः कटुतुम्बी स्यात्तुम्ब्यलाबूरुभे समे १६०
चित्रा गवाक्षी गोडुम्बा विशाला त्विन्द्रवारुणी १६१
अर्शोघ्नः सूरणः कन्दो गण्डीरस्तु समष्ठिला १६२
कलम्ब्युपोदिका स्त्री तु मूलकं हिलमोचिका १६३
वास्तुकं शाकभेदाः स्युर्दूर्वा तु शतपर्विका १६४

इति ७ **मधुरायाः** ॥—सरणा, प्रसारिणी, कटभरा, राजबला, भद्रबला, इति ५ **प्रसारिण्याः** ॥—जनी, जतूका, रजनी, जतुकृत्, चक्रवर्तिनी, संस्पर्शा, इति ६ **चक्रवर्तिन्याः** ॥—शटी, गन्धमूली, षड्ग्रन्थिका, कर्चूर-, पलाश, इति ५ **शट्याः** ॥—कारवेल्ल, कठिल्लक, सुषवी, इति ३ **कारवेल्लस्य** ॥—कुलकम्, पटोल, तिक्तक, पटु, इति ४ **पटोलस्य** ॥—कूष्माण्डक, कर्कारु, इति २ **कूष्माण्डस्य** ॥—उर्वारु, कर्कटी, इति २ **कर्कट्याः** ॥—इक्ष्वाकु, कटु-तुम्बी, इति २ **कटुतुम्ब्याः** ॥—तुम्बी, अलाबू, इति २ **तुम्ब्या.** ॥—चित्रा, गवाक्षी, गोडुम्बा, इति ३ **गोडुम्बाया.** ॥—विशाला, इन्द्रवारुणी, इति २ **इन्द्रवारुण्याः** ॥—अर्शोघ्न, सूरण, कन्द, इति ३ **सूरणस्य** ॥—गण्डीर, समष्ठिला, इति २ **गण्डीराख्यशाकभेदस्य** ॥—कलम्ब्यादय ५ **शाक-भेदा.** स्यु, एकैकम् । कलम्बी, उपोदिका, मूलकम्, हिलमोचिका, वास्तुकम्,

सहस्रवीर्याभार्गव्यौ रुहानन्ताथ सा सिता ९६५
गोलोमी शतवीर्या च गण्डाली शकुलाक्षका ९६६
कुरुविन्दो मेघनामा मुस्ता मुस्तकमस्त्रियाम् ९६७
स्याद्भद्रमुस्तको गुन्द्रा चूडाला चक्रलोच्चटा ९६८
वंशे त्वक्सारकर्मारत्वचिसारतृणध्वजाः ९६९
शतपर्वा यवफलो वेणुमस्करतेजनाः ९७०
वेणवः कीचकास्ते स्युर्ये स्वनन्त्यनिलोद्धताः ९७१
ग्रन्थिर्ना पर्वपरुषी गुन्द्रस्तेजनकः शरः ९७२
नडस्तु धमनः पोटगलोऽथो काशमस्त्रियाम् ९७३
इक्षुगन्धा पोटगलः पुंसि भूम्नि तु बल्वजाः ९७४
रसाल इक्षुस्तद्भेदाः पुण्ड्रकान्तारकादयः ९७५

इति ५ ॥—दूर्वा, शतपर्विका, सहस्रवीर्या, भार्गवी, रुहा, अनन्ता, इति ६ **दूर्वायाः** ॥—सा **दूर्वा सिता** शुक्ला चेत् तत्र—गोलोमी, शतवीर्या, गण्डाली, शकुलाक्षका, इति ४ ॥—कुरुविन्द , मेघनामा, मुस्ता, मुस्तकम् , इति ४ **मुस्तायाः** । मुस्तक पुनपुसकयो ॥—भद्रमुस्तक , गुन्द्रा इति २ **भद्रमुस्तकस्य** ॥—चूडाला, चक्रला, उच्चटा, इति ३ **उच्चटामूलस्य** ॥—वंश , त्वक्सार , कर्मार , त्वचिसार , तृणध्वज , शतपर्वा, यवफल , वेणु , मस्कर , तेजन , इति १० **वेणोः** ॥—ये वेणव, अनिलेन कीटादिकृतरन्ध्रगतवायुनोद्धता स्वनन्ति ते **कीचकाः** स्युरित्येकम् ॥—ग्रन्थि , पर्व, परु , इति ३ **वंशादिग्रन्थेः** । ग्रन्थि पुंसि ॥—गुन्द्र , तेजनक , शर , इति ३ **शरस्य** ॥—नड , धमन , पोटगल , इति ३ **धमनस्य** ॥—इक्षुगन्धा, पोटगल , बल्वजा , इति ३ **काशस्य** । तत्र बल्वजा इत्येक पुल्लिङ्ग बहुवचनान्तम् ॥—रसाल , इक्षु , इति २ **इक्षोः** ॥—पुण्ड्र , कान्तारक ,

स्याद्वीरणं वीरतरं मूलेऽस्योशीरमस्त्रियाम् ९७६
अभयं नलदं सेव्यममृणालं जलाशयम् ९७७
लामज्जकं लघुलयमवदाहेष्टकापथे ९७८
नडादयस्तृणं गर्मुच्छ्यामाकप्रमुखा अपि ९७९
अस्त्री कुशं कुथो दर्भः पवित्रमथ कत्तृणम् ९८०
पौरसौगन्धिकध्यामदेवजग्धकरौहिषम् ९८१
छत्रातिच्छत्रपालघ्नौ मालातृणकभूस्तृणे ९८२
शष्पं बालतृणं घासो यवसं तृणमर्जुनम् ९८३
तृणानां संहतिस्तृण्या नड्या तु नडसंहतिः ९८४
तृणराजाह्वयस्तालो नालिकेरस्तु लाङ्गली ९८५
घोण्टा तु पूगः क्रमुको गुवाकः खपुरोऽस्य तु ९८६

इति २ **इक्षोर्भेदाः** ॥ वीरणम्, वीरतरम्, इति २ **तृणभेदस्य** ॥—उशीरम्, अभयम्, नलदम्, सेव्यम्, अमृणालम्, जलाशयम्, लामज्जकम्, लघुलयम्, अवदाहम्, इष्टकापथम्, इति १० **वीरणमूलस्य** ॥—**नडादयः** नडकाशादय, तृण तृणजातीया इत्यर्थं । ये च **गर्मुच्छ्यामाक**प्रमुखा ॥ कुशम्, कुथ, दर्भ, पवित्रम्, इति ४ **कुशस्य** । तत्र कुशं क्लीबपुंसो ॥—कत्तृणम्, पौरम्, सौगन्धिकम्, ध्यामम्, देवजग्धकम्, रौहिषम्, इति ६ **तृणभेदस्य** ॥—छत्रा, अतिछत्र, पालघ्न, मालातृणकम्, भूस्तृणम्, इति ५ **वचाकृतेर्जलतृणभेदस्य** ॥—शष्पम्, बालतृणम्, इति २ **कोमलतृणस्य** ॥—घास, यवसम्, इति २ **गवादीनां भक्ष्यतृणस्य**॥—तृणम्, अर्जुनम्, इति २ **तृणमात्रस्य**॥—तृणाना सहति समूह**स्तृण्ये**त्युच्यते, एकम् ॥—नडाना सहति**र्नड्ये**त्युच्यते, एकम् ॥ तृणराज, ताल, इति २ **तालस्य** ॥—नालिकेर, लाङ्गली, इति २ **नालिकेरस्य** ॥—घोण्टा, पूग, क्रमुक, गुवाक, खपुर, इति ५ **पूग-**

फलमुद्वेगमेते च हिन्तालसहितास्त्रयः ९८७
खर्जूरः केतकी ताली खर्जूरी च तृणद्रुमाः ९८८

६ सिंहादिवर्ग ।

सिंहो मृगेन्द्रः पञ्चास्यो हर्यक्षः केसरी हरिः ९८९
'कण्ठीरवो मृगरिपुर्मृगदृष्टिर्मृगाशनः । **
पुण्डरीकः पञ्चनखचित्रकायमृगद्विषः ॥' **
शार्दूलद्वीपिनौ व्याघ्रे तरक्षुस्तु मृगादनः ९९०
वराहः सूकरो घृष्टिः कोलः पोत्री किरिः किटिः ९९१
दंष्ट्री घोणी स्तब्धरोमा क्रोडो भूदार इत्यपि ९९२
कपिप्लवंगप्लवगशाखामृगवलीमुखाः ९९३
मर्कटो वानरः कीशो वनौका अथ भल्लुके ९९४
ऋक्षाच्छभल्लभल्लूका गण्डके खड्गखड्गिनौ ९९५
लुलायो महिषो वाहद्विषत्कासरसैरिभाः ९९६

वृक्षस्य ॥ अस्य फल उद्वेगमित्युच्यते एकम् ॥—**हिन्तालस्तालभेद** ॥—खर्जूर, केतकी, ताली, खर्जूरी, इति ४ **तृणद्रुमभेदा.** ॥

९८९–१०७४–सिंह, मृगेन्द्र, पञ्चास्य, हर्यक्ष, केसरी, हरि, इति ६ **सिंहस्य** ॥—शार्दूल, द्वीपी, व्याघ्र., इति ३ **व्याघ्रस्य** ॥ तरक्षु, मृगादन, इति २ **कुक्कुराकृतेः कृष्णरेखाचित्रितस्य मृगविशेषस्य** ॥—वराह, सूकर, घृष्टि, कोल, पोत्री, किरि, किटि, दंष्ट्री, घोणी, स्तब्धरोमा, क्रोड, भूदार, इति १२ **सूकरस्य** ॥—कपि, प्लवङ्ग, प्लवग, शाखामृग, वलीमुख, मर्कट, वानर कीश, वनौका, इति ९ **वानरस्य** ॥—भल्लुक, ऋक्ष, अच्छभल्ल, भल्लूक, इति ४ **अच्छभल्लस्य** ॥—गण्डक, खड्ग, खड्गी, इति ३ **गण्डमृगस्य** ॥—लुलाय, महिष, वाहद्विषत्, कासर, सैरिभ, इति ५ **म-**

स्त्रियां शिवा भूरिमायगोमायुमृगधूर्तकाः ९९७
शृगालवञ्चकक्रोष्टुफेरुफेरवजम्बुकाः ९९८
ओतुर्बिडालो मार्जारो वृषदंशक आखुभुक् ९९९
त्रयो गौधारगौधेरगौधेया गोधिकात्मजे १०००
श्वावित्तु शल्यस्तल्लोम्नि शलली शललं शलम् १००१
वातप्रमीर्वातमृगः कोकस्त्वीहामृगो वृकः १००२
मृगे कुरङ्गवातायुहरिणाजिनयोनयः १००३
ऐणेयमेण्याश्चर्माद्यमैणस्यैणमुभे त्रिषु १००४
कदली कन्दली चीनश्चमूरुप्रियकावपि १००५
समूरुश्चेति हरिणा अमी अजिनयोनयः १००६
कृष्णसाररुरुन्यङ्कुरङ्कुशम्बररौहिषाः १००७

हिषस्य ॥—शिवा, भूरिमाय, गोमायु, मृगधूर्तक, शृगाल, वञ्चक, क्रोष्टृ, फेरु, फेरव, जम्बुक, इति १० **जम्बुकस्य** । शिवाशब्द स्त्रियामेव ॥—ओतु, बिडाल, मार्जार, वृषदशक, आखुभुक्, इति ५ **मार्जारस्य** ॥—गौधार, गौधेर, गौधेय, इति ३ **स्थलगोधिकाया अपत्ये** ॥—श्वावित्, शल्य, इति २ **शल्यस्य** ॥ तस्य शल्यस्य लोम्नि **शलली, शललम्, शलम्,** इति ३ ॥—वातप्रमी, वातमृग, इति २ **वातमृगस्य** ॥—कोक, ईहामृग, वृक, इति ३ **वृकस्य** ॥ मृग, कुरङ्ग, वातायु, हरिण, अजिनयोनि, इति ५ **हरिणस्य** ॥—एण्या हरिण्याश्चर्माद्य **ऐणेय**मित्युच्यते । एणस्य तु चर्माद्य **ऐण**मित्युच्यते । उभे ऐणेयम्, ऐण च त्रिषु स्पष्टम् ॥—कदली, कन्दली, चीन, चमूरु, प्रियक, समूरु, इति ६ **हरिणभेदाः** ॥—अमी ६ हरिणा, वक्ष्यमाणा कृष्णसारादयश्च **अजिनयोनय** उच्यन्ते । यत एते चर्मण्युपयुक्ता ॥—कृष्णसार, रुरु, न्यङ्कु, रङ्कु, शम्बर, रौहिष,

गोकर्णपृषतैणर्श्यरोहिताश्चमरो मृगाः १००८
गन्धर्वः शरभो रामः सृमरो गवयः शशः १००९
इत्यादयो मृगेन्द्राद्या गवाद्याः पशुजातयः १०१०
'अधोगन्ता तु खनको वृकः पुंध्वज उन्दुरः ।' **
उन्दुरुर्मूषकोऽप्याखुर्गिरिका बालमूषिका १०११
सरटः कृकलासः स्यान्मुसली गृहगोधिका १०१२
लूता स्त्री तन्तुवायोर्णनाभमर्कटकाः समाः १०१३
नीलङ्गुस्तु कृमिः कर्णजलौकाः शतपद्युभे १०१४
वृश्चिकः शूककीटः स्यादलिद्रुणौ तु वृश्चिके १०१५
पारावतः कलरवः कपोतोऽथ शशादनः १०१६
पत्री श्येन उलूकस्तु वायसारातिपेचकौ १०१७

गोकर्ण, पृषत, एण, ऋश्य, रोहित, चमर, इति १२ **मृगा**. मृगभेदा, एनैकम्। गन्धर्व, शरभ, राम, सृमर, गवय, शश, इति ६ **मृगभेदा**. ॥ मृगेन्द्राद्या सिंहाद्याश्चमरान्ता ये च वर्गान्तरे वक्ष्यमाणा गवाद्या गोहस्त्यश्वादय ते सर्वे पशुजातय पशुशब्दवाच्या इत्यर्थ ॥—उन्दुरु, मूषक, आखु, इति ३ **मूषकस्य** ॥—गिरिका, बालमूषिका, इति २ **स्वल्पमूषकजातेः** ॥—सरट, कृकलास, इति २ **सरटस्य** ॥ मुसली, गृहगोधिका, इति २ **गृहगोधायाः** ॥—लूता, तन्तुवाय, ऊर्णनाभ, मर्कटक, इति ४ **ऊर्णनाभस्य**। तत्र लूता नित्य स्त्री ॥—नीलङ्गु, कृमि, इति २ **क्षुद्रकीटमात्रस्य** ॥—कर्णजलौका, शतपदी, इति २ **कर्णजलौकायाः** ॥—वृश्चिक, शूककीट, इति २ **शूककीटस्य** ॥—अलि, द्रुण, वृश्चिक, इति ३ **वृश्चिकस्य** ॥—पारावत, कलरव, कपोत, इति ३ **पारावतस्य** ॥—शशादन, पत्री, श्येन, इति ३ **श्येनस्य** ॥—उलूक, वायसाराति, पेचक, इति ३ **उलूकस्य** ॥—

'दिवान्धः कौशिको घूको दिवाभीतो निशाटनः ।' **

व्याघ्राटः स्याद्भरद्वाजः खञ्जरीटस्तु खञ्जनः १०१८

लोहपृष्ठस्तु कङ्कः स्यादथ चाषः किकीदिविः १०१९

कलिङ्गभृङ्गधूम्याटा अथ स्याच्छतपत्रकः १०२०

दार्वाघाटोऽथ सारङ्गस्तोककश्चातकः समाः १०२१

कृकवाकुस्ताम्रचूडः कुक्कुटश्चरणायुधः १०२२

चटकः कलविङ्कः स्यात्तस्य स्त्री चटका तयोः १०२३

पुमपत्ये चाटकैरः स्त्र्यपत्ये चटकैव सा १०२४

कर्करेटुः करेटुः स्यात्कृकणक्रकरौ समौ १०२५

वनप्रियः परभृतः कोकिलः पिक इत्यपि १०२६

काके तु करटारिष्टबलिपुष्टसकृत्प्रजाः १०२७

ध्वाङ्क्षात्मघोषपरभृद्बलिभुग्वायसा अपि १०२८

व्याघ्राट, भरद्वाज, इति २ **भरद्वाजपक्षिणः** ॥—खञ्जरीट, खञ्जन, इति २ **खञ्जनस्य** ॥—लोहपृष्ठ, कङ्क, इति २ **बाणोपयोगिपत्रस्य पक्षिभेदस्य** ॥—चाष, किकीदिवि, इति २ **चाषस्य** ॥—कलिङ्ग, भृङ्ग, धूम्याट, इति ३ **भृङ्गस्य** ॥—शतपत्रक, दार्वाघाट, इति २ **काष्ठकुट्टस्य** ॥—सारङ्ग, तोकक, चातक, इति ३ **चातकस्य** ॥—कृकवाकु, ताम्रचूड, कुक्कुट, चरणायुध, इति ४ **कुक्कुटस्य** ॥—चटक, कलविङ्क, इति २ **चटकस्य** । तस्य चटकस्य स्त्री **चटके**त्येकम् । तयोश्चटकस्य चटकायाश्च पुमपत्ये **चाटकैर** इत्येकम् । तयो स्त्र्यपत्ये स्त्रीरूपेऽपत्ये **चटके**त्येकम् ॥—कर्करेटु, करेटु, इति २ **अशुभवादिनि पक्षिभेदे** ॥—कृकण, क्रकर, इति २ **करेटुभेदस्य** ॥—वनप्रिय, परभृत, कोकिल, पिक, इति ४ **कोकिलस्य** ॥—काक, करट, अरिष्ट, बलिपुष्ट, सकृत्प्रज, ध्वाङ्क्ष, आत्मघोष, परभृत्, बलिभुक्, वायस,

'स एव च चिरञ्जीवी चैकदृष्टिश्च मौकुलिः ।' ✻✻
द्रोणकाकस्तु काकोलो दात्यूहः कालकण्ठकः १०२९
आतायिचिल्लौ दाक्षाय्यगृध्रौ कीरशुकौ समौ १०३०
क्रुङ् क्रौञ्चोऽथ बकः कह्वः पुष्कराह्वस्तु सारसः १०३१
कोकश्चक्रश्चक्रवाको रथाङ्गाह्वयनामकः १०३२
कादम्बः कलहंसः स्यादुत्क्रोशकुररौ समौ १०३३
हंसास्तु श्वेतगरुतश्चक्राङ्गा मानसौकसः १०३४
राजहंसास्तु ते चञ्चुचरणैर्लोहितैः सिताः १०३५
मलिनैर्मल्लिकाक्षास्ते धार्तराष्ट्राः सितेतरैः १०३६
शरारिराटिराडिश्च बलाका बिसकण्ठिका १०३७
हंसस्य योषिद्वरटा सारसस्य तु लक्ष्मणा १०३८

इति १० **काकस्य** ॥—द्रोणकाक, काकोल, इति २ **काकभेदस्य** ॥—दात्यूह, कालकण्ठक, इति २ **दात्यूहस्य** ॥—आतायी, चिल्ल, इति २ **चिल्लस्य** ॥—दाक्षाय्य, गृध्र, इति २ **गृध्रस्य** ॥—कीर, शुक, इति २ **कीरस्य** ॥—क्रुङ्, क्रौञ्च, इति २ **क्रौञ्चस्य** ॥—बक, कह्व, इति २ **बकस्य** ॥—पुष्कराह्व, सारस, इति २ **सारसस्य** ॥—कोक, चक्र, चक्रवाक, रथाङ्ग, इति ४ **चक्रवाकस्य** ॥—कादम्ब, कलहंस, इति २ **कादम्बस्य** ॥—उत्क्रोश, कुरर, इति २ **कुररस्य** ॥—हंस, श्वेतगरुत्, चक्राङ्ग, मानसौका, इति ४ **हंसस्य** । ये सिता देहेन शुक्ला, चञ्चुचरणैर्लोहितैरुपलक्षिता हंसास्ते **राजहंसाः** स्युरित्येकम् ॥ मलिनैरीषद्धूम्रैश्चञ्चुचरणै सिता हंसास्ते **मल्लिकाक्षा** इत्युच्यन्ते। सितेतरै कृष्णवर्णैश्चञ्चुचरणैरुपलक्षितास्ते **धार्तराष्ट्राः** स्यु ॥—शरारि, आटि, आडि, इति ३ **शरार्याः** ॥—बलाका, बिसकण्ठिका, इति २ **बलाकायाः** । हंसस्य योषित् स्त्री **वरटा** स्यादित्येकम् ।

जतुकाजिनपत्रा स्यात्परोष्णी तैलपायिका १०३९
वर्वणा मक्षिका नीला सरघा मधुमक्षिका १०४०
पतङ्गिका पुत्तिका स्याद्दंशस्तु वनमक्षिका १०४१
दंशी तज्जातिरल्पा स्याद्गन्धोली वरटा द्वयोः १०४२
भृङ्गारी झीरुका चीरी झिल्लिका च समा इमाः १०४३
समौ पतङ्गशलभौ खद्योतो ज्योतिरिङ्गणः १०४४
मधुव्रतो मधुकरो मधुलिण्मधुपालिनः १०४५
द्विरेफपुष्पलिड्भृङ्गषट्पदभ्रमरालयः १०४६
मयूरो बर्हिणो बर्हीं नीलकण्ठो भुजंगभुक् १०४७
शिखावलः शिखी केकी मेघनादानुलास्यपि १०४८
केका वाणी मयूरस्य समौ चन्द्रकमेचकौ १०४९

सारसस्य स्त्री तु **लक्ष्मणे**त्युच्यते ॥—जतुका, अजिनपत्रा, इति २ **जतुकायाः** ॥—परोष्णी, तैलपायिका, इति २ **पक्षयुक्ते कीटकविशेषे** ॥—वर्वणा, मक्षिका, नीला, इति ३ **मक्षिकाया.** ॥—सरघा, मधुमक्षिका, इति २ **मधुमक्षिकायाः** ॥—पतङ्गिका, पुत्तिका, इति २ **मधुमक्षिकाभेदस्य** ॥—दंश, वनमक्षिका, इति २ **वनमक्षिकायाः** । तेषां दंशानां जातिर्या अल्पा सा **दंशी**त्युच्यते ॥—गन्धोली, वरटा, इति २ **वरटाया.** ॥—भृङ्गारी, झीरुका, चीरी, झिल्लिका, इति ४ **झिल्लिकाया.** ॥—पतङ्ग, शलभ, इति २ **पतङ्गस्य** ॥—खद्योत, ज्योतिरिङ्गण, इति २ **खद्योतस्य** ॥—मधुव्रत, मधुकर, मधुलिट्, मधुप, अली, द्विरेफ, पुष्पलिट्, भृङ्ग, षट्पद, भ्रमर, अलि, इति ११ **भ्रमरस्य** ॥—मयूर, बर्हिण, बर्हा, नीलकण्ठ, भुजगभुक्, शिखावल, शिखी, केकी, मेघनादानुलासी, इति ९ **मयूरस्य** । मयूरवाणी **केके**त्युच्यते एकम् ॥

शिखा चूडा शिखण्डस्तु पिच्छबर्हे नपुंसके १०५०
खगे विहंगविहगविहंगमविहायसः १०५१
शकुन्तिपक्षिशकुनिशकुन्तशकुनद्विजाः १०५२
पतत्रिपत्रिपतगपतत्पत्ररथाण्डजाः १०५३
नगौकोवाजिविकिरविविष्किरपतत्रयः १०५४
नीडोद्भवा गरुत्मन्तः पित्सन्तो नभसंगमाः १०५५
तेषां विशेषा हारीतो मद्गुः कारण्डवः प्लवः १०५६
तित्तिरिः कुक्कुभो लावो जीवंजीवश्चकोरकः १०५७
कोयष्टिकष्टिट्टिभको वर्तको वर्तिकादयः १०५८
गरुत्पक्षच्छदाः पत्रं पतत्रं च तनूरुहम् १०५९
स्त्री पक्षतिः पक्षमूलं चञ्चुस्त्रोटिरुभे स्त्रियौ १०६०
प्रडीनोड्डीनसडीनान्येताः खगगतिक्रियाः १०६१

—चन्द्रक, मेचक, इति २ **पिच्छस्य नेत्राकारचिह्नस्य** ॥—शिखा, चूडा, इति २ **मयूरशिखायाम्** ॥—शिखण्ड, पिच्छम्, बर्हम्, इति ३ **मयूरपिच्छस्य** ॥—खग, विहग, विहग, विहगम, विहाया, शकुन्ति, पक्षी, शकुनि, शकुन्त, शकुन, द्विज, पतत्री, पत्री, पतग, पतन्, पत्ररथ, अण्डज, नगौका, वाजी, विकिर, वि, विष्किर, पतत्रि, नीडोद्भव, गरुत्मान्, पित्सन्, नभसगम, इति २७ **पक्षिमात्रस्य**। अथ तेषा विशेषा—हारीत, मद्गु, कारण्डव, प्लव, तित्तिरि, कुक्कुभ, लाव, जीवजीव, चकोरक, कोयष्टिक, टिट्टिभक, वर्तक, वर्तिका, इति १३ ॥—गरुत्, पक्ष, छद, पत्रम्, पतत्रम्, तनूरुहम्, इति ६ **पक्षस्य** ॥—पक्षस्य मूल **पक्षति**रित्युच्यते। पक्षति स्त्रियाम् ॥—चञ्चु, त्रोटि, इति २ **पत्रितुण्डस्य** ॥ उभे स्त्रियौ ॥—प्रडीनम्, उड्डीनम्, सडीनम्, इति ३ **खगानां गतिक्रियासु** ॥—

पेशी कोषो द्विहीनेऽण्डं कुलायो नीडमस्त्रियाम् १०६२
पोतः पाकोऽर्भको डिम्भः पृथुकः शावकः शिशुः १०६३
स्त्रीपुंसौ मिथुनं द्वन्द्वं युग्मं तु युगलं युगम् १०६४
समूहो निवहव्यूहसंदोहविसरव्रजाः १०६५
स्तोमौघनिकरव्रातवारसंघातसंचयाः १०६६
समुदायः समुदयः समवायश्चयो गणः १०६७
स्त्रियां तु संहतिर्वृन्दं निकुरम्बं कदम्बकम् १०६८
वृन्दभेदाः समैर्वर्गः संघसार्थौ तु जन्तुभिः १०६९
सजातीयैः कुलं यूथं तिरश्चां पुंनपुंसकम् १०७०
पशूनां समजोऽन्येषां समाजोऽथ सधर्मिणाम् १०७१
स्यान्निकायः पुञ्जराशी तूत्करः कूटमस्त्रियाम् १०७२

पेशी, कोष, अण्डम्, इति ३ **अण्डस्य** । पेशी स्त्री । कोषोऽस्त्रियाम् । अण्ड द्विहीने क्लीबे ॥—कुलाय, नीडम्, २ **पक्षिगृहस्य** ॥—पोत, पाक, अर्भक, डिम्भ, पृथुक, शावक, शिशु, इति ७ **शिशुमात्रस्य** ॥—स्त्रीपुंसौ, मिथुनम्, द्वन्द्वम्, इति ३ **स्त्रीपुरुषरूपयुग्मस्य** ॥—युग्मम्, युगलम्, युगम्, इति ३ **युग्मस्य** ॥—समूह, निवह, व्यूह, सदोह, विसर, व्रज, स्तोम, ओघ, निकर, व्रात, वार, सघात, सचय, समुदाय, समुदय, समवाय, चय, गण, सहति, वृन्दम्, निकुरम्बम्, कदम्बकम्, इति २२ **समूहस्य** । सहति स्त्रियाम् ॥—तत्र वृन्दभेदा । समै सजातीयै प्राणिभिरप्राणिभिर्वा समूहो **वर्ग** इत्युच्यते। सजातीयैर्विजातीयैरपि जन्तुभि प्राणिभिरेव समूह **संघ., सार्थः,** इति २ । सजातीयैर्जन्तुभिरेव **कुलम्** । तिरश्चामेव सजातीयाना समूहे **यूथम्,** पशूनामेव वृन्द **समज** इत्युच्यते एकम् । अन्येषा पश्वतिरिक्ताना वृन्दं **समाज.** । सधर्मिणा एकधर्मवता समूहो **निकाय.** ॥—पुञ्ज, राशि, उत्कर,

कापोतशौकमायूरतैत्तिरादीनि तद्गणे १०७३
गृहासक्ताः पक्षिमृगाश्छेकास्ते गृह्यकाश्च ते १०७४

७ मनुष्यवर्गः ।

मनुष्या मानुषा मर्त्या मनुजा मानवा नराः १०७५
स्युः पुमांसः पञ्चजनाः पुरुषाः पूरुषा नरः १०७६
स्त्री योषिदबला योषा नारी सीमन्तिनी वधूः १०७७
प्रतीपदर्शिनी वामा वनिता महिला तथा १०७८
विशेषास्त्वङ्गना भीरुः कामिनी वामलोचना १०७९
प्रमदा मानिनी कान्ता ललना च नितम्बिनी १०८०
सुन्दरी रमणी रामा कोपना सैव भामिनी १०८१
वरारोहा मत्तकाशिन्युत्तमा वरवर्णिनी १०८२
कृताभिषेका महिषी भोगिन्योऽन्या नृपस्त्रियः १०८३

कूटम्, इति ४ **धान्यादिराशे.** ॥—तद्गणे तेषा कपोतादीना समूहे कापोतादीनि स्यु । यथा कपोताना समूह **कापोतम्** । शुकाना समूह **शौकम्** । एव मयूराणा समूह **मायूरम्** । तित्तिराणा समूह**स्तैत्तिरम्** । आदिशब्दात् **काक**मित्यादि ॥ ये गृहासक्ता पक्षिमृगास्ते **छेकाः, गृह्यकाः,** इति २ ॥

१०७५–१३५२ मनुष्या , मानुषा , मर्त्या , मनुजा , मानवा ,नरा , पुमास , पञ्चजना , पुरुषा , पूरषा , नर , इति ११ **मनुष्याणाम्** ॥—स्त्री, योषित्, अबला, योषा, नारी, सीमन्तिनी, वधू , प्रतीपदर्शिनी, वामा, वनिता, महिला, इति ११ **स्त्रियाः** ॥—विशेषा स्त्रीणा भेदा । अङ्गना, भीरु , कामिनी, वामलोचना, प्रमदा, मानिनी, कान्ता, ललना, नितम्बिनी, सुन्दरी, रमणी, रामा, इति १२ ॥—कोपना, भामिनी, इति २ **कोपशीलायाः** ॥—वरारोहा, मत्तकाशिनी, उत्तमा, वरवर्णिनी, इति ४ **गुणैरुत्कृष्टायाः स्त्रियाः** । या कृताभिषेका

पत्नी पाणिगृहीती च द्वितीया सहधर्मिणी १०८४
भार्या जायाथ पुंभूम्नि दाराः स्यात्तु कुटुम्बिनी १०८५
पुरंध्री सुचरित्रा तु सती साध्वी पतिव्रता १०८६
कृतसापत्निकाध्यूढाधिविन्नाथ स्वयंवरा १०८७
पतिंवरा च वर्याथ कुलस्त्री कुलपालिका १०८८
कन्या कुमारी गौरी तु नग्निकानागतार्तवा १०८९
स्यान्मध्यमा दृष्टरजास्तरुणी युवतिः समे १०९०
समाः स्नुषाजनीवध्वश्चिरिण्टी तु स्ववासिनी १०९१
इच्छावती कामुका स्याद्वृषस्यन्ती तु कामुकी १०९२
कान्तार्थिनी तु या याति संकेतं साभिसारिका १०९३

नृपत्नी सा **महिषी**त्येकम् ॥—अन्या अकृताभिषेका नृपस्त्रियो **भोगिन्य** इत्युच्यन्ते, एकम् ॥—पत्नी, पाणिगृहीती, द्वितीया, सहधर्मिणी, भार्या, जाया, दारा, इति ७ **परिणीतायाः स्त्रियाः**। तत्र दाराशब्दो नित्य पुंसि बहुवचनान्तश्च ॥—कुटुम्बिनी, पुरध्री, इति २ **पतिपुत्रादिमत्याः** ॥—सुचरित्रा, सती, साध्वी, पतिव्रता, इति ४ **पतिसेवातत्परायाः** ॥—कृतसापत्निका, अध्यूढा, अधिविन्ना, इति ३ **कृतानेकविवाहस्य पुंसो या प्रथमोढा स्त्री तस्याः** ॥—स्वयंवरा, पतिंवरा, वर्या, इति ३ **स्वेच्छया पतिवरणोद्युक्तायाः** ॥—कुलस्त्री, कुलपालिका, इति २ **कुलवत्याः** ॥—कन्या, कुमारी, इति २ **प्रथमवयसि वर्तमानायाः** ॥—गौरी, नग्निका, अनागतार्तवा, इति ३ **अदृष्टरजस्कायाः** ॥—मध्यमा, दृष्टरजा, इति २ **प्रथमप्राप्तरजोयोगायाः** ॥ तरुणी, युवति, इति २ **मध्यमवयसि वर्तमानायाः** ॥—स्नुषा, जनी, वधू, इति ३ **पुत्रादिभार्यायाः** ॥—चिरिण्टी, स्ववासिनी, इति २ **किञ्चिल्लब्धयौवनायां परिणीतायाम्** ॥—इच्छावती, कामुका, इति २ **यभनादीच्छावत्याः** ॥—वृषस्यन्ती, कामुकी, इति २ **मैथुनेच्छावत्याम्** ॥ या कान्तार्थिनी

पुंश्चली धर्षिणी बन्धक्यसती कुलटेत्वरी १०९४
स्वैरिणी पांसुला च स्यादशिश्वी शिशुना विना १०९५
अवीरा निष्पतिसुता विश्वस्ताविधवे समे १०९६
आलिः सखी वयस्याथ पतिवत्नी सभर्तृका १०९७
वृद्धा पलिक्नी प्राज्ञी तु प्रज्ञा प्राज्ञा तु धीमती १०९८
शूद्री शूद्रस्य भार्या स्याच्छूद्रा तज्जातिरेव च १०९९
आभीरी तु महाशूद्री जातिपुंयोगयोः समा ११००
अर्याणी स्वयमर्या स्यात्क्षत्रिया क्षत्रियाण्यपि ११०१
उपाध्यायाप्युपाध्यायी स्यादाचार्यापि च स्वतः ११०२
आचार्यानी तु पुंयोगे स्यादर्यी क्षत्रियी तथा ११०३

भर्तु सकेतस्थान गच्छति साऽ**भिसारिका**॥—पुश्चली, धर्षिणी, बन्वकी, असती, कुलटा, इत्वरी, स्वैरिणी, पासुला, इति ८ **स्वैरिण्या** । या शिशुना रहिता सा **अशिश्वी** एकम् । निष्पतिसुता पतिपुत्ररहिता **अवीरा** एकम् ॥—विश्वस्ता, विवचा, इति २ **रण्डायाः** ॥—आलि , सखी, वयस्या, इति ३ **सख्याः** ॥—पतिवत्नी, सभर्तृका, इति २ **जीवद्भर्तृकाया** ॥—वृद्धा, पलिक्नी, इति २ **पक्वकेश्या** ॥—प्राज्ञी, प्रज्ञा, इति २ **या यत्किमपि स्वयं प्रकर्षेण जानाति तस्या** ॥—प्राज्ञा, धीमती, इति २ **बुद्धिमत्याः** । या शूद्रस्य भार्या सा विजातीयाऽपि **शूद्री**त्युच्यते एकम् । तज्जाति शूद्रजाति **शूद्रे**त्युच्यते ॥—आभीरी, महाशूद्री, इति २ **गोपालिकायाः** । जातिपुयोगयो महाशूद्रस्य जातौ महाशूद्रस्य स्त्रीत्येवरूप, पुयोगे च समा ॥—अर्याणी, अर्या, इति २ **वैश्यजात्युत्पन्नायाः स्त्रियाः** ॥—क्षत्रिया, क्षत्रियाणी, इति २ **क्षत्रियजातीयाया** ॥—उपाध्याया, उपाध्यायी, इति २ **स्वयं या अध्यापिका तस्याम्** । तथा स्वत स्वय **मन्त्रव्याख्याकृदाचार्या** स्यात् । पुयोगे आचा-

उपाध्यायान्युपाध्यायी पोटा स्त्रीपुंसलक्षणा ११०४
वीरपत्नी वीरभार्या वीरमाता तु वीरसूः ११०५
जातापत्या प्रजाता च प्रसूता च प्रसूतिका ११०६
स्त्री नग्निका कोटवी स्याद्दूतीसंचारिके समे ११०७
कात्यायन्यर्धवृद्धा या काषायवसनाऽधवा ११०८
सैरन्ध्री परवेश्मस्था स्ववशा शिल्पकारिका ११०९
असिक्नी स्यादवृद्धा या प्रेष्याऽन्तःपुरचारिणी १११०
वारस्त्री गणिका वेश्या रूपाजीवाथ सा जनैः ११११
सत्कृता वारमुख्या स्यात्कुट्टनी शम्भली समे १११२
विप्रश्निका त्वीक्षणिका दैवज्ञाथ रजस्वला १११३

र्यस्य स्त्रीत्येवरूपेऽर्थे **आचार्यानी**त्येकम् । तथा अर्यस्य स्त्रीत्यर्थे **अर्यी**त्येकम् । एव क्षत्रियस्य स्त्रीत्यर्थे **क्षत्रियी** एकम् । उपाध्यायानी, उपाध्यायी, इति २ **उपाध्यायस्य भार्यायाम्** । स्त्रीपुसलक्षणा स्तनश्मश्रुरूपेण स्त्रीपुसचिह्नेन युक्ता **पोटे**त्युच्यते ॥—वीरपत्नी, वीरभार्या, इति २ **वीरस्य भार्यायाः**॥—वीरमाता, वीरसू, इति २ **वीरस्य मातरि** ॥—जातापत्या, प्रजाता, प्रसूता, प्रसूतिका, इति ४ **प्रसूतायाः** । या नग्निका नग्ना स्त्री सा **कोटवी**त्येकम् ॥—दूती, सचारिका, इति २ **दूतिकायाः** । अर्धवृद्धा काषायवस्त्रा अधवेति विशेषणत्रयविशिष्टा या सा **कात्यायनी**त्युच्यते, एकम् ॥—या परवेश्मस्था स्वतन्त्रा केशप्रसाधनादिशिल्पकारिणी चेति विशेषणत्रयोपेता तस्या **सैरन्ध्रीति** नामैकम् । अवृद्धा प्रेष्याऽन्त पुरचारिणीति च विशेषणत्रयोपेता या साऽ**सिक्नी** स्यादित्येकम् ॥—वारस्त्री, गणिका, वेश्या, रूपाजीवा, इति ४ **वेश्याया** । सा वेश्या गुणवत्त्वाज्जनै सत्कृता सती **वारमुख्या** स्यात्, एकम् ॥—कुट्टनी, शम्भली, इति २ **परनारीं पुंसा योजयित्र्याम्** ॥—विप्रश्निका, ईक्षणिका, दैवज्ञा, इति ३

स्त्रीधर्मिण्यविरात्रेयी मलिनी पुष्पवत्यपि ११११४
ऋतुमत्यप्युदक्यापि स्याद्रजः पुष्पमार्तवम् ११११५
श्रद्धालुर्दोहदवती निष्कला विगतार्तवा ११११६
आपन्नसत्त्वा स्याद्गुर्विण्यन्तर्वत्नी च गर्भिणी ११११७
गणिकादेस्तु गाणिक्यं गार्भिणं यौवतं गणे ११११८
पुनर्भूर्दिधिषूरूढा द्विस्तस्या दिधिषुः पतिः ११११९
स तु द्विजोऽग्रेदिधिषूः सैव यस्य कुटुम्बिनी ११२०
कानीनः कन्यकाजातः सुतोऽथ सुभगासुतः ११२१
सौभागिनेयः स्यात्पारस्त्रैणेयस्तु परस्त्रियाः ११२२
पैतृष्वसेयः स्यात्पैतृष्वस्रीयश्च पितृष्वसुः ११२३

शुभाशुभनिरूपिण्या. ॥—रजस्वला, स्त्रीधर्मिणी, अवि, आत्रेयी, मलिनी, पुष्पवती, ऋतुमती, उदक्या, इति ८ **रजस्वलाया** ॥—रज, पुष्पम्, आर्तवम्, इति ३ **स्त्रीरजसः** ॥—श्रद्धालु, दोहदवती, इति २ **गर्भवशादन्नादिविशेषाभिलाषिण्या.** ॥—निष्कला, विगतार्तवा, इति २ **हीनरजस्कायाः** ॥—आपन्नसत्त्वा, गुर्विणी, अन्तर्वत्नी, गर्भिणी, इति ४ **गर्भिण्याः** ॥—गणिकाना समूहो **गाणिक्यम्**। गर्भिणीना समूहो **गार्भिणम्**। युवतीना समूहो **यौवतम्**। या द्विरूढा द्विवार वृता तत्र **पुनर्भूः, दिधिषूः,** इति २। तस्या द्विरूढाया पतिर्**दिधिषु**रित्युच्यते, एकम् ॥—सा पुनर्भूर्यस्य द्विजस्य कुटुम्बिनी कुटुम्ब पुत्रादिपोष्यवर्गस्तद्वती सो**ऽग्रेदिधिषू**रित्येकम् ॥—कन्यकाया अनूढाया जात सुत **कानीन** इत्युच्यते ॥—सुभगासुत, सौभागिनेय, इति २ **सुभगापुत्रस्य**। य परस्त्रिया सुत **पारस्त्रैणेयः** एकम् ॥—पितृष्वसु पितृभगिन्या सुत **पैतृष्वसेयः, पैतृष्वस्रीयः,** इति २ ॥—मातृ-

सुतो मातृष्वसुश्चैवं वैमात्रेयो विमातृजः ११२४
अथ बान्धकिनेयः स्याद्बन्धुलश्चासतीसुतः ११२५
कौलटेरः कौलटेयो भिक्षुकी तु सती यदि ११२६
तदा कौलटिनेयोऽस्याः कौलटेयोऽपि चात्मजः ११२७
आत्मजस्तनयः सूनुः सुतः पुत्रः स्त्रियां त्वमी ११२८
आहुर्दुहितरं सर्वेऽपत्यं तोकं तयोः समे ११२९
स्वजाते त्वौरसोरस्यौ तातस्तु जनकः पिता ११३०
जनयित्री प्रसूर्माता जननी भगिनी स्वसा ११३१
ननान्दा तु स्वसा पत्युर्नप्त्री पौत्री सुतात्मजा ११३२
भार्यास्तु भ्रातृवर्गस्य यातरः स्युः परस्परम् ११३३

ष्वसु सुतोऽप्येव, यथा—**मातृष्वसेय**., **मातृष्वस्रीय**., इति २ ॥—विमाता मातु सपत्नी तस्या पुत्रो **वैमात्रेय** इत्युच्यते, एकम् ॥—बान्धकिनेय , बन्धुल , असतीसुत , कौलटेर , कौलटेय , इति ५ **कुलटापुत्रस्य** ॥—यदि तु सती भिक्षुकी भिक्षार्थिनी तर्हि तस्या आत्मज **कौलटिनेयः**, **कौलटेयः**, इति २ ॥ कुलानि भिक्षार्थं अटति, न तु जारार्थं तस्या कुलटाया पुत्र **कौलटेयः**, इतरस्या **कौलटेर** इति भेद ॥—आत्मज , तनय , सूनु , सुत , पुत्र , इति ५ **पुत्रस्य**॥—अमी आत्मजादय सर्वे स्त्रिया वर्तमाना **दुहितर** आहु ॥—अपत्यम् , तोकम् , इति २ **पुत्रे दुहितरि** च क्लीबलिङ्गे एव ॥—औरस , उरस्य , इति २ सवर्णाया ऊढाया **स्वस्माज्जाते पुत्रे**॥—तात , जनक , पिता, इति ३ **पितुः**॥—जनयित्री, प्रसू , माता, जननी, इति ४ **जनन्याः** ॥—भगिनी, स्वसा, इति २ **स्वसुः** । या पत्यु स्वसा सा **ननान्दे**त्येकम् ॥—नप्त्री, पौत्री, इति २ **सुतस्य सुताया-श्चात्मजाया**. ॥—भ्रातृवर्गस्य भार्या परस्पर **यातरः** स्यु , एकम् ॥—प्रजा-

प्रजावती भ्रातृजाया मातुलानी तु मातुली ११३४
पतिपत्न्योः प्रसूः श्वश्रूः श्वशुरस्तु पिता तयोः ११३५
पितुर्भ्राता पितृव्यः स्यान्मातुर्भ्राता तु मातुलः ११३६
श्यालाः स्युर्भ्रातरः पत्न्याः स्वामिनो देवृदेवरौ ११३७
स्वस्रीयो भागिनेयः स्याज्जामाता दुहितुः पतिः ११३८
पितामहः पितृपिता तत्पिता प्रपितामहः ११३९
मातुर्मातामहाद्येवं सपिण्डास्तु सनाभयः ११४०
समानोदर्यसोदर्यसगर्भ्यसहजाः समाः ११४१
सगोत्रबान्धवज्ञातिबन्धुस्वस्वजनाः समाः ११४२
ज्ञातेयं बन्धुता तेषां क्रमाद्भावसमूहयोः ११४३
धवः प्रियः पतिर्भर्ता जारस्तूपपतिः समौ ११४४

वती, भ्रातृजाया, इति २ **भ्रातुर्जायायाम्** ॥ मातुलानी, मातुली, इति २ **मातुलभार्यायाः** । पत्यु पत्याश्च प्रसूर्माता **श्वश्रूरि**त्युच्यते ॥—तयो पतिपत्न्यो पिता **श्वशुर** इत्युच्यते ॥—पितु भ्राता **पितृव्यः** ॥—मातु भ्राता **मातुल** इत्युच्यते ॥—पत्न्या भ्रातर **श्याला** इत्येकम् ॥—स्वामिन पत्युर्भ्रातरि कनिष्ठे **देवा, देवरः**, इति २ ॥—स्वस्रीय, भागिनेय, इति २ **भगिन्याः पुत्रे** ॥—दुहितु पति **जामाता** स्यात् ॥—पितामह, पितृपिता, इति २ **पितुः पितरि** । तस्य पितामहस्य पिता **प्रपितामहः** इत्येकम् । एव मातु पित्रादौ मातामहादि, यथा—मातु पिता **मातामहः** एकम् । सपिण्डा, सनाभय, इति २ **सप्तपुरुषावधिज्ञातिषु** ॥—समानोदर्य, सोदर्य, सगर्भ्य, सहज, इति ४ **एकोदरस्य भ्रातुः** ॥—सगोत्र, बान्धव, ज्ञाति, बन्धु, स्व, स्वजन, इति ६ **सगोत्रस्य** ॥—तेषा भावसमूहयो क्रमात् **ज्ञातेयम्, बन्धुता**, स्यात् ॥ धव, प्रिय, पति, भर्ता, इति ४ **पत्युः** ॥—जार, उपपतिः,

अमृते जारजः कुण्डो मृते भर्तरि गोलकः ११४५
भ्रात्रीयो भ्रातृजो भ्रातृभगिन्यौ भ्रातरावुभौ ११४६
मातापितरौ पितरौ मातरपितरौ प्रसूजनयितारौ ११४७
श्वश्रूश्वशुरौ श्वशुरौ पुत्रौ पुत्रश्च दुहिता च ११४८
दंपती जंपती जायापती भार्यापती च तौ ११४९
गर्भाशयो जरायुः स्यादुल्बं च कललोऽस्त्रियाम् ११५०
सूतिमासो वैजननो गर्भो भ्रूण इमौ समौ ११५१
तृतीयाप्रकृतिः शण्ढः क्लीबः पण्डो नपुंसके ११५२
शिशुत्वं शैशवं बाल्यं तारुण्यं यौवनं समे ११५३
स्यात्स्थाविरं तु वृद्धत्वं वृद्धसंघेऽपि वार्धकम् ११५४

इति २ **मुख्यादन्यस्य भर्तु.** ॥—अमृते भर्तरि जाराज्जात **कुण्ड** इत्युच्यते ॥—मृते भर्तरि जाराज्जातो **गोलक** इत्येकम् ॥—भ्रात्रीय, भ्रातृज, इति २ **भ्रातृपुत्रस्य** ॥—भ्रातृभगिन्यौ **भ्रातरा**विति स्याताम् ॥—मातापितरौ, पितरौ, मातरपितरौ, प्रसूजनयितारौ, इति ४ **मातापित्रोः** ॥—श्वश्रूश्वशुरौ, श्वशुरौ, इति २ **सहोक्तयो. श्वश्रूश्वशुरयो.** ॥—पुत्रश्च दुहिता च एकशेषे **पुत्रौ** स्याताम् ॥—दपती, जपती, जायापती, भार्यापती, इति ४ **दम्पत्यो.** ॥—गर्भाशय, जरायु, उल्बम्, इति ३ **गर्भवेष्टितचर्मण.** ॥—कलल, इति १ **शुक्रशोणितसन्निपातस्य** । पुनपुसकयो । **उल्ब**पर्याय कलल इति ॥—सूतिमास, वैजनन, इति २ **प्रसवमासस्य** ॥—गर्भ, भ्रूण, इति २ **कुक्षिस्थस्य प्राणिनः** ॥ तृतीयाप्रकृति, शण्ढ, क्लीब, पण्ड, नपुसक, इति ५ **नपुसकस्य** ॥—शिशुत्वम्, शैशवम्, बाल्यम्, इति ३ **बालत्वे** ॥—तारुण्यम्, यौवनम्, इति २ **तारुण्यस्य** ॥—स्थाविरम्, वृद्धत्वम्, वार्धकम्,

पलितं जरसा शौक्ल्यं केशादौ विस्रसा जरा ११५५
स्यादुत्तानशया डिम्भा स्तनपा च स्तनंधयी ११५६
बालस्तु स्यान्माणवको वयस्थस्तरुणो युवा ११५७
प्रवयाः स्थविरो वृद्धो जीनो जीर्णो जरन्नपि ११५८
वर्षीयान्दशमी ज्यायान्पूर्वजस्त्वग्रियोऽग्रजः ११५९
जघन्यजे स्युः कनिष्ठयवीयोऽवरजानुजाः ११६०
अमांसो दुर्बलश्छातो बलवान्मांसलोंऽसलः ११६१
तुन्दिलस्तुन्दिभस्तुन्दी बृहत्कुक्षिः पिचण्डिलः ११६२
अवटीटोऽवनाटश्चावभ्रटो नतनासिके ११६३
केशवः केशिकः केशी वलिनो वलिभः समौ ११६४
विकलाङ्गस्त्वपोगण्डः खर्वो ह्रस्वश्च वामनः ११६५

इति ३ **वृद्धत्वे** ॥—केशादौ जरसा यत् शौक्ल्य ववलिमा तत् **पलित**मुच्यते ॥—विस्रसा, जरा, इति २ **जरायाः** ॥—उत्तानशया, डिम्भा, स्तनपा, स्तनधयी, इति ४ **स्तनंधयस्य** ॥—बाल, माणवक, इति २ **बालस्य** ॥—वयस्थ, तरुण, युवा, इति ३ **यून**॰ ॥ प्रवया, स्थविर, वृद्ध, जीन, जीर्ण, जरन्, इति ६ **वृद्धस्य** ॥—वर्षीयान्, दशमी, ज्यायान्, इति ३ **अतिवृद्धस्य** ॥—पूर्वज, अग्रिय, अग्रज, इति ३ **ज्येष्ठभ्रातुः** ॥—जघन्यज, कनिष्ठ, यवीयान्, अवरज, अनुज, इति ५ **कनिष्ठभ्रातु**॰ ॥—अमास, दुर्बल, छात, इति ३ **अबलस्य** ॥—बलवान्, मासल, असल, इति ३ **बलवतः** ॥—तुन्दिल, तुन्दिभ, तुन्दी, बृहत्कुक्षि, पिचण्डिल, इति ५ **बृहदुदरस्य** ॥—अवटीट, अवनाट, अवभ्रट, नतनासिक, इति ४ **चिपिटनासिकस्य** ॥—केशव, केशिक, केशी, इति ३ **प्रशस्तकेशस्य** ॥—वलिन, वलिभ, इति २ **जरया श्लथचर्मणः** ॥—विकलाङ्ग, अपोगण्ड,

खरणाः स्यात्खरणसो विग्रस्तु गतनासिकः   ११६६
खुरणाः स्यात्खुरणसः प्रज्ञुः प्रगतजानुकः   ११६७
ऊर्ध्वज्ञुरूर्ध्वजानुः स्यात्संज्ञुः संहतजानुकः   ११६८
स्यादेडे बधिरः कुब्जे गडुलः कुकरे कुणिः   ११६९
पृश्निरल्पतनौ श्रोणः पङ्गौ मुण्डस्तु मुण्डिते   ११७०
बलिरः केकरे खोडे खञ्जस्त्रिषु जरावराः   ११७१
जडुलः कालकः पिप्लुस्तिलकस्तिलकालकः   ११७२
अनामयं स्यादारोग्यं चिकित्सा रुक्प्रतिक्रिया   ११७३

इति २ **निसर्गतो न्यूनावयवस्य** ॥—खर्व , ह्रस्व , वामन , इति ३ **ह्रस्वस्य** ॥—खरणा , खरणस , इति २ **तीक्ष्णनासिकस्य** । खरणा सान्त , खरणस अकारान्त ॥—विग्र , गतनासिक , इति २ **गतनासिकस्य** ॥—खुरणा , खुरणस , इति २ **विकटनासिकस्य** ॥—प्रज्ञु , प्रगतजानु , इति २ **यस्य जान्वोर्महदन्तरालं वर्तते तस्य** ॥—ऊर्ध्वज्ञु , ऊर्ध्वजानु , इति २ **तिष्ठतो यस्य जानुनी ऊर्ध्वे भवतस्तस्य** ॥—सञ्ज्ञु , संहतजानुक , इति २ **संलग्नजानुकस्य** ॥—एड , बधिर-, इति २ **श्रवणेन्द्रियहीनस्य** ॥—कुब्ज , गडुल , इति २ **कुब्जस्य** ॥—कुकर , कुणि , इति २ **रोगादिना दूषितकरस्य** ॥—पृश्नि , अल्पतनु , इति २ **अल्पा तनुर्यस्य तस्य** ॥—श्रोण , पङ्गु , इति २ **जङ्घाविकलस्य** ॥—मुण्ड , मुण्डित , इति २ **कृतवपनस्य** ॥—बलिर , केकर , इति २ **नेत्रवियुक्तस्य** ॥—खोड , खञ्ज , इति २ **गतिविकलस्य** ॥—जरावरा जराशब्दादवरा अर्वाक्पठिता उत्तानशयाद्या खञ्जान्तास्त्रिषु स्त्रीपुनपुंसकेष्वित्यर्थ ॥—जडुल , कालक , पिप्लु , इति ३ **कृष्णवर्णस्य देहगतचिह्नविशेषस्य** ॥—तिलक , तिलकालक , इति २ **कृष्णतिलतुल्यस्य देहगतचिह्नस्य** ॥—अनामयम् , आरोग्यम् , इति २ **रोगाभावस्य** ॥—चिकित्सा,

भेषजौषधभैषज्यान्यगदो जायुरित्यपि ११७४
स्त्री रुग्रुजा चोपतापरोगव्याधिगदामयाः ११७५
क्षयः शोषश्च यक्ष्मा च प्रतिश्यायस्तु पीनसः ११७६
स्त्री क्षुत्क्षुतं क्षवः पुंसि कासस्तु क्षवथुः पुमान् ११७७
शोफस्तु श्वयथुः शोथः पादस्फोटो विपादिका ११७८
किलाससिध्मे कच्छ्वां तु पाम पामा विचर्चिका ११७९
कण्डूः खर्जूश्च कण्डूया विस्फोटः पिटकः स्त्रियाम् ११८०
व्रणोऽस्त्रियामीर्ममरुः क्लीबे नाडीव्रणः पुमान् ११८१
कोठो मण्डलकं कुष्ठश्वित्रे दुर्नामकार्शसी ११८२
आनाहस्तु निबन्धः स्याद्ग्रहणी रुक्प्रवाहिका ११८३

रुक्प्रतिक्रिया, इति २ **रोगप्रतीकारस्य** ॥—भेषजम्, औषधम्, भैषज्यम्, अगद, जायु, इति ५ **औषधस्य** ॥—रुक्, रुजा, उपताप, रोग, व्याधि, गद, आमय, इति ७ **रोगमात्रस्य** ॥ उभे स्त्रियो ॥—क्षय, शोष, यक्ष्मा, इति ३ **क्षयरोगस्य** ॥—प्रतिश्याय, पीनस, इति २ **पीनसरोगस्य** ॥—क्षुत्, क्षुतम्, क्षव, इति ३ **क्षुतः** । क्षुत् स्त्रियाम् ॥—कास, क्षवथु, इति २ **कासरोगस्य** । उभे पुंसि ॥—शोफ, श्वयथु, शोथ, इति ३ **शोथस्य** ॥—पादस्फोट, विपादिका, इति २ **पादस्फोटस्य** ॥—किलासम्, सिध्मम्, इति २ **सिध्मस्य** ॥—कच्छू, पाम, पामा, विचर्चिका, इति ४ **खर्जूविशेषस्य** । अत्र पामेत्येक नान्तम् ॥—कण्डू, खर्जू, कण्डूया, इति ३ **खर्ज्वाः** । स्त्रीलिङ्गम् ॥—विस्फोट, पिटक, इति २ **पिटकस्य** । स्त्रियामपि पिटिका ॥ व्रण, ईर्मम्, अरु, इति ३ **व्रणस्य** । व्रण पुनपुंसकयो । ईर्म अरु क्लीबे । यो व्रण सदा गलति तत्र **नाडीव्रण** इत्युच्यते ॥—कोठ, मण्डलकम्, कुष्ठम्, श्वित्रम्, इति ४ **कुष्ठस्य** ॥—दुर्नामकम्, अर्श, इति २ **अर्शोरोगस्य** ॥—आनाह, निबन्ध, इति २ **मल-**

प्रच्छर्दिका वमिश्च स्त्री पुमांस्तु वमथुः समाः ११८४
व्याधिभेदा विद्रधिः स्त्री ज्वरमेहभगंदराः ११८५
'श्लीपदं पादवल्मीकं केशघ्नस्त्विन्द्रलुप्तकः ।' **
अश्मरी मूत्रकृच्छ्रं स्यात्पूर्वे शुक्रावधेस्त्रिषु ११८६
रोगहार्यगदंकारो भिषग्वैद्यौ चिकित्सके ११८७
वार्तो निरामयः कल्य उल्लाघो निर्गतो गदात् ११८८
ग्लानग्लास्नू आमयावी विकृतो व्याधितोऽपटुः ११८९
आतुरोऽभ्यमितोऽभ्यान्तः समौ पामनकच्छुरौ ११९०
दद्रुणो दद्रुरोगी स्यादर्शोरोगयुतोऽर्शसः ११९१
वातकी वातरोगी स्यात्सातिसारोऽतिसारकी ११९२

मूत्रनिरोधस्य ॥—ग्रहणीरुक्, प्रवाहिका, इति २ **संग्रहणीरोगस्य** ॥—प्रच्छर्दिका, वमि , वमथु , इति ३ **वमनरोगस्य** । तत्राद्य द्वय स्त्रियाम् । वमथु पुसि । अथ व्याधिभेदा वक्ष्यन्ते—विद्रधि , ज्वर , मेद , भगदर इति ४ ॥ —अश्मरी, मूत्रकृच्छ्रम् , इति २ **अश्मर्या.** ॥—इत पर शुक्रावधेर्वक्ष्यमाणाच्छुक्रशब्दात्पूर्वे मूर्च्छितान्तास्त्रिषु वाच्यलिङ्गा ॥—रोगहारी, अगदकार, भिषक्, वैद्य , चिकित्सक , इति ५ **वैद्यस्य** ॥—वार्त , निरामय , कल्य , इति ३ **रोगरहितस्य** ॥—**उल्लाघ** इत्येक रोगान्मुक्तस्य ॥ ग्लान , ग्लास्नु , इति २ **रोगादिवशाद्धर्षरहितस्य** ॥—आमयावी, विकृत , व्याधित , अपटु , आतुर , अभ्यमित , अभ्यान्त , इति ७ **रोगिण.** ॥—पामन , कच्छुर , इति २ **पामायुक्तस्य** ॥—दद्रुण , दद्रुरोगी, इति २ **दद्रुयुक्तस्य** ॥—अर्शोरोगेण युत **अर्शस** इत्युच्यते । **वातकी** वातोऽतिशयितोऽस्य ॥—सातिसार , अतिसारकी, इति २ **अतिसारयुक्तस्य** ॥—क्लिन्नाक्ष , चुल्ल , चिल्ल , पिल्ल , इति ४

स्युः क्लिन्नाक्षे चुल्लचिल्लपिल्लाः क्लिन्नेऽक्ष्णि चाप्यमी १९९३
उन्मत्त उन्मादवति श्लेष्मलः श्लेष्मणः कफी ११९४
न्युब्जो भुग्ने रुजा वृद्धनाभौ तुन्दिलतुन्दिभौ ११९५
किलासी सिध्मलोऽन्धोऽदृङ्मूर्च्छाले मूर्तमूर्च्छितौ ११९६
शुक्रं तेजोरेतसी च बीजवीर्येन्द्रियाणि च ११९७
मायुः पित्तं कफः श्लेष्मा स्त्रियां तु त्वगसृग्धरा ११९८
पिशितं तरसं मांसं पललं क्रव्यमामिषम् ११९९
उत्तप्तं शुष्कमांसं स्यात्तद्वल्लूरं त्रिलिङ्गकम् १२००
रुधिरेऽसृग्लोहितास्त्ररक्तक्षतजशोणितम् १२०१
बुक्काग्रमांसं हृदयं हृन्मेदस्तु वपा वसा १२०२

क्लेदयुक्ताक्षस्य ॥—अमी चुल्लचिल्लपिल्लास्त्रय क्लिन्नेऽक्ष्णि च क्लेदयुक्ते नेत्रेऽपि वर्तन्ते॥—उन्मत्त , उन्मादवान् , इति २ **उन्मादयुक्तस्य**॥—श्लेष्मल , श्लेष्मण , कफी, इति ३ **कफयुक्तस्य** ॥—रुजा रोगेण भुग्नो वक्रपृष्ठोऽधोमुखस्तत्र **न्युब्ज** इत्येकम् । वृद्धनाभि , तुन्दिल , तुन्दिभ , इति ३ **वातादिनोन्नतनाभे.** ॥ किलासी, सिध्मल , इति २ **सिध्मयुक्तस्य** ॥—अन्ध , अदृक्, इति २ **दृष्टिहीनस्य** ॥—मूर्च्छाल , मूर्त , मूर्च्छित , इति ३ **मूर्च्छायुक्तस्य** ॥—शुक्रम् , तेज , रेत , बीजम् , वीर्यम् , इन्द्रियम् , इति ६ **रेतस.** ॥—मायु , पित्तम् , इति २ **पित्तस्य** ॥—कफ , श्लेष्मा, इति २ **कफस्य** ॥—त्वक्, असृग्धरा, इति २ **चर्मण.** ॥—पिशितम् , तरसम् , मासम् , पललम् , क्रव्यम् , आमिषम् , इति ६ **मांसस्य** ॥—उत्तप्तम् , शुष्कमासम् , वल्लूरम् , इति ३ **शुष्कमासस्य** ॥—तत्र वल्लूर त्रिषु ॥—रुधिरम् , असृक् , लोहितम् , अस्त्रम् , रक्तम् , क्षतजम् , शोणितम् , इति ७ **रक्तस्य**॥—बुक्का, अग्रमासम् , इति २ **हृदयान्तर्गतपद्माकारमासभेदस्य** ॥—हृदयम् , हृत् , इति २ **हृदयाख्यनिम्न-**

पश्चाद्ग्रीवाशिरा मन्या नाडी तु धमनिः शिरा १२०३
तिलकं क्लोम मस्तिष्कं गोर्दं किट्टं मलोऽस्त्रियाम् १२०४
अन्त्रं पुरीतद्गुल्मस्तु प्लीहा पुंस्यथ वस्नसा १२०५
स्नायुः स्त्रियां कालखण्डयकृती तु समे इमे १२०६
सृणिका स्यन्दिनी लाला दूषिका नेत्रयोर्मलम् १२०७
'नासामलं तु सिंघाणं पिञ्जूषः कर्णयोर्मलम् ।' **
मूत्रं प्रस्राव उच्चारावस्करौ शमलं शकृत् १२०८
पुरीषं गूथवर्चस्कमस्त्री विष्ठाविशौ स्त्रियौ १२०९
स्यात्कर्परः कपालोऽस्त्री कीकसं कुल्यमस्थि च १२१०
स्याच्छरीरास्थ्नि कंकालः पृष्ठास्थ्नि तु कशेरुका १२११

देशस्य ॥—मेद, वपा, वसा, इति ३ **मांसजन्यस्नेहस्य** ॥—या पश्चात्स्थिता ग्रीवाशिरा सा **मन्येत्युच्यते** ॥—नाडी, धमनि, शिरा, इति ३ **शिरायाः** ॥—तिलकम्, क्लोम, इति २ **मांसपिण्डविशेषस्य**। क्लोम इत्यदन्तमपि॥—मस्तिष्कम्, गोर्दम्, इति २ **मस्तकसंभूतघृताकारस्नेहस्य** ॥—किट्टम्, मल, इति २ **कर्णादिगतमलस्य** ॥ अन्त्रम्, पुरीतत्, इति २ **अन्त्रस्य** ॥—गुल्म, प्लीहा, इति २ **वामकुक्षिस्थमांसपिण्डविशेषस्य** ॥—वस्नसा, स्नायु, इति २ **अङ्गप्रत्यङ्गसंधिबन्धनरूपायाः स्नायोः** ॥—कालखण्डम्, यकृत्, इति २ **दक्षिणकुक्षिगतमांसपिण्डस्य** ॥—सृणिका, स्यन्दिनी, लाला, इति ३ **लालायाः** ॥ **दूषिकेत्येकं** नेत्रयोर्मलस्य ॥—मूत्रम्, प्रस्राव, इति २ **मूत्रस्य** ॥—उच्चार, अवस्कर, शमलम्, शकृत्, पुरीषम्, गूथम्, वर्चस्कम्, विष्ठा, विट्, इति ९ **विष्ठायाः** । गूथ वर्चस्क पुंसि क्लीबे च ॥—कर्पर, कपाल, इति २ **शिरोऽस्थिखण्डस्य** । कपालमस्त्रियाम् ॥—कीकसम्, कुल्यम्, अस्थि, इति ३ **अस्थिमात्रस्य** ॥—**कङ्काल** इत्येकं शरीरगता-

शिरोस्थनि करोटिः स्त्री पार्श्वास्थनि तु पर्शुका १२१२
अङ्गं प्रतीकोऽवयवोऽपघनोऽथ कलेवरम् १२१३
गात्रं वपुः संहननं शरीरं वर्ष्म विग्रहः १२१४
कायो देहः क्लीबपुंसोः स्त्रियां मूर्तिस्तनुस्तनूः १२१५
पादाग्रं प्रपदं पादः पदङ्घ्रिश्चरणोऽस्त्रियाम् १२१६
तद्ग्रन्थी घुटिके गुल्फौ पुमान्पार्ष्णिस्तयोरधः १२१७
जङ्घा तु प्रसृता जानूरुपर्वाष्ठीवदस्त्रियाम् १२१८
सक्थि क्लीबे पुमानूरुस्तत्सधिः पुंसि वङ्क्षणः १२१९
गुदं त्वपानं पायुर्ना बस्तिर्नाभेरधो द्वयोः १२२०
कटो ना श्रोणिफलकं कटिः श्रोणिः ककुद्मती १२२१

स्थिपञ्जरस्य । **कशेरुके**त्येक पृष्ठमध्यगतास्थिदण्डस्य । **करोटि**रित्येक शिरोगतास्थिसङ्घस्य । **पर्शुके**त्येक पार्श्वगतास्थनि ॥—अङ्गम्, प्रतीक, अवयव, अपघन, इति ४ **देहावयवस्य** ॥—कलेवरम्, गात्रम्, वपु, सहननम्, शरीरम्, वर्ष्म, विग्रह, काय, देह, मूर्ति, तनु, तनू इति १२ **देहस्य** ॥—पादाग्रम्, प्रपदम्, इति २ **पादाग्रस्य** ॥—पाद, पत्, अङ्घ्रि, चरण, इति ४ **चरणस्य** । चरण पुनपुसकयो ॥—तद्ग्रन्थी पादस्य पार्श्वस्थौ ग्रन्थिविशेषौ **घुटिके, गुल्फौ,** इति २ । घुटिके स्त्रियाम् ॥—तयो गुल्फयोरध-प्रदेश **पार्ष्णि**रित्येकम् ॥—जङ्घा, प्रसृता, इति २ **जङ्घायाः** ॥—जानु, ऊरुपर्व, अष्ठीवत्, इति ३ **जानूरुसंधेः** ॥ तत्र अष्ठीवदस्त्रियाम् ॥—सक्थि, ऊरु, इति २ **जानूपरिभागस्य** ॥ तत्र सक्थि क्लीबे । ऊरु पुमान् । तस्योरो सधि**र्वङ्क्षणः** पुसि ॥—गुदम्, अपानम्, पायु, इति ३ **विष्ठानिर्गमद्वारस्य** पायु ना पुमान् ॥—**बस्ति**रित्येक स्त्रीपुसलिङ्ग नाभेरधो मूत्राशयस्य ॥—श्रोणि कटिस्तस्या फलक **कट** इत्युच्यते स पुमान् ॥—कटि,

पश्चान्नितम्बः स्त्रीकट्याः क्लीबे तु जघनं पुरः १२२२
कूपकौ तु नितम्बस्थौ द्वयहीने कुकुन्दरे १२२३
स्त्रियां स्फिचौ कटिप्रोथावुपस्थो वक्ष्यमाणयोः १२२४
भगं योनिर्द्वयोः शिश्नो मेढ्रो मेहनशेफसी १२२५
मुष्कोऽण्डकोशो वृषणः पृष्ठवंशाधरे त्रिकम् १२२६
पिचण्डकुक्षी जठरोदरं तुन्दं स्तनौ कुचौ १२२७
चूचुकं तु कुचाग्रं स्यान्न ना क्रोडं भुजान्तरम् १२२८
उरो वत्सं च वक्षश्च पृष्ठं तु चरमं तनोः १२२९
स्कन्धो भुजशिरोंसोऽस्त्री संधी तस्यैव जत्रुणी १२३०
बाहुमूले उभे कक्षौ पार्श्वमस्त्री तयोरधः १२३१

श्रोणि, ककुद्मती, इति ३ **कट्या.** ॥—स्त्रिया कटिपश्चाद्भागो **नितम्ब** इत्येकम्। **जघन**मित्येक स्त्रीकट्या पुरोभागे। नितम्बस्थौ पृष्ठवशादधोभागे विद्यमानौ **कूपकौ, गर्तौ,** कुकुन्दरे स्याताम्। द्वयहीने क्लीबे ॥—स्फिचौ, कटिप्रोथौ, इति २ **कटिस्थमासपिण्डयो.** ॥ वक्ष्यमाणयोर्भगे शिश्ने च **उपस्थ** इत्येकम् ॥—भगम्, योनि, इति २ **स्त्रीणामुपस्थस्य**। द्वयोरित्यस्य योनिनान्वय ॥—शिश्न, मेढ्र, मेहनम्, शेफ, इति ४ **शिश्नस्य** ॥—मुष्क, अण्डकोश, वृषण, इति ३ **अण्डकोशस्य**। पृष्ठवशाधरे त्रिभिरस्थिभिर्घटितं स्थान **त्रिक**मित्येकम् ॥—पिचण्ड, कुक्षि, उदरम्, जठरम्, तुन्दम्, इति ५ **जठरस्य** ॥—स्तन, कुच, इति २ **वक्षोजस्य** ॥—चूचुकम्, कुचाग्रम्, इति २ **स्तनाग्रस्य** ॥ क्रोडम्, भुजान्तरम्, उर, वत्सम्, वक्ष, इति ५ **वक्षसि**। तत्र क्रोड न ना किंतु स्त्रीनपुसकयो। तनो शरीरस्य चरम पश्चाद्भाग **पृष्ठ**मित्येकम् ॥—स्कन्ध, भुजशिर, अस, इति ३ **भुजशिरस.**। तस्य स्कन्धस्य सधी **जत्रु**शब्दवाच्यौ एकम् ॥—बाहुमूलम्, कक्ष, इति २ **कक्षस्य**।

मध्यमं चावलग्नं च मध्योऽस्त्री द्वौ परौ द्वयोः १२३२
भुजबाहू प्रवेष्टो दोः स्यात्कफोणिस्तु कूर्परः १२३३
अस्योपरि प्रगण्डः स्यात्प्रकोष्ठस्तस्य चाप्यधः १२३४
मणिबन्धादाकनिष्ठं करस्य करभो बहिः १२३५
पञ्चशाखः शयः पाणिस्तर्जनी स्यात्प्रदेशिनी १२३६
अङ्गुल्यः करशाखाः स्युः पुंस्यङ्गुष्ठः प्रदेशिनी १२३७
मध्यमाऽनामिका चापि कनिष्ठा चेति ताः क्रमात् १२३८
पुनर्भवः कररुहो नखोऽस्त्री नखरोऽस्त्रियाम् १२३९
प्रादेशतालगोकर्णास्तर्जन्यादियुते तते १२४०
अङ्गुष्ठे सकनिष्ठे स्याद्वितस्तिर्द्वादशाङ्गुलः १२४१
पाणौ चपेटप्रतलप्रहस्ता विस्तृताङ्गुलौ १२४२

तयोरधोभाग **पार्श्वं**मित्येकम् ॥—मध्यमम्, अवलग्नम्, मध्य, इति ३ **तनुमध्यस्य** ॥—अस्त्रीति मध्यमादिशब्दत्रयेऽप्यन्वेति ॥—परौ द्वौ भुजबाहुशब्दौ स्त्रीपुंसयो ॥—भुज, बाहु, प्रवेष्ट, दो., इति ४ **भुजस्य** ॥—कफोणि, कूर्पर, इति २ **कूर्परस्य** । अस्य कूर्परस्योपरिभागे **प्रगण्ड** इत्येकम् । तस्य कूर्परस्याधोभागे **प्रकोष्ठ** इत्येकम् । मणिबन्धमारभ्य कनिष्ठापर्यन्त करस्य मासलो बहिर्भाग **करभ** इत्युच्यते ॥—पञ्चशाख, शय, पाणि, इति ३ **करस्य** ॥—तर्जनी, प्रदेशिनी, इति २ **अङ्गुष्ठसमीपाङ्गुल्याः** ॥—अङ्गुली, करशाखा, इति २ **अङ्गुलीमात्रस्य** । ता **अङ्गुल्यः**, क्रमेण—अङ्गुष्ठ, प्रदेशिनी, मध्यमा, अनामिका, कनिष्ठिका, इति ५ । तत्राङ्गुष्ठ पुंसि ॥—पुनर्भव, कररुह, नख, नखर, इति ४ **नखस्य** ॥—नखरो, नख, द्वौ पुंसि क्लीबे च ॥—तर्जनीसहिताङ्गुष्ठे विस्तृते **प्रादेश.** । मध्यमासहिताङ्गुष्ठविस्तारे **ताल** । अनामिकायुतेऽङ्गुष्ठे **गोकर्ण.** । कनिष्ठासहितेऽङ्गुष्ठे विस्तृते **वितस्तिः** द्वादशाङ्गुल ॥—चपेट,

द्वौ संहतौ सहतलप्रतलौ वामदक्षिणौ १२४३
पाणिर्निकुब्जः प्रसृतिस्तौ युतावञ्जलिः पुमान् १२४४
प्रकोष्ठे विस्तृतकरे हस्तो मुष्ट्या तु बद्धया १२४५
स रत्निः स्यादरत्निस्तु निष्कनिष्ठेन मुष्टिना १२४६
व्यामो बाह्वोः सकरयोस्ततयोस्तिर्यगन्तरम् १२४७
ऊर्ध्वविस्तृतदोःपाणिनृमाने पौरुषं त्रिषु १२४८
कण्ठो गलोऽथ ग्रीवायां शिरोधिः कंधरेत्यपि १२४९
कम्बुग्रीवा त्रिरेखा साऽवटुर्घाटा कृकाटिका १२५०
वक्त्रास्ये वदनं तुण्डमाननं लपनं मुखम् १२५१
क्लीबे घ्राणं गन्धवहा घोणा नासा च नासिका १२५२
ओष्ठाधरौ तु रदनच्छदौ दशनवाससी १२५३

प्रतल, प्रहस्त, इति २ **विस्तृताङ्गुलिके पाणौ** । वामदक्षिणौ द्वौ प्रतलौ सहतौ **चेत्संहतल.** स्यात् । निकुब्जो नि शेषेण कुब्जीकृत पाणि **प्रसृतिः** स्यात् । द्वौ द्वौ प्रसृती सहतो चेदञ्जलिरित्येक पुसि । विस्तृत करो यत्र तादृशे प्रकोष्ठे कूर्पराधोभागे **हस्त** इत्येकम् । स तु बद्धया मुष्ट्योपलक्षित **रत्नि**रित्येकम् । निष्कनिष्ठेन विस्तृतकनिष्ठेन मुष्टिनोपलक्षितो हस्त **अरत्नि**रित्येकम् । तिर्यक् ततयोर्विस्तृतयो करसहितयोर्बाह्वोरन्तर **व्याम.** । ऊर्ध्वविस्तृतदोषौ भुजौ पाणी च येन तस्य नु पुसो यन्मान तत्र **पौरुष**मिति । त्रिषु ॥—कण्ठ, गल, इति २ **ग्रीवाग्रभागस्य** ॥—ग्रीवा, शिरोधि, कधरा, इति ३ **कंधरायाः**, सा ग्रीवा तिसृभी रेखाभिर्विशिष्टा **कम्बुग्रीवा** स्यादित्येकम् ॥—अवटु, घाटा, कृकाटिका, इति ३ **ग्रीवाशिर.संधेः पश्चाद्भागस्य** । वक्त्रम्, आस्यम्, वदनम्, तुण्डम्, आननम्, लपनम्, मुखम्, इति ७ **मुखस्य** ॥—घ्राणम्, गन्धवहा, घोणा, नासा, नासिका, इति ५ **नासिकायाः** ॥—ओष्ठ, अधर, रदनच्छद, दशन-

अधस्ताच्चिबुकं गण्डौ कपोलौ तत्परा हनुः १२५४
रदना दशना दन्ता रदास्तालु तु काकुदम् १२५५
रसज्ञा रसना जिह्वा प्रान्तावोष्ठस्य सृक्किणी १२५६
ललाटमलिकं गोधिरूर्ध्वे दृग्भ्यां भ्रुवौ स्त्रियौ १२५७
कूर्चमस्त्री भ्रुवोर्मध्यं तारकाक्ष्णः कनीनिका १२५८
लोचनं नयनं नेत्रमीक्षणं चक्षुरक्षिणी १२५९
दृग्दृष्टी चास्रु नेत्राम्बु रोदनं चास्रमश्रु च १२६०
अपाङ्गौ नेत्रयोरन्तौ कटाक्षोऽपाङ्गदर्शने १२६१
कर्णशब्दग्रहौ श्रोत्रं श्रुतिः स्त्री श्रवणं श्रवः १२६२
उत्तमाङ्गं शिरः शीर्षं मूर्धा ना मस्तकोऽस्त्रियाम् १२६३

वास, इति ४ **ओष्ठस्य** ॥—चिबुकमित्येकं अधस्तात् अधराधोभागे ॥—गण्ड, कपोल, इति २ **कपोलस्य** ॥ ताभ्यां कपोलाभ्यां परा चिबुकस्याधो **हनु**रित्येकम् । रदन, दशन, दन्त, रद, इति ४ **दन्तस्य** ॥—तालु, काकुदम्, इति २ **तालुनः** ॥—रसज्ञा, रसना, जिह्वा, इति ३ **जिह्वायाः** प्रान्ताविल्योष्ठद्वयस्य वामदक्षिणौ प्रान्तौ **सृक्किणी** स्याताम् ॥—ललाटम्, अलिकम्, गोधि, इति ३ **भालस्य** ॥—दृग्भ्यामूर्ध्वभागौ **भ्रुवौ** एकम् । नासोपरि भ्रुवोर्मध्ये **कूर्चं** इत्येकम् । अक्ष्णः कनीनिकामध्यगतकृष्णमण्डलं **तारके**त्युच्यते एकम् ॥—लोचनम्, नयनम्, नेत्रम्, ईक्षणम्, चक्षुः, अक्षि, दृक्, दृष्टि, इति ८ **नेत्रस्य** ॥—अस्रु, नेत्राम्बु, रोदनम्, अस्रम्, अश्रु, इति ५ **नेत्रोदकस्य**—नेत्रयोरन्तौ **अपाङ्गौ** एकम् । अपाङ्गेन दर्शने चेष्टायां **कटाक्ष** इत्युच्यते । कर्ण, शब्दग्रह, श्रोत्रम्, श्रुति, श्रवणम्, श्रव, इति ६ **कर्णस्य** । तत्र श्रुतिः स्त्रियाम् ॥—उत्तमाङ्गम्, शिर, शीर्षम्, मूर्धा, मस्तक, इति ५ **शिरसः** । मूर्धा ना पुमान् ।

चिकुरः कुन्तलो वालः कचः केशः शिरोरुहः १२६४
तद्वृन्दे कैशिकं कैश्यमलकाश्चूर्णकुन्तलाः १२६५
ते ललाटे भ्रमरकाः काकपक्षः शिखण्डकः १२६६
कबरी केशवेशोऽथ धम्मिल्लः संयताः कचाः १२६७
शिखा चूडा केशपाशी व्रतिनस्तु सटा जटा १२६८
वेणिः प्रवेणी शीर्षण्यशिरस्यौ विशदे कचे १२६९
पाशः पक्षश्च हस्तश्च कलापार्थाः कचात्परे १२७०
तनूरुहं रोम लोम तद्वृद्धौ श्मश्रु पुंमुखे १२७१
आकल्पवेषौ नेपथ्यं प्रातिकर्म प्रसाधनम् १२७२
दशैते त्रिष्वलंकर्ताऽलंकरिष्णुश्च मण्डितः १२७३

मस्तक, पुसि क्लीबे च ॥—चिकुर, कुन्तल, वाल, कच, केश, शिरोरुह, इति ६ **केशस्य** ॥—कैशिकम्, कैश्यम्, इति २ **केशानां समूहे** ॥—अलका, चूर्णकुन्तला, इति २ **कुटिलकेशानाम्** । ते अलका ललाटे लम्बमाना **भ्रमरकाः स्यु** ॥—काकपक्ष, शिखण्डक, इति २ **कुमारचूडाया.** ॥—कबरी, केशवेश, इति २ **केशबन्धरचनाया.** । कबरी स्त्री । सयता बद्धा कचा. केशसमूहो **धम्मिल्ल** इत्येकम् ॥—शिखा, चूडा, केशपाशी, इति ३ **शिखायाः** ॥—सटा, जटा, इति २ **व्रतिन. शिखायाम्** ॥—वेणि, प्रवेणी, इति २ **सर्पाकाररचितकेशवेशस्य** ॥—शीर्षण्य, शिरस्य, इति २ **विशदे निर्मले केशे** ॥—तेन कचपर्यायात्परे पाशादयस्त्रय कलापार्था केशसमूहवाचिन —कचपाश, केशपक्ष, कुन्तलहस्त, इति ॥—तनूरुहम्, रोम, लोम, इति ३ **रोम्णः** ॥—पुमुखे पुसो वक्त्रे तस्य रोम्णो वृद्धौ सत्या तद्रोम **श्मश्रु** स्यात् ॥—आकल्प, वेष, नेपथ्यम्, प्रतिकर्म, प्रसाधनम्, इति ५ **अलंकृतस्य शोभायाम्** । प्रतिकर्मादिद्वयमलकरणस्य । एते अलकर्त्रादय वक्ष्यमाणा दश शब्दास्त्रिषु वाच्यलिङ्गा ॥—अलकर्ता, अल-

प्रसाधितोऽलंकृतश्च भूषितश्च परिष्कृतः १२७४
विभ्राड् भ्राजिष्णुरोचिष्णू भूषणं स्यादलंक्रिया १२७५
अलंकारस्त्वाभरणं परिष्कारो विभूषणम् १२७६
मण्डनं चाथ मुकुटं किरीटं पुंनपुंसकम् १२७७
चूडामणिः शिरोरत्नं तरलो हारमध्यगः १२७८
वालपाश्या पारितथ्या पत्रपाश्या ललाटिका १२७९
कर्णिका तालपत्रं स्यात्कुण्डलं कर्णवेष्टनम् १२८०
ग्रैवेयकं कण्ठभूषा लम्बनं स्याल्ललन्तिका १२८१
स्वर्णैः प्रालम्बिकाऽथोरःसूत्रिका मौक्तिकैः कृता १२८२
हारो मुक्तावली देवच्छन्दोऽसौ शतयष्टिका १२८३

करिष्णु, इति २ **अलंकर्तरि**॥—मण्डित, प्रसाधित, अलकृत, भूषित, परिष्कृत, इति ५ **अलकृतस्य**॥—विभ्राट्, भ्राजिष्णु, रोचिष्णु, इति ३ **अतिशयेन शोभमानस्य**॥—भूषणम्, अलक्रिया, इति २ **भूषणक्रियायाः**॥—अलकार, आभरणम्, परिष्कार, विभूषणम्, मण्डनम्, इति ५ **अलंकारस्य**॥—मुकुटम्, किरीटम्, इति २ **किरीटस्य**॥—किरीट पुसि क्लीबे च॥—चूडामणि, शिरोरत्नम्, इति २ **शिरोमणे**॥ हारमध्यग हारमध्यगतो नायकमणि **तरल** स्यात्॥—वालपाश्या, पारितथ्या, इति २ **सीमन्तभूषणस्य**॥ पत्रपाश्या, ललाटिका, इति २ **ललाटभूषणस्य**॥—कणिका, तालपत्रम्, इति २ **ताटङ्कस्य**॥—कुण्डलम्, कर्णवेष्टनम्, इति २ **कुण्डलस्य**॥—ग्रैवेयकम्, कण्ठभूषा, इति २ **ग्रीवाभरणस्य**॥—लम्बनम्, ललन्तिका, इति २ **आनाभिलम्बितकण्ठिकायाम्**। सैव ललन्तिका स्वर्णै कृता **प्रालम्बिका** स्यात्, एकम्। सैव ललन्तिका मौक्तिकै रचिता चे**दुरःसूत्रिके**त्येकम्॥—हार, मुक्तावली, इति २ **मुक्ताहारस्य**। असौ मुक्तावली शतयष्टिका शत-

हारभेदा यष्टिभेदाद्गुच्छगुच्छार्धगोस्तनाः १२८४
अर्धहारो माणवक एकावल्येकयष्टिका १२८५
सैव नक्षत्रमाला स्यात्सप्तविंशतिमौक्तिकैः १२८६
आवापकः पारिहार्यः कटको वलयोऽस्त्रियाम् १२८७
केयूरमङ्गदं तुल्ये अङ्गुलीयकमूर्मिका १२८८
साक्षराङ्गुलिमुद्रा स्यात्कङ्कणं करभूषणम् १२८९
स्त्रीकट्यां मेखला काञ्ची सप्तकी रशना तथा १२९०
क्लीबे सारसनं चाथ पुंस्कट्यां शृङ्खलं त्रिषु १२९१
पादाङ्गदं तुलाकोटिर्मञ्जीरो नूपुरोऽस्त्रियाम् १२९२
हंसकः पादकटकः किङ्किणी क्षुद्रघण्टिका १२९३
त्वक्फलकृमिरोमाणि वस्त्रयोनिर्दश त्रिषु १२९४

लतिका चेत् **देवच्छन्दः**, एकम् । यष्टिभेदाल्लताना भेदात् गुच्छादयो हारभेदा स्यु ॥—गुच्छ, गुच्छार्ध, गोस्तन, अर्धहार, माणवक, एकावली, इति ६ **एकावल्याः** ॥ एकावली सप्तविंशतिमौक्तिकै कृता **नक्षत्रमाला** स्यात् ॥—आवापक, पारिहार्य, कटक, वलय, इति ४ **प्रकोष्ठाभरणस्य** ॥—केयूरम्, अङ्गदम्, इति २ **प्रगण्डभूषणस्य** ॥—अङ्गुलीयकम्, ऊर्मिका, इति २ **अङ्गुल्याभरणस्य** । ऊर्मिकैव रामनामाद्यक्षरयुता चेदङ्गुलिमुद्रेत्येकम् । कङ्कणम्, करभूषणम्, इति २ **मणिबन्धभूषणस्य** ॥ मेखला, काञ्ची, सप्तकी, रशना, सारसनम्, इति ५ **स्त्रीणा कटिभूषणस्य** ॥ **शृङ्खल**मित्येक पुस कटिभूषणस्य । त्रिषु स्त्रीपुनपुसकेषु ॥—पादाङ्गदम्, तुलाकोटि, मञ्जीर, नूपुर, हंसक, पादकटक, इति ६ **नूपुरस्य** । तुलाकोटि स्त्री । मञ्जीरो न स्त्रियाम् ॥—किङ्किणी, क्षुद्रघण्टिका, इति २ **क्षुद्रघण्टिकायाः** ॥—त्वक्, फलम्, कृमि, रोम, इति ४ **वस्त्राणां योनिः** ॥—वाल्कफालादयो निष्प्रवाण्यन्ता १० त्रिषु ॥—

वाल्कं क्षौमादि फालं तु कार्पासं बादरं च तत् १२९५
कौशेयं कृमिकोशोत्थं राङ्कवं मृगरोमजम् १२९६
अनाहतं निष्प्रवाणि तन्त्रकं च नवाम्बरम् १२९७
तत्स्यादुद्गमनीयं यद्धौतयोर्वस्त्रयोर्युगम् १२९८
पत्रोर्णं धौतकौशेयं बहुमूल्यं महाधनम् १२९९
क्षौमं दुकूलं स्याद्द्वे तु निवीतं प्रावृतं त्रिषु १३००
स्त्रियां बहुत्वे वस्त्रस्य दशाः स्युर्वस्तयोर्द्वयोः १३०१
दैर्घ्यमायाम आरोहः परिणाहो विशालता १३०२
पटच्चरं जीर्णवस्त्रं समौ नक्तककर्पटौ १३०३
वस्त्रमाच्छादनं वासश्चैलं वसनमंशुकम् १३०४
सुचेलकः पटोऽस्त्री स्याद्वराशिः स्थूलशाटकः १३०५

वाल्कम्, क्षौम, फालम्, कार्पासम्, बादरम्, कौशेयम्, राङ्कवम्, इति ७ **वस्त्रस्य** ॥—अनाहतम्, निष्प्रवाणि, तन्त्रकम्, नवाम्बरम्, इति ४ **नूतनवस्त्रस्य**। धौतयोर्वस्त्रयोर्युग यत्तदु**द्गमनीय**मित्येकम् । यद्धौत कौशेय **तत्पत्रोर्ण** एकम् । बहुमूल्य यद्वस्त्रादिक **तन्महाधन**मित्येकम् । त्रिलिङ्गम् । क्षौमम्, दुकूलम्, इति २ **पट्टवस्त्रस्य** ॥—निवीतम्, प्रावृतम, इति २ **प्रावृतवस्त्रस्य**॥—वस्त्रस्य द्वयोर्वस्तयो प्रान्तयो **दशाः** स्यु । एक स्त्रीलिङ्ग बहुवचनान्त च नित्यम् ॥—दैर्घ्यम्, आयाम, आरोह, इति ३ **वस्त्रादेर्दैर्घ्यस्य** ॥ परिणाह, विशालता, इति २ **विस्तारस्य** ॥—पटच्चरम्, जीर्णवस्त्रम्, इति २ **जीर्णवस्त्रस्य** ॥—नक्तक, कर्पट, इति २ **जीर्णवस्त्रखण्डस्य** ॥—वस्त्रम्, आच्छादनम्, वास, चैलम्, वसनम्, अंशुकम्, इति ६ **वस्त्रस्य** ॥—सुचेलक, पट, इति २ **शोभनवस्त्रस्य** । तत्र पटोऽस्त्री ॥—वराशि, स्थूलशाटक, इति २ **स्थूल-**

निचोलः प्रच्छदपटः समौ रल्लककम्बलौ १३०६
अन्तरीयोपसंव्यानपरिधानान्यधोंशुके १३०७
द्वौ प्रावारोत्तरासङ्गौ समौ बृहतिका तथा १३०८
संव्यानमुत्तरीयं च चोलः कूर्पासकोऽस्त्रियाम् १३०९
नीशारः स्यात्प्रावरणे हिमानिलनिवारणे १३१०
अर्धोरुकं वरस्त्रीणां स्याच्चण्डातकमस्त्रियाम् १३११
स्यात्त्रिष्वाप्रपदीनं तत्प्राप्नोत्याप्रपदं हि यत् १३१२
अस्त्री वितानमुल्लोचो दूष्याद्यं वस्त्रवेश्मनि १३१३
प्रतिसीरा जवनिका स्यात्तिरस्करिणी च सा १३१४
परिकर्माङ्गसंस्कारः स्यान्मार्ष्टिर्मार्जना मृजा १३१५
उद्वर्तनोत्सादने द्वे समे आप्लाव आप्लवः १३१६

वासस.॥—निचोल , प्रच्छदपट , इति २ **वीणाडोलिकादिपिधानस्य**॥—रल्लक , कम्बल , इति २ **कम्बलस्य**॥—अन्तरीयम् , उपसव्यानम् , परिधानम् , अधोंशुकम्, इति ४ **परिहिते वाससि** ॥—प्रावार , उत्तरासङ्ग , बृहतिका, सव्यानम्, उत्तरीयम्, इति ५ **वामस्कन्धे धृतोत्तरीयस्य** ॥—चोल , कूर्पासक , इति २ **स्त्रीणा स्तनादिपिधायकस्य**। पुसि क्लीबे च । हिमानिलयोर्निवारण यस्मात्तादृशे प्रावरणे **नीशार** इत्येकम् । यद्वरस्त्रीणा अर्धोरुक अर्धोरुपिधायक वस्त्र तत् **चण्डातक** स्यात् । यत् आप्रपद पादाग्रपर्यन्त प्राप्नोति वस्त्रादि तत् **आप्रपदीनम्** । त्रिषु एकम् ॥—वितानम्, उल्लोच , इति २ **आतपाद्यपनयार्थमुपरिबद्धस्य वासस.** । पुसि वितान । **दूष्य**मित्यादिकं वस्त्रवेश्मनि वस्त्ररचितगृहे एकम् । प्रतिसीरा, जवनिका, तिरस्करिणी, इति ३ **जवनिकायाः** ॥—परिकर्म, अङ्गसस्कार , इति २ **कुङ्कुमादिना शरीरे संस्कारमात्रस्य** ॥—उद्वर्तनम्, उत्सादनम्, इति २ **पिष्टादिना शरीर-**

स्नानं चर्चा तु चार्चिक्यं स्थासकोऽथ प्रबोधनम् १३१७
अनुबोधः पत्रलेखा पत्राङ्गुलिरिमे समे १३१८
तमालपत्रतिलकचित्रकाणि विशेषकम् १३१९
द्वितीयं च तुरीयं च न स्त्रियामथ कुङ्कुमम् १३२०
काश्मीरजन्माग्निशिखं वरं बाह्लीकपीतने १३२१
रक्तसंकोचपिशुनं धीरं लोहितचन्दनम् १३२२
लाक्षा राक्षा जतु क्लीबे यावोऽलक्तो द्रुमामयः १३२३
लवङ्गं देवकुसुमं श्रीसंज्ञमथ जायकम् १३२४
कालीयकं च कालानुसार्यं चाथ समार्थकम् १३२५
वंशिकागुरुराजार्हलोहकृमिजजोङ्गकम् १३२६
कालागुर्वगुरु स्यात्तु मङ्गल्या मल्लिगन्धि यत् १३२७

मलापाकरणस्य ॥—आप्लाव, आप्लव, स्नानम्, इति ३ **स्नानस्य** ॥—चर्चा, चार्चिक्यम्, स्थासक, इति ३ **चन्दनादिना देहविलेपनस्य** ॥—प्रबोधनम्, अनुबोध, इति २ **गतगन्धस्य पुनर्गन्धव्यक्तीकरणे** ॥—पत्रलेखा, पत्राङ्गुलि, इति २ **कस्तूरिकाकेशरादिना कपोलादौ रचितपत्रावल्याः**॥—तमालपत्रम्, त्रिलकम्, चित्रकम्, विशेषकम्, इति ४ **ललाटे कस्तूर्यादिना कृततिलकस्य** । अत्र तिलकम्, विशेषकम्, इति द्वौ पुनपुसकयो । कुङ्कुमम्, काश्मीरजन्म, अग्निशिखम्, वरम्, बाह्लीकम्, पीतनम्, रक्तम्, सकोचनम्, पिशुनम्, धीरम्, लोहितचन्दनम्, इति ११ **कुङ्कुमस्य** ॥ लाक्षा, राक्षा, जतु, याव, अलक्त, द्रुमामय, इति ६ **लाक्षायाः** ॥—लवङ्गम्, देवकुसुमम्, श्रीसज्ञम्, इति ३ **लवङ्गस्य**॥—जायकम्, कालीयकम्, कालानुसार्यम्, इति ३ **जायकाख्यगंधद्रव्यस्य**। वशिकम्, अगुरु, राजार्हम्, लोहम्, कृमिजम्, जोङ्गकम्, कालागुरु, इति ७

यक्षधूपः सर्जरसो रालसर्वरसावपि १३२८
बहुरूपोऽप्यथ वृकधूपकृत्रिमधूपकौ १३२९
तुरुष्कः पिण्डकः सिह्लो यावनोऽप्यथ पायसः १३३०
श्रीवासो वृकधूपोऽपि श्रीवेष्टसरलद्रवौ १३३१
मृगनाभिर्मृगमदः कस्तूरी चाथ कोलकम् १३३२
कंकोलकं कोशफलमथ कर्पूरमस्त्रियाम् १३३३
घनसारश्चन्द्रसंज्ञः सिताभ्रो हिमवालुका १३३४
गन्धसारो मलयजो भद्रश्रीश्चन्दनोऽस्त्रियाम् १३३५
तैलपर्णिकगोशीर्षे हरिचन्दनमस्त्रियाम् १३३६
तिलपर्णी तु पत्राङ्गं रञ्जनं रक्तचन्दनम् १३३७
कुचन्दनं चाथ जातीकोषजातीफले समे १३३८
कर्पूरागुरुकस्तूरीकक्कोलैर्यक्षकर्दमः १३३९

समार्थकम् । यदगुरु, मल्लिगन्धि सा **मङ्गल्या** स्यादित्येकम् ॥—यक्षधूप , सर्जरस , राल , सर्वरस , बहुरूप , इति ५ **धूपस्य** ॥—वृकधूप , कृत्रिमधूपक , इति २ **अनेकपदार्थकृतधूपस्य** ॥—तुरुष्क , पिण्डक , सिह्ल , यावन , इति ४ **सिह्लाख्यगन्धद्रव्यस्य** । पायस , श्रीवास , वृकधूप , श्रीवेष्ट , सरलद्रव , इति ५ **सरलद्रवस्य** ॥—मृगनाभि , मृगमद , कस्तूरी, इति ३ **कस्तूर्याः** । मृगनाभि पुंसि ॥—कोलकम् , ककोलकम् , कोशफलम् , इति ३ **कंकोलकस्य** ॥—कर्पूरम् , घनसार , चन्द्र , सिताभ्र , हिमवालुका, इति ५ **कर्पूरस्य** । पुंसि कर्पूर ॥—गन्धसार , मलयज , भद्रश्री , चन्दन , इति ४ **चन्दनस्य** ॥—तैलपर्णिकम् , गोशीर्षम् , हरिचन्दनम् , इति ३ **चन्दनभेदस्य** ॥—तिलपर्णी, पत्राङ्गम् , रञ्जनम् , रक्तचन्दनम् , कुचन्दनम् , इति ५ **रक्तचन्दनस्य** ॥ जातीकोषम् , जातीफलम् , इति २ **जातीफलस्य** ॥—कर्पूरादिभि समभागै पिण्डीकृतो लेपविशेषो **यक्षकर्दम**

गात्रानुलेपनी वर्तिर्वर्णकं स्याद्विलेपनम् १३४०
चूर्णानि वासयोगाः स्युर्भावितं वासितं त्रिषु १३४१
संस्कारो गन्धमाल्याद्यैर्यः स्यात्तदधिवासनम् १३४२
माल्यं मालास्रजौ मूर्ध्नि केशमध्ये तु गर्भकः १३४३
प्रभ्रष्टकं शिखालम्बि पुरोन्यस्तं ललामकम् १३४४
प्रालम्बमृजुलम्बि स्यात्कण्ठाद्वैकक्षिकं तु तत् १३४५
यत्तिर्यक्क्षिप्तमुरसि शिखास्वापीडशेखरौ १३४६
रचना स्यात्परिस्यन्द आभोगः परिपूर्णता १३४७
उपधानं तूपबर्हः शय्यायां शयनीयवत् १३४८
शयनं मञ्चपर्यङ्कपल्यङ्काः खट्वया समाः १३४९
गेन्दुकः कन्दुको दीपः प्रदीपः पीठमासनम् १३५०

इत्येकम् ॥—गात्रानुलेपनी, वर्ति, वर्णकम्, विलेपनम्, इति ४ **गात्रलेपनद्रव्यस्य**॥—चूर्णम्,वासयोग, इति २ **पटवासादिचूर्णमात्रस्य** ॥—भावितम्, वासितम्, इति २ **गन्धद्रव्येण वासितस्य वस्तुनः** । त्रिषु । गन्धमाल्यधूपादिभिर्य सस्कार सौरभाधान **तदधिवासन**मित्युच्यते ॥—माल्यम्, माला, स्रक्, इति ३ **मूर्ध्नि धृताया• कुसुमावलेः** । केशमध्ये वृता माला **गर्भक** इत्युच्यते । यन्माल्य शिखाया लम्बमान तत्**प्रभ्रष्टक**मित्येकम् । पुरो न्यस्त ललाटपर्यन्त क्षिप्त **ललामक**मित्येकम्, । यन्माल्य कण्ठादृजुलम्बि सरल लम्बमान तत्**प्रालम्ब**मित्येकम् । यन्माल्य तिर्यगुपनीतमनृजु उरसि क्षिप्त तत् **वैकक्षिक**मित्येकम् ॥—आपीड, शेखर, इति २ **शिखासु न्यस्तमाल्यमात्रस्य** ॥—रचना, परिस्पन्द, इति २ **माल्यादिरचनायाः** ॥—आभोग, परिपूर्णता, इति २ **सर्वोपचारपरिपूर्णतायाः**॥—उपधानम्, उपबर्हः, इति २ **उच्छीर्षस्य** । शय्या, शयनीयम्, शयनम्, इति ३ **शय्यायाः** ॥—मञ्च, पर्यङ्क, पल्यङ्क, खट्वा, इति ४ **खट्वाया•** ॥—गेन्दुक, कन्दुक•, इति २ **कन्दुकस्य** ॥—दीप, प्रदीप, इति २

समुद्गकः संपुटकः प्रतिग्राहः पतद्ग्रहः १३५१
प्रसाधनी कङ्कतिका पिष्टातः पटवासकः १३५२
दर्पणे मुकुरादर्शौ व्यजनं तालवृन्तकम् १३५३

८ ब्रह्मवर्गः ।

संततिर्गोत्रजननकुलान्यभिजनान्वयौ १३५४
वंशोऽन्ववायः संतानो वर्णाः स्युर्ब्राह्मणादयः १३५५
विप्रक्षत्रियविट्शूद्राश्चातुर्वर्ण्यमिति स्मृतम् १३५६
राजबीजी राजवंश्यो बीज्यस्तु कुलसंभवः १३५७
महाकुलकुलीनार्यसभ्यसज्जनसाधवः १३५८
ब्रह्मचारी गृही वानप्रस्थो भिक्षुश्चतुष्टये १३५९
आश्रमोऽस्त्री द्विजात्यग्रजन्मभूदेववाडवाः १३६०

दीपस्य ॥—पीठम्, आसनम्, इति २ **आसनस्य** ॥—समुद्गक, सपुटक, इति २ **संपुटस्य** ॥—प्रतिग्राह, पतद्ग्रह, इति २ **पतद्ग्रहस्य** ॥—प्रसाधनी, कङ्कतिका, इति २ **केशमार्जन्याः** ॥—पिष्टात, पटवासक, इति २ **पिष्टातस्य** ॥—दर्पण, मुकुर, आदर्श, इति ३ **दर्पणस्य** ॥—व्यजनम्, तालवृन्तकम्, इति २ **व्यजनस्य** ॥

१३५४-१४६८ सन्तति, गोत्रम्, जननम्, कुलम्, अभिजन, अन्वय, वश, अन्ववाय, सतान, इति ९ **वंशस्य**। ब्राह्मणादयो **वर्णाः** स्यु । एकम् । ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्रा वर्णा**श्चातुर्वर्ण्य**मित्येकम् ॥—राजबीजी, राजवश्य, इति २ **राजवंशोत्पन्नस्य** ॥—बीज्य, कुलसभव, इति २ **कुलमात्रोत्पन्नस्य** ॥—महाकुल, कुलीन, आर्य, सभ्य, सज्जन, साधु, इति ६ **सज्जनस्य**। ब्रह्मचारी, गृही, वानप्रस्थ, भिक्षु, इति ४ **आश्रम**शब्दवाच्या ॥—द्विजाति, अग्रजन्मा, भूदेव, वाडव, विप्र, ब्राह्मण, इति ६ **ब्राह्मणस्य**।

विप्रश्च ब्राह्मणोऽसौ षट्कर्मा यागादिभिर्वृतः १३६१
विद्वान्विपश्चिद्दोषज्ञः सन्सुधीः कोविदो बुधः १३६२
धीरो मनीषी ज्ञः प्राज्ञः संख्यावान्पण्डितः कविः १३६३
धीमान्सूरिः कृती कृष्टिर्लब्धवर्णो विचक्षणः १३६४
दूरदर्शी दीर्घदर्शी श्रोत्रियच्छान्दसौ समौ १३६५
'मीमांसको जैमिनीये वेदान्ती ब्रह्मवादिनि **
वैशेषिके स्यादौलूक्यः सौगतः शून्यवादिनि **
नैयायिकस्त्वक्षपादः स्यात्स्याद्वादिक आर्हकः **
चार्वाकलौकायतिकौ सत्कार्ये साङ्ख्यकापिलौ' **
उपाध्यायोऽध्यापकोऽथ स्यान्निषेकादिकृद्गुरुः १३६६
मन्त्रव्याख्याकृदाचार्य आदेष्टा त्वध्वरे व्रती १३६७
यष्टा च यजमानश्च स सोमवति दीक्षितः १३६८
इज्याशीलो यायजूको यज्वा तु विधिनेष्टवान् १३६९
स गीर्पतीष्ट्या स्थपतिः सोमपीथी तु सोमपाः १३७०

असौ ब्राह्मणो यागादिभिर्वृत **षट्कर्मा** स्यात् ॥—विद्वान्, विपश्चित्, दोषज्ञ, सन्, सुधी, कोविद, बुध, धीर, मनीषी, ज्ञ, प्राज्ञ, सख्यावान्, पण्डित, कवि, धीमान्, सूरि, कृती, कृष्टि, लब्धवर्ण, विचक्षण, दूरदर्शी, दीर्घदर्शी, इति २२ **पण्डितस्य** ॥—श्रोत्रिय, छान्दस, इति २ **वेदाध्यायिनः** ॥—उपाध्याय, अध्यापक, इति २ **उपाध्यायस्य** ॥—निषेककर्ता पित्रादिर्**गुरुः** स्यात्। मन्त्रो वेदस्तस्य व्याख्याकृत् **आचार्यः** स्यात्। अध्वरे यागविषये य ऋत्विजामादेष्टा स **व्रती, यष्टा, यजमानः**, इति ३ । स यजमान सोमवति यागे आदेष्टा **दीक्षित** इत्युच्यते, एकम् ॥—इज्याशील, यायजूक, इति २ **यजनशीलस्य** । विधिना याग कृतवान् स **यज्वा** स्यात् । य गीर्पतीष्ट्या बृहस्पतिसवविधिना

सर्ववेदाः स येनेष्टो यागः सर्वस्वदक्षिणः १३७१
अनूचानः प्रवचने साङ्गेऽधीती गुरोस्तु यः १३७२
लब्धानुज्ञः समावृत्तः सुत्वा त्वभिषवे कृते १३७३
छात्रान्तेवासिनौ शिष्ये शैक्षाः प्राथमकल्पिकाः १३७४
एकब्रह्मव्रताचारा मिथः सब्रह्मचारिणः १३७५
सतीर्थ्यास्त्वेकगुरवश्चितवानग्निमग्निचित् १३७६
पारम्पर्योपदेशे स्यादैतिह्यमितिहाव्ययम् १३७७
उपज्ञा ज्ञानमाद्यं स्याज्ज्ञात्वारम्भ उपक्रमः १३७८
यज्ञः सवोऽध्वरो यागः सप्ततन्तुर्मखः क्रतुः १३७९
पाठो होमश्चातिथीनां सपर्या तर्पणं बलिः १३८०
एते पञ्चमहायज्ञा ब्रह्मयज्ञादिनामकाः १३८१
समज्या परिषद्गोष्ठी सभासमितिसंसदः १३८२

इष्टवान् स **स्थपति**रित्युच्यते ॥—सोमपीथी, सोमपा , इति २ **सोमयाजिनः** ॥ येन सर्वस्वदक्षिणो विश्वजिन्नामा याग इष्ट स **सर्ववेदा.** स्यात् । साङ्गे प्रवचने वेदे अधीती कृताध्ययनो**ऽनूचान** इत्येकम् । योऽनूचानो गुरोर्लब्धानुज्ञ स **समावृत्तः** स्यात् , एकम् । अभिषवे स्नाने कृते सति **सुत्वा** स्यात् ॥—छात्र ,अन्तेवासी,शिष्य , इति ३ **शिष्यस्य** ॥—शैक्षा , प्राथमकल्पिका , इति २ **आरब्धाध्ययनानां बटूनाम्** । एकशाखास्वाध्यायिनो ब्रह्मचारिणस्ते मिथ परस्पर **सब्रह्मचारिण** इत्युच्यन्ते । एक समानो गुरुर्येषा ते परस्पर **सतीर्थ्याः** स्यु । योऽग्निं चितवान् सोऽग्निचित् इति १ **कृताग्निचयनस्य**॥ऐतिह्य, इतिह, इति२ पारम्पर्येण य उपदेश-स्तस्मिन्।यत्प्रथम ज्ञान सा **उपज्ञा** स्यात्। ज्ञात्वा य आरम्भ स **उपक्रमः**॥—यज्ञ , सव , अध्वर , याग , सप्ततन्तु , मख , क्रतु , इति ७ **यज्ञस्य** ॥—पाठादय पञ्च ब्रह्मयज्ञादिनामका **महायज्ञा.** स्यु , एकम् ॥—पाठ , होम , अतिथीना सपर्या, तर्पणम् , बलि , इति ५ **पञ्चमहायज्ञानाम्** ॥—समज्या, परिषत् , गोष्ठी, सभा,

आस्थानी क्लीबमास्थानं स्त्रीनपुंसकयोः सदः १३८३
प्राग्वंशः प्राग्घविर्गेहात्सदस्या विधिदर्शिनः १३८४
सभासदः सभास्ताराः सभ्याः सामाजिकाश्च ते १३८५
अध्वर्यूद्गातृहोतारो यजुःसामर्ग्विदः क्रमात् १३८६
आग्नीध्राद्या धनैर्वार्या ऋत्विजो याजकाश्च ते १३८७
वेदिः परिष्कृता भूमिः समे स्थण्डिलचत्वरे १३८८
चषालो यूपकटकः कुम्बा सुगहना वृतिः १३८९
यूपाग्रं तर्म निर्मन्थ्यदारुणि त्वरणिर्द्वयोः १३९०
दक्षिणाग्निर्गार्हपत्याहवनीयौ त्रयोऽग्नयः १३९१
अग्नित्रयमिदं त्रेता प्रणीतः संस्कृतोऽनलः १३९२
समूह्यः परिचाय्योपचाय्यावग्नौ प्रयोगिणः १३९३

समिति, ससत्, आस्थानी, आस्थानम्, सद, इति ९ **सभायाः**। सद सान्त क्लीबे, स्त्रीत्वे सदा। आस्थानी क्लीबेऽपि ॥—हविर्गेहात्प्राक् सदस्यादीना यद्गृह स **प्राग्वंश,** इत्येकम्। यज्ञकर्मणि विधि वेदोक्तक्रियाकलाप ये पश्यन्ति ते **सदस्याः** एकम् ॥ सभासद, सभास्तारा, सभ्या, सामाजिका, इति ४ **सभ्येषु**। यजुर्विदृत्विक् **अध्वर्युः,** एकम्। सामविदुद्गाता एकम्। ऋग्वेदवित् **होता** एकम्। धनैर्वार्या ये आग्नीध्राद्यास्ते **ऋत्विजः, याजकाः,** इति २। परिष्कृता भूमिर्वेदिरित्युच्यते ॥—स्थण्डिलम्, चत्वरम्, इति २ **यज्ञार्थ संस्कृतस्य भूभागस्य**। यूपकटक काष्ठविकारश्चषालः स्यात् एकम्। सुगहना वृतिर्वेष्टन **कुम्बा** स्यात्, एक स्त्रियाम् ॥—यूपाग्रम्, तर्म, इति २ **यूपाग्रे**। निर्मन्थ्यदारुणि **अरणिरित्येकम्**। स्त्रीपुसयो ॥—दक्षिणाग्नि, गार्हपत्य, आहवनीय, इति ३ **अग्निविशेषाः**। इदमग्नित्रय **त्रेता** स्यात्, एकम्। मन्त्रादिना सस्कृतोऽग्नि **प्रणीत** इत्येकम् ॥—समूह्य, परिचाय्य, उपचाय्य, इति ३ **अग्नौ प्रयो-**

योऽगार्हपत्यादानीय दक्षिणाग्निः प्रणीयते १३९४
तस्मिन्नानाय्योऽथाग्नायी स्वाहा च हुतभुक्प्रिया १३९५
ऋक्सामिधेनी धाय्या च या स्यादग्निसमिन्धने १३९६
गायत्रीप्रमुखं छन्दो हव्यपाके चरुः पुमान् १३९७
आमिक्षा सा शृतोष्णे या क्षीरे स्याद्दधियोगतः १३९८
धुवित्रं व्यजनं तद्यद्रचितं मृगचर्मणा १३९९
पृषदाज्यं सदध्याज्ये परमान्नं तु पायसम् १४००
हव्यकव्ये दैवपित्र्ये अन्ने पात्रं स्रुवादिकम् १४०१
ध्रुवोपभृज्जुहूर्ना तु स्रुवो भेदाः स्रुचः स्त्रियः १४०२
उपाकृतः पशुरसौ योऽभिमन्त्र्य क्रतौ हतः १४०३
परम्पराकं शमनं प्रोक्षणं च वधार्थकम् १४०४
वाच्यलिङ्गाः प्रमीतोपसपन्नप्रोक्षिता हते १४०५

गिण०। गार्हपत्यादानीय यो दक्षिणाग्नि प्रणीयते प्रवेश्यते तत्र **आनाय्य** इति॥—अग्नायी, स्वाहा, हुतभुक्प्रिया, इति ३ **अग्निप्रियायाम्**। अग्निसमिन्धने वह्निज्वलने या ऋक् प्रयुज्यते सा **सामिधेनी, धाय्या,** इति २। गायत्र्युष्णिगित्यादि **छन्द०** स्यादेकम्। हव्यपाकेऽग्निमुखे हूयमानेऽन्ने **चरु**रित्येकम्। क्षीरे दधियोगतो या विकृति सा **आमिक्षा** स्यात्। मृगचर्मणा रचित यद्व्यजन तत् **धुवित्र**मिति। दधियुक्ते घृते **पृषदाज्य**मिति ॥—परमान्नम्, पायसम्, इति २ **क्षीरान्नस्य**। दैवपित्र्येऽन्ने क्रमेण **हव्यकव्ये** स्याताम्। स्रुवचमसादिक **पात्रं** स्यात् ॥—ध्रुवा, उपभृत्, जुहू, इति ३ **स्रुवो भेदाः**। स्त्रिय। स्रुव इत्येक पुंसि। क्रतौ य पशुरभिमन्त्र्य हत स **उपाकृतः** स्यात् ॥—परम्पराकम्, शमनम्, प्रोक्षणम्, इति ३ **वधार्थकम्** ॥—प्रमीत, उपसपन्न, प्रोक्षित, इति ३

सांनाय्यं हविरग्नौ तु हुतं त्रिषु वषट्कृतम् १४०६
दीक्षान्तोऽवभृथो यज्ञे तत्कर्मार्हं तु यज्ञियम् १४०७
त्रिष्वथ क्रतुकर्मेष्टं पूर्तं खातादि कर्म यत् १४०८
अमृतं विघसो यज्ञशेषभोजनशेषयोः १४०९
त्यागो विहापितं दानमुत्सर्जनविसर्जने १४१०
विश्राणनं वितरणं स्पर्शनं प्रतिपादनम् १४११
प्रादेशनं निर्वपणमपवर्जनमंहतिः १४१२
मृतार्थं तदहे दानं त्रिषु स्यादौर्ध्वदेहिकम् १४१३
पितृदानं निवापः स्याच्छ्राद्धं तत्कर्म शास्त्रतः १४१४
अन्वाहार्यं मासिकेंऽशोऽष्टमोऽह्नः कुतपोऽस्त्रियाम् १४१५
पर्येषणा परीष्टिश्चान्वेषणा च गवेषणा १४१६
सनिस्त्वध्येषणा याच्ञाऽभिशस्तिर्याचनार्थना १४१७

यागार्थं हते पशुमात्रे । हविर्विशेष **सान्नाय्य** स्यात् । अग्नौ हुत याज्यादि **वषट्कृतं** स्यात् । तत्रिषु । यज्ञे दीक्षान्त **अवभृथः** । तत्कर्मार्हं वस्तु **यज्ञियम्** । त्रिषु । यत्क्रतुकर्म त**दिष्टं** स्यात् । खातादि यत्कर्म तत् **पूर्तं** स्यात् । यज्ञशेषे पुरोडाशादौ **अमृत**मिति । भोजनशेषे **विघस** इति ॥—त्याग, विहापितम्, दानम्, उत्सर्जनम्, विसर्जनम्, विश्राणनम्, वितरणम्, स्पर्शनम्, प्रतिपादनम्, प्रादेशनम्, निर्वपणम्, अपवर्जनम्, अंहति, इति १३ **दानस्य** । तत्र अंहति स्त्री । मृतार्थं तदहे दान **और्ध्वदेहिकं** स्यात् । तत्त्रिषु ॥—पितृदानम्, निवाप, इति २ **पित्रर्थे दानस्य** । शास्त्रतस्तत्कर्म **श्राद्धं** स्यात् । मासिकेऽ**न्वाहार्य**मिति । अह्नोऽष्टमोऽश **कुतप** स्यात् । क्लीबे तु कुतपम् ॥—पर्येषणा, परीष्टि, इति २ **श्राद्धे द्विजभक्तिशुश्रूषायाः** ॥—अन्वेषणा, गवेषणा, इति २ **धर्मादिमार्गणस्य** ॥—सनि, अध्येषणा, इति २ **अध्येषणायाः**

षट्सु त्रिष्वर्घ्यमर्घार्थे पाद्यं पादाय वारिणि १४१८
क्रमादातिथ्यातिथेये अतिथ्यर्थेऽत्र साधुनि १४१९
स्युरावेशिक आगन्तुरतिथिर्ना गृहागते १४२०
'प्राघूर्णिकः प्राघुणकश्चाभ्युत्थानं तु गौरवम्' **
पूजा नमस्यापचितिः सपर्यार्चार्हणाः समाः १४२१
वरिवस्या तु शुश्रूषा परिचर्याप्युपासना १४२२
व्रज्याटाट्या पर्यटनं चर्या त्वीर्यापथे स्थितिः १४२३
उपस्पर्शस्त्वाचमनमथ मौनमभाषणम् १४२४
'प्राचेतसश्चादिकविः स्यान्मैत्रावरुणिश्च सः **
वाल्मीकश्चाथ गाधेयो विश्वामित्रश्च कौशिकः **
व्यासो द्वैपायनः पाराशर्यः सत्यवतीसुतः' **
आनुपूर्वी स्त्रियां वावृत्परिपाटी अनुक्रमः १४२५
पर्यायश्चातिपातस्तु स्यात्पर्यय उपात्ययः १४२६
नियमो व्रतमस्त्री तच्चोपवासादि पुण्यकम् १४२७

॥—याञ्चा, अभिशस्ति, याचना, अर्थना, इति ४ **याचनायाः** । अर्घार्थे वारिणि **अर्घ्य**मिति । पादाय वारिणि **पाद्यम्** । अतिथ्यर्थे **आतिथ्य**मिति । अतिथौ यत् साधु तत्र **आतिथेय**मिति ॥—आवेशिक, आगन्तु, अतिथि, गृहागत, इति ४ **गृहागतस्य** । ना पुमान् ॥—पूजा, नमस्या, अपचिति, सपर्या, अर्चा, अर्हणा, इति ६ **पूजायाः** ॥—वरिवस्या, शुश्रूषा, परिचर्या, उपासना, इति ४ **उपासनस्य** ॥—व्रज्या, अटा, अट्या, पर्यटनम्, इति ४ **पर्यटनस्य** । ईर्यापथे योगमार्गे स्थिति **चर्या** स्यात् ॥—उपस्पर्श, आचमनम्, इति २ **आचमनस्य** ॥—मौनम्, अभाषणम्, इति २ **मौनस्य** ॥—आनुपूर्वी, आवृत्, परिपाटी, अनुक्रम, पर्याय, इति ५ **अनुक्रमस्य** ॥—अतिपात, पर्यय, उपात्यय, इति ३ **अतिक्रमस्य** ॥—नियम, व्रतम्, इति २ **व्रतमात्रस्य** ॥—

औपवस्तं तूपवासो विवेकः पृथगात्मता १४२८
स्याद्ब्रह्मवर्चसं वृत्ताध्ययनर्द्धिरथाञ्जलिः १४२९
पाठे ब्रह्माञ्जलिः पाठे विप्रुषो ब्रह्मबिन्दवः १४३०
ध्यानयोगासने ब्रह्मासनं कल्पे विधिक्रमौ १४३१
मुख्यः स्यात्प्रथमः कल्पोऽनुकल्पस्तु ततोऽधमः १४३२
संस्कारपूर्वं ग्रहणं स्यादुपाकरणं श्रुतेः १४३३
समे तु पादग्रहणमभिवादनमित्युभे १४३४
भिक्षुः परिव्राट् कर्मन्दी पाराशर्यपि मस्करी १४३५
तपस्वी तापसः पारिकाङ्क्षी वाचंयमो मुनिः १४३६
तपःक्लेशसहो दान्तो वर्णिनो ब्रह्मचारिणः १४३७
ऋषयः सत्यवचसः स्नातकस्त्वाप्लुतो व्रती १४३८

औपवस्तम्, उपवास, इति २ **उपवासस्य**। पृथगात्मता **विवेकः** स्यात्। वृत्तमध्ययन तयोर्ऋद्धि **ब्रह्मवर्चस**मिति, एकम्। पाठे वेदपठने योऽञ्जलि स **ब्रह्माञ्जलिः**। अध्ययनस्यादौ हस्तयोर्हि प्रणवोच्चारपूर्वक**मञ्जलिः** क्रियते। वेदपाठे विप्रुषो **ब्रह्मबिन्दवः** स्यु। ध्यानयोगयोरासने **ब्रह्मासन**मिति॥—कल्प, विधि, क्रम, इति ३ **नियोगशास्त्रस्य**। य प्रथम कल्प स **मुख्यः** स्यात्। ततोऽधम **अनुकल्पः** स्यात्। संस्कारपूर्वक श्रुतेर्ग्रहण **उपाकरणं** स्यात्। पादग्रहणम्, अभिवादनम्, इति २ **नामगोत्रोक्तिपूर्वकस्य नमस्कारविशेषस्य**॥—भिक्षु, परिव्राट्, कर्मन्दी, पाराशरी, मस्करी, इति ५ **संन्यासिनः**॥—तपस्वी, तापस, पारिकाङ्क्षी, इति ३ **तपोयुक्तस्य**॥—वाचयम, मुनि, इति २ **वाग्यतस्य**॥—तपस क्लेशेऽनुद्विग्नो **दान्तः** स्यात्॥—वर्णी, ब्रह्मचारी, इति २ **ब्रह्मचारिणः**॥—ऋषि, सत्यवचा, इति २ **ऋषिसामान्यस्य**। यो व्रती आप्लुतः स **स्नात-**

ये निर्जितेन्द्रियग्रामा यतिनो यतयश्च ते १४३९
यः स्थण्डिले व्रतवशाच्छेते स्थण्डिलशाय्यसौ १४४०
स्थाण्डिलश्चाथ विरजस्तमसः स्युर्द्वयातिगाः १४४१
पवित्रः प्रयतः पूतः पाषण्डाः सर्वलिङ्गिनः १४४२
पालाशो दण्ड आषाढो व्रते राम्भस्तु वैणवः १४४३
अस्त्री कमण्डलुः कुण्डी व्रतिनामासनं वृषी १४४४
अजिनं चर्म कृत्तिः स्त्री भैक्षं भिक्षाकदम्बकम् १४४५
स्वाध्यायः स्याज्जपः सुत्याभिषवः सवनं च सा १४४६
सर्वैनसामपध्वंसि जप्यं त्रिष्वघमर्षणम् १४४७
दर्शश्च पौर्णमासश्च यागौ पक्षान्तयोः पृथक् १४४८
शरीरसाधनापेक्षं नित्यं यत्कर्म तद्यमः १४४९

क इत्युच्यते। निर्जित स्ववशस्थ इन्द्रियसमूहो यैस्ते **यतिन** , **यतयः**, इति २। यो नियमवशात् भूमिविशेषे शेते असौ **स्थण्डिलशायी, स्थाण्डिल** , इति २ ॥—विरजस्तमा , द्वयातिग , इति २ **सत्त्वैकनिष्ठेषु व्यासादिषु** ॥—पवित्र , प्रयत , पूत , इति ३ **पवित्रस्य** ॥—पाषण्ड , सर्वलिङ्गी, इति २ **बौद्धादिदुःशास्त्रवर्तिषु**। व्रते ब्रह्मचारिण पलाशसबन्धी दण्ड **आषाढ** इत्युच्यते। वेणुसबन्धी दण्डो **राम्भ** इति ॥—कमण्डलु , कुण्डी, इति २ **व्रतिनां जलपात्रस्य**। व्रतिना यदासन सा **वृषी** ॥—अजिनम् , चर्म, कृत्ति , इति ३ **मृगादेश्चर्मणि**। कृत्ति स्त्रियाम्। भिक्षाणा समूहो **भैक्षम्** ॥—स्वाध्याय , जप , इति २ **वेदाभ्यासस्य** ॥—सुत्या, अभिषव , सवनम् , इति ३ **सोमाभिषवस्य**। सर्वैनसा नाशक जप्यम् ऋगादि **अघमर्षणं** स्यात्। त्रिषु। पक्षान्तयोरमावास्याया पौर्णमास्या च विहितौ यागौ क्रमेण **दर्श**, **पौर्णमासश्च** स्याताम्। शरीरसाधनापेक्ष नित्य

नियमस्तु स यत्कर्म नित्यमागन्तुसाधनम् १४५०
'क्षौरं तु भद्राकरणं मुण्डनं वपनं त्रिषु' ***
उपवीतं ब्रह्मसूत्रं प्रोद्धृते दक्षिणे करे १४५१
प्राचीनावीतमन्यस्मिन्निवीतं कण्ठलम्बितम् १४५२
अङ्गुल्यग्रे तीर्थं दैवं स्वल्पाङ्गुल्योर्मूले कायम् १४५३
मध्येऽङ्गुष्ठाङ्गुल्योः पित्र्यं मूले त्वङ्गुष्ठस्य ब्राह्मम् १४५४
स्याद्ब्रह्मभूयं ब्रह्मत्वं ब्रह्मसायुज्यमित्यपि १४५५
देवभूयादिकं तद्वत्कृच्छ्रं सांतपनादिकम् १४५६
संन्यासवत्यनशने पुमान्प्रायोऽथ वीरहा १४५७
नष्टाग्निः कुहना लोभान्मिथ्येर्यापथकल्पना १४५८
व्रात्यः संस्कारहीनः स्यादस्वाध्यायो निराकृतिः १४५९
धर्मध्वजी लिङ्गवृत्तिरवकीर्णी क्षतव्रतः १४६०
सुप्ते यस्मिन्नस्तमेति सुप्ते यस्मिन्नुदेति च १४६१

यत्कर्म तत् **यमः**,यत्कर्म आगन्तु बाह्य साधन नित्य स **नियमः**। दक्षिणे करे प्रोद्धृते यद्ब्रह्मसूत्र **तदुपवीतं** स्यात् । अन्यस्मिन्वामे करे प्रोद्धृते **प्राचीनावीतं** स्यात् । कण्ठे लम्बितं तत् **निवीत**मिति। अङ्गुलीनामग्रे **दैवं तीर्थं** ज्ञेयम् । स्वल्पाङ्गुल्योरनामिकाया कनिष्ठिकायाश्च मूले **कायम्**। अङ्गुष्ठतर्जन्योर्मध्यभागे **पित्र्यम्**। अङ्गुष्ठस्य मूले तु **ब्राह्मं** तीर्थम्। ब्रह्मभूयम्, ब्रह्मत्वम्, ब्रह्मसायुज्यम्, इति ३ **ब्रह्मभावस्य** ॥—तद्वत् देवभूयम्, देवत्वम्, देवसायुज्यम्, इति ३ **देवभावस्य** । सातपनादिक **कृच्छ्रं** स्यात्। आदिना प्राजापत्यादिग्रह । सन्यासपूर्वके भोजनत्यागे **प्राय** इति ॥—वीरहा, नष्टाग्नि इति २ **नष्टाग्नेः**। लोभाद्या मिथ्येर्यापथकल्पना सा **कुहने**ति । सस्कारेणोपनयनेन हीनो **व्रात्य** इति। अस्वाध्याय **निराकृतिः** ॥—धर्मध्वजी, लिङ्गवृत्ति, इति२ **जीविकार्थं जटादिधारणवतः**॥—अवकीर्णी, क्षतव्रत, इति

अंशुमानभिनिर्मुक्ताभ्युदितौ च यथाक्रमम् १४६२
परिवेत्तानुजोऽनूढे ज्येष्ठे दारपरिग्रहात् १४६३
परिवित्तिस्तु तज्ज्यायान्विवाहोपयमौ समौ १४६४
तथा परिणयोद्वाहोपयामाः पाणिपीडनम् १४६५
व्यवायो ग्राम्यधर्मो मैथुनं निधुवनं रतम् १४६६
त्रिवर्गो धर्मकामार्थैश्चतुर्वर्गः समोक्षकैः १४६७
सबलैस्तैश्चतुर्भद्रं जन्याः स्निग्धा वरस्य ये १४६८

९ क्षत्रियवर्ग ।

मूर्धाभिषिक्तो राजन्यो बाहुजः क्षत्रियो विराट् १४६९
राजा राट् पार्थिवक्ष्माभृन्नृपभूपमहीक्षितः १४७०
राजा तु प्रणताशेषसामन्तः स्यादधीश्वरः १४७१
चक्रवर्ती सार्वभौमो नृपोऽन्यो मण्डलेश्वरः १४७२

---

२ **नष्टब्रह्मचर्यस्य** । अंशुमान् रवि यस्मिन् सुप्तेऽस्तमेति सोऽ**भिनिर्मुक्त** । यस्मिन्सुप्तेऽंशुमानुदेति सोऽ**भ्युदित** । ज्येष्ठे भ्रातर्यकृतदारपरिग्रहे सति कृतदारपरिग्रहः कनिष्ठ **परिवेत्ता** स्यात्, तस्य परिवेत्तुर्ज्यायान् ज्येष्ठ **परिवित्ति** स्यात् । विवाह , उपयम , परिणय , उद्वाह , उपयाम , पाणिपीडनम् , इति ६ **विवाहस्य** ॥–व्यवाय , ग्राम्यधर्म , मैथुनम् , निधुवनम् , रतम् , इति ५ **मैथुनस्य** ॥–धर्मः वेदविहितो यागादि , काम यथाविधि स्त्रीसेवनम् , अर्थ धनम् , एभिस्त्रिभिः समुदित**स्त्रिवर्गः** । समोक्षकै धर्मार्थकाममोक्षै समुदित**श्चतुर्वर्ग** इति । तैर्धर्मादिभि सबलै**श्चतुर्भद्र**मिति । वरस्य स्निग्धा वयस्या **जन्याः** स्यु ॥

१४६९–१७०७ मूर्धाभिषिक्त , राजन्य , बाहुज , क्षत्रिय , विराट्, इति ५ **क्षत्रियस्य** ॥—राजा, राट्, पार्थिव , क्ष्माभृत्, नृप , भूप , महीक्षित्, इति ७ **राज्ञ** । प्रणता अशेषसामन्ता यस्य स राजा **अधीश्वर** इति । चक्रवर्ती, सार्व-

येनेष्टं राजसूयेन मण्डलस्येश्वरश्च यः १४७३
शास्ति यश्चाज्ञया राज्ञः स सम्राडथ राजकम् १४७४
राजन्यकं च नृपतिक्षत्रियाणां गणे क्रमात् १४७५
मन्त्री धीसचिवोऽमात्योऽन्ये कर्मसचिवास्ततः १४७६
महामात्राः प्रधानानि पुरोधास्तु पुरोहितः १४७७
द्रष्टरि व्यवहाराणां प्राड्विवाकाक्षदर्शकौ १४७८
प्रतीहारो द्वारपालद्वास्थद्वास्थितदर्शकाः १४७९
रक्षिवर्गस्त्वनीकस्थोऽथाध्यक्षाधिकृतौ समौ १४८०
स्थायुकोऽधिकृतो ग्रामे गोपो ग्रामेषु भूरिषु १४८१
भौरिकः कनकाध्यक्षो रूप्याध्यक्षस्तु नैष्किकः १४८२
अन्तःपुरे त्वधिकृतः स्यादन्तर्वंशिको जनः १४८३

भौम , इति २ **आसमुद्रक्षितीशस्य** । तदन्यो नृपो **मण्डलेश्वर** इति। राजसूयाख्यक्रतुविशेषेण येनेष्ट, द्वादशमण्डलस्येश्वरश्च य , यश्च स्वाज्ञया सर्वभूपान् शास्ति, ईदृशविशेषणत्रयेण विशिष्टो राजा **सम्राट्** स्यात् । नृपतीना गणे **राजकमिति** एकम् । क्षत्रियाणा गणे **राजन्यक**मिति ॥—मन्त्री, धीसचिव , अमात्य , इति ३ **बुद्धिसहायस्य** । ततो धीसचिवादन्ये कर्मोपयुक्ता सचिवा **कर्मसचिवाः** स्युरिति ॥—महामात्रा , प्रधानानि, इति २ **मुख्यानां राजसहायानाम्** ॥—पुरोधा , पुरोहित , इति २ **व्यवहाराणा द्रष्टरि** ॥—प्राड्विवाक , अक्षदर्शक , इति २ **प्राड्विवाकस्य** ॥–प्रतीहार , द्वारपाल , द्वास्थ , द्वास्थितदर्शक , इति ४ **द्वारपालस्य** ॥—रक्षिवर्ग , अनीकस्थ , इति २ **राजरक्षकगणस्य** ॥ अध्यक्ष , अधिकृत , इति २ **अध्यक्षस्य**। एकस्मिन् ग्रामे अधिकृत **स्थायुकः** स्यात् । भूरिषु ग्रामेष्वधिकृतो **गोप** इति ॥—भौरिक , कनकाध्यक्ष , इति २ **स्वर्णाध्यक्षस्य** ॥ रूप्याध्यक्ष , नैष्किक , इति २ **रूप्याधिकृतस्य** ॥ अन्त-

सौविदल्लाः कञ्चुकिनः स्थापत्याः सौविदाश्च ते १४८४
शण्ढो वर्षवरस्तुल्यौ सेवकार्थ्यनुजीविनः १४८५
विषयानन्तरो राजा शत्रुर्मित्रमतः परम् १४८६
उदासीनः परतरः पार्ष्णिग्राहस्तु पृष्ठतः १४८७
रिपौ वैरिसपत्नारिद्विषद्द्वेषणदुर्हृदः १४८८
द्विड्विपक्षाहितामित्रदस्युशात्रवशत्रवः १४८९
अभिघातिपरारातिप्रत्यर्थिपरिपन्थिनः १४९०
वयस्यः स्निग्धः सवया अथ मित्रं सखा सुहृत् १४९१
सख्यं साप्तपदीनं स्यादनुरोधोऽनुवर्तनम् १४९२
यथार्हवर्णः प्रणिधिरपसर्पश्चरः स्पशः १४९३
चारश्च गूढपुरुषश्चाप्तप्रत्ययितौ समौ १४९४

पुरेऽधिकृतो जन **अन्तर्वंशिक** स्यात् ॥—सौविदल्ल, कञ्चुकिन, स्थापत्याः, सौविदा, इति ४ **राजसन्निधिवर्तिवेत्रधारस्य** ॥—शण्ढ, वर्षवर, इति २ **अन्तःपुरचारिणः क्लीबमात्रस्य**॥—सेवक, अर्था, अनुजीवी, इति ३ **सेवकस्य**। विषयात् स्वदेशात् अनन्तरो राजा **शत्रु** स्यात्। अत शत्रो पर **मित्रम्**। परतर राजा **उदासीन** स्यात। पृष्ठत वर्तमानो राजा **पार्ष्णिग्राह**॥—**रिपु**, वैरी, सपत्न, अरि, द्विषन्, द्वेषण, दुर्हृद्, द्विट्, विपक्ष, अहित, अमित्र, दस्यु, शात्रव, शत्रु, अभिघाती, पर, अराति, प्रत्यर्थी, परिपन्थी, इति १९ **शत्रो**॥—वयस्य, स्निग्ध, सवया, इति ३ **तुल्यवयसः प्रियस्य** ॥—मित्रम्, सखा, सुहृत्, इति ३ **मित्रस्य** ॥—सख्यम्, साप्तपदीनम्, इति २ **मैत्र्याः**॥—अनुरोध, अनुवर्तनम्, इति २ **आनुकूल्यस्य** ॥—यथार्हवर्ण, प्रणिधि, अपसर्प, चर, स्पश, चार, गूढपुरुष, इति ७ **चारपुरुषस्य** ॥—आप्त, प्रत्ययित, इति २

सांवत्सरो ज्यौतिषिको दैवज्ञगणकावपि १४९५
स्युर्मौहूर्तिकमौहूर्तज्ञानिकार्तान्तिका अपि १४९६
तान्त्रिको ज्ञातसिद्धान्तः सत्री गृहपतिः समौ १४९७
लिपिकारोऽक्षरचणोऽक्षरचुञ्चुश्च लेखके १४९८
लिखिताक्षरविन्यासे लिपिर्लिविरुभे स्त्रियौ १४९९
स्यात्संदेशहरो दूतो दूत्यं तद्भावकर्मणी १५००
अध्वनीनोऽध्वगोऽध्वन्यः पान्थः पथिक इत्यपि १५०१
स्वाम्यमात्यसुहृत्कोशराष्ट्रदुर्गबलानि च १५०२
राज्याङ्गानि प्रकृतयः पौराणां श्रेणयोऽपि च १५०३
संधिर्ना विग्रहो यानमासनं द्वैधमाश्रयः १५०४
षड्गुणाः शक्तयस्तिस्रः प्रभावोत्साहमन्त्रजाः १५०५
क्षयः स्थानं च वृद्धिश्च त्रिवर्गो नीतिवेदिनाम् १५०६

विसंवादरहितस्य ॥—सावत्सर, ज्यौतिषिक, दैवज्ञ, गणक, मौहूर्तिक, मौहूर्त, ज्ञानी, कार्तान्तिक, इति ८ **ज्यौतिषिकस्य** ॥—तान्त्रिक, ज्ञातसिद्धान्त, इति २ **शास्त्रवेत्तुः** ॥—सत्री, गृहपति, इति २ **गृहपतिनः** ॥—लिपिकार, अक्षरचण, अक्षरचुञ्चु, लेखक, इति ४ **लेखकस्य** ॥—लिखितम्, अक्षरविन्यास, लिपि, लिबि, इति ४ **लिखिताक्षरस्य** ॥—सदेशहर, दूत, इति २ **संदेशहरस्य**। तद्भावे कर्मणि च **दूत्य**मिति ॥—अध्वनीन, अध्वग, अध्वन्य, पान्थ, पथिक, इति ५ **पान्थस्य** ॥—स्वामी, अमात्य, सुहृत्, कोश, **राष्ट्रम्, दुर्गम्, बलम्**, इति ७ **राज्याङ्गानि**। एतान्येव **प्रकृति**शब्दवाच्यानि स्यु। पौराणां श्रेणयोऽपि **प्रकृतय**. स्यु। सधि, विग्रह, यानम्, आसनम्, द्वैधम्, आश्रय, इति ६ **गुणाः** ॥—प्रभाव, उत्साह, मन्त्रज, इति ३ **शक्तयः**। क्षय, स्थानम्, वृद्धि, इति ३ **नीतिवेदिनां त्रिवर्गः**। कोशदण्ड-

स प्रतापः प्रभावश्च यत्तेजः कोशदण्डजम् १५०७
भेदो दण्डः साम दानमित्युपायचतुष्टयम् १५०८
साहसं तु दमो दण्डः साम सान्त्वमथो समौ १५०९
भेदोपजापावुपधा धर्माद्यैर्यत्परीक्षणम् १५१०
पञ्च त्रिष्वषडक्षीणो यस्तृतीयाद्यगोचरः १५११
विविक्तविजनच्छन्ननिःशलाकास्तथा रहः १५१२
रहश्चोपांशु चालिङ्गे रहस्यं तद्भवे त्रिषु १५१३
समौ विस्रम्भविश्वासौ भ्रेषो भ्रंशो यथोचितात् १५१४
अभ्रेषन्यायकल्पास्तु देशरूपं समञ्जसम् १५१५
युक्तमौपयिकं लभ्यं भजमानाभिनीतवत् १५१६
न्याय्यं च त्रिषु षट् संप्रधारणा तु समर्थनम् १५१७

तेजोभ्यो जात **प्रतापः, प्रभावः**, इति २ ॥—भेद, दण्ड, साम, दानम्, इति ४ **उपायचतुष्टयम्** ॥—साहसम्, दम, दण्ड, इति ३ **दण्डस्य** ॥—साम, सान्त्वम्, इति २ **साम्नः** ॥—भेद, उपजाप, इति २ **सहतयोर्द्वैधीकरणस्य**। धर्मार्थकामै भयेन च परीक्षण सा **उपधा** स्यात्। अथाषडक्षीणादिनि शलाकान्ता पञ्च शब्दास्त्रिषु वाच्यलिङ्गा। यस्तृतीयाद्यगोचरो मन्त्रादि स **अषडक्षीण** इति ॥—विविक्त, विजन, छन्न, नि शलाक, रह, रह, उपांशु, इति ७ **विजनस्य**। रह उपांशु, इति द्वे अलिङ्गे अव्यये। तद्भवे रहोभवे **रहस्य**मिति। त्रिषु ॥—विस्रम्भ, विश्वास, इति २ **विश्वासस्य**। यथोचिताद्भ्रश पतन **भ्रेष** इति ॥—अभ्रेष, न्याय, कल्प, देशरूपम्, समञ्जसम्, इति ५ **नीतेः** ॥—युक्तम्, औपयिकम्, लभ्यम्, भजमानम्, अभिनीतम्, न्याय्यम्, इति ६ **न्यायादनपेतस्य द्रव्यादेः**। एते षडपि त्रिषु ॥—सम्प्रधारणा, समर्थनम्, इति २ **युक्तायुक्तपरीक्षायाः** ॥

अववादस्तु निर्देशो निदेशः शासनं च सः १५१८
शिष्टिश्चाज्ञा च संस्था तु मर्यादा धारणा स्थितिः १५१९
आगोऽपराधो मन्तुश्च समे तूद्दानबन्धने १५२०
द्विपाद्यो द्विगुणो दण्डो भागधेयः करो बलिः १५२१
घट्टादिदेयं शुल्कोऽस्त्री प्राभृतं तु प्रदेशनम् १५२२
उपायनमुपग्राह्यमुपहारस्तथोपदा १५२३
यौतकादि तु यद्देयं सुदायो हरणं च तत् १५२४
तत्कालस्तु तदात्वं स्यादुत्तरः काल आयतिः १५२५
सांदृष्टिकं फलं सद्य उदर्कः फलमुत्तरम् १५२६
अदृष्टं वह्नितोयादि दृष्टं स्वपरचक्रजम् १५२७
महीभुजामहिभयं स्वपक्षप्रभवं भयम् १५२८
प्रक्रिया त्वधिकारः स्याच्चामरं तु प्रकीर्णकम् १५२९

—अववाद , निर्देश , निदेश , शासनम् , शिष्टि , आज्ञा, इति ६ **कर्माज्ञापनस्य**॥ —सस्था, मर्यादा, धारणा, स्थिति , इति ४ **न्याय्यमार्गस्थिते** ॥—आग , अपराध , मन्तु , इति ३ **अपराधस्य**। आग सान्तम्॥—उद्दानम् , बन्धनम् , इति २ **बन्धनस्य** । द्विगुणो दण्डो **द्विपाद्य**. स्यात् ॥—भागधेय , कर , बलि , इति ३ **कर्षकादिभ्यो राजग्राह्यभागस्य** । घट्टगुल्मप्रतोल्यादिषु यद्देय स **शुल्क**. स्यात् ॥—प्राभृतम् , प्रदेशनम् , उपायनम् , उपग्राह्यम् , उपहार , उपदा, इति ६ **उपायनस्य**। यौतकादि बन्धुदेयादि च यद्देय तत्**सुदायः**, **हरणम्**, इति २ ॥ तत्काल , तदात्वम् , इति २ **वर्तमानकालस्य** । उत्तर आगामी काल **आयतिः** स्यात् । यत्सद्य फल तत्**सांदृष्टिक**मिति । उत्तर भावि फल **उदर्कः** स्यात् । वह्नितोयमतिवृष्ट्यादिकृत यद्भय तत् **अदृष्ट**मिति । स्वपरराष्ट्रजन्य यद्भय तत् **दृष्टम्**। राज्ञा स्वपक्षप्रभव भयं **अहिभयं** स्यात्॥—प्रक्रिया,अधिकार , इति २ **व्यवस्था**-

नृपासनं यत्तद्भद्रासनं सिंहासनं तु तत् १५३०
हैमं छत्रं त्वातपत्रं राज्ञस्तु नृपलक्ष्म तत् १५३१
भद्रकुम्भः पूर्णकुम्भो भृङ्गारः कनकालुका १५३२
निवेशः शिबिरं षण्ढे सज्जनं तूपरक्षणम् १५३३
हस्त्यश्वरथपादातं सेनाङ्गं स्याच्चतुष्टयम् १५३४
दन्ती दन्तावलो हस्ती द्विरदोऽनेकपो द्विपः १५३५
मतङ्गजो गजो नागः कुञ्जरो वारणः करी १५३६
इभः स्तम्बेरमः पद्मी यूथनाथस्तु यूथपः १५३७
मदोत्कटो मदकलः कलभः करिशावकः १५३८
प्रभिन्नो गर्जितो मत्तः समावुद्धान्तनिर्मदौ १५३९
हास्तिकं गजता वृन्दे करिणी धेनुका वशा १५४०

स्थापनस्य ॥–चामरम्, प्रकीर्णकम्, इति २ **चामरस्य** ॥—नृपासनम्, भद्रासनम्, इति २ **मण्यादिकृतराजासनस्य** । तन्नृपासनं स्वर्णनिर्मितं चेत्सिंहासनं स्यात् ॥—छत्रम्, आतपत्रम्, इति २ **छत्रस्य** । राज्ञश्चेच्छत्रं तर्हि **नृपलक्ष्म** स्यात् ॥—भद्रकुम्भ, पूर्णकुम्भ, इति २ **पूर्णघटस्य** ॥—भृङ्गार, कनकालुका, इति २ **स्वर्णरचितपात्रविशेषस्य** ॥—निवेश, शिबिरम्, इति २ **सैन्यवासस्थानस्य** ॥—सज्जनम्, उपरक्षणम्, इति २ **सैन्यरक्षणाय नियुक्तप्रहरिकादिविन्यासस्य** । हस्त्यादिचतुष्टयं **सेनाङ्गं** स्यात् ॥—दन्ती, दन्तावल, हस्ती, द्विरद, अनेकप, द्विप, मतङ्गज, गज, नाग, कुञ्जर, वारण, करी, इभ, स्तम्बेरम, पद्मी, इति १५ **हस्तिनः** ॥—यूथनाथ, यूथप, इति २ **यूथमुख्यस्य गजस्य** ॥—मदोत्कट, मदकल, इति २ **मदोन्मत्तस्य** ॥—कलभ, करिशावक, इति २ **करिपोतस्य** ॥—प्रभिन्न, गर्जित, मत्त, इति ३ **क्षरन्मदस्य** ॥—उद्भान्त, निर्मद, इति २ **गतमदस्य** ॥—हास्तिकम्, गजता, इति २

गण्डः कटो मदो दानं वमथुः करशीकरः १५४१
कुम्भौ तु पिण्डौ शिरसस्तयोर्मध्ये विदुः पुमान् १५४२
अवग्रहो ललाटं स्यादीषिका त्वक्षिकूटकम् १५४३
अपाङ्गदेशो निर्याणं कर्णमूलं तु चूलिका १५४४
अधः कुम्भस्य वाहित्थं प्रतिमानमधोऽस्य यत् १५४५
आसनं स्कन्धदेशः स्यात्पद्मकं बिन्दुजालकम् १५४६
पार्श्वभागः पक्षभागो दन्तभागस्तु योऽग्रतः १५४७
द्वौ पूर्वपश्चाज्जङ्घादिदेशौ गात्रावरे क्रमात् १५४८
तोत्रं वेणुकमालानं बन्धस्तम्भेऽथ शृङ्खले १५४९
अन्दुको निगडोऽस्त्री स्यादङ्कुशोऽस्त्री सृणिः स्त्रियाम् १५५०
दूष्या कक्ष्या वरत्रा स्यात्कल्पना सज्जना समे १५५१

हस्तिना **वृन्दे** ॥—करिणी, धेनुका, वशा, इति ३ **हस्तिन्याः** । हस्तिनो गण्डः कपोल **कट** स्यात् ॥—मद , दानम् , इति २ **मदोदकस्य** ॥ वमथु , करशीकर , इति २ **करिकरान्निर्गतजलकणस्य** । शिरस पिण्डौ **कुम्भौ** स्याताम् । तयो कुम्भयोर्मध्ये आकाशस्थान **विदु** स्यात् । गजस्य ललाट **अवग्रह** ॥—ईषिका, अक्षिकूटकम् , इति २ **नेत्रगोलकस्य** । हस्तिन अपाङ्गदेशो **निर्याणम्** । कर्णस्य मूल **चूलिका** स्यात् । कुम्भस्याधोभागे **वाहित्थम्** । इद ललाटस्याप्यध । अस्य वाहित्थस्याधोभागे दन्तयोर्मध्य **प्रतिमानं** स्यात् । गजस्य स्कन्धदेश **आसनम्** । बिन्दुजालक **पद्मकं** स्यात् । गजस्य पार्श्वभाग **पक्षभागः** स्यात् । अग्रतो यो भाग स **दन्तभाग** स्यात् । हस्तिन पूर्वजङ्घादिदेशो **गात्रं** स्यात् । पश्चाज्जङ्घादिदेशो **ऽवर** स्यात् । तोत्रम् , वेणुकम् , इति २ **तोदनदण्डस्य** । बन्धनाधारस्तम्भे **आलान**मिति ॥—शृङ्खलम् , अन्दुक , निगड , इति ३ **शृङ्खलस्य** ॥—अङ्कुश , सृणि , इति २ **अङ्कुशस्य** । सृणि स्त्रियाम् ॥—दूष्या, कक्ष्या, वरत्रा, इति ३ **मध्यबन्धनोपयोगिन्याश्चर्मरज्ज्वाः**

प्रवेण्यास्तरणं वर्णः परिस्तोमः कुथो द्वयोः १५५२
वीतं त्वसारं हस्त्यश्वं वारी तु गजबन्धनी १५५३
घोटके वीतितुरगतुरंगाश्वतुरंगमाः १५५४
वाजिवाहार्वगन्धर्वहयसैन्धवसप्तयः १५५५
आजानेयाः कुलीनाः स्युर्विनीताः साधुवाहिनः १५५६
वनायुजाः पारसीकाः काम्बोजा बाह्लिका हयाः १५५७
ययुरश्वोऽश्वमेधीयो जवनस्तु जवाधिकः १५५८
पृष्ठ्यः स्थौरी सितः कर्को रथ्यो वोढा रथस्य यः १५५९
बालः किशोरो वाम्यश्वा वडवा वाडवं गणे १५६०
त्रिष्वाश्वीनं यदश्वेन दिनेनैकेन गम्यते १५६१
कश्यं तु मध्यमश्वानां हेषा ह्रेषा च निस्वनः १५६२

॥—कल्पना, सज्जना, इति २ **नायकारोहणार्थं गजसज्जीकरणे** ॥—प्रवेणी, आस्तरणम्, वर्ण, परिस्तोम, कुथ, इति ५ **गजपृष्ठवर्तिन आस्तरणस्य**। स्त्रिया तु कुथा। यत् असार हस्त्यश्व **तद्वीतमु**च्यते। गजबन्धनी गजालानभू **वारी** इति १ **गजबन्धनस्थानस्य** ॥—घोटक, वीति, तुरग, तुरग, अश्व, तुरगम, वाजी, वाह, अर्वा, गन्धर्व, हय, सैन्धव, सप्ति, इति १३ **घोटकस्य**। ये कुलीना अश्वास्ते **आजानेया**.। ये साधुवाहिन ते **विनीताः** स्यु ॥—वनायुजा, पारसीका, कम्बोजा, बाह्लिका, इति ४ **तत्तद्देशजाश्वानाम्**। योऽश्वमेधीयोऽश्व स **ययु**रिति। यो जवेनाधिक स **जवन**. ॥—पृष्ठ्य, स्थौरी, इति २ **जलादिभारवाहिनोऽश्वस्य**। सितोऽश्व **कर्क** इति। यो रथस्य वोढा स **रथ्य** इति। अस्य बाल **किशोरः** ॥—वामी, अश्वा, वडवा, इति ३ **अश्वायाः**। गणे वडवाना समूहे **वाडवम्** ॥—अश्वेन एकेन दिनेन गम्यते यद्वर्त्म **तदाश्वीनम्**। त्रिषु। अश्वाना मध्य **कश्यम्** स्यात्। अश्वस्य निस्वन.

निगालस्तु गलोद्देशो वृन्दे त्वश्वीयमाश्ववत् १५६३
आस्कन्दितं धौरितकं रेचितं वल्गितं प्लुतम् १५६४
गतयोऽमूः पञ्च धारा घोणा तु प्रोथमस्त्रियाम् १५६५
कविका तु खलीनोऽस्त्री शफं क्लीबे खुरः पुमान् १५६६
पुच्छोऽस्त्री लूमलाङ्गूले वालहस्तश्च वालधिः १५६७
त्रिषूपावृत्तलुठितौ परावृत्ते मुहुर्भुवि १५६८
याने चक्रिणि युद्धार्थे शताङ्गः स्यन्दनो रथः १५६९
असौ पुष्यरथश्चक्रयानं न समराय यत् १५७०
कर्णीरथः प्रवहणं डयनं च समं त्रयम् १५७१
क्लीबेऽनः शकटोऽस्त्री स्याद्गन्त्री कम्बलिवाह्यकम् १५७२
शिबिका याप्ययानं स्याद्दोला प्रेङ्खादिका स्त्रियाम् १५७३

शब्द **हेषा, ह्रेषा,** इति २ । गलोद्देश **निगाल**• स्यात । अश्वीयम्, आश्वम्, इति २ **अश्वानां वृन्दे** ॥—आस्कन्दितम्, धौरितकम्, रेचितम्, वल्गितम्, प्लुतम्, अमू आस्कन्दिताद्या अश्वाना ५ गतय **धाराख्या**• ॥ अश्वस्य घोणा नासिका **प्रोथ**मिति ॥—कविका, खलीन , इति २ **लोहादिनिर्मितस्य अश्वमुखमध्ये निहितस्य** ॥—शफम्, खुर , इति २ **खुरस्य** ॥—पुच्छ , लूमम्, लाङ्गूलम्, इति ३ **पुच्छस्य**॥—वालहस्त , वालधि , इति२**केशसमूहयुक्तस्य पुच्छाग्रभागस्य** ॥—उपावृत्त , लुठित , इति २ **लुठितस्याश्वस्य** । युद्धमर्थ यस्य तस्मिन् चक्रयुक्ते याने **शताङ्ग**•, **स्यन्दन**•, **रथः**, इति ३ । यच्चक्रयुत यान समराय न भवति असौ **पुष्यरथः** स्यात् ॥—कर्णीरथ , प्रवहणम्, डयनम्, इति ३ **स्त्रीणां वाहनार्थं कृतरथविशेषस्य** ॥—अन , शकट , इति २**शाकटस्य**। अन सान्त क्लीबे । शकट पुनपुसकयो । कम्बलिभिर्वाह्य यच्छकट सा **गन्त्री**॥

उभौ तु द्वैपवैयाघ्रौ द्वीपिचर्मावृते रथे १५७४
पाण्डुकम्बलसवीतः स्यन्दनः पाण्डुकम्बली १५७५
रथे काम्बलवास्त्राद्याः कम्बलादिभिरावृते १५७६
त्रिषु द्वैपादयो रथ्या रथकट्या रथव्रजे १५७७
धूः स्त्री क्लीबे यानमुखं स्याद्रथाङ्गमपस्करः १५७८
चक्रं रथाङ्गं तस्यान्ते नेमिः स्त्री स्यात्प्रधिः पुमान् १५७९
पिण्डिका नाभिरक्षाग्रकीलके तु द्वयोरणिः १५८०
रथगुप्तिर्वरूथो ना कूबरस्तु युगंधरः १५८१
अनुकर्षो दार्वधःस्थं प्रासङ्गो ना युगाद्युगः १५८२
सर्वं स्याद्वाहनं यानं युग्यं पत्रं च धोरणम् १५८३
परम्परावाहनं यत्तद्वैनीतकमस्त्रियाम् १५८४
आधोरणा हस्तिपका हस्त्यारोहा निषादिनः १५८५

—शिबिका, याप्ययानम्, इति २ **पुरुषवाह्यस्य यानस्य** ॥—दोला, प्रेङ्खा, इति २ **दोलाया.** ।आदिशब्दाच्छयनखट्वावाह्यादि दोला । द्वीपी व्याघ्रस्तच्चर्मणा प्रावृते रथे **द्वैप**, **वैयाघ्र.** इति २ । पाण्डुकम्बलेन प्रावृतो रथ **पाण्डुकम्बलीति** । कम्बलादिभिरावृते रथे **काम्बल** , **वास्त्र.**, इति २ ॥—रथ्या, रथकट्या, इति २ **रथसमूहे** ॥—धू , यानमुखम् , इति २ **रथादेरग्रभागस्य** ॥—रथाङ्गम् । अपस्कर , इति २ **रथावयवमात्रस्य**॥—चक्रम् , रथाङ्गम् , इति २ **चक्रस्य**॥—नेमि , प्रधि , इति २ **चक्रस्यान्तस्य**॥—पिण्डिका, नाभि , इति २ **चक्रमध्यस्य** । अक्षस्याग्रे यत्कीलकमारोप्यते तत्र **अणिरिति** । स्त्रीपुंसयो ॥—रथगुप्ति , वरूथ., इति २ **वरूथस्य** । ना पुमान् ॥—कूबर , युगन्धर , इति २ **रथस्याश्वबन्धनकाष्ठस्य** । रथाध स्थ काष्ठ **अनुकर्षः** । युगाद्युग **प्रासङ्ग** इति । ना पुमान् । सर्वं हस्त्यश्वादिवाहन **याना**दिशब्दवाच्यम्॥—यानम् , युग्यम् , पत्रम् , धोरणम् , इति ४ यत्परम्परावाहन शिबिकादि तत् **वैनीतकं** स्यात् ॥—आधोरणा , हस्तिपका ,

नियन्ता प्राजिता यन्ता सूतः क्षत्ता च सारथिः १५८६
सव्येष्ठदक्षिणस्थौ च संज्ञा रथकुटुम्बिनः १५८७
रथिनः स्यन्दनारोहा अश्वारोहास्तु सादिनः १५८८
भटा योधाश्च योद्धारः सेनारक्षास्तु सैनिकाः १५८९
सेनायां समवेता ये सैन्यास्ते सैनिकाश्च ते १५९०
बलिनो ये सहस्रेण साहस्रास्ते सहस्रिणः १५९१
परिधिस्थः परिचरः सेनानीर्वाहिनीपतिः १५९२
कञ्चुको वारबाणोऽस्त्री यत्तु मध्ये सकञ्चुकाः १५९३
बध्नन्ति तत्सारसनमधिकाङ्गोऽथ शीर्षकम् १५९४
शीर्षण्यं च शिरस्त्रेऽथ तनुत्रं वर्म दंशनम् १५९५
उरश्छदः कङ्कटको जगरः कवचोऽस्त्रियाम् १५९६
आमुक्तः प्रतिमुक्तश्च पिनद्धश्चापिनद्धवत् १५९७

हस्त्यारोहा, निषादिन, इति ४ **हस्तिपकेषु**॥–नियन्ता, प्राजिता, यन्ता, सूत, क्षत्ता, सारथि, सव्येष्ठ, दक्षिणस्थ, इति ८ **रथकुटुम्बिन.**॥—रथिन, स्यन्दनारोहा, इति २ **रथानारुह्य युध्यताम्**॥—अश्वारोहा, सादिन, इति २ **अश्ववाराणाम्**॥–भट, योध, योद्धा, इति ३ **योद्धुः**॥—सेनारक्षा, सैनिका, इति २ **सेनारक्षकाणाम्**। ये सेनाया समवेतास्ते **सैन्या., सैनिकाः**, इति २। ये सहस्रेण बलिनस्ते **साहस्राः, सहस्रिणः**, इति २॥—परिधिस्थ, परिचर, इति २ **दण्डनायकस्य**॥—सेनानी, वाहिनीपति, इति २ **सेनापते.**॥—कञ्चुक, वारबाण, इति २ **सन्नाहस्य चोलकादेः**। सकञ्चुका पुरुषा मध्ये यद्बध्नन्ति **तत्सारसनम्, अधिकाङ्गः**, इति २॥ शीर्षकम्, शीर्षण्यम्, शिरस्त्रम्, इति ३ **शिरस्त्रस्य**॥—तनुत्रम्, वर्म, दशनम्, उरश्छद, कङ्कटक, जगर, कवच, इति ७ **कवचस्य**॥—आमुक्त, प्रतिमुक्त, पिनद्ध, अपिनद्ध, इति ४ **परिहितकञ्चुकादेः**॥—

सनद्धो वर्मितः सज्जो दंशितो व्यूढकङ्कटः १५९८
त्रिष्वामुक्तादयो वर्मभृतां कावचिकं गणे १५९९
पदातिपत्तिपदगपादातिकपदाजयः १६००
पद्गश्च पदिकश्चाथ पादातं पत्तिसंहतिः १६०१
शस्त्राजीवे काण्डपृष्ठायुधीयायुधिकाः समाः १६०२
कृतहस्तः सुप्रयोगविशिखः कृतपुङ्खवत् १६०३
अपराद्धपृषत्कोऽसौ लक्ष्याद्यश्च्युतसायकः १६०४
धन्वी धनुष्मान्धानुष्को निषङ्ग्यस्त्री धनुर्धरः १६०५
स्यात्काण्डवांस्तु काण्डीरः शाक्तीकः शक्तिहेतिकः १६०६
याष्टीकपारश्वधिकौ यष्टिपर्श्वधहेतिकौ १६०७
नैस्त्रिंशिकोऽसिहेतिः स्यात्समौ प्रासिककौन्तिकौ १६०८
चर्मी फलकपाणिः स्यात्पताकी वैजयन्तिकः १६०९

सनद्ध, वमित, सज्ज, दशित, व्यूढकङ्कट, इति ५ **कवचभृत.** । आमुक्तादयस्त्रिषु । वर्मभृता कवचिना गणे **कावचिक**मिति । पदाति, पत्ति, पदग, पादातिक, पदाजि, पद्ग, पदिक, इति ७ **पदाते** । पत्तिसहति **पादात**मिति ॥—शस्त्राजीव, काण्डपृष्ठ, आयुधीय, आयुधिक, इति ४ **आयुधजीविन** ॥—कृतहस्त, सुप्रयोगविशिख, कृतपुङ्ख, इति ३ **शरनिक्षेपनिपुणातस्य** । लक्ष्याद्वेध्यान् च्युत सायको यस्य सोऽ**पराद्धपृषत्क.** स्यात् ॥—धन्वी, धनुष्मान्, धानुष्क, निषङ्गी, अस्त्री, धनुर्धर, इति ६ **धनुर्धरस्य** ॥—काण्डवान्, काण्डीर, इति २ **शरधारिण.** ॥—शाक्तीक, शक्तिहेतिक, इति २**शक्त्यायुधधारिण.** । यष्टिहेतिको **याष्टीक.** । परश्वध, परशु हेतिर्यस्य स **पारश्वधिक.** स्यात् ॥—असि हेतिर्यस्य स **नैस्त्रिंशिकः** ॥प्रासिक, कौन्तिकः इति २ **तत्तदायुधधारिणः** । चर्मी, फलकपाणि, इति २ **चर्मधारिणः** ॥

अनुप्लवः सहायश्चानुचरोऽभिसरः समाः १६१०
पुरोगाग्रेसरप्रष्ठाग्रतःसरपुरःसराः १६११
पुरोगमः पुरोगामी मन्दगामी तु मन्थरः १६१२
जङ्घालोऽतिजवस्तुल्यौ जिङ्घाकरिकजाङ्घिकौ १६१३
तरस्वी त्वरितो वेगी प्रजवी जवनो जवः १६१४
जय्यो यः शक्यते जेतुं जेयो जेतव्यमात्रके १६१५
जैत्रस्तु जेता यो गच्छत्यलं विद्विषतः प्रति १६१६
सोऽभ्यमित्र्योऽभ्यमित्रीयोऽप्यभ्यमित्रीण इत्यपि १६१७
ऊर्जस्वलः स्यादूर्जस्वी य ऊर्जातिशयान्वितः १६१८
स्यादुरस्वानुरसिलो रथिको रथिरो रथी १६१९
कामंगाम्यनुकामीनो ह्यत्यन्तीनस्तथा भृशम् १६२०

पताकी, वैजयन्तिक, इति २ **पताका बिभ्रत** ॥—अनुप्लव, सहाय-अनुचर, अभिसर, इति ४ **अनुचरस्य** ॥—पुरोग, अग्रेसर, प्रष्ठ, अग्रत-सर, पुर सर, पुरोगम, पुरोगामी, इति ७ **पुरोगामिन.** ॥—मन्दगामी, मन्थर, इति २ **मन्थरस्य** ॥—जङ्घाल, अतिजव, इति २ **अतिवेगवतः** ॥—जङ्घाकरिक, जाङ्घिक, इति २ **जङ्घाबलजीविन** ॥—तरस्वी, त्वरित, वेगी, प्रजवी, जवन, जव, इति ६ **त्वरितमात्रस्य** ॥ यो जेतु शक्यते स **जय्यः। जेय** इति जेतव्यमात्रके ॥—जैत्र, जेता, इति २ **जेतु.** । यो विद्विषत प्रति अल योद्धु गच्छति स **अभ्यमित्र्य.,अभ्यमित्रीय ,अभ्यमित्रीणः,** इति ३ । य ऊर्जस्यातिशयेन युक्त स **ऊर्जस्वलः, ऊर्जस्वी,** इति २ ॥—उरस्वान्, उरसिल, इति २ **विशालवक्षस.** ॥—रथिक, रथिर, रथी, इति ३ **रथस्वामिनः** । य कामगामी सोऽ**नुकामीन.** स्यात् । यो भृशं

शूरो वीरश्च विक्रान्तो जेता जिष्णुश्च जित्वरः १६२१
सांयुगीनो रणे साधुः शस्त्राजीवादयस्त्रिषु १६२२
ध्वजिनी वाहिनी सेना पृतनानीकिनी चमूः १६२३
वरूथिनी बलं सैन्यं चक्रं चानीकमस्त्रियाम् १६२४
व्यूहस्तु बलविन्यासो भेदा दण्डादयो युधि १६२५
प्रत्यासारो व्यूहपार्ष्णिः सैन्यपृष्ठे प्रतिग्रहः १६२६
एकेभैकरथा त्र्यश्वा पत्तिः पञ्चपदातिका १६२७
पत्त्यङ्गैस्त्रिगुणैः सर्वैः क्रमादाख्या यथोत्तरम् १६२८
सेनामुखं गुल्मगणौ वाहिनी पृतना चमूः १६२९
अनीकिनी दशानीकिन्यक्षौहिण्यथ संपदि १६३०
संपत्तिः श्रीश्च लक्ष्मीश्च विपत्त्यां विपदापदौ १६३१
आयुधं तु प्रहरणं शस्त्रमस्त्रमथास्त्रियौ १६३२

गमी सोऽत्यन्तीनः ॥—शूर, वीर, विक्रान्त, इति ३ **शूरस्य** ॥—जेता, जिष्णु, जित्वर, इति ३ **जयनशीलस्य** । रणे साधु **सायुगीनः** । शस्त्राजीवादय सायुगीनान्तास्त्रिषु ॥—ध्वजिनी, वाहिनी, सेना, पृतना, अनीकिनी, चमू, वरूथिनी, बलम्, सैन्यम्, चक्रम्, अनीकम्, इति ११ **सेनायाः** ॥—बलस्य युद्धार्थे विन्यासो **व्यूह** इति । युधि दण्डादयो व्यूहस्य भेदा । प्रत्यासार, व्यूहपार्ष्णि, इति२**व्यूहपश्चाद्भागस्य**॥—सैन्यपृष्ठ, प्रतिग्रह, इति२**सेनायाः पश्चाद्भागस्य** । एकेभा, एकरथा, त्र्यश्वा, पञ्चपदातिका सेना **पत्ति** स्यात् । पत्त्यङ्गै **त्रिगुणै**र्यथोत्तर क्रमात्सेनामुखादय आख्या स्यु ॥तद्यथा—सेनामुखम्, गुल्म, गण, वाहिनी, पृतना, चमू, अनीकिनी, दशानीकिनी, अक्षौहिणी, इति ॥—सपत्, सपत्ति, श्री, लक्ष्मी, इति ४ **संपदः** ॥ विपत्ति, विपत्, आपत्, इति ३ **आपदः** ॥—आयुधम्, प्रहरणम्, शस्त्रम्, अस्त्रम्, इति ४ **शस्त्र-**

धनुश्चापौ धन्वशरासनकोदण्डकार्मुकम् १६३३
इष्वासोऽप्यथ कर्णस्य कालपृष्ठं शरासनम् १६३४
कपिध्वजस्य गाण्डीवगाण्डिवौ पुंनपुंसकौ १६३५
कोटिरस्याटनी गोधे तले ज्याघातवारणे १६३६
लस्तकस्तु धनुर्मध्यं मौर्वी ज्या शिञ्जिनी गुणः १६३७
स्यात्प्रत्यालीढमालीढमित्यादि स्थानपञ्चकम् १६३८
लक्षं लक्ष्यं शरव्यं च शराभ्यास उपासनम् १६३९
पृषत्कबाणविशिखा अजिह्मगखगाशुगाः १६४०
कलम्बमार्गणशराः पत्री रोप इषुर्द्वयोः १६४१
प्रक्ष्वेडनास्तु नाराचाः पक्षो वाजस्त्रिषूत्तरे १६४२
निरस्तः प्रहिते बाणे विषाक्ते दिग्धलिप्तकौ १६४३

मात्रस्य ॥—धनु , चाप , धन्व, शरासनम् , कोदण्डम् , कार्मुकम् , इष्वास , इति ७ **धनुष.** । तत्र धनुश्चापे क्लीबे पुंसि च । कर्णस्य धनु **कालपृष्ठं** स्यात् ॥—गाण्डीव , गाण्डिव , इति २ **अर्जुनस्य धनुषि** । क्लीबेऽपि । कोटि , अटनी, इति २ **धनुषः प्रान्ते** ॥—गोधा, तलम्, इति २ **ज्याघातवारणस्य** । धनुषो मध्य **लस्तक** इति ॥—मौर्वी, ज्या, शिञ्जिनी, गुण , इति ४ **धनुर्गुणस्य** । प्रत्यालीढ, आलीढ इत्यादय पञ्च धनुर्धराणा स्थितिभेदा । आदिना समपदम्, वैशाखम् , मण्डल च ॥—लक्षम् , लक्ष्यम् , शरव्यम् , इति ३ **वेध्यस्य** ॥—शराभ्यास , उपासनम् , इति २ **शरक्षेपाभ्यासस्य** ॥—पृषत्क , बाण , विशिख , अजिह्मग , खग , आशुग , कलम्ब , मार्गण , शर , पत्री, रोप , इषु , इति १२ **बाणस्य** । तत्रेषु स्त्रीपुंसयो ॥—प्रक्ष्वेडन , नाराच , इति २ **लोहमयस्य बाणस्य** ॥—पक्ष , वाज , इति २ **कङ्कादिपक्षस्य** । उत्तरे निरस्तादिलिप्तकान्तास्त्रिषु । प्रहिते बाणे **निरस्त** इति २ ॥ विषाक्त , दिग्ध ,

तूणोपासङ्गतूणीरनिषङ्गा इषुधिर्द्वयोः १६४४
तूण्यां खड्गे तु निस्त्रिंशचन्द्रहासासिरिष्टयः १६४५
कौक्षेयको मण्डलाग्रः करवालः कृपाणवत् १६४६
त्सरुः खड्गादिमुष्टौ स्यान्मेखला तन्निबन्धनम् १६४७
फलकोऽस्त्री फलं चर्म संग्राहो मुष्टिरस्य यः १६४८
द्रुघणो मुद्गरघनौ स्यादीली करवालिका १६४९
भिन्दिपालः सृगस्तुल्यौ परिघः परिघातिनः १६५०
द्वयोः कुठारः स्वधितिः परशुश्च परश्वधः १६५१
स्याच्छस्त्री चासिपुत्री च छुरिका चासिधेनुका १६५२
वा पुंसि शल्यं शङ्कुर्ना सर्वला तोमरोऽस्त्रियाम् १६५३
प्रासस्तु कुन्तः कोणस्तु स्त्रियः पाल्यश्रिकोटयः १६५४

लिप्तक, इति ३ **विषाक्ते बाणे** ॥—तूण, उपासङ्ग, तूणीर, निषङ्ग*, इषुधि, तूणी, इति ६ **इषुधेः** । स्त्रीपुंसयो ॥—खड्ग, निस्त्रिंश, चन्द्रहास*, असि, रिष्टि, कौक्षेयक, मण्डलाग्र, करवाल, कृपाण, इति ९ **खड्गस्य** । खड्गस्य मुष्टौ **त्सरु**रिति । तस्य खड्गस्य मुष्टे निबन्धन **मेखला** स्यात् ॥—फलक*, फलम्, चर्म, इति ३ **चर्मणः** ॥—अस्य फलकस्य यो मुष्टि स **संग्राहः** ॥—द्रुघण, मुद्गर, घन, इति ३ **मुद्गरस्य** ॥—ईली, करवालिका, इति २ **ह्रस्वखड्गाकृतेरेकधारस्य शस्त्रस्य** ॥—भिन्दिपाल, सृग, इति २ **अश्मप्रक्षेपसाधनस्य** ॥—परिघ, परिघातिन, इति २ **लोहबद्धहस्तप्रमाणलगुडस्य** ॥ कुठार, स्वधिति, परशु, परश्वध, इति ४ **कुठारस्य** ॥—तत्र कुठार स्त्रीपुंसयो ॥—शस्त्री, असिपुत्री, छुरिका, असिधेनुका, इति ४ **छुरिकायाः** ॥—शल्यम्, शङ्कु, इति २ **बाणाग्रस्य** । ना पुमान् ॥—सर्वला, तोमर, इति २ **मन्थदण्डाकारशस्त्रभेदस्य** ॥ प्रास, कुन्त, इति २ **प्रासस्य**॥

सर्वाभिसारः सर्वौघः सर्वसंनहनार्थकः १६५५
लोहाभिसारोऽस्त्रभृतां राज्ञां नीराजनाविधिः १६५६
यत्सेनयाभिगमनमरौ तदभिषेणनम् १६५७
यात्रा व्रज्याभिनिर्याणं प्रस्थानं गमनं गमः १६५८
स्यादासारः प्रसरणं प्रचक्रं चलितार्थकम् १६५९
अहितान्प्रत्यभीतस्य रणे यानमभिक्रमः १६६०
वैतालिका बोधकराश्चाक्रिका घाण्टिकार्थकाः १६६१
स्युर्मागधास्तु मगधा बन्दिनः स्तुतिपाठकाः १६६२
संशप्तकास्तु समयात्सङ्ग्रामादनिवर्तिनः १६६३
रेणुर्द्वयोः स्त्रियां धूलिः पांशुर्ना न द्वयो रजः १६६४
चूर्णे क्षोदः समुत्पिञ्जपिञ्जलौ भृशमाकुले १६६५

कोण, पालि, अश्रि, कोटि, इति ४ **खड्गादिप्रान्तभागस्य** ॥—सर्वाभिसार, सर्वौघ, सर्वसनहनम्, इति ३ **चतुरङ्गसैन्यसंनहनस्य**। अस्त्रभृता राज्ञा नीराजने शस्त्रादिसमर्पणविधि स **लोहाभिसार** इति। अरौ यत्सेनया सहाभिगमन **तदभिषेणनं** स्यात् ॥ यात्रा, व्रज्या, अभिनिर्याणम्, प्रस्थानम्, गमनम्, गम, इति ६ **प्रयाणस्य** ॥—आसार, प्रसरणम्, इति २ **सैन्यस्य सर्वतो व्याप्तेः** ॥ प्रचक्रम्, चलितम्, इति २ **प्रस्थितसैन्यस्य**। रणे अहितान्प्रति भयरहितस्य शूरस्य यद्गमन सोऽ**भिक्रम** इति ॥—वैतालिका, बोधकरा, इति २ **प्रातः स्तुतिपाठेन बोधकानाम्** ॥—चाक्रिका, घाण्टिका, इति २ **बन्दिविशेषेषु**। मागधा, मगधा, इति२ **राजवंशक्रमस्तावकानाम्**॥—बन्दिन, स्तुतिपाठका, इति २ **राजादिस्तुतिपाठकेषु**। समयात्सङ्ग्रामादनिवर्तिन **संशप्तकाः स्यु** ॥ रेणु, धूलि, पासु, रज, इति ४ **धूल्याः**। रेणु स्त्रीपुसयो। धूलि स्त्रियाम्। पाशु पुसि। रज क्लीबे ॥—चूर्णम्, क्षोद, इति २ **पिष्टस्य**

पताका वैजयन्ती स्यात्केतनं ध्वजमस्त्रियाम् १६६६
सा वीराशंसनं युद्धभूमिर्यातिभयप्रदा १६६७
अहंपूर्वमहंपूर्वमित्यहंपूर्विका स्त्रियाम् १६६८
आहोपुरुषिका दर्पाद्या स्यात्संभावनात्मनि १६६९
अहमहमिका तु सा स्यात्परस्परं यो भवत्यहंकारः १६७०
द्रविणं तरः सहोबलशौर्याणि स्थाम शुष्मं च १६७१
शक्तिः पराक्रमः प्राणो विक्रमस्त्वतिशक्तिता १६७२
वीरपानं तु यत्पानं वृत्ते भाविनि वा रणे १६७३
युद्धमायोधनं जन्यं प्रधनं प्रविदारणम् १६७४
मृधमास्कन्दनं संख्यं समीकं सांपरायिकम् १६७५
अस्त्रियां समरानीकरणाः कलहविग्रहौ १६७६
संप्रहाराभिसंपातकलिसंस्फोटसंयुगाः १६७७

रजस.। चूर्णं पुस्यपि ॥—समुत्पिञ्ज, पिञ्जल, इति २ **अत्यन्तमाकुले सैन्यादौ** ॥—पताका, वैजयन्ती, केतनम्, ध्वजम्, इति ४ **पताकायाः**। ध्वजः पुनपुसकयो । या युद्धभूमि अतिभयदा सा **वीराशंसनं** स्यात्। अहपूर्वमहपूर्वमिति युद्ध **अहंपूर्विका** स्यात्। स्त्रियाम्। दर्पादात्मविषये या सभावना सा **आहोपुरुषिके**त्युच्यते । य परस्परमह शक्तोऽह शक्त इत्यहंकार सा **अहमहमिका** स्यात् ॥—द्रविणम्, तर, सह, बलम्, शौर्यम्, स्थाम, शुष्मम्, शक्ति, पराक्रम, प्राण, इति १० **पराक्रमस्य** ॥—विक्रम, अतिशक्तिता, इति २ **अतिपराक्रमस्य**। रणे वृत्ते सति भाविनि वा रणे तदुत्साहवृद्ध्यर्थं यद्वीराणा मद्यपान तत् **वीरपानं** स्यात् ॥—युद्धम्, आयोधनम्, जन्यम्, प्रधनम्, प्रविदारणम्, मृधम्, आस्कन्दनम्, सङ्ख्यम्, समीकम्, सापरायिकम्, समर, अनीक, रण, कलह, विग्रह, सप्रहार, अभिसपात, कलि-, सस्फोट, सयुग-,

अभ्यामर्दसमाघातसङ्ग्रामाभ्यागमाहवाः १६७८
समुदायः स्त्रियः संयत्समित्याजिसमिद्युधः १६७९
नियुद्धं बाहुयुद्धेऽथ तुमुलं रणसंकुले १६८०
क्ष्वेडा तु सिंहनादः स्यात्करिणां घटना घटा १६८१
क्रन्दनं योधसंरावो बृंहितं करिगर्जितम् १६८२
विस्फारो धनुषः स्वानः पटहाडम्बरौ समौ १६८३
प्रसभं तु बलात्कारो हठोऽथ स्खलितं छलम् १६८४
अजन्यं क्लीबमुत्पात उपसर्गः समं त्रयम् १६८५
मूर्च्छा तु कश्मलं मोहोऽप्यवमर्दस्तु पीडनम् १६८६
अभ्यवस्कन्दनं त्वभ्यासादनं विजयो जयः १६८७
वैरशुद्धिः प्रतीकारो वैरनिर्यातनं च सा १६८८

अभ्यामर्द, समाघात, सग्राम, अभ्यागम, आहव, समुदाय, सयत्, समिति, आजि, समित्, युत्, इति ११ **युद्धस्य**। समरादित्रय अस्त्रियाम् ॥—नियुद्धम्, बाहुयुद्धम्, इति २ **बाहुयुद्धस्य**। **तुमुल**मिति रणस्य सकुले ॥—क्ष्वेडा, सिंहनाद, इति २ **वीराणा सिंहनादतुल्यनादस्य**। करिणा घटना युद्धे सघट्टन **घटा** स्यात्। योधाना सराव स्पर्धयाह्वान **क्रन्दनं** स्यात्। करिणा गर्जित **बृंहितं** स्यात्। धनुष शब्दो **विस्फार** इति ॥—पटह, आडम्बर, इति २ **संग्रामध्वनेः**॥—प्रसभम्, बलात्कार, हठ, इति ३ **बलात्कारस्य** ॥—स्खलितम्, छलम्, इति २ **युद्धमर्यादायाश्चलनस्य** ॥—अजन्यम्, उत्पात, उपसर्ग, इति ३ **उत्पातस्य** ॥—मूर्च्छा, कश्मलम्, मोह, इति ३ **मूर्च्छायाः** ॥—अवमर्द, पीडनम्, इति २ **सस्यादिसंपन्नदेशे परचक्रपीडनस्य** ॥—अभ्यवस्कन्दनम्, अभ्यासादनम्, इति २ **छलादाक्रमणस्य** ॥—विजय, जय, इति २ **लब्धस्योत्कर्षस्य** ॥—वैरशुद्धि, प्रतीकार, वैरनिर्यातनम्, इति ३ **वैरप्रतीकारस्य** ॥

प्रद्रावोद्द्रावसंद्रावसंदावा विद्रवो द्रवः १६८९
अपक्रमोऽपयानं च रणे भङ्गः पराजयः १६९०
पराजितपराभूतौ त्रिषु नष्टतिरोहितौ १६९१
प्रमापणं निबर्हणं निकारणं विशारणम् १६९२
प्रवासनं परासनं निषूदनं निहिंसनम् १६९३
निर्वासनं संज्ञपनं निर्ग्रन्थनमपासनम् १६९४
निस्तर्हणं निहननं क्षणनं परिवर्जनम् १६९५
निर्वापणं विशसनं मारणं प्रतिघातनम् १६९६
उद्वासनप्रमथनक्रथनोज्जासनानि च १६९७
आलम्भपिञ्जविशरघातोन्माथवधा अपि १६९८
स्यात्पञ्चता कालधर्मो दिष्टान्तः प्रलयोऽत्ययः १६९९
अन्तो नाशो द्वयोर्मृत्युर्मरणं निधनोऽस्त्रियाम् १७००
परासुप्राप्तपञ्चत्वपरेतप्रेतसंस्थिताः १७०१

प्रद्राव, उद्राव, सद्राव॰, सदाव, विद्रव, द्रव, अपक्रम, अपयानम्, ८ इति **पलायनस्य**। य रणे भङ्ग स **पराजय** इति ॥—पराजित, पराभूत, इति २ **निर्जितस्य**। नष्ट, तिरोहित, इति २ **निलीनस्य**। त्रिष्विति उभयत्र युज्यते ॥—प्रमापणम्, निबर्हणम्, निकारणम्, विशारणम्, प्रवासनम्, परासनम्, निषूदनम्, निहिंसनम्, निर्वासनम्, सज्ञपनम्, निर्ग्रन्थनम्, अपासनम्, निस्तर्हणम्, निहननम्, क्षणनम्, परिवर्जनम्, निर्वापणम्, विशसनम्, मारणम्, प्रतिघातनम्, उद्वासनम्, प्रमथनम्, क्रथनम्, उज्जासनम्, आलम्भ, पिञ्ज, विशर, घात, उन्माथ, वध, इति ३० **वधस्य** ॥—पञ्चता, कालधर्म, दिष्टान्त, प्रलय, अत्यय, अन्त, नाश, मृत्यु, मरणम्, निधन, इति १० **मरणस्य**। तत्र मृत्युर्द्वयो । निधनमस्त्रियाम् ॥—परासु, प्राप्तपञ्चत्व, परेत, प्रेत, संस्थित,

मृतप्रमीतौ त्रिष्वेते चिता चित्या चितिः स्त्रियाम् १७०२
कबन्धोऽस्त्री क्रियायुक्तमपमूर्धकलेवरम् १७०३
श्मशानं स्यात्पितृवनं कुणपः शवमस्त्रियाम् १७०४
प्रग्रहोपग्रहौ बन्द्यां कारा स्याद्बन्धनालये १७०५
पुंसि भूम्न्यसवः प्राणाश्चैवं जीवोऽसुधारणम् १७०६
आयुर्जीवितकालो ना जीवातुर्जीवनौषधम् १७०७

१० वैश्यवर्गः ।

ऊरव्या ऊरुजा अर्या वैश्या भूमिस्पृशो विशः १७०८
आजीवो जीविका वार्ता वृत्तिर्वर्तनजीवने १७०९
स्त्रियां कृषिः पाशुपाल्यं वाणिज्यं चेति वृत्तयः १७१०
सेवा श्ववृत्तिरनृतं कृषिरुञ्छशिलं त्वृतम् १७११

मृत, प्रमीत, इति ७ **मृतस्य**। एते त्रिषु ॥—चिता, चित्या, चिति, इति ३ **प्रेतदाहाधारचुल्लेः**। अपमूर्ध नर्तनक्रियायुक्त यत्कलेवर स **कबन्धः** स्यात् पुंनपुसकयो ॥—श्मशानम्, पितृवनम्, इति २ **प्रेतभूमेः**॥—कुणप, शवम्, इति २ **निर्जीवशरीरस्य**। शव पुनपुसकयो ॥—प्रग्रह, उपग्रह, बन्दी, इति ३ बन्दिन । बन्धनगेहे **कारेति**॥—असव, प्राणा, इति २ **प्राणानाम्**। उभे भूम्नि। जीव, असुधारणम्, इति २ **प्राणधारणस्य**। जीवितावच्छिन्न काल **आयुः** स्यात्। जीवितस्यौषध **जीवातुः** स्यात्। ना पुमान्

१७०८–१९२९ ऊरव्य, ऊरुज, अर्य, वैश्य, भूमिस्पृक्, विट्, इति ६ **वैश्यस्य**॥ आजीव, जीविका, वार्ता, वृत्ति, वर्तनम्, जीवनम्, इति ६ **जीविकामात्रस्य**॥—कृषि, पाशुपाल्यम्, वाणिज्यम्, इति ३ **वैश्यानां वृत्तयः**। सेवा **श्ववृत्तिरिति**। कृषिर**नृतं** स्यात्। उञ्छशिल ऋतमित्युच्यते।

द्वे याचितायाचितयोर्यथासंख्यं मृतामृते १७१२
सत्यानृतं वणिग्भावः स्यादृणं पर्युदञ्चनम् १७१३
उद्धारोऽर्थप्रयोगस्तु कुसीदं वृद्धिजीविका १७१४
याञ्चयाप्तं याचितकं निमयादापमित्यकम् १७१५
उत्तमर्णाधमर्णौ द्वौ प्रयोक्तृग्राहकौ क्रमात् १७१६
कुसीदिको वार्धुषिको वृद्ध्याजीवश्च वार्धुषिः १७१७
क्षेत्राजीवः कर्षकश्च कृषिकश्च कृषीवलः १७१८
क्षेत्रं व्रैहेयशालेयं व्रीहिशाल्युद्भवोचितम् १७१९
यव्यं यवक्यं षष्टिक्यं यवादिभवनं हि यत् १७२०
तिल्यं तैलीनवन्माषोमाणुभङ्गा द्विरूपता १७२१
मौद्गीनकौद्रवीणादि शेषधान्योद्भवक्षमम् १७२२
'शाकक्षेत्रादिके शाकशाकटं शाकशाकिनम्' **

प्रत्यह याचिते **मृत**मिति । अयाचिते **अमृत**मिति । वणिग्भाव **सत्यानृतं** स्यात् ॥ —ऋणम्, पर्युदञ्चनम्, उद्धार, इति ३ **ऋणस्य** ॥—अर्थप्रयोग, कुसीदम्, वृद्धिजीविका, इति ३ **ऋणसंबन्धिकालान्तरद्रव्येण जीविकायाम्**। याञ्चया यदाप्त तद्**याचितक**मिति । निमयान् आप्त **आप**मिति । प्रयोक्ता ऋणदाता **उत्तमर्ण** इति । ऋणग्राहकोऽ**धमर्ण** इति ॥—कुसीदिक, वार्धुषिक, वृद्ध्याजीव, वार्धुषि, इति **ऋणं दत्वा तद्वृद्ध्याजीविन**. ॥—क्षेत्राजीव, कर्षक, कृषिक, कृषीवल, इति ४ **कृषीवलस्य** । व्रीह्युद्भवोचित **क्षेत्रं व्रैहेय**मिति । शाल्युद्भवोचित क्षेत्र **शालेय**मिति । यवादीना भवन यव्यम्, यवक्यम्, षष्टिक्य, इति ३ । तिल्य तैलीनवन्माषोमाणुभङ्गाना क्षेत्रविषये द्विरूपता स्यात् । तिल्यम्, तैलीनम्, इति २ ॥—शेषाणा व्रीह्यादिभ्य उक्तेभ्योऽन्येषा मुद्गादीना धान्यानामुद्भवोचितं

बीजाकृतं तूप्तकृष्टे सीत्यं कृष्टं च हल्यवत् १७२३
त्रिगुणाकृतं तृतीयाकृतं त्रिहल्यं त्रिसीत्यमपि तस्मिन् १७२४
द्विगुणाकृते तु सर्वं पूर्वं शम्बाकृतमपीह १७२५
द्रोणाढकादिवापादौ द्रौणिकाढकिकादयः १७२६
खारीवापस्तु खारीक उत्तमर्णादयस्त्रिषु १७२७
पुंनपुंसकयोर्वप्रः केदारः क्षेत्रमस्य तु १७२८
कैदारकं स्यात्कैदार्यं क्षेत्रं कैदारिकं गणे १७२९
लोष्टानि लेष्टवः पुंसि कोटिशो लोष्टभेदनः १७३०
प्राजनं तोदनं तोत्रं खनित्रमवदारणे १७३१
दात्रं लवित्रमाबन्धो योत्रं योक्त्रमथो फलम् १७३२
निरीशं कुटकं फालः कृषको लाङ्गलं हलम् १७३३

क्षेत्र **मौद्गीनादि** स्यात् । उप्तकृष्ट **बीजाकृत**मिति ॥—सीत्यम्, कृष्टम्, हल्यम्, इति ३ **कृष्टमात्रस्य** ॥—त्रिगुणाकृतम्, तृतीयाकृतम्, त्रिहल्यम्, त्रिसीत्यम्, इति ४ **वारत्रयकृष्टस्य** । द्विगुणाकृतेऽपि सर्वं पूर्वं योज्यम् । इह द्वि कृष्टे **शम्बाकृत**मित्यपि । द्रोणाढकादि वापादौ **द्रौणिकाढकिकादयः** स्यु । खारीवाप **खारीक** इति । उत्तमर्णादय खारीकान्ता त्रिलिङ्ग्याम् ॥—वप्र, केदार, क्षेत्रम्, इति ३ **क्षेत्रस्य** । क्षेत्रस्य **गणे** कैदारकम्, कैदार्यम्, क्षेत्रम्, कैदारिकम्, इति ४ ॥—लोष्टम्, लेष्टु, इति २ **मृत्तिकाखण्डस्य** । लेष्टु पुंस्यपि ॥—कोटिश, लोष्टभेदन, इति २ **लोष्टभञ्जनमुद्गरस्य** ॥—प्राजनम्, तोदनम्, तोत्रम्, इति ३ **वृषादेस्ताडनोपयोगिनस्तोत्रस्य**—खनित्रम्, अवदारणम्, इति २ **कुद्दालादेः** ॥—दात्रम्, लवित्रम्, इति २ **लवित्रस्य** ॥—आबन्ध, योत्रम्, योक्त्रम्, इति ३ **युगबन्धनोपयोगिन्या रज्जौ** ॥—फलम्, निरीशम्, कुटकम्, फाल, कृषक, इति ५ **लाङ्गल-**

गोदारणं च सीरोऽथ शम्या स्त्री युगकीलकः　　१७३४
ईषा लाङ्गलदण्डः स्यात्सीता लाङ्गलपद्धतिः　　१७३५
पुंसि मेधिः खलेदारु न्यस्तं यत्पशुबन्धने　　१७३६
आशुर्व्रीहिः पाटलः स्याच्छितशूकयवौ समौ　　१७३७
तोक्मस्तु तत्र हरिते कलायस्तु सतीनकः　　१७३८
हरेणुखण्डिकौ चास्मिन्कोरदूषस्तु कोद्रवः　　१७३९
मङ्गल्यको मसूरोऽथ मकुष्टकमयुष्टकौ　　१७४०
वनमुद्गे सर्षपे तु द्वौ तन्तुभकदम्बकौ　　१७४१
सिद्धार्थस्त्वेष धवलो गोधूमः सुमनः समौ　　१७४२
स्याद्यावकस्तु कुल्माषश्चणको हरिमन्थकः　　१७४३
द्वौ तिले तिलपेजश्च तिलपिञ्जश्च निष्फले　　१७४४

स्याधः स्थिते लोहमयकाष्ठे ॥—लाङ्गलम्, हलम्, गोदारणम्, सीर, इति ४ **हलस्य** ॥—शम्या, युगकीलक, इति २ **युगस्य कीलके**। लाङ्गलस्य दण्ड **ईषा** स्यात्। लाङ्गलपद्धति हलरचिता रेखा **सीता** स्यात्। पशुबन्धने यत्काष्ठ न्यस्तं तत्र **मेधि॰, खलेदारु**, इति २ ॥ आशु, व्रीहि, पाटल, इति ३ **व्रीहेः** ॥—शितशूक, यव, इति २ **यवानाम्** । तत्र यवे हरिते **तोक्म** इति ॥—कलाय, सतीनक, हरेणु, [रेणुक], इति ४ **रेणुकस्य** ॥—कोरदूष, कोद्रव॰, इति २ **कोद्रवस्य**। मङ्गल्यक, मसूर, इति २ **मसूरस्य** ॥—मकुष्टक॰, मयुष्टक, वनमुद्ग, इति ३ **वनमुद्गस्य** ॥—सर्षप, तन्तुभ, कदम्बक, इति ३ **सर्षपस्य**। एष सर्षपो धवल **सिद्धार्थ** इति ॥—गोधूम, सुमन, इति २ **गोधूमस्य**। सुमनोऽदन्त ॥—यावक, कुल्माष, इति २ **अर्धस्विन्नस्य यवादेः** ॥—चणक, हरिमन्थक, इति २ **चणकस्य** ॥—तिलपेज, तिलपिञ्ज, इति २

क्षवः क्षुताभिजननो राजिका कृष्णिकासुरी १७४५
स्त्रियौ कङ्गुप्रियङ्गू द्वे अतसी स्यादुमा क्षुमा १७४६
मातुलानी तु भङ्गायां व्रीहिभेदस्त्वणुः पुमान् १७४७
किंशारुः सस्यशूकं स्यात्कणिशं सस्यमञ्जरी १७४८
धान्यं व्रीहिः स्तम्बकरिः स्तम्बो गुच्छस्तृणादिनः १७४९
नाडी नालं च काण्डोऽस्य पलालोऽस्त्री स निष्फलः १७५०
कडङ्गरो बुसं क्लीबे धान्यत्वचि तुषः पुमान् १७५१
शूकोऽस्त्री श्लक्ष्णतीक्ष्णाग्रे शमी शिम्बा त्रिषूत्तरे १७५२
ऋद्धमावसितं धान्यं पूतं तु बहुलीकृतम् १७५३
माषादयः शमीधान्ये शूकधान्ये यवादयः १७५४

निष्फले तिले ॥ क्षव, क्षुताभिजनन, राजिका, कृष्णिका, आसुरी, इति ५ **कृष्णसर्षपस्य** ॥—कङ्गु, प्रियङ्गु, इति २ **प्रियङ्गोः** , ॥—अतसी, उमा, क्षुमा, इति ३ **अतस्याः** ॥—मातुलानी, भङ्गा, इति २ **भङ्गायाः** । व्रीहिभेद **अणुः** स्यात् । सस्यस्य शूकं **किंशारुः** स्यात् । सस्यस्य मञ्जरी **कणिश**मिति ॥—धान्यम्, व्रीहि, स्तम्बकरि, इति **व्रीहियवादेः** । स्तम्बकरि पुंसि । तृणयवादेर्गुच्छस्य **स्तम्बः** स्यात् । अस्य गुच्छस्य य काण्ड स **नाडी, नालम्**, इति २ । सकाण्डो निष्फल **पलालः** स्यात् ॥—कडङ्गर, बुसम्, इति २ **पलालादिक्षोदस्य** । बुस क्लीबेऽपि । धान्यत्वचि **तुष** इति । श्लक्ष्ण तीक्ष्ण यदग्र तत्र **शूक** इति क्लीबपुंसो ॥—शमी, शिम्बा, इति २ शिम्बाया । उत्तरे ऋद्धादयश्चत्वारस्त्रिषु ॥—ऋद्धम्, आवसितम्, इति २ **अपनीततृणस्य राशीकृतस्य धान्यस्य** ॥—पूतम्, बहुलीकृतम्, इति २ **अपनीतबुसस्य धान्यस्य** । शमीप्रभवे धान्ये **माषमुद्गादयो** भेदा । शूकसहित धान्य

शालयः कलमाद्याश्च षष्टिकाद्याश्च पुंस्यमी १७५५
तृणधान्यानि नीवाराः स्त्री गवेधुर्गवेधुका १७५६
अयोग्रं मुसलोऽस्त्री स्यादुदूखलमुलूखलम् १७५७
प्रस्फोटनं शूर्पमस्त्री चालनी तितउः पुमान् १७५८
स्यूतप्रसेवौ कण्डोलपिटौ कटकिलिञ्जकौ १७५९
समानौ रसवत्यां तु पाकस्थानमहानसे १७६०
पौरोगवस्तदध्यक्षः सूपकारास्तु बल्लवाः १७६१
आरालिका आन्धसिकाः सूदा औदनिका गुणाः १७६२
आपूपिकः कान्दविको भक्ष्यकार इमे त्रिषु १७६३
अश्मन्तमुद्धानमधिश्रयणी चुल्लिरन्तिका १७६४

यवगोधूमादयो ज्ञेया । कलमाद्या षष्टिकाद्या **शालयः** स्यु । अमी पुंसि । नीवारा बहुवचनात् श्यामाकादयो **तृणधान्यानि** स्यु ॥—गवेधु, गवेधुका, इति २ **मुन्यन्नविशेषस्य** ॥—अयोग्रम्, मुसल, इति २ **मुसलस्य** । क्लीबे मुसलम् ॥—उदूखलम्, उलूखलम्, इति २ **उलूखलस्य** ॥—प्रस्फोटनम्, शूर्पम्, इति २ **शूर्पस्य** ॥—चालनी, तितउ, इति २ **चालन्याः** ॥—स्यूत, प्रसेव, इति २ **धान्यादिभरणार्थं कृतस्य वस्त्रभाण्डस्य** ॥—कण्डोल, पिट, इति २ **वेणुदलादिरचितभाण्डस्य** ॥—कट, किलिञ्जक, इति २ **वंशादिविकारस्य** । समानाविति स्यूतादिभिर्युगलैः सबध्यते ॥—रसवती, पाकस्थानम्, महानसम्, इति ३ **पाकस्थानस्य** । तस्याध्यक्ष **पौरोगवः** स्यात् ॥—सूपकार, बल्लव, आरालिक, आन्धसिक, सूद, औदनिक, गुण, इति ७ **पाककर्तुः** ॥—आपूपिक, कान्दविक, भक्ष्यकार, इति ३ **भक्ष्यकारस्य** । इमे त्रिषु ॥—अश्मन्तम्, उद्धानम्, अधिश्रयणी, चुल्लि, अन्तिका,

अङ्गारधानिकाङ्गारशकट्यपि हसन्त्यपि १७६५
हसन्यप्यथ न स्त्री स्यादङ्गारोऽलातमुल्मुकम् १७६६
क्लीबेऽम्बरीषं भ्राष्ट्रो ना कन्दुर्वा स्वेदनी स्त्रियाम् १७६७
अलिञ्जरः स्यान्मणिकः कर्कर्यालुर्गलन्तिका १७६८
पिठरः स्थाल्युखा कुण्डं कलशस्तु त्रिषु द्वयोः १७६९
घटः कुटनिपावस्त्री शरावो वर्धमानकः १७७०
ऋजीषं पिष्टपचनं कंसोऽस्त्री पानभाजनम् १७७१
कुतूः कृत्तेः स्नेहपात्रं सैवाल्पा कुतुपः पुमान् १७७२
सर्वमावपनं भाण्डं पात्रामत्रं च भाजनम् १७७३
दर्विः कम्बिः खजाका च स्यात्तर्दूर्दारुहस्तकः १७७४

इति ५ **चुल्ले.** ॥—अङ्गारधानिका, अङ्गारशकटी, हसन्ती, हसनी, इति ४ **अङ्गारशकट्याः** ॥—अङ्गार, अलातम्, उल्मुकम्, इति ३ **प्रज्वलत्काष्ठस्य** ॥—अम्बरीषम्, भ्राष्ट्र, इति २ **चणकादिभर्जनपात्रस्य** ॥—कन्दु, स्वेदनी, इति २ **मद्यनिर्माणोपयोगिपात्रस्य** ॥—अलिञ्जर, मणिक, इति २ **महाकुम्भस्य** ॥—कर्करी, आलु, गलन्तिका, इति ३ **गलन्तिकायाः** ॥—पिठर, स्थाली, उखा, कुण्डम्, इति ४ **स्थाल्याः** ॥—कलश, घट, कुट, निप, इति ४ **कलशस्य** । कलशस्त्रिषु । घट स्त्रीपुंसयो ॥—शराव, वर्धमानक, इति २ **पात्रभेदस्य** । शराव पुनपुसकयो ॥—ऋजीषम्, पिष्टपचनम्, इति २ **पिष्टपाकोपयोगिनः पात्रस्य** ॥—कस, पानभाजनम्, इति २ **पानपात्रस्य** ॥—कृत्ते स्नेहपात्रे **कुतू.** स्यात् । सैव कुतूरल्पा **चेत्कुतुपः** । सर्व पात्रमात्रमावपनादिसञ्ज्ञम् ॥—आवपनम्, भाण्डम्, पात्रम्, अमत्रम्, इति ५ **भाण्डस्य** ॥—दर्वि, कम्बि, खजाका, इति ३ **दर्व्याः** ॥—तर्दू, दारुहस्तक, इति २ **दर्विभेदस्य** ॥—

अस्त्री शाकं हरितकं शिग्रुरस्य तु नाडिका १७७५
कलम्बश्च कडम्बश्च वेसवार उपस्करः १७७६
तिन्तिडीकं च चुक्रं च वृक्षाम्लमथ वेल्लजम् १७७७
मरीचं कोलकं कृष्णमूषणं धर्मपत्तनम् १७७८
जीरको जरणोऽजाजी कणा कृष्णे तु जीरके १७७९
सुषवी कारवी पृथ्वी पृथुः कालोपकुञ्चिका १७८०
आर्द्रकं शृङ्गवेरं स्यादथ छत्रा वितुन्नकम् १७८१
कस्तुम्बुरु च धान्याकमथ शुण्ठी महौषधम् १७८२
स्त्रीनपुंसकयोर्विश्वं नागरं विश्वभेषजम् १७८३
आरनालकसौवीरकुल्माषाभिषुतानि च १७८४
अवन्तिसोमधान्याम्लकुञ्जलानि च काञ्जिके १७८५

शाकम्, हरितकम्, शिग्रु, इति ३ **वास्तुकादेः शाकस्य** । सौभाञ्जनेऽपि शिग्रुरुक्त । अस्य नाडिका **कलम्बः, कडम्बः,** इति २ ॥—वेसवार, उपस्कर, इति २ **हरिद्रासर्षपमरीचादिचूर्णस्य** ॥—तिन्तिडीकम्, चुक्रम्, वृक्षाम्लम्, इति ३ **तिन्तिडीकस्याम्लभेदस्य** ॥—वेल्लजम्, मरीचम्, कोलकम्, कृष्णम्, ऊषणम्, धर्मपत्तनम्, इति ६ **मरीचस्य** ॥—जीरक, जरण, अजाजी, कणा, इति ४ **जीरकस्य** ॥—सुषवी, कारवी, पृथ्वी, पृथु, काला, उपकुञ्चिका, इति ६ **कृष्णवर्णे जीरके** । आर्द्रकम्, शृङ्गवेरम्, इति २ **आर्द्रकस्य** ॥—छत्रा, वितुन्नकम्, कस्तुम्बुरु, धान्याकम्, इति ४ **धान्याकस्य** ॥—शुण्ठी, महौषधम्, विश्वम्, नागरम्, विश्वभेषजम्, इति ५ **शुण्ठ्या.** स्त्रीनपुसकयो ॥—आरनालकम्, सौवीरम्, कुल्माषाभिषुतम्, अवन्तिसोमम्, धान्याम्लम्, कुञ्जलम्, काञ्जिकम्, इति ७ **काञ्जिकस्य** ॥—

सहस्रवेधि जतुकं बाह्लीकं हिङ्गु रामठम् १७८६
तत्पत्री कारवी पृथ्वी बाष्पिका कबरी पृथुः १७८७
निशाख्या काञ्चनी पीता हरिद्रा वरवर्णिनी १७८८
सामुद्रं यत्तु लवणमक्षीवं वशिरं च तत् १७८९
सैन्धवोऽस्त्री शीतशिवं मणिमन्थं च सिन्धुजे १७९०
रौमकं वसुकं पाक्यं बिडं च कृतके द्वयम् १७९१
सौवर्चलेऽक्षरुचके तिलकं तत्र मेचके १७९२
मत्स्यण्डी फाणितं खण्डविकारः शर्करा सिता १७९३
कूर्चिका क्षीरविकृतिः स्याद्रसाला तु मार्जिता १७९४
स्यात्तेमनं तु निष्ठानं त्रिलिङ्गा वासितावधेः १७९५
शूलाकृतं भटित्रं स्याच्छूल्यमुख्यं तु पैठरम् १७९६

सहस्रवेधि, जतुकम्, बाह्लीकम्, हिङ्गु, रामठम्, इति ५ **हिङ्गुवृक्षस्य निर्यासे** ॥—कारवी, पृथ्वी, बाष्पिका, कबरी, पृथु, इति ५ **हिङ्गुतरोः पत्र्याम्** ॥ निशा, काञ्चनी, पीता, हरिद्रा, वरवर्णिनी, इति ५ **हरिद्रायाः** । यत्सामुद्रं लवण तत् **अक्षीवम्, वशिरम्**, इति २ ॥—सैन्धव, शीतशिवम्, मणिमन्थम्, सिन्धुजम्, इति ४ **सिन्धुजे लवणे** ॥—रौमकम्, वसुकम्, इति २ **साम्भरलवणस्य** ॥—पाक्यम्, बिडम्, इति २ **कृतके लवणे** ॥—सौवर्चल, अक्षम्, रुचकम्, इति ३ **मधुरलवणस्य** ॥ तत्र सौवर्चले मेचके **तिलक**मिति—मत्स्यण्डी, फाणितम्, इति २ **फाणितस्य** ॥ खण्डविकार॰, शर्करा, सिता, इति ३ **शर्करायाः** ॥—क्षीरस्य विकृति **कूर्चिका** इति ॥—रसाला, मार्जिता, इति २ **दधिमधुशर्करामरीचार्द्रादिभिः कृतस्य लेह्यस्य** ॥—तेमनम्, निष्ठानम्, इति २ **व्यञ्जनस्य दध्यादेः** । इत परं वासितान्तास्त्रिलिङ्गा ॥—शूलाकृतम्, भटित्रम्, शूल्यम्, इति ३ **शूलेन**

प्रणीतमुपसंपन्नं प्रयस्तं स्यात्सुसंस्कृतम् १७९७
स्यात्पिच्छिलं तु विजिलं संमृष्टं शोधितं समे १७९८
चिक्कणं मसृणं स्निग्धं तुल्ये भावितवासिते १७९९
आपक्कं पौलिरभ्यूषो लाजाः पुंभूम्नि चाक्षताः १८००
पृथुकः स्याच्चिपिटको धाना भृष्टयवे स्त्रियः १८०१
पूपोऽपूपः पिष्टकः स्यात्करम्भो दधिसक्तवः १८०२
भिःसा स्त्री भक्तमन्धोऽन्नमोदनोऽस्त्री स दीदिविः १८०३
भिःसटा दग्धिका सर्वरसाग्रे मण्डमस्त्रियाम् १८०४
मासराचामनिस्रावा मण्डे भक्तसमुद्भवे १८०५

संस्कृतस्य मांसादेः ॥—उख्यम्, पैठरम्, इति २ **स्थालीसंस्कृतस्यान्नादेः** ॥—प्रणीतम्, उपसपन्नम्, इति २ **रसादिसंपन्नस्य व्यञ्जनादे.** ॥—प्रयस्तम्, सुसस्कृतम्, इति २ **प्रयत्ननिष्पन्नस्य घृतपक्कादे.** ॥—पिच्छिलम्, विजिलम्, इति २ **मण्डयुक्तदध्यादे.** ॥—समृष्टम्, शोधितम्, इति २ **केशकीटाद्यपनयनेन शोधितस्यान्नादे** ॥—चिक्कणम्, मसृणम्, स्निग्धम्, इति ३ **स्निग्धस्य** ॥—भावितम्, वासितम्, इति २ **पुष्पादिद्रव्यान्तरेणाधिवासितस्य** । यथा धूपेन भावितास्तिला ॥—आपक्कम्, पौलि, अभ्यूष, इति ३ **अर्धस्विन्नयवादे.** । **लाजा.** भर्जितव्रीहय । पुंसि बहुत्वे । एवमक्षता अपि पुभूम्नि ॥—पृथुक, चिपिटक, इति २ **आर्द्रभृष्टव्रीहितण्डुलस्य** । **धाना** इति भृष्टयवे । नित्य स्त्रिया बहुत्वे च ॥—पूप, अपूप, पिष्टक, इति ३ **तण्डुलपिष्टरचितस्य भक्ष्यभेदस्य** । दधियुक्ता सक्तव **करम्भ.** स्यात् ॥—भि सा, भक्तम्, अन्ध, अन्नम्, ओदन, दीदिवि, इति ६ **अन्नस्य** । अन्ध सान्तम् । ओदनोऽस्त्री । दीदिवि पुसि ॥—भि सटा, दग्धिका, इति २ **दग्धान्नस्य** ॥—सर्वेषा रसानामग्र अग्रिमो द्रवो **मण्डः** स्यात् । स पुनपुसकयो । मासर, आचाम, निस्राव, इति ३ **भक्तसमु-**

यवागूरुष्णिका श्राणा विलेपी तरला च सा १८०६
'म्रक्षणाभ्यञ्जने तैलं कृसरस्तु तिलौदनः' ❋❋
गव्यं त्रिषु गवां सर्वं गोविड् गोमयमस्त्रियाम् १८०७
तत्तु शुष्कं करीषोऽस्त्री दुग्धं क्षीरं पयः समम् १८०८
पयस्यमाज्यदध्यादि द्रप्सं दधि घनेतरत् १८०९
घृतमाज्यं हविः सर्पिर्नवनीतं नवोद्धृतम् १८१०
तत्तु हैयंगवीनं यद्ध्योगोदोहोद्भवं घृतम् १८११
दण्डाहतं कालशेयमरिष्टमपि गोरसः १८१२
तक्रं ह्युदश्विन्मथितं पादाम्ब्वर्धाम्बु निर्जलम् १८१३
मण्डं दधिभवं मस्तु पीयूषोऽभिनवं पयः १८१४
अशनाया बुभुक्षा क्षुद्ग्रासस्तु कवलः पुमान् १८१५
सपीतिः स्त्री तुल्यपानं सग्धिः स्त्री सहभोजनम् १८१६

द्रवे मण्डे ॥—यवागू, उष्णिका, श्राणा, विलेपी, तरला, इति ५ **द्रवदोदनस्य**। गवा सर्व **गव्यं** स्यात्। त्रिषु ॥—गोविट्, गोमयम्, इति २ **गोपुरीषे**। गोमय पुनपुसकयो। तद्गोमय शुष्क **करीषं** स्यात् ॥—दुग्धम्, क्षीरम्, पय, इति ३ **दुग्धस्य**। यदाज्यदध्यादि तत् **पयस्यम्**। यद्घनादितरत् दधि तत् **द्रप्सं** स्यात्। घृतम्, आज्यम्, हवि, सर्पि, इति ४ **घृतस्य** ॥—नवनीतम्, नवोद्धृतम्, इति २ **नवनीतस्य**। ह्योगोदोहोद्भव **हैयङ्गवीनं** स्यात् ॥—दण्डाहतम्, कालशेयम्, अरिष्टम्, गोरसः, इति ४ **दण्डमथितस्य गोरसमात्रस्य**। तद्विशेषमाह—पादाम्बु यत्र तद्दण्डाहत **तक्र**मिति। अर्धाम्बु यत्र गोरसे तद् **उदश्वित्**। निर्जल दधिमन्थनमात्रेण **मथित**मिति। दधिभव **मस्तु** स्यात्। अभिनव पय **पीयूषः** स्यात् ॥—अशनाया, बुभुक्षा, क्षुत्, इति ३ **क्षुधः**। क्षुत् स्त्री धकारान्त। ग्रास, कवल, इति २ **कवलस्य** ॥—सपीति, तुल्यपानम्, इति २ **सहपानस्य** ॥ सग्धि, सहभोजनम्, इति २ **सहभोजनस्य** ॥—

उदन्या तु पिपासा तृट् तर्षो जग्धिस्तु भोजनम्　१८१७
जेमनं लेह आहारो निघसो न्याद इत्यपि　१८१८
सौहित्यं तर्पणं तृप्तिः फेला भुक्तसमुज्झितम्　१८१९
कामं प्रकामं पर्याप्तं निकामेष्टं यथेप्सितम्　१८२०
गोपे गोपालगोसंख्यगोधुगाभीरबल्लवाः　१८२१
गोमहिष्यादिकं पादबन्धनं द्वौ गवीश्वरे　१८२२
गोमान्गोमी गोकुलं तु गोधनं स्याद्गवां व्रजे　१८२३
त्रिष्वाशितंगवीनं तद्गावो यत्राशिताः पुरा　१८२४
उक्षा भद्रो बलीवर्द ऋषभो वृषभो वृषः　१८२५
अनड्वान्सौरभेयो गौरुक्ष्णां संहतिरौक्षकम्　१८२६
गव्या गोत्रा गवां वत्सधेन्वोर्वात्सकधैनुके　१८२७
वृषो महान्महोक्षः स्याद्वृद्धोक्षस्तु जरद्गवः　१८२८

उदन्या, पिपासा, तृट्, तर्ष, इति ४ **तृष.** ॥—जग्धि, भोजनम्, जेमन, लेह, आहार, निघस, न्याद, इति ७ **भोजनस्य** ॥—सौहित्यम्, तर्पणम्, तृप्ति, इति ३ **तृप्तेः** । पूर्वं भुक्त पश्चात् समुज्झित **फेला** स्यात् ॥—कामम्, प्रकामम्, पर्याप्तम्, निकामम्, इष्टम्, यथेप्सितम्, इति ६ **यथेप्सितस्य** ॥—गोप, गोपाल, गोसख्य, गोधुक्, आभीर, बल्लव, इति ६ **गोपालस्य** ॥—गोमहिष्यादिक **पादबन्धन**मिति ॥—गोमान्, गोमी, इति २ **गवा स्वामिनि** ॥—गोकुलम्, गोधनम्, इति २ **गवां व्रजे** । यत्र पुरा गाव आशिता भोजिता तत्स्थान **आशितंगवीन**मिति एकम् लिङ्गत्रये ॥—उक्षा, भद्र, बलीवर्द, ऋषभ, वृषभ, वृष, अनड्वान्, सौरभेय, गौ, इति ९ **वृषभस्य** । उक्ष्णा सहति **औक्षकं** स्यात् । गवा सहति समूहो **गव्या, गोत्रा,** इति २ । वत्साना सहति**र्वात्सकम्** । धेनूना सहति**र्धैनुकम्** । महान्वृषो **महोक्ष.** ॥—वृद्धोक्ष, जरद्गव, इति २

उत्पन्न उक्षा जातोक्षः सद्योजातस्तु तर्णकः १८२९
शकृत्करिस्तु वत्सः स्याद्दम्यवत्सतरौ समौ १८३०
आर्षभ्यः षण्डतायोग्यः षण्डो गोपतिरिट्चरः १८३१
स्कन्धदेशे त्वस्य वहः सास्ना तु गलकम्बलः १८३२
स्यान्नस्तितस्तु नस्योतः प्रष्ठवाड् युगपार्श्वगः १८३३
युगादीनां तु वोढारो युग्यप्रासङ्ग्यशाकटाः १८३४
खनति तेन तद्वोढाऽस्येदं हालिकसैरिकौ १८३५
धूर्वहे धुर्यधौरेयधुरीणाः सधुरंधराः १८३६
उभावेकधुरीणैकधुरावेकधुरावहे १८३७
स तु सर्वधुरीणः स्याद्यो वै सर्वधुरावहः १८३८
माहेयी सौरभेयी गौरुस्रा माता च शृङ्गिणी १८३९

वृद्धवृषभस्य ॥—उत्पन्न उक्षा **जातोक्षः** स्यात् । सद्योजात**स्तर्णकः** स्यात् ॥—शकृत्करि, वत्स, इति २ **वत्सस्य** ॥—दम्य, वत्सतर, इति २ **स्पष्टतारुण्यस्य** । षण्डता गोपतित्व तद्योग्य **आर्षभ्यः** ॥—षण्ड, गोपति, इट्चर, इति ३ **स्वेच्छाचारिणो वृषभस्य** । अस्य स्कन्धदेशे **वहः** स्यात् ॥—सास्ना, गलकम्बल, इति २ **गो० कण्ठे लम्बमानस्य चर्मणः** ॥—नस्तित, नस्योत, इति २ **स्यूतनासिकस्य** ॥—प्रष्ठवाट्, युगपार्श्वग, इति २ **दमनार्थं युग्येन सह स्कन्धे बद्धकाष्ठस्य** । युगस्य वोढा **युग्य०, प्रासङ्ग्य०, शाकटः**, इति ३ । तेन खनतीत्याद्यर्थे **हालिकः, सैरिकः**, इति २ ॥—धूर्वह, धुर्य, धौरेय, धुरीण, धुरंधर, इति ५ **धुरंधरवृषभस्य** ॥—एकधुरीण, एकधुर, एकधुरावह, इति ३ **य एकामेव धुरं वहति तस्य** । य सर्वामपि धुरं वहति स **सर्वधुरीण** इति ॥—माहेयी, सौरभेयी, गौ,

अर्जुन्यघ्न्या रोहिणी स्यादुत्तमा गोषु नैचिकी १८४०
वर्णादिभेदात्संज्ञाः स्युः शबलीधवलादयः १८४१
द्विहायनी द्विवर्षा गौरेकाब्दा त्वेकहायनी १८४२
चतुरब्दा चतुर्हायण्येवं त्र्यब्दा त्रिहायणी १८४३
वशा वन्ध्यावतोका तु स्रवद्गर्भाथ संधिनी १८४४
आक्रान्ता वृषभेणाथ वेहद्गर्भोपघातिनी १८४५
काल्योपसर्या प्रजने प्रष्ठौही बालगर्भिणी १८४६
स्यादचण्डी तु सुकरा बहुसूतिः परेष्टुका १८४७
चिरप्रसूता बष्कयणी धेनुः स्यान्नवसूतिका १८४८
सुव्रता सुखसंदोह्या पीनोध्नी पीवरस्तनी १८४९
द्रोणक्षीरा द्रोणदुग्धा धेनुष्या बन्धके स्थिता १८५०

उस्रा, माता, शृङ्गिणी, अर्जुनी, अघ्न्या, रोहिणी, इति ९ **गवि**। या गोषु उत्तमा सा गौर्**नैचिकी**ति। वर्णावयवप्रमाणादीना भेदात् गवा सज्ञा **शबली, धवला,** इत्यादय। द्विवर्षा गौर्**द्विहायनी** इति। एकाब्दा गौ **एकहायनी** इति। चतुरब्दा गौश्**चतुर्हायणी** इति। त्रिवर्षा **त्रिहायणी** स्यात्॥—वशा, वन्ध्या, इति २ **वन्ध्यायाः**॥—अवतोका, स्रवद्गर्भा, इति २ **अकस्मात्पतितगर्भायाः**। वृषभेण मैथुनार्थं आक्रान्ता **संधिनी**। विहन्ति गर्भ इति वृषोपगमनाद्गर्भोपघातिनी **वेहदि**त्युच्यते। स्त्रियाम्। प्रजने काल्या गौर्**उपसर्या** इति। बालगर्भिणी **प्रष्ठौही** इति॥—अचण्डी, सुकरा, इति २ **अकोपनायाः**॥—बहुसूति, परेष्टुका, इति २ **बहुप्रसवायाः**॥—चिरप्रसूता, बष्कयणी, इति २ **दीर्घकालेन प्रसूतायाः**॥—धेनु, नवसूतिका, इति २ **नूतनप्रसूतायाः**। सुव्रता, सुखसदोह्या, इति २ **सुशीलायाः**॥—पीनोध्नी, पीवरस्तनी, इति २ **स्थूलस्तन्याः**॥—द्रोणक्षीरा, द्रोणदुग्धा, इति २ **द्रोण-**

समांसमीना सा यैव प्रतिवर्षं प्रसूयते १८५१
ऊधस्तु क्लीबमापीनं समौ शिवककीलकौ १८५२
न पुंसि दाम संदानं पशुरज्जुस्तु दामनी १८५३
वैशाखमन्थमन्थानमन्थानो मन्थदण्डके १८५४
कुठरो दण्डविष्कम्भो मन्थनी गर्गरी समे १८५५
उष्ट्रे क्रमेलकमयमहाङ्गाः करभः शिशुः १८५६
करभाः स्युः शृङ्खलका दारवैः पादबन्धनैः १८५७
अजा छागी शुभच्छागबस्तच्छगलका अजे १८५८
मेढ्रोरभ्रोरणोर्णायुमेषवृष्णय एडके १८५९
उष्ट्रोरभ्राजवृन्दे स्यादौष्ट्रकौरभ्रकाजकम् १८६०
चक्रीवन्तस्तु बालेया रासभा गर्दभाः खराः १८६१

परिमितदुग्धदात्र्याम् । बन्धक आधिस्तत्र स्थिता सा **धेनुष्या** इति । या वर्षे वर्षे प्रसूयते सा **समासमीने**ति ॥—ऊध , आपीनम् , इति २ **गोस्तनस्य** । ऊध क्लीबम् ॥—शिवक , कीलक , इति २ **गोबन्धनकाष्ठस्य** ॥—दाम, सदानम् , इति २ **बन्धनरज्जो** । दाम स्त्रीपुसयो ॥—पशुरज्जु , दामनी, इति २ **यस्यामेकस्यां बहवो वृषा बध्यन्ते तस्या रज्जो.** ॥—वैशाख , मन्थ , मन्थान , मन्था, मन्थदण्डक , इति ५ **मन्थनदण्डस्य**॥ कुठर , दण्डविष्कम्भ , इति २ **यत्र मन्थदण्डो बध्यते तस्य स्तम्भस्य** ॥—मन्थनी, गर्गरी, इति २ **मथ्यमानदधिपात्रस्य** ॥—उष्ट्र , क्रमेलक , मय , महाङ्ग , इति ४ **उष्ट्रस्य** । उष्ट्रस्य शिशु करभ इति । दारवै पादबन्धनैरुपेता करभा **शृङ्खलकाः स्यु**रिति ॥—अजा, छागी, इति २ **अजाया** ॥—शुभ , छाग , बस्त , छगलक , अज , इति ५ **अजस्य** ॥ मेढ्र , उरभ्र , उरण , ऊर्णायु मेष , वृष्णि , एडक , इति ७ **मेषस्य** । उष्ट्राणा वृन्दे **औष्ट्रकम्** । उरभ्राणा वृन्दे **औरभ्रकम्** । अजाना वृन्दे **आजकम्** ॥—चक्रीवान् , बालेय ,रासभ ,

वैदेहकः सार्थवाहो नैगमो वाणिजो वणिक् १८६२
पण्याजीवो ह्यापणिकः क्रयविक्रयिकश्च सः १८६३
विक्रेता स्याद्विक्रयिकः क्रायिकक्रयिकौ समौ १८६४
वाणिज्यं तु वणिज्या स्यान्मूल्यं वस्नोऽप्यवक्रयः १८६५
नीवी परिपणो मूलधनं लाभोऽधिकं फलम् १८६६
परिदानं परीवर्तो नैमेयनिमयावपि १८६७
पुमानुपनिधिर्न्यासः प्रतिदानं तदर्पणम् १८६८
क्रये प्रसारितं क्रय्यं क्रेयं क्रेतव्यमात्रके १८६९
विक्रेयं पणितव्यं च पण्यं क्रय्यादयस्त्रिषु १८७०
क्लीबे सत्यापनं सत्यंकारः सत्याकृतिः स्त्रियाम् १८७१
विपणो विक्रयः संख्याः सङ्ख्येये ह्यादश त्रिषु १८७२

गर्दभ , खर , इति ५ **गर्दभस्य** ॥—वैदेहक , सार्थवाह , नैगम वाणिज , वणिक् , पण्याजीव , आपणिक , क्रयविक्रयिक , इति ८ **क्रयविक्रयाभ्यां वर्तमानस्य** ॥—विक्रेता, विक्रयिक , इति २ **वस्त्रपात्रादि दत्त्वा तन्मूल्यं गृह्णतः** ॥—क्रायिक , क्रयिक , इति २ **मूल्येन वस्त्रादि गृह्णत.** ॥—वाणिज्यम् , वणिज्या, इति २ **वणिजा कर्मणि** ॥—मूल्यम् , वस्न ,अवक्रय , इति ३ **विक्रेयवस्तूना मूल्यस्य** ॥—नीवी, परिपण , मूलधनम् , इति ३ **क्रयविक्रयादिव्यवहारे यन्मूलधन तस्य**। मूलधनादधिक फल **लाभ.** स्यात्॥—परिदानम् , परीवर्त , नैमेय , निमय , इति ४ **परिवर्तनस्य** ॥—उपनिधि , न्यास , इति २ **निक्षेपस्य**। उपनिधि पुसि । तस्य अर्पण **प्रतिदान**मित्युच्यते । क्रये प्रसारित **क्रय्य**मिति। यत् क्रेतव्यमात्र तत् **क्रेयम्** ॥—विक्रेयम् , पणितव्यम् , पण्यम् , इति ३ **विक्रेयस्य वस्तुन.** । त्रिषु ॥—सत्यापनम् , सत्यकार ,सत्याकृति , इति ३ **सत्यंकारस्य**॥—विपण , विक्रय , इति २ **विक्रयस्य**।

विंशत्याद्याः सदैकत्वे सर्वाः संख्येयसंख्ययोः १८७३
संख्यार्थे द्विबहुत्वे स्तस्तासु चानवतेः स्त्रियः १८७४
पङ्क्तेः शतसहस्रादि क्रमाद्दशगुणोत्तरम् १८७५
यौतवं द्रुवयं पाय्यमिति मानार्थकं त्रयम् १८७६
मानं तुलाङ्गुलिप्रस्थैर्गुञ्जाः पञ्चाद्यमाषकः १८७७
ते षोडशाक्षः कर्षोऽस्त्री पलं कर्षचतुष्टयम् १८७८
सुवर्णबिस्तौ हेम्नोऽक्षे कुरुबिस्तस्तु तत्पले १८७९
तुला स्त्रियां पलशतं भारः स्याद्विंशतिस्तुलाः १८८०
आचितो दश भाराः स्युः शाकटो भार आचितः १८८१
कार्षापणः कार्षिकः स्यात्कार्षिके ताम्रिके पणः १८८२
अस्त्रियामाढकद्रोणौ खारी वाहो निकुञ्चकः १८८३
कुडवः प्रस्थ इत्याद्याः परिमाणार्थकाः पृथक् १८८४

एकाद्या अष्टादशान्ता संख्याशब्दा सख्येये वर्तमानास्त्रिषु । विंशत्याद्या सर्वा सदैकत्वे नित्यमेकवचनान्ता सख्येये सख्यायां च वर्तन्ते । सख्यार्थे द्विबहुवचने स्त । तासु नवतिपर्यन्ता स्त्रियाम् । पङ्क्तिर्दशसंख्या तामारभ्य दशगुण उत्तर यत्र तादृश सख्यान क्रमात् **शतम्**, **सहस्रम्**, इत्यादि स्यात्॥—यौतवम्, द्रुवयम्, पाय्यम्, इति ३ **मानार्थकस्य** । तन्मान तुलाङ्गुलिप्रस्थैर्भिद्यते । पञ्च गुञ्जा **आद्यमाषकः** । ते षोडश माषा **अक्ष**., **कर्ष**., इति २ । कर्षचतुष्टय **पलं** स्यात ॥—सुवर्ण, बिस्त, इति २ **हेम्नः सुवर्णस्याक्षे** । तस्य पले **कुरुबिस्त** इति । पलाना शत **तुला** स्यात् । स्त्रियाम् । विंशतिस्तुला **भारः** स्यात् । दश भारा **आचित** इति । य शाकट सोऽप्याचित इति ॥—कार्षापण कार्षिक, इति २ **राजतकर्षपरिमितरूप्यकस्य** । ताम्रिके तस्मिन्कार्षिके **पण** इति ।—आढक, द्रोण, खारी, वाह, निकुञ्चक, कुडव, प्रस्थ,

पादस्तुरीयो भागः स्यादंशभागौ तु वण्टके १८८५
द्रव्यं वित्तं स्वापतेयं रिक्थमृक्थं धनं वसु १८८६
हिरण्यं द्रविणं द्युम्नमर्थरैविभवा अपि १८८७
स्यात्कोशश्च हिरण्यं च हेमरूप्ये कृताकृते १८८८
ताभ्यां यदन्यत्तत्कुप्यं रूप्यं तद्द्वयमाहतम् १८८९
गारुत्मतं मरकतमश्मगर्भो हरिन्मणिः १८९०
शोणरत्नं लोहितकः पद्मरागोऽथ मौक्तिकम् १८९१
मुक्ताथ विद्रुमः पुंसि प्रवालं पुंनपुंसकम् १८९२
रत्नं मणिर्द्वयोरश्मजातौ मुक्तादिकेऽपि च १८९३
स्वर्णं सुवर्णं कनकं हिरण्यं हेम हाटकम् १८९४
तपनीयं शातकुम्भं गाङ्गेयं भर्म कर्बुरम् १८९५
चामीकरं जातरूपं महारजतकाञ्चने १८९६
रुक्मं कार्तस्वरं जाम्बूनदमष्टापदोऽस्त्रियाम् १८९७

इति ७ **परिमाणार्थकाः प्रत्येकं भिन्नार्थकाः**। तुर्यो भाग **पाद** इति ॥—अश, भाग, वण्टक, इति ३ **भागमात्रस्य**। द्रव्यम्, वित्तम्, स्वापतेयम्, रिक्थम्, ऋक्थम्, धनम्, वसु, हिरण्यम्, द्रविणम्, द्युम्नम्, अर्थ, रा, विभव, इति १३ **धनस्य** ॥—कोश, हिरण्यम्, इति २ **घटिताघटितयोर्हेमरूप्ययो.**। ताभ्या यदन्यत्तत्**कुप्य** स्यात्। तद्द्वयमाहत **रूप्यम्** ॥—गारुत्मतम्, मरकतम्, अश्मगर्भ, हरिन्मणि, इति ४ **मरकतस्य** ॥—शोणरत्नम्, लोहितक, पद्मराग, इति ३ **पद्मरागस्य** ॥—मौक्तिकम्, मुक्ता, इति २ **मुक्तायाः** ॥—विद्रुम, प्रवाल, इति २ **प्रवालस्य** ॥—रत्नम्, मणि, इति २ **अश्मजातौ मुक्तादिके अपि वर्तेते**। मणि स्त्रीपुसयो ॥—स्वर्णम्, सुवर्णम्, कनकम्, हिरण्यम्, हेम, हाटकम्, तपनीयम्, शातकुम्भम्, गाङ्गेयम्, भर्म, कर्बुरम्, चामीकरम्, जातरूपम्, महारजतम्, काञ्चनम्, रुक्मम्, कार्तस्वरम्,

अलंकारसुवर्णं यच्छृङ्गीकनकमित्यदः १८९८
दुर्वर्णं रजतं रूप्यं खर्जूरं श्वेतमित्यपि १८९९
रीतिः स्त्रियामारकूटो न स्त्रियामथ ताम्रकम् १९००
शुल्वं म्लेच्छमुखं द्व्यष्टवरिष्ठोदुम्बराणि च १९०१
लोहोऽस्त्री शस्त्रकं तीक्ष्णं पिण्डं कालायसायसी १९०२
अश्मसारोऽथ मण्डूरं सिंहाणमपि तन्मले १९०३
सर्वं च तैजसं लोहं विकारस्त्वयसः कुशी १९०४
क्षारः काचोऽथ चपलो रसः सूतश्च पारदे १९०५
गवलं माहिषं शृङ्गमभ्रकं गिरिजामले १९०६
स्रोतोञ्जनं तु सौवीरं कापोताञ्जनयामुने १९०७
तुत्थाञ्जनं शिखिग्रीवं वितुन्नकमयूरके १९०८
कर्परी दार्विकाक्काथोद्भवं तुत्थं रसाञ्जनम् १९०९

जाम्बूनदम्, अष्टापदम्, इति १९ **सुवर्णस्य**। अष्टापद क्लीबपुंसयो । यद-लंकाररूप सुवर्णं तत् **शृङ्गीकनक**मिति ॥—दुर्वर्णम्, रजतम्, रूप्यम्, खर्जूरम्, श्वेतम्, इति ५ **रजतस्य**॥ रीति, आरकूट, इति २ **पित्तलस्य** ॥—ताम्रकम्, शुल्वम्, म्लेच्छमुखम्, द्व्यष्टम्, वरिष्टम्, उदुम्बर, इति ६ **ताम्रस्य** ॥—लोह, शस्त्रकम्, तीक्ष्णम्, पिण्डम्, कालायसम्, अय, अश्मसार, इति ७ **लोहस्य**॥—मण्डूरम्, सिंहाणम्, इति २ **लोहमलस्य**। सर्वमपि तैजस **लोह**मिति । अयसो विकार **कुशी** स्यात् ॥—क्षार, काच, इति २ **काचस्य** ॥—चपल, रस, सूत, पारद, इति ४ **पारदस्य**। यन्माहिष शृङ्ग तत् **गवलमिति** ॥—अभ्रकम्, गिरिजामलम्, इति २ **अभ्रकस्य** ॥—स्रोतोञ्जनम्, सौवीरम्, कापोताञ्जनम्, यामुनम्, इति ४ **सौवीराञ्जनस्य** ॥—तुत्थाञ्जनम्, शिखिग्रीवम्, वितु-न्नकम्, मयूरकम्, कर्परी, इति ५ **तुत्थाञ्जनस्य** ॥—तुत्थम्, रसाञ्ज-

रसगर्भं तार्क्ष्यशैलं गन्धाश्मनि तु गन्धिकः १९१०
सौगन्धिकश्च चक्षुष्याकुलाल्यौ तु कुलत्थिका १९११
रीतिपुष्पं पुष्पकेतु पुष्पकं कुसुमाञ्जनम् १९१२
पिञ्जरं पीतनं तालमालं च हरितालके १९१३
गैरेयमर्थ्यं गिरिजमश्मजं च शिलाजतु १९१४
बोलगन्धरसप्राणपिण्डगोपरसाः समाः १९१५
डिण्डीरोऽब्धिकफः फेनः सिन्दूरं नागसंभवम् १९१६
नागसीसकयोगेष्टवप्राणि त्रपु पिच्चटम् १९१७
रङ्गवङ्गे अथ पिचुस्तूलोऽथ कमलोत्तरम् १९१८
स्यात्कुसुम्भं वह्निशिखं महारजनमित्यपि १९१९
मेषकम्बल ऊर्णायुः शशोर्णं शशलोमनि १९२०

नम्, रसगर्भम्, तार्क्ष्यशैलम्, इति ४ **रसाञ्जनस्य**। तत्र तुत्थ दार्विकाक्वाथोद्भवम् ॥—गन्धाश्मा, गन्धिक, सौगन्धिक, इति ३ **गन्धकस्य**॥—चक्षुष्या, कुलाली, कुलत्थिका, इति ३ **तुत्थविशेषस्य**॥ रीतिपुष्पम्, पुष्पकेतु, पुष्पकम्, कुसुमाञ्जनम्, इति ४ **संतप्तपित्तलादुत्पन्नस्य**॥—पिञ्जरम्, पीतनम्, तालम्, आलम्, हरितालकम्, इति ५ **हरितालस्य**॥—गैरेयम्, अर्थ्यम्, गिरिजम्, अश्मजम्, शिलाजतु, इति ५ **शिलाजतुनः**॥—बोल, गन्धरस, प्राण, पिण्ड, गोपरस, इति ५ **गन्धरसस्य**॥—डिण्डीर, अब्धिकफ, फेन, इति ३ **समुद्रफेनस्य**॥—सिन्दूरम्, नागसभवम्, इति २ **सिन्दूरस्य**॥—नागम्, सीसकम्, योगेष्टम्, वप्रम्, इति ४ **सीसस्य**॥—त्रपु, पिच्चटम्, रङ्गम्, वङ्गम्, इति ४ **वङ्गस्य**॥—पिचु, तूल, इति २ **कार्पासस्य**॥—कमलोत्तरम्, कुसुम्भम्, वह्निशिखम्, महारजनम्, इति ४ **कुसुम्भस्य**॥—मेषकम्बल, ऊर्णायु, इति २ **कम्बलस्य**॥—शशोर्णम्, शशलोम, इति २

मधु क्षौद्रं माक्षिकादि मधूच्छिष्टं तु सिक्थकम् १९२१
मनःशिला मनोगुप्ता मनोह्वा नागजिह्विका १९२२
नैपाली कुनटी गोला यवक्षारो यवाग्रजः १९२३
पाक्योऽथ सर्जिकाक्षारः कापोतः सुखवर्चकः १९२४
सौवर्चलं स्याद्रुचकं त्वक्क्षीरी वंशरोचना १९२५
शिग्रुजं श्वेतमरिचं मोरटं मूलमैक्षवम् १९२६
ग्रन्थिकं पिप्पलीमूलं चटकाशिर इत्यपि १९२७
गोलोमी भूतकेशो ना पत्राङ्गं रक्तचन्दनम् १९२८
त्रिकटु त्र्यूषणं व्योषं त्रिफला तु फलत्रिकम् १९२९

शशालोम्न. ॥—मधु, क्षौद्रम्, माक्षिकम्, इति ३ **मधुनः** ॥—मधूच्छिष्टम्, सिक्थकम्, इति २ **मधूच्छिष्टस्य** ॥—मन शिला, मनोगुप्ता, मनोह्वा, नागजिह्विका, इति ४ **मनःशिलायाः** ॥—नैपाली, कुनटी, गोला, इति ३ **नेपालदेशोद्भवमनःशिलायाः** ॥—यवक्षार, यवाग्रज, पाक्य, इति ३ **यवक्षारस्य** ॥—सर्जिकाक्षार, कापोत, सुखवर्चक, इति ३ **क्षारभेदस्य** ॥—सौवर्चलम्, रुचकम्, इति २ **क्षारभेदस्य** ॥—त्वक्क्षीरी, वशरोचना, इति २ **वेणुजन्यस्यौषधिविशेषस्य** ॥—शिग्रुजम्, श्वेतमरिचम्, इति २ **सौभाञ्जनबीजस्य** । इक्षुसबन्धि मूलक **मोरटं** स्यात् ॥—ग्रन्थिकम्, पिप्पलीमूलम्, चटकाशिर, इति ३ **पिप्पलीमूलस्य** ॥ गोलोमी, भूतकेश, इति २ **भूतकेशस्य** ॥—पत्राङ्गम्, रक्तचन्दनम्, इति २ **रक्तचन्दनसदृशस्य रक्तसारस्य** ॥ त्रिकटु, त्र्यूषणम्, व्योषम्, इति ३ **शुण्ठीपिप्पलीमरीचाना समाहारस्य** ॥ त्रिफला, फलत्रिकम्, इति २ **हरीतक्यामलकबिभीतकफलाना समाहारस्य** ॥

११ शूद्रवर्गः ।

शूद्राश्चावरवर्णाश्च वृषलाश्च जघन्यजाः १९३०
आचण्डालात्तु संकीर्णा अम्बष्ठकरणादयः १९३१
शूद्राविशोस्तु करणोऽम्बष्ठो वैश्याद्विजन्मनोः १९३२
शूद्राक्षत्रिययोरुग्रो मागधः क्षत्रियाविशोः १९३३
महिष्योऽर्याक्षत्रिययोः क्षत्तार्याशूद्रयोः सुतः १९३४
ब्राह्मण्यां क्षत्रियात्सूतस्तस्यां वैदेहको विशः १९३५
रथकारस्तु माहिष्यात्करण्यां यस्य संभवः १९३६
स्याच्चण्डालस्तु जनितो ब्राह्मण्यां वृषलेन यः १९३७
कारुः शिल्पी संहतैस्तैर्द्वयोः श्रेणिः सजातिभिः १९३८
कुलकः स्यात्कुलश्रेष्ठी मालाकारस्तु मालिकः १९३९
कुम्भकारः कुलालः स्यात्पलगण्डस्तु लेपकः १९४०

१९३०-२०२३ शूद्र , अवरवर्ण , वृषल , जघन्यज , इति ४ **शूद्रस्य** । चण्डालो ब्राह्मण्या शूद्राज्जातस्तमभिव्याप्य वक्ष्यमाणा अम्बष्ठकरणादय **संकीर्णाः** । शूद्रावैश्ययो सुत **करण** इति । वैश्याया ब्राह्मणाज्जात सुतोऽ**म्बष्ठ** । शूद्राया क्षत्रियाज्जात **उग्रः** । क्षत्रियाया वैश्याज्जातो **मागध**. । वैश्याया क्षत्रियाज्जातो **माहिष्यः**। क्षत्रियाया शूद्राज्जात **क्षत्ता** । ब्राह्मण्या क्षत्रियाज्जात **सूत** इति । ब्राह्मण्या वैश्याज्जातो **वैदेहक**. । करण्या माहिष्याज्जातो **रथकारः** स्यात् । ब्राह्मण्या वृषलेन य उत्पादित स **चण्डाल**. स्यात् ॥—कार , शिल्पी, इति २ **चित्रकारादे**ः । तै सजातिभि सहतै **श्रेणिः** स्त्रीपुसयो ॥—कुलक , कुलश्रेष्ठी, इति २ **शिल्पिकुलप्रधानस्य** ॥—मालाकार , मालिक , इति २ **मालाकारस्य** ॥—कुम्भकार., कुलाल , इति २ **कुलालस्य** ॥—पलगण्ड , लेपक , इति २

तन्तुवायः कुविन्दः स्यात्तुन्नवायस्तु सौचिकः १९४१
रङ्गाजीवश्चित्रकरः शस्त्रमार्जोऽसिधावकः १९४२
पादूकृच्चर्मकारः स्याद्व्योकारो लोहकारकः १९४३
नाडिंधमः स्वर्णकारः कलादो रुक्मकारकः १९४४
स्याच्छाङ्खिकः काम्बविकः शौल्बिकस्ताम्रकुट्टकः १९४५
तक्षा तु वर्धकिस्त्वष्टा रथकारस्तु काष्ठतट् १९४६
ग्रामाधीनो ग्रामतक्षः कौटतक्षोऽनधीनकः १९४७
क्षुरी मुण्डी दिवाकीर्तिनापितान्तावसायिनः १९४८
निर्णेजकः स्याद्रजकः शौण्डिको मण्डहारकः १९४९
जाबालः स्यादजाजीवो देवाजीवस्तु देवलः १९५०
स्यान्माया शाम्बरी मायाकारस्तु प्रतिहारकः १९५१

गृहादौ लेपकारस्य ॥—तन्तुवाय, कुविन्द, इति २ **पटाना निर्मातरि** ॥—तुन्नवाय, सौचिक, इति २ **कञ्चुकयादेर्निर्मातरि** ॥—रङ्गाजीव, चित्रकर, इति २ **चित्रकारस्य** ॥—शस्त्रमार्ज, असिधावक, इति २ **शस्त्रघर्षणोपजीविन.** ॥—पादूकृत्, चर्मकार, इति २ **चर्मकारस्य** ॥—व्योकार, लोहकारक, इति २ **लोहकारस्य** ॥—नाडिंधम, स्वर्णकार, कलाद, रुक्मकारक, इति ४ **स्वर्णकारस्य** ॥—शाङ्खिक, काम्बविक, इति २ **शङ्खवलयादेः कर्तरि** ॥—शौल्बिक, ताम्रकुट्टक, इति २ **ताम्रकुट्टकस्य** ॥—तक्षा, वर्धकि, त्वष्टा, रथकार, काष्ठतट्, इति ५ **वर्धकेः**। ग्रामाधीनो यस्तक्षा स **ग्रामतक्ष.** इति। अनधीनक **कौटतक्षः** स्यात् ॥—क्षुरी, मुण्डी, दिवाकीर्ति, नापित, अन्तावसायी, इति ५ **नापितस्य** ॥—निर्णेजक, रजक, इति २ **वस्त्राणा धावकस्य** ॥—शौण्डिक, मण्डहारक, इति २ **सुराजीविनः** ॥—जाबाल, अजाजीव, इति २ **अजापालस्य** ॥—देवाजीव, देवल, इति २ **देवसेवोपजीविन** ॥—माया, शाम्बरी, इति २

शैलालिनस्तु शैलूषा जायाजीवाः कृशाश्विनः १९५२
भरता इत्यपि नटाश्चारणास्तु कुशीलवाः १९५३
मार्दङ्गिका मौरजिकाः पाणिवादास्तु पाणिघाः १९५४
वेणुध्माः स्युर्वैणविका वीणावादास्तु वैणिकाः १९५५
जीवान्तकः शाकुनिको द्वौ वागुरिकजालिकौ १९५६
वैतंसिकः कौटिकश्च मांसिकश्च समं त्रयम् १९५७
भृतको भृतिभुक्कर्मकरो वैतनिकोऽपि सः १९५८
वार्तावहो वैवधिको भारवाहस्तु भारिकः १९५९
विवर्णः पामरो नीचः प्राकृतश्च पृथग्जनः १९६०
निहीनोऽपसदो जाल्मः क्षुल्लकश्चेतरश्च सः १९६१
भृत्ये दासेरदासेयदासगोप्यकचेटकाः १९६२

इन्द्रजालस्य ॥—मायाकार, प्रतिहारक, इति २ **मायाविनः** ॥—शैलाली, शैलूष, जायाजीव, कृशाश्वी, भरत, नट, इति ६ **नटानाम्** ॥—चारण, कुशीलव, इति २ **कथकानाम्** ॥—मार्दङ्गिका, मौरजिका, इति २ **मृदङ्गवादनकुशलानाम्** ॥ पाणिवादा, पाणिघा, इति २ **पाणिवादानाम्** ॥—वेणुध्मा, वैणविका, इति २ **वेणुवादिनाम्** ॥—वीणावादा, वैणिका, इति २ **वीणावादनं शिल्पमेषाम्** ॥ जीवान्तक, शाकुनिक, इति २ **पक्षिणा हन्तरि** ॥—वागुरिक, जालिक, इति २ **जालेन मृगान्बध्नतः** ॥—वैतंसिक, कौटिक, मांसिक, इति ३ **मांसविक्रयजीविनः** ॥—भृतक, भृतिभुक्, कर्मकर, वैतनिक, इति ४ **वेतनोपजीविनः** ॥—वार्तावह, वैवधिक, इति २ **वार्ताया वाहके** ॥—भारवाह, भारिक, इति २ **भारिकस्य** ॥ विवर्ण, पामर, नीच, प्राकृत, पृथग्जन, निहीन, अपसद, जाल्म, क्षुल्लक, इतर, इति १० **नीचस्य** ॥—भृत्य, दासेर, दासेय, दास, गोप्यक, चेटक,

नियोज्यकिङ्करप्रैष्यभुजिष्यपरिचारकाः १९६३
पराचितपरिस्कन्दपरजातपरैधिताः १९६४
मन्दस्तुन्दपरिमृज आलस्यः शीतकोऽलसोऽनुष्णः १९६५
दक्षे तु चतुरपेशलपटवः सूत्थान उष्णश्च १९६६
चण्डालप्लवमातङ्गदिवाकीर्तिजनंगमाः १९६७
निषादश्वपचावन्तेवासिचाण्डालपुक्कसाः १९६८
भेदाः किरातशबरपुलिन्दा म्लेच्छजातयः १९६९
व्याधो मृगवधाजीवो मृगयुर्लुब्धकोऽपि सः १९७०
कौलेयकः सारमेयः कुक्कुरो मृगदंशकः १९७१
शुनको भषकः श्वा स्यादलर्कस्तु स योगितः १९७२
श्वा विश्वकद्रुर्मृगयाकुशलः सरमा शुनी १९७३
विड्चरः सूकरो ग्राम्यो वर्करस्तरुणः पशुः १९७४

नियोज्य , किङ्कर , प्रैष्य , भुजिष्य , परिचारक ,इति ११ **दासस्य** ॥—पराचित , परिस्कन्द , परजात , परैधित , इति ४ **परेण संवर्धितस्य** ॥—मन्द , तुन्दपरिमृज , आलस्य , शीतक , अलस , अनुष्ण , इति ६ **अलसस्य** ॥—दक्ष , चतुर , पेशल , पटु , सूत्थान , उष्ण , इति ६ **दक्षस्य** ॥ चण्डाल , प्लव-, मातङ्ग , दिवाकीर्ति , जनगम , निषाद , श्वपच , अन्तेवासी, चाण्डाल , पुक्कस , इति १० **चाण्डालस्य** ॥—किरात ,शबर , पुलिन्द , इति ३ **चण्डालभेदा.** ॥—व्याध , मृगवधाजीव , मृगयु , लुब्धक , इति ४ **व्याधस्य** ॥—कौलेयक , सारमेय , कुक्कुर , मृगदंशक , शुनक , भषक , श्वा, इति ७ **शुनकस्य** । योगित श्वा **अलर्कः** स्यात् । यो मृगयाकुशल श्वा स **विश्वकद्रु**रिति । शुनी **सरमा** स्यात् । ग्राम्य सूकर **विड्चरः** स्यात् । यस्तरुण पशु स

आच्छोदनं मृगव्यं स्यादाखेटो मृगया स्त्रियाम् १९७५
दक्षिणारुर्लुब्धयोगाद्दक्षिणेर्मा कुरङ्गकः १९७६
चौरैकागारिकस्तेनदस्युतस्करमोषकाः १९७७
प्रतिरोधिपरास्कन्दिपाटच्चरमलिम्लुचाः १९७८
चौरिका स्तैन्यचौर्ये च स्तेयं लोप्त्रं तु तद्धने १९७९
वीतंसस्तूपकरणं बन्धने मृगपक्षिणाम् १९८०
उन्माथः कूटयन्त्रं स्याद्वागुरा मृगबन्धनी १९८१
शुल्बं वराटकं स्त्री तु रज्जुस्त्रिषु वटी गुणः १९८२
उद्घाटनं घटीयन्त्रं सलिलोद्वाहनं प्रहेः १९८३
पुंसि वेमा वायदण्डः सूत्राणि नरि तन्तवः १९८४
वाणिर्व्यूतिः स्त्रियौ तुल्ये पुस्तं लेप्यादिकर्मणि १९८५

वर्कर इति ॥—आच्छोदनम्, मृगव्यम्, आखेट, मृगया, इति ४ **पापर्द्धे.** ॥ लुब्धयोगाद्दक्षिणारु पार्श्वव्रणी कुरङ्गको **दक्षिणेर्मा** स्यात्॥चौर ,ऐकागारिक ,स्तेन , दस्यु , तस्कर , मोषक , प्रतिरोधि , परास्कन्दि , पाटच्चर , मलिम्लुच , इति १० **चोरस्य** । चौरिका, स्तैन्यम्, स्तेयम्, चौर्यम्, इति ४ **स्तेयस्य** । चौर्य धन **लोप्त्रं** स्यात् । मृगपक्षिणा बन्धने यदुपकरण स **वीतस** इति ॥—उन्माथ , कूटयन्त्रम्, इति २ **मृगपक्षिबन्धनयन्त्रस्य** ॥— वागुरा, मृगबन्धनी, इति २ **जालीकृतरज्जुविशेषे** ॥—शुल्वम्, वराट- कम्, रज्जु , वटी, गुण , इति ५ **रज्जो.** । रज्जु स्त्रियाम् । वटी त्रिषु । प्रहे सलिलोद्वाहने **उद्घाटनम्, घटीयन्त्रम्**, इति २ ॥—वेमा, वायदण्ड , इति २ **वस्त्रव्यूतिदण्डस्य** ॥—सूत्राणि, तन्तव , इति २ **सूत्राणाम्** । तन्तु पुसि ॥—वाणि , व्यूति , इति २ **तन्तुवानस्य** । लेप्यादिकर्मणि **पुस्त-**

पाञ्चालिका पुत्रिका स्याद्वस्त्रदन्तादिभिः कृता १९८६
जतुत्रपुविकारे तु जातुषं त्रापुषं त्रिषु १९८७
पिटकः पेटकः पेटा मञ्जूषाथ विहङ्गिका १९८८
भारयष्टिस्तदालम्बि शिक्यं काचोऽथ पादुका १९८९
पादूरुपानत्स्त्री सैवानुपदीना पदायता १९९०
नध्री वध्री वरत्रा स्यादश्वादेस्ताडनी कशा १९९१
चाण्डालिका तु कण्डोलवीणा चण्डालवल्लकी १९९२
नाराची स्यादेषणिका शाणस्तु निकषः कषः १९९३
व्रश्चनः पत्रपरशुरीषिका तूलिका समे १९९४
तैजसावर्तनी मूषा भस्त्रा चर्मप्रसेविका १९९५

मिति। वस्त्रदन्तादिभि कृता पुत्रिका **पाञ्चालिका** स्यात्। दन्तो गजदन्त, आदिना चर्मकाष्ठमृच्छिलेत्यादिग्रहणम्। जतुविकारो **जातुषम्**। त्रपुविकार**स्त्रापुषम्**॥—पिटक, पेटक, पेटा, मञ्जूषा, इति ४ **वस्त्रालङ्कारादिस्थापनमञ्जूषायाः** ॥—विहङ्गिका, भारयष्टि, इति २ **शिक्याधारलगुडस्य**। तस्या भारयष्ट्यामालम्बते **शिक्यम्, काचः,** इति २ ॥—पादुका, पादू, उपानत्, इति ३ **पादत्राणस्य**। सैवोपानत् पदायता **अनुपदीना** इति॥—नध्री, वध्री, वरत्रा, इति ३ **चर्ममय्या रज्वाः** ॥—अश्वादेस्ताडनी रज्जु **कशा** स्यात्॥ चाण्डालिका, कण्डोलवीणा, चण्डालवल्लकी, इति ३ **किंनर्याख्याया अन्त्यजवीणायाः** ॥—नाराची, एषणिका, इति २ **स्वर्णकाराणां नाराचाकृतिलोहशलाकायाः** ॥—शाण, निकष, कष, इति ३ **स्वर्णघर्षणशिलायाः** ॥—व्रश्चन, पत्रपरशु, इति २ **स्वर्णादिच्छेदनार्थस्य परशोः** ॥—ईषिका, तूलिका, इति २ **शलाकाभेदस्य**। तैजसावर्तनी **मूषा** स्यात्॥ भस्त्रा, चर्मप्रसेविका, इति २ **अग्निज्वलनार्थस्य चर्मप्रसेवकस्य** ॥—

आस्फोटनी वेधनिका कृपाणी कर्तरी समे १९९६
वृक्षादनी वृक्षभेदी टङ्कः पाषाणदारणः १९९७
क्रकचोऽस्त्री करपत्रमारा चर्मप्रभेदिका १९९८
सूर्मी स्थूणायःप्रतिमा शिल्पं कर्म कलादिकम् १९९९
प्रतिमानं प्रतिबिम्बं प्रतिमा प्रतियातना प्रतिच्छाया २०००
प्रतिकृतिरर्चा पुंसि प्रतिनिधिरुपमोपमानं स्यात् २००१
वाच्यलिङ्गाः समस्तुल्यः सदृक्षः सदृशः सदृक् २००२
साधारणः समानश्च स्युरुत्तरपदे त्वमी २००३
निभसंकाशनीकाशप्रतीकाशोपमादयः २००४
कर्मण्या तु विधाभृत्याभृतयो भर्म वेतनम् २००५
भरण्यं भरणं मूल्यं निर्वेशः पण इत्यपि २००६

आस्फोटनी, वेधनिका, इति २ **मण्यादेर्वेधोपयुक्तस्य शस्त्रभेदस्य** ॥—कृपाणी, कर्तरी, इति २ **कर्तर्याः** ॥—वृक्षादनी, वृक्षभेदी, इति २ **वृक्षभेदनार्थस्य शस्त्रभेदस्य** ॥—टङ्क, पाषाणदारण, इति २ **पाषाणदारणार्थस्य घनभेदस्य** ॥—क्रकच, करपत्रम्, इति २ **काष्ठादिविदारणार्थस्य शस्त्रस्य** ॥—आरा, चर्मप्रभेदिका, इति २ **चर्मखण्डनार्थस्य शस्त्रभेदस्य** ॥—सूर्मी, स्थूणा, अय प्रतिमा, इति ३ **लोहप्रतिमायाः** । कला गीतनृत्यादिक यत्कर्म **तच्छिल्पम्** ॥—प्रतिमानम्, प्रतिबिम्बम्, प्रतिमा, प्रतियातना, प्रतिच्छाया, प्रतिकृति, अर्चा, प्रतिनिधि, इति ८ **प्रतिमायाः** । प्रतिनिधि पुंसि ॥—उपमा, उपमानम्, इति २ **उपमितकरणस्य** । सम, तुल्य, सदृक्ष, सदृश, सदृक्, साधारण, समान, इति ७ **समान्तरस्य** । अमी उत्तरपदे स्थिता **सदृश**पर्यायाः—निभ, सकाश, नीकाश, प्रतीकाश, उपमा, इति ५ ॥—कर्मण्या, विधा, भृत्या, भृति, भर्म, वेतनम्, भरण्यम्, भरणम्, मूल्यम्, निर्वेश, पण, इति ११ **वेतनस्य**—॥

सुरा हलिप्रिया हाला परिस्रुद्वरुणात्मजा २००७
गन्धोत्तमाप्रसन्नेराकादम्बर्यः परिस्रुता २००८
मदिरा कश्यमद्ये चाप्यवदंशस्तु भक्षणम् २००९
शुण्डापानं मदस्थानं मधुवारा मधुक्रमाः २०१०
मध्वासवो माधवको मधु माध्वीकमद्वयोः २०११
मैरेयमासवः सीधुर्मेदको जगलः समौ २०१२
संधानं स्यादभिषवः किण्वं पुंसि तु नग्नहूः २०१३
कारोत्तरः सुरामण्ड आपानं पानगोष्ठिका २०१४
चषकोऽस्त्री पानपात्रं सरकोऽप्यनुतर्षणम् २०१५
धूर्तोऽक्षदेवी कितवोऽक्षधूर्तो द्यूतकृत्समाः २०१६
स्युर्लग्नकाः प्रतिभुवः सभिका द्यूतकारकाः २०१७

सुरा, हलिप्रिया, हाला, परिस्रुत्, वरुणात्मजा, गन्धोत्तमा, प्रसन्ना, इरा, कादम्बरी, परिस्रुता, मदिरा, कश्यम्, मद्यम्, इति १३ **मद्यस्य** । तत्र यद्भक्षण सोऽ**वदंश** इति ॥—शुण्डापानम्, मदस्थानम्, इति २ **मद्यगृहस्य** ॥—मधुवार, मधुक्रम, इति २ **मधुपानपरिपाट्याः** ॥—मध्वासव, माधवक, मधु, माध्वीकम्, इति४**मधुकपुष्पोद्भवस्य मद्यस्य**। तत्र माध्वीक मधु च द्वयो, न तु क्लीबे एव ॥—मैरेयम्, आसव, सीधु, इति ३ **इक्षुशाकादिजन्यस्य मद्यस्य** ॥—मेदक, जगल, इति २ **सुराकल्कस्य** ॥—सधानम्, अभिषव, इति २ **मद्यसंधानस्य** ॥—किण्वम्, नग्नहू, इति २ **तण्डुलादिद्रव्यकृतसुराबीजस्य**॥ सुराया मण्ड **कारोत्तर** इति ॥—आपानम्, पानगोष्ठिका, इति २ **पानार्थाया॰ सभायाः** ॥—चषक, पानपात्रम्, इति २ **मद्यपात्रस्य** । चषक पुनपुसकयो ॥—सरक, अनुतर्षणम्, इति २ **मद्यपानस्य** ॥—धूर्त, अक्षदेवी, कितव, अक्षधूर्त, द्यूतकृत्, इति ५ **द्यूतकृतः** ॥—लग्नक, प्रतिभू, इति

द्यूतोऽस्त्रियामक्षवती कैतवं पण इत्यपि २०१८
पणोऽक्षेषु ग्लहोऽक्षास्तु देवनाः पाशकाश्च ते २०१९
परिणायस्तु शारीणां समन्तान्नयनेऽस्त्रियाम् २०२०
अष्टापदं शारिफलं प्राणिद्यूतं समाह्वयः २०२१
उक्ता भूरिप्रयोगत्वादेकस्मिन्येऽत्र यौगिकाः २०२२
ताद्धर्म्यादन्यतो वृत्तावूह्या लिङ्गान्तरेऽपि ते २०२३

१२ काण्डसमाप्तिः ।

इत्यमरसिंहकृतौ नामलिङ्गानुशासने २०२४
द्वितीयः काण्डो भूम्यादिः साङ्ग एव समर्थितः २०२५

---

२ **ऋणादौ प्रतिनिधिभूतस्य** ॥—सभिका , द्यूतकारका , इति २ **ये द्यूतं कारयन्ति तेषाम्** । द्यूत , अक्षवती, कैतवम्, पण , इति ४ **द्यूतस्य** ॥—पण , ग्लह , इति २ **पणस्य** ॥—अक्ष , देवन , पाशक , इति ३ **पाशकस्य** । शारीणामितस्ततो नयने **परिणाय** इति ॥—अष्टापदम्, शारिफलम्, इति २ **शारीणामाधारस्य** । प्राणिद्यूतं **समाह्वय** इति । अत्र केषाचिल्लिङ्गभेदविधानाभावात्प्राप्तमपूर्णत्वं परिहरति—उक्ता इति। अत्र शूद्रवर्गे यौगिका भूरिप्रयोगत्वादेकस्मिन्नेव लिङ्गे उक्ता अन्यतस्ताद्धर्म्याल्लिङ्गान्तरेऽप्यूहनीया । अपिशब्दात् करणकुलालादय पुसि स्त्रिया च वर्तन्त इति ज्ञेयम् ॥

२०२४–२०२५ इति मया अमरसिंहकृतौ नामलिङ्गानुशासने भूम्यादिर्द्वितीय काण्ड साङ्ग एव समर्थित ॥

तृतीयं काण्डम् ।

१ वर्गभेदाः ।

विशेष्यनिघ्नैः संकीर्णैर्नानार्थैरव्ययैरपि २०२६
लिङ्गादिसंग्रहैर्वर्गाः सामान्ये वर्गसंश्रयाः २०२७

२ परिभाषा ।

स्त्रीदाराद्यैर्यद्विशेष्यं यादृशैः प्रस्तुतं पदैः २०२८
गुणद्रव्यक्रियाशब्दास्तथा स्युस्तस्य भेदकाः २०२९

३ विशेष्यनिघ्नवर्गः ।

सुकृती पुण्यवान्धन्यो महेच्छस्तु महाशयः २०३०
हृदयालुः सुहृदयो महोत्साहो महोद्यमः २०३१

२०२६–२०२७ वक्ष्यमाणवर्गानाह—सामान्ये साधारणत्वात्सामान्याख्येऽस्मिन्काण्डे विशेष्यनिघ्नैर्विशेष्य स्त्रीदारादिपूर्वोक्त तदधीनलिङ्गवचनैः सुकृत्यादिभिः शब्दैः तथा संकीर्णैः परस्परविजातीयार्थैः, तथा नानार्थैरनेकार्थेषु वर्तमानैर्नाकलोकादिभिः अव्ययैराङादिभिर्लिङ्गसंग्रहैरुपलक्षितास्तत्तन्नामका वर्गाः । वक्ष्यन्त इति शेषः ॥

२०२८–२०२९ यादृशैः स्त्रीलिङ्गत्वादियुक्तैः स्त्रीदाराद्यैः पदैर्यद्विशेष्य स्त्रीदारादिरूपं यथा प्रस्तुतं प्रक्रान्तं तस्य विशेष्यस्य भेदका व्यावर्तका गुणद्रव्यक्रियाविशिष्टाः शब्दास्तथा स्युः । तत्र गुणः सुकृतादिः । तद्विशिष्टो यथा—'सुकृतिनी स्त्री', 'सुकृतिनो दाराः', 'सुकृति कुलम्' 'द्रव्यं दण्डादि' । तद्विशिष्टो यथा—'दण्डिनी स्त्री', 'दण्डिनो दाराः', 'दण्डि कुलम्' । क्रिया वचनादिव्यापारः । तद्विशिष्टो यथा—'पाचिका स्त्री', 'पाचका दाराः', 'पाचकं कुलम्' ॥

२०३०–२२५० सुकृती, पुण्यवान्, धन्यः, इति ३ **भाग्यसंपन्नस्य** ॥—महेच्छः, महाशयः, इति २ **उदारचित्तस्य दयालोः** ॥—हृदयालुः, सुहृदयः, इति २ **प्रशस्तचित्तस्य** ॥—महोत्साहः, महोद्यमः, इति २ **महोद्यमस्य** ॥—

प्रवीणे निपुणाभिज्ञविज्ञनिष्णातशिक्षिताः २०३२
वैज्ञानिकः कृतमुखः कृती कुशल इत्यपि २०३३
पूज्यः प्रतीक्ष्यः सांशयिकः संशयापन्नमानसः २०३४
दक्षिणीयो दक्षिणार्हस्तत्र दक्षिण्य इत्यपि २०३५
स्युर्वदान्यस्थूललक्ष्यदानशौण्डा बहुप्रदे २०३६
जैवातृकः स्यादायुष्मानन्तर्वाणिस्तु शास्त्रवित् २०३७
परीक्षकः कारणिको वरदस्तु समर्धकः २०३८
हर्षमाणो विकुर्वाणः प्रमना हृष्टमानसः २०३९
दुर्मना विमना अन्तर्मनाः स्यादुत्क उन्मनाः २०४०
दक्षिणे सरलोदारौ सुकलो दातृभोक्तरि २०४१
तत्परे प्रसितासक्ताविष्टार्थोद्युक्त उत्सुकः २०४२

प्रवीण, निपुण, अभिज्ञ, विज्ञ, निष्णात, शिक्षित, वैज्ञानिक, कृतमुख, कृती, कुशल, इति १० **प्रवीणस्य** ॥—पूज्य, प्रतीक्ष्य, इति २ **पूज्यस्य** ॥—सांशयिक, संशयापन्नमानस, इति २ **संशयापन्नमानसस्य** ॥—दक्षिणीय॰, दक्षिणार्ह, दक्षिण्य, इति ३ **दक्षिणार्हस्य** ॥—वदान्य, स्थूललक्ष्य, दानशौण्ड, बहुप्रद, इति ४ **दानशूरस्य** ॥—जैवातृक, आयुष्मान्, इति २ **आयुष्मतः** ॥—अन्तर्वाणि, शास्त्रवित्, इति २ **शास्त्रज्ञस्य** ॥—परीक्षक॰, कारणिक, इति २ **प्रमाणैरर्थनिश्चायकस्य** ॥ वरद, समर्धक इति २ **वराणां दातरि** ॥ हर्षमाण, विकुर्वाण, प्रमना, हृष्टमानस, इति ४ **हृष्टचेतसः** ॥—दुर्मना, विमना, अन्तर्मना, इति ३ **व्याकुलचेतसः** ॥—उत्क, उन्मना, इति २ **उत्कण्ठितस्य** ॥—दक्षिण, सरल, उदार, इति ३ **सरलस्य** । दातृभोक्तरि **सुकल** इति ॥ तत्पर, प्रसित, आसक्त, इति ३ **तत्परस्य** ॥—इष्टार्थोद्युक्त॰, उत्सुक, इति २ **अभिमतार्थे सोद्यो-**

प्रतीते प्रथितख्यातवित्तविज्ञातविश्रुताः २०४३
गुणैः प्रतीते तु कृतलक्षणाहतलक्षणौ २०४४
इभ्य आढ्यो धनी स्वामी त्वीश्वरः पतिरीशिता २०४५
अधिभूर्नायको नेता प्रभुः परिवृढोऽधिपः २०४६
अधिकर्द्धिः समृद्धः स्यात्कुटुम्बव्यापृतस्तु यः २०४७
स्यादभ्यागारिकस्तस्मिन्नुपाधिश्च पुमानयम् २०४८
वराङ्गरूपोपेतो यः सिंहसंहननो हि सः २०४९
निर्वार्यः कार्यकर्ता यः संपन्नः सत्त्वसंपदा २०५०
अवाचि मूकोऽथ मनोजवसः पितृसंनिभः २०५१
सत्कृत्यालंकृतां कन्यां यो ददाति स कूकुदः २०५२
लक्ष्मीवाँल्लक्ष्मणः श्रीलः श्रीमान्स्निग्धस्तु वत्सलः २०५३
स्याद्दयालुः कारुणिकः कृपालुः सूरतः समाः २०५४

गस्य ॥—प्रतीत, प्रथित, ख्यात, वित्त, विज्ञात, विश्रुत, इति ६ **ख्यातस्य** ॥—कृतलक्षण, आहतलक्षण, इति २ **शौर्यादिभि॰ ख्याते** ॥—इभ्य, आढ्य, धनी, इति ३ **धनिनः** ॥—स्वामी, ईश्वर, पति, ईशिता, अधिभू, नायक, नेता, प्रभु, परिवृढ, अधिप, इति १० **प्रभोः** ॥—अधिकर्द्धि, समृद्ध, इति २ **सुसंपन्नस्य** ॥—कुटुम्बव्यापृत, अभ्यागारिक॰, उपाधि, इति ३ **कुटुम्बपोषणादिव्यापारयुक्तस्य**। वरैरङ्गरूपैरुपेतो य स **सिंहसंहनन** इति। य सत्त्वसंपदा संपन्न सन् कार्यं करोति स **निर्वार्य** इति ॥—अवाक्, मूक, इति २ **मूकस्य** ॥—मनोजवस, पितृसन्निभ, इति २ **पितृतुल्यस्य**। आदरपूर्वकमलंकृता कन्या यो ददाति स **कूकुद** इति ॥—लक्ष्मीवान्, लक्ष्मण, श्रील, श्रीमान्, इति ४ **लक्ष्मीवतः** ॥—स्निग्ध॰, वत्सल, इति २ **स्नेहयुक्तस्य** ॥—दयालु, कारुणिक, कृपालु, सूरत॰,

स्वतन्त्रोऽपावृतः स्वैरी स्वच्छन्दो निरवग्रहः २०५५
परतन्त्रः पराधीनः परवान्नाथवानपि २०५६
अधीनो निघ्न आयत्तोऽस्वच्छन्दो गृह्यकोऽप्यसौ २०५७
खलपूः स्याद्बहुकरो दीर्घसूत्रश्चिरक्रियः २०५८
जाल्मोऽसमीक्ष्यकारी स्यात्कुण्ठो मन्दः क्रियासु यः २०५९
कर्मक्षमोऽलंकर्मीणः क्रियावान्कर्मसूद्यतः २०६०
स कार्मः कर्मशीलो यः कर्मशूरस्तु कर्मठः २०६१
भरण्यभुक्कर्मकरः कर्मकारस्तु तत्क्रियः २०६२
अपस्नातो मृतस्नात आमिषाशी तु शौष्कलः २०६३
बुभुक्षितः स्यात्क्षुधितो जिघत्सुरशनायितः २०६४
परान्नः परपिण्डादो भक्षको घस्मरोऽद्मरः २०६५

इति ४ **दयाशीलस्य** ॥ स्वतन्त्र, अपावृत, स्वैरी, स्वच्छन्द, निरवग्रह, इति ५ **स्वच्छन्दस्य** ॥—परतन्त्र, पराधीन, परवान्, नाथवान्, इति ४ **पराधीनस्य** ॥—अधीन, निघ्न, आयत्त, अस्वच्छन्द, गृह्यक, इति ५ **अधीनस्य** ॥—खलपू, बहुकर, इति २ **संमार्जनादिकारिणः** ॥—दीर्घसूत्र, चिरक्रिय, इति २ **आलस्ययुक्तस्य** ॥—जाल्म, असमीक्ष्यकारी, इति २ **गुणदोषानविमृश्यकारिणः**। य क्रियासु मन्द स **कुण्ठ** इति ॥—कर्मक्षम, अलंकर्मीण, इति २ **कर्मणि शक्तस्य** ॥ कर्मसु य उद्युक्त स **क्रियावानिति** ॥—कार्म, कर्मशील, इति २ **नित्यं कर्मण्येव प्रवृत्तस्य**॥ कर्मशूर, कर्मठ, इति २ **कर्मशूरस्य** ॥—भरण्यभुक्, कर्मकर, इति २ **वेतनं गृहीत्वा कर्म करोति तस्य**। वेतन विनापि क्रियावान् स **कर्मकारः** इति ॥—अपस्नात, मृतस्नात, इति २ **मृतमुद्दिश्य स्नातस्य**॥—आमिषाशी, शौष्कल, इति २ **मत्स्यमांसभक्षकस्य** ॥—बुभुक्षित, क्षुधित, जिघत्सु, अशनायित, इति ४ **बुभुक्षितस्य** ॥—परान्न, परपिण्डाद, इति २ **परा-**

आद्यूनः स्यादौदरिको विजिगीषाविवर्जिते २०६६
उभौ त्वात्मंभरिः कुक्षिंभरिः स्वोदरपूरके २०६७
सर्वान्नीनस्तु सर्वान्नभोजी गृध्नुस्तु गर्धनः २०६८
लुब्धोऽभिलाषुकस्तृष्णक्समौ लोलुपलोलुभौ २०६९
सोन्मादस्तून्मदिष्णुः स्यादविनीतः समुद्धतः २०७०
मत्ते शौण्डोत्कटक्षीबाः कामुके कमितानुकः २०७१
कम्रः कामयिताभीकः कमनः कामनोऽभिकः २०७२
विधेयो विनयग्राही वचनेस्थित आश्रवः २०७३
वश्यः प्रणेयो निभृतविनीतप्रश्रिताः समाः २०७४
धृष्टे धृष्णग्वियातश्च प्रगल्भः प्रतिभान्विते २०७५

न्नोपजीविन. ॥—भक्षक, घस्मर, अद्मर, इति ३ **भक्षणशीलस्य** ॥—आद्यून, औदरिक, इति २ **विजिगीषाविवर्जिते** ॥—आत्मंभरि, कुक्षिंभरि, इति २ **यः स्वोदरं बिभर्ति तस्य** ॥—सर्वान्नीन, सर्वान्नभोजी, इति २ **सर्वान्नभोजिनः** ॥ गृध्नु गर्धन, इति २ **आकाङ्क्षाशीलस्य** ॥—लुब्ध, अभिलाषुक, तृष्णक्, इति ३ **अभिलाषशीलस्य** ॥—लोलुप, लोलुभ, इति २ **अतितृष्णाशीलस्य** ॥ सोन्माद, उन्मदिष्णु, इति २ **उन्मादशीलस्य** ॥—अविनीत, समुद्धत, इति २ **दुर्विनीतस्य** ॥—मत्त, शौण्ड, उत्कट, क्षीब, इति ४ **मत्तस्य** ॥—कामुक, कमिता, अनुक, कम्र, कामयिता, अभीक, कमन, कामन, अभिक, इति ९ **कामुकस्य** ॥—विधेय, विनयग्राही, वचनेस्थित, आश्रव, इति ४ **वचनग्राहिणि** ॥—वश्य, प्रणेय, इति २ **वशंगतस्य** ॥—निभृत, विनीत, प्रश्रित, इति ३ **विनीतस्य** ॥—धृष्ट, धृष्णक्, वियात, इति ३ **अविनीतस्य** ॥—प्रगल्भ, प्रतिभान्वित,

स्यादधृष्टे तु शालीनो विलक्षो विस्मयान्विते २०७६
अधीरे कातरस्त्रस्ते भीरुभीरुकभीलुकाः २०७७
आशंसुराशंसितरि गृहयालुर्ग्रहीतरि २०७८
श्रद्धालुः श्रद्धया युक्ते पतयालुस्तु पातुके २०७९
लज्जाशीलेऽपत्रपिष्णुर्वन्दारुरभिवादके २०८०
शरारुर्घातुको हिंस्रः स्याद्वर्धिष्णुस्तु वर्धनः २०८१
उत्पतिष्णुस्तूत्पतितालंकरिष्णुस्तु मण्डनः २०८२
भूष्णुर्भविष्णुर्भविता वर्तिष्णुर्वर्तनः समौ २०८३
निराकरिष्णुः क्षिप्नुः स्यात्सान्द्रस्निग्धस्तु मेदुरः २०८४
ज्ञाता तु विदुरो विन्दुर्विकासी तु विकस्वरः २०८५

इति २ **सप्रतिभस्य** ॥—अधृष्ट, शालीन, इति २ **सलज्जस्य** ॥—विलक्ष, विस्मयान्वित, इति २ **प्राप्ताश्चर्यस्य** ॥—अधीर, कातर, इति २ **भयक्षुत्पिपासादिव्याकुलस्य** ॥—त्रस्त, भीरु, भीरुक, भीलुक, इति ४ **भयशीलस्य** ॥—आशंसु, आशंसिता, इति २ **वाञ्छाशीलस्य** ॥—गृहयालु, ग्रहीता, इति २ **ग्रहणशीलस्य** । श्रद्धया युक्ते **श्रद्धालुरिति** ॥—पतयालु, पातुक, इति २ **पतनशीलस्य** ॥—लज्जाशील, अपत्रपिष्णु, इति २ **लोकलज्जायुक्तस्य** ॥—वन्दारु, अभिवादक, इति २ **वन्दनशीलस्य** ॥—शरारु, घातुक, हिंस्र, इति ३ **हिंसाशीले** ॥—वर्धिष्णु, वर्धन, इति २ **वर्धनशीलस्य** ॥—उत्पतिष्णु, उत्पतिता, इति २ **उत्पतनशीलस्य** ॥—अलंकरिष्णु, मण्डन, इति २ **अलंकरणशीले** ॥—भूष्णु, भविष्णु, भविता, इति ३ **भवनशीले** ॥—वर्तिष्णु, वर्तन, इति २ **वर्तनशीले** ॥—निराकरिष्णु, क्षिप्नु, इति २ **निराकर्तरि** । सान्द्रस्निग्ध **मेदुरः** स्यात् ॥—ज्ञाता, विदुर, विन्दु, इति ३ **ज्ञातरि** ॥—विकासी, विकस्वर, इति २ **विकास-**

विसृत्वरो विसृमरः प्रसारी च विसारिणि २०८६
सहिष्णुः सहनः क्षन्ता तितिक्षुः क्षमिता क्षमी २०८७
क्रोधनोऽमर्षणः कोपी चण्डस्त्वत्यन्तकोपनः २०८८
जागरूको जागरिता घूर्णितः प्रचलायितः २०८९
स्वप्नक्शयालुर्निद्रालुर्निद्राणशयितौ समौ २०९०
पराङ्मुखः पराचीनः स्यादवाङप्यधोमुखः २०९१
देवानञ्चति देवद्र्यङ् विष्वद्र्यङ् विष्वगञ्चति २०९२
यः सहाञ्चति सध्र्यङ् स स तिर्यङ् यस्तिरोऽञ्चति २०९३
वदो वदावदो वक्ता वागीशो वाक्पतिः समौ २०९४
वाचोयुक्तिपटुर्वाग्मी वावदूकोऽतिवक्तरि २०९५
स्याज्जल्पाकस्तु वाचालो वाचाटो बहुगर्ह्यवाक् २०९६

शीले ॥—विसृत्वर, विसृमर, प्रसारी, विसारी, इति ४ **प्रसरणशीले** ॥—सहिष्णु, सहन, क्षन्ता, तितिक्षु, क्षमिता, क्षमी, इति ६ **क्षमाशीले** ॥—क्रोधन, अमर्षण, कोपी, इति ३ **कोपशीलस्य** ॥—चण्ड, अत्यन्तकोपन, इति २ **अतिक्रोधशीले** ॥—जागरूक, जागरिता, इति २ **जागरणशीले** ॥—घूर्णित, प्रचलायित, इति २ **निद्राघूर्णितस्य** ॥—स्वप्नक्, शयालु, निद्रालु, इति ३ **निद्राशीलस्य** ॥—निद्राण, शयित, इति २ **सुप्तस्य** ॥—पराङ्मुख, पराचीन, इति २ **विमुखस्य** ॥—अवाङ्, अधोमुख, इति २ **अवाङ्मुखस्य** । यो देवानञ्चति स **देवद्र्यङ्** । यो विष्वगञ्चति स **विष्वद्र्यङ्** । य सहाञ्चति स **सध्र्यङ्** । यस्तिरोऽञ्चति स **तिर्यङ्** ॥—वद, वदावद, वक्ता, इति ३ **वक्तरि** ॥—वागीश, वाक्पति, इति २ **अनवद्योद्दामवादिनि** ॥—वाचोयुक्तिपटु, वाग्मी, इति २ **नैयायिकस्य** ॥—वावदूक, अतिवक्ता, इति २ **बहुभाषिणि** ॥—जल्पाक, वाचाल,

दुर्मुखे मुखराबद्धमुखौ शुक्लः प्रियंवदे २०९७
लोहलः स्यादस्फुटवाग्गर्ह्यवादी तु कद्वदः २०९८
समौ कुवादकुचरौ स्यादसौम्यस्वरोऽस्वरः २०९९
रवणः शब्दनो नान्दीवादी नान्दीकरः समौ २१००
जडोऽज्ञ एडमूकस्तु वक्तुं श्रोतुमशिक्षिते २१०१
तूष्णीशीलस्तु तूष्णीको नग्नोऽवासा दिगम्बरे २१०२
निष्कासितोऽवकृष्टः स्यादपध्वस्तस्तु धिक्कृतः २१०३
आत्तगर्वोऽभिभूतः स्याद्दापितः साधितः समौ २१०४
प्रत्यादिष्टो निरस्तः स्यात्प्रत्याख्यातो निराकृतः २१०५
निकृतः स्याद्विप्रकृतो विप्रलब्धस्तु वञ्चितः २१०६

वाचाट, बहुगर्ह्यवाक्, इति ४ **अवाच्यवाचालस्य** ॥—दुर्मुख, मुखर., अबद्धमुख, इति ३ **अनर्गलमुखस्य** ॥—शक्ल, प्रियवद, इति २ **प्रियवादिनि** ॥—लोहल अस्फुटवाक्, इति २ **अस्फुटवादिनि** ॥—गर्ह्यवादी, कद्वद, इति २ **कुत्सितभाषिणि** ॥—कुवाद, कुचर, इति २ **दोषकथनशीले** ॥—असौम्यस्वर, अस्वर, इति २ **काकादिस्वरवदपस्वरयुक्तस्य** ॥ रवण, शब्दन, इति २ **शब्दशीलस्य** ॥—नान्दीवादी, नान्दीकर, इति २ **स्तुतिविशेषवादिन** ॥—जड, अज्ञ, इति २ **अत्यन्तमूढस्य** ॥ यो वक्तु श्रोतुं च शिक्षितो न भवति स **एडमूक.** ॥—तूष्णीशील, तूष्णीक, इति २ **तूष्णींभावयुक्तस्य** ॥—नग्न, अवासा, दिगम्बर, इति ३ **नग्नस्य** ॥–निष्कासित॰, अवकृष्ट, इति २ **निर्गमितस्य** ॥—अपध्वस्त, धिकृत, इति २ **निर्भर्त्सितस्य** ॥—आत्तगर्व., अभिभूत, इति २ **भग्नदर्पस्य** ॥—दापित, सावित, इति २ **दापितस्य** ॥—प्रत्यादिष्ट, निरस्त, प्रत्याख्यात, निराकृत, इति ४ **निराकृतस्य** ॥—निकृत, विप्रकृत, इति २ **विवर्णीकृतस्य** ॥—विप्रलब्ध,

मनोहतः प्रतिहतः प्रतिबद्धो हतश्च सः २१०७
अधिक्षिप्तः प्रतिक्षिप्तो बद्धे कीलितसंयतौ २१०८
आपन्न आपत्प्राप्तः स्यात्कादिशीको भयद्रुतः २१०९
आक्षारितः क्षारितोऽभिशस्ते संकसुकोऽस्थिरे २११०
व्यसनार्तोपरक्तौ द्वौ विहस्तव्याकुलौ समौ २१११
विक्लवो विह्वलः स्यात्तु विवशोऽरिष्टदुष्टधीः २११२
कश्यः कशार्हे संनद्धे त्वाततायी वधोद्यते २११३
द्वेष्ये त्वक्षिगतो वध्यः शीर्षच्छेद्य इमौ समौ २११४
विष्यो विषेण यो वध्यो मुसल्यो मुसलेन यः २११५
शिश्विदानोऽकृष्णकर्मा चपलश्चिकुरः समौ २११६

वञ्चित, इति २ **वञ्चनं प्राप्तस्य** ॥—मनोहत, प्रतिहत, प्रतिबद्ध, हत, इति ४ **मनसि हतस्य** ॥—अधिक्षिप्त, प्रतिक्षिप्त, इति २ **कृताक्षेपस्य** ॥—बद्ध, कीलित, संयत, इति ३ **रज्ज्वादिना निबद्धस्य** ॥—आपन्न, आपत्प्राप्त इति २ **आपदं गतस्य** ॥—कादिशीक, भयद्रुत, इति २ **भयात्पलायितस्य** ॥—आक्षारित, क्षारित, अभिशस्त, इति ३ **लोकापवादेन दूषितस्य** ॥—संकसुक, अस्थिर, इति २ **चलप्रकृतेः** । व्यसनार्त, उपरक्त, इति २ **व्यसनपीडितस्य** ॥—विहस्त, व्याकुल, इति २ **शोकादिभिरितिकर्तव्यतामूढस्य** ॥—विक्लव, विह्वल, इति २ **शोकादिना गात्रभङ्गं प्राप्तस्य** ॥—विवश, अरिष्टदुष्टधी, इति २ **आसन्नमरणदूषितबुद्धेः** ॥—कश्य, कशार्ह, इति २ **कशाघातमर्हतः** । वधोद्यते संनद्धे **आततायी**ति ॥—द्वेष्य, अक्षिगत, इति २ **द्वेषार्हस्य** । वध्य, शीर्षच्छेद्य, इति २ **वधार्हस्य** । यो विषेण वध्य स **विष्य** इति १ । यो मुसलेन वध्य स **मुसल्य** इति १ शिश्विदान, अकृष्णकर्मा, इति २ **पुण्यकर्मणः** ॥—चपल, चिकुर, इति २

दोषैकदृक्पुरोभागी निकृतस्त्वनृजुः शठः २११७
कर्णेजपः सूचकः स्यात्पिशुनो दुर्जनः खलः २११८
नृशंसो घातुकः क्रूरः पापो धूर्तस्तु वञ्चकः २११९
अज्ञे मूढयथाजातमूर्खवैधेयबालिशाः २१२०
कदर्ये कृपणक्षुद्रकिंपचानमितंपचाः २१२१
निःस्वस्तु दुर्विधो दीनो दरिद्रो दुर्गतोऽपि सः २१२२
वनीयको याचनको मार्गणो याचकार्थिनौ २१२३
अहंकारवानहंयुः शुभंयुस्तु शुभान्वितः २१२४
दिव्योपपादुका देवा नृगवाद्या जरायुजाः २१२५
स्वेदजाः कृमिदंशाद्याः पक्षिसर्पादयोऽण्डजाः २१२६
उद्भिदस्तरुगुल्माद्या उद्भिदुद्भिज्जमुद्भिदम् २१२७

चपलस्य ॥—दोषैकदृक्, पुरोभागी, इति २ **दोषमात्रं पश्यत.** ॥—निकृत, अनृजु, शठ, इति ३ **यस्यान्तःकरणं वक्रं तस्य** । कर्णेजप, सूचक, इति २ **कर्णे परापवादं वदतः** ॥—पिशुन, दुर्जन, खल, इति ३ **परस्परभेदनशीलस्य** ॥—नृशंस, घातुक, क्रूर, पाप, इति ४ **परद्रोहशीले** ॥—धूर्त, वञ्चक, इति २ **प्रतारणशीलस्य** ॥—अज्ञ, मूढ, यथाजात, मूर्ख, वैधेय, बालिश, इति ६ **मूर्खस्य** ॥—कदर्य, कृपण, क्षुद्र, किंपचान, मितंपच, इति ५ **कृपणस्य** ॥—निःस्व, दुर्विध, दीन, दरिद्र, दुर्गत, इति ५ **दरिद्रस्य** ॥—वनीयक, याचनक, मार्गण, याचक, अर्थी, इति ५ **याचकस्य** ॥—अहंकारवान्, अहंयु, इति २ **अहंकारिण.** ॥—शुभंयु, शुभान्वित, इति २ **शुभयुक्तस्य** । देवा **दिव्योपपादुका** उच्यन्ते । नृगवाद्या **जरायुजाः** स्यु । कृमिदंशाद्या **स्वेदजा** स्यु । स्वेदहेतुत्वादूष्मा स्वेद, ततो जाता. स्वेदजा । पक्ष्यादयो**ऽण्डजा** इति । तरुगुल्माद्या **उद्भिदः** ॥—उद्भित्,

सुन्दरं रुचिरं चारु सुषमं साधु शोभनम् २१२८
कान्तं मनोरमं रुच्यं मनोज्ञं मञ्जु मञ्जुलम् २१२९
तदासेचनकं तृप्तेर्नास्त्यन्तो यस्य दर्शनात् २१३०
अभीष्टेऽभीप्सितं हृद्यं दयितं वल्लभं प्रियम् २१३१
निकृष्टप्रतिकृष्टार्वरेफयाप्यावमाधमाः २१३२
कुपूयकुत्सितावद्यखेटगर्ह्याणकाः समाः २१३३
मलीमसं तु मलिनं कच्चरं मलदूषितम् २१३४
पूतं पवित्रं मेध्यं च वीध्रं तु विमलार्थकम् २१३५
निर्णिक्तं शोधितं मृष्टं निःशोध्यमनवस्करम् २१३६
असारं फल्गु शून्यं तु वशिकं तुच्छरिक्तके २१३७
क्लीबे प्रधानं प्रमुखप्रवेकानुत्तमोत्तमाः २१३८

उद्भिज्जम्, उद्भिदम्, इति ३ **उद्भिदि** ॥—सुन्दरम्, रुचिरम्, चारु, सुषमम्, साधु, शोभनम्, कान्तम्, मनोरमम्, रुच्यम्, मनोज्ञम्, मञ्जु, मञ्जुलम्, इति १२ **सुन्दरस्य** ॥—यस्य दर्शनात् दृङ्मनसोस्तृप्तेरन्तो नास्ति **तदासेचनकं** स्यात् ॥—अभीष्टम्, अभीप्सितम्, हृद्यम्, दयितम्, वल्लभम्, प्रियम्, इति ६ **अभीष्टस्य** ॥—निकृष्ट, प्रतिकृष्ट, अर्वा, रेफ, याप्य, अवम, अधम, कुपूयः कुत्सित, अवद्य, खेट, गर्ह्य, अणक, इति १३ **अधमस्य** ॥—मलिमसम्, मलीनम्, कच्चरम्, मलदूषितम्, इति ८ **अनुज्ज्वलस्य**। पूतम्, पवित्रम्, मेध्यम्, इति ३ **पवित्रस्य**। **वीध्र**मिति विमलार्थकम्॥ निर्णिक्तम्, शोधितम्, मृष्टम्, निःशोध्यम्, अनवस्करम्, इति ५ **अपनीतमलस्य** ॥—असारम्, फल्गु, इति २ **निर्बलस्य**। शून्यम्, वशिकम्, तुच्छम्, रिक्तकम्, इति ४ **रिक्तस्य** ॥ प्रधानम्, प्रमुख, प्रवेक, अनुत्तम, उत्तम,

मुख्यवर्यवरेण्याश्च प्रवर्होऽनवरार्ध्यवत् २१३९
परार्ध्याग्रप्राग्रहरप्राग्र्याग्र्याग्रीयमग्रियम् २१४०
श्रेयान् श्रेष्ठः पुष्कलः स्यात्सत्तमश्चातिशोभने २१४१
स्युरुत्तरपदे व्याघ्रपुंगवर्षभकुञ्जराः २१४२
सिंहशार्दूलनागाद्याः पुंसि श्रेष्ठार्थगोचराः २१४३
अप्राग्र्यं द्वयहीने द्वे अप्रधानोपसर्जने २१४४
विशङ्कटं पृथु बृहद्विशालं पृथुलं महत् २१४५
वड्रोरुविपुलं पीनपीव्नी तु स्थूलपीवरे २१४६
स्तोकाल्पक्षुल्लकाः सूक्ष्मं श्लक्ष्णं दभ्रं कृशं तनु २१४७
स्त्रियां मात्रा त्रुटिः पुंसि लवलेशकणाणवः २१४८
अत्यल्पेऽल्पिष्ठमल्पीयः कनीयोऽणीय इत्यपि २१४९
प्रभूतं प्रचुरं प्राज्यमदभ्रं बहुलं बहु २१५०

मुख्य, वर्य, वरेण्य, प्रवर्ह, अनवरार्ध्य, परार्ध्य, अग्र, प्राग्रहर, प्राग्र्य, अग्र्य, अग्रीय, अग्रिय, इति १७ **प्रधानस्य**। प्रधान नित्य क्लीबे ॥—श्रेयान्, श्रेष्ठ, पुष्कल, सत्तम, अतिशोभन, इति ५ **अत्यन्तशोभनस्य**। व्याघ्रादय एते शब्दा उत्तरपदे पुंसि श्रेष्ठार्थगोचरा । आद्यशब्दात्सोमादय ॥—अप्राग्र्यम्, अप्रधानम्, उपसर्जनम्, इति ३ **अप्रधानस्य** । तत्राप्रधानोपसर्जने द्वे द्वयहीने स्त्रीपुंसाभ्या हीने ॥—विशङ्कटम्, पृथु, बृहत्, विशालम्, पृथुलम्, महत्, वड्रम्, उरु, विपुलम्, इति ९ **विस्तीर्णस्य** ॥—पीनम्, पीव, स्थूलम्, पीवरम्, इति ४ **स्थूलस्य** ॥—स्तोक, अल्प, क्षुल्लक, इति ३ **अल्पस्य** ॥—सूक्ष्मम्, श्लक्ष्णम्, दभ्रम्, कृशम्, तनु, मात्रा, त्रुटि, लव, लेश, कण, अणु, इति ११ **सूक्ष्मस्य**। मात्रात्रुटी स्त्रियौ । लवादि पुंसि ॥—अल्पिष्ठम्, अल्पीयः, कनीय, अणीय, इति ४ **अत्यल्पे** ॥—प्रभूतम्, प्रचुरम्, प्राज्यम्, अदभ्रम्, बहुलम्, बहु,

पुरुहूः पुरु भूयिष्ठं स्फारं भूयश्च भूरि च २१५१
परःशताद्यास्ते येषां परा संख्या शतादिकात् २१५२
गणनीये तु गणेयं संख्याते गणितमथ समं सर्वम् २१५३
विश्वमशेषं कृत्स्नं समस्तनिखिलाखिलानि निःशेषम् २१५४
समग्रं सकलं पूर्णमखण्डं स्यादनूनके २१५५
घनं निरन्तरं सान्द्रं पेलवं विरलं तनु २१५६
समीपे निकटासन्नसंनिकृष्टसनीडवत् २१५७
सदेशाभ्याशसविधसमर्यादसवेशवत् २१५८
उपकण्ठान्तिकाभ्यर्णाभ्यग्रा अप्यभितोऽव्ययम् २१५९
संसक्ते त्वव्यवहितमपदान्तरमित्यपि २१६०
नेदिष्ठमन्तिकतमं स्याद्दूरं विप्रकृष्टकम् २१६१

पुरुहूः, पुरु, भूयिष्ठम्, स्फारम्, भूय भूरि, इति १२ **बहुलस्य** । येषा सख्या शतात्सहस्राच्च परा ते क्रमेण **परःशता॰, पर॰सहस्राः** स्यु ॥—गणनीयम्, गणेयम्, इति २ **गणयितुं शक्यस्य** ॥—सख्यातम्, गणितम्, इति २ **संख्यातस्य** ॥—समम्, सर्वम्, विश्वम्, अशेषम्, कृत्स्नम्, समस्तम्, निखिलम्, अखिलम्, नि शेषम्, समग्रम्, सकलम्, पूर्णम्, अखण्डम्, अनूनकम्, इति १४ **समग्रस्य** ॥ घनम्, निरन्तरम्, सान्द्रम्, इति ३ **निबिडस्य** ॥—पेलवम्, विरलम्, तनु, इति ३ **विरलस्य** ॥—समीप, निकट, आसन्न, सन्निकृष्ट, सनीड, सदेश, अभ्याश, सविध, समर्याद, सवेश, उपकण्ठ, अन्तिक, अभ्यर्ण, अभ्यग्र, अभित, इति १५ **समीपस्य** । तत्राभित इत्यव्ययम् ॥—संसक्तम्, अव्यवहितम्, अपदान्तरम्, इति ३ **संलग्नस्य** ॥—नेदिष्ठम्, अन्तिकतमम्, इति २ **अतिनिकटस्य** ॥—दूरम्, विप्रकृष्टकम्, इति २ **दूरस्य** ॥—

दवीयश्च दविष्ठं च सुदूरं दीर्घमायतम् २१६२
वर्तुलं निस्तलं वृत्तं बन्धुरं तून्नतानतम् २१६३
उच्चप्रांशून्नतोदग्रोच्छ्रितास्तुङ्गेऽथ वामने २१६४
न्यङ्नीचखर्वह्रस्वाः स्युरवाग्रेऽवनतानतम् २१६५
अरालं वृजिनं जिह्ममूर्मिमत्कुञ्चितं नतम् २१६६
आविद्धं कुटिलं भुग्नं वेल्लितं वक्रमित्यपि २१६७
ऋजावजिह्मप्रगुणौ व्यस्ते त्वप्रगुणाकुलौ २१६८
शाश्वतस्तु ध्रुवो नित्यसदातनसनातनाः २१६९
स्थास्नुः स्थिरतरः स्थेयानेकरूपतया तु यः २१७०
कालव्यापी स कूटस्थः स्थावरो जङ्गमेतरः २१७१
चरिष्णु जङ्गमचरं त्रसमिङ्गं चराचरम् २१७२

दवीय, दविष्ठम्, सुदूरम्, इति ३ **अत्यन्तदूरस्य**। दीर्घम्, आयतम्, इति २ **दीर्घस्य** ॥—वर्तुलम्, निस्तलम्, वृत्तम्, इति ३ **वर्तुलस्य**। उन्नतानत स्वभावत उन्नतमुपाधिवशान्नत **बन्धुरमिति** ॥—उच्च, प्राशु, उन्नत, उदग्र॰, उच्छ्रित, तुङ्ग, इति ६ **उन्नतस्य** ॥—वामन, न्यक्, नीच, खर्व, ह्रस्व॰, इति ५ **ह्रस्वस्य** ॥—अवाग्रम्, अवनतम्, आनतम्, इति ३ **अधोमुखस्य** ॥—अरालम्, वृजिनम्, जिह्मम्, ऊर्मिमत्, कुञ्चितम्, नतम्, आविद्धम्, कुटिलम्, भुग्नम्, वेल्लितम्, वक्रम्, इति ११ **वक्रस्य** ॥—ऋजु, अजिह्म, प्रगुण, इति ३ **अवक्रस्य** ॥—व्यस्त, अप्रगुण, आकुल, इति ३ **आकुलस्य** ॥—शाश्वत, ध्रुव, नित्य, सदातन, सनातन, इति ५ **नित्यस्य** ॥—स्थास्नु, स्थिरतर॰, स्थेयान्, इति ३ **अतिस्थिरस्य**। य एकरूपतया कालव्यापी स **कूटस्थ** इति ॥—स्थावर, जङ्गमेतर, इति २ **अचरस्य** ॥—चरिष्णु, जङ्गमम्, चरम्, त्रसम्,

चलनं कम्पनं कम्प्रं चलं लोलं चलाचलम् २१७३
चञ्चलं तरलं चैव पारिप्लवपरिप्लवे २१७४
अतिरिक्तः समधिको दृढसंधिस्तु संहतः २१७५
कर्कशं कठिनं क्रूरं कठोरं निष्ठुरं दृढम् २१७६
जरठं मूर्तिमन्मूर्तं प्रवृद्धं प्रौढमेधितम् २१७७
पुराणे प्रतनप्रत्नपुरातनचिरंतनाः २१७८
प्रत्यग्रोऽभिनवो नव्यो नवीनो नूतनो नवः २१७९
नूत्नश्च सुकुमारं तु कोमलं मृदुलं मृदु २१८०
अन्वगन्वक्षमनुगेऽनुपदं क्लीबमव्ययम् २१८१
प्रत्यक्षं स्यादैन्द्रियकमप्रत्यक्षमतीन्द्रियम् २१८२
एकतानोऽनन्यवृत्तिरेकाग्रैकायनावपि २१८३

इङ्गम्, चराचरम्, इति ६ **चरस्य** ॥—चलनम्, कम्पनम्, कम्प्रम्, इति ३ **कम्पशीलस्य** ॥—चलम्, लोलम्, चलाचलम्, चञ्चलम्, तरलम्, पारिप्लवम्, परिप्लवम्, इति ७ **चलस्य** ॥—अतिरिक्त, समधिक, इति २ **अधिकभूतस्य** ॥—दृढसंधि, संहत, इति २ **दृढसंधानयुक्तस्य** ॥—कर्कशम्, कठिनम्, क्रूरम्, कठोरम्, निष्ठुरम्, दृढम्, जरठम्, मूर्तिमत्, मूर्तम्, इति ९ **कठिनस्य** ॥ प्रवृद्धम्, प्रौढम्, एधितम्, इति ३ **प्रवृद्धस्य** ॥—पुराणम्, प्रतनम्, प्रत्नम्, पुरातनम्, चिरन्तनम्, इति ५ **पुरातनस्य** ॥—प्रत्यग्र, अभिनव, नव्य, नवीन, नूतन, नव, नूत्न, इति ७ **नूतनस्य** ॥—सुकुमारम्, कोमलम्, मृदुलम्, मृदु, इति ४ **कोमलस्य** ॥—अन्वक्, अन्वक्षम्, अनुगम्, अनुपदम्, इति ४ **पश्चादित्यर्थे** । अनुपद क्लीबमव्यय च ॥—प्रत्यक्षम्, ऐन्द्रियकम्, इति २ **इन्द्रियग्राह्यस्य** ॥ अप्रत्यक्षम्, अतीन्द्रियम्, इति २ **इन्द्रियैरग्राह्यस्य धर्मादेः** ॥—एकतान, अनन्यवृत्ति, एकाग्र, एकायन,

अप्येकसर्ग एकाग्र्योऽप्येकायनगतोऽपि सः २१८४
पुंस्यादिः पूर्वपौरस्त्यप्रथमाद्या अथास्त्रियाम् २१८५
अन्तो जघन्यं चरममन्त्यपाश्चात्यपश्चिमाः २१८६
मोघं निरर्थकं स्पष्टं स्फुटं प्रव्यक्तमुल्बणम् २१८७
साधारणं तु सामान्यमेकाकी त्वेक एककः २१८८
भिन्नार्थका अन्यतर एकस्त्वोऽन्येतरावपि २१८९
उच्चावचं नैकभेदमुच्चण्डमविलम्बितम् २१९०
अरुंतुदं तु मर्मस्पृगबाधं तु निरर्गलम् २१९१
प्रसव्यं प्रतिकूलं स्यादपसव्यमपष्ठु च २१९२
वामं शरीरं सव्यं स्यादपसव्यं तु दक्षिणम् २१९३
संकटं ना तु संबाधः कलिलं गहनं समे २१९४

एकसर्ग, एकाग्र्य, एकायनगत, इति ७ **एकाग्रस्य** ॥—आदि, पूर्व-, पौरस्त्य, प्रथम, आद्य, इति ५ **आद्यस्य** ॥ तत्रादि पुस्येव ॥—अन्त, जघन्यम्, चरमम्, अन्त्यम्, पाश्चात्यम्, पश्चिमम्, इति ६ **अन्त्यस्य** । तत्रान्त पुनपुसकयोरेव ॥—मोघम्, निरर्थकम्, इति २ **व्यर्थस्य** ॥—स्पष्टम्, स्फुटम्, प्रव्यक्तम्, उल्बणम्, इति ४ **स्पष्टस्य** ॥ साधारणम्, सामान्यम्, इति २ **साधारणस्य** ॥—एकाकी, एक, एकक, इति ३ **असहायस्य** ॥—भिन्न, अन्यतर, एक, त्व, अन्य, इतर, इति ६ **भिन्नार्थकाः** ॥—उच्चावचम्, नैकभेदम्, इति २ **बहुविधस्य** ॥—उच्चण्डम्, अविलम्बितम्, इति २ **तूर्णस्य** ॥—अरुंतुदम्, मर्मस्पृक्, इति २ **मर्मभेदिनः** ॥—अबाधम्, निरर्गलम्, इति २ **निर्बाधस्य** ॥—प्रसव्यम्, प्रतिकूलम्, अपसव्यम्, अपष्ठु, इति ४ **विपरीतस्य** । यद्वाम शरीर तत् **सव्य**मिति । यद्दक्षिण शरीर तद**पसव्य**मिति ॥—सकटम्, सबाध, इति २ **अल्पावकाशे वर्त्मादौ** । ना पुमान् ॥

संकीर्णे संकुलाकीर्णे मुण्डितं परिवापितम् २१९५
ग्रन्थितं संदितं दृब्धं विसृतं विस्तृतं ततम् २१९६
अन्तर्गतं विस्मृतं स्यात्प्राप्तप्रणिहिते समे २१९७
वेल्लितप्रेङ्खिताधूतचलिताकम्पिता धुते २१९८
नुत्तनुन्नास्तनिष्ठ्यूताविद्धक्षिप्तेरिताः समाः २१९९
परिक्षिप्तं तु निवृतं मूषितं मुषितार्थकम् २२००
प्रवृद्धप्रसृते न्यस्तनिसृष्टे गुणिताहते २२०१
निदिग्धोपचिते गूढगुप्ते गुण्ठितरूषिते २२०२
द्रुतावदीर्णे उद्गूर्णोद्यते काचितशिक्यिते २२०३

—कलिलम्, गहनम्, इति २ **दुरधिगम्यस्य** ॥—संकीर्णम्, संकुलम् आकीर्णम्, इति ३ **जनादिभिरत्यन्तमिश्रस्य** ॥—मुण्डितम्, परिवापितम्, इति २ **कृतमुण्डनस्य** ॥—ग्रन्थितम्, संदितम्, दृब्धम्, इति ३ **गुम्फितस्य** ॥—विसृतम्, विस्तृतम्, ततम्, इति ३ **लब्धप्रसरस्य** ॥—अन्तर्गतम्, विस्मृतम्, इति २ **विस्मृतस्य** ॥—प्राप्तम्, प्रणिहितम्, इति २ **लब्धस्य** ॥—वेल्लित, प्रेङ्खित, आधूत, चलित, आकम्पित, धुत, इति ६ **ईषत्कम्पितस्य** ॥—नुत्त, नुन्न, अस्त, निष्ठ्यूत, आविद्ध, क्षिप्त, ईरित, इति ७ **प्रेरितस्य** ॥—परिक्षिप्तम्, निवृतम्, इति २ **प्राकारादिना सर्वतोवेष्टितस्य** ॥—मूषितम्, मुषितम्, इति २ **चोरितस्य** ॥—प्रवृद्धम्, प्रसृतम्, इति २ **प्रसरणयुक्तस्य** ॥—न्यस्तम्, निसृष्टम्, इति २ **निक्षिप्तस्य** ॥—गुणितम्, आहतम्, इति २ **अभ्यावर्तितस्य** ॥—निदिग्धम्, उपचितम्, इति २ **समृद्धस्य** ॥—गूढम्, गुप्तम्, इति २ **गोपनयुक्तस्य** ॥—गुण्ठितम्, रूषितम्, इति २ **धूलिलिप्तस्य** ॥—द्रुतम्, अवदीर्णम्, इति २ **द्रवीभूतस्य** ॥—उद्गूर्णम्, उद्यतम्, इति २ **उत्तोलितस्य शस्त्रादेः** ॥—काचि-

घ्राणघ्राते दिग्धलिप्ते समुदक्तोद्धृते समे २२०४
वेष्टितं स्याद्वलयितं संवीतं रुद्धमावृतम् २२०५
रुग्णं भुग्नेऽथ निशितक्ष्णुतशातानि तेजिते २२०६
स्याद्विनाशोन्मुखं पक्वं ह्रीणह्रीतौ तु लज्जिते २२०७
वृत्ते तु वृतव्यावृत्तौ संयोजित उपाहितः २२०८
प्राप्यं गम्यं समासाद्यं स्यन्नं रीणं स्नुतं स्रुतम् २२०९
संगूढः स्यात्संकलितोऽवगीतः ख्यातगर्हणः २२१०
विविधः स्याद्बहुविधो नानारूपः पृथग्विधः २२११
अवरीणो धिक्कृतश्चाप्यवध्वस्तोऽवचूर्णितः २२१२
अनायासकृतं फाण्टं स्वनितं ध्वनितं समे २२१३

तम्, शिक्यितम्, इति २ **शिक्ये स्थापितस्य** ॥—घ्राणम्, घ्रातम्, इति २ **नासिकया गृहीतगन्धस्य** ॥—दिग्धम्, लिप्तम्, इति २ **विलिप्तस्य** ॥ —समुदक्तम्, उद्धृतम्, इति २ **उन्नीतस्य**। वेष्टितम्, वलयितम्, सवीतम्, रुद्धम्, आवृतम्, इति ५ **वेष्टितस्य** ॥—रुग्णम्, भुग्नम्, इति २ **व्यथितस्य** ॥—निशितम्, क्ष्णुतम्, शातम्, तेजितम्, इति ४ **तीक्ष्णीकृतस्य शस्त्रादेः**। विनाशोन्मुख **पक्वं** स्यात् ॥—ह्रीण, ह्रीत, लज्जित, इति ३ **संजातलज्जस्य** ॥ वृत्त, वृत, व्यावृत्त, इति ३ **कृतवरणस्य** ॥—सयोजित, उपाहित, इति २ **संयोगं प्रापितस्य** ॥—प्राप्यम्, गम्यम्, समासाद्यम्, इति ३ **प्राप्तुं शक्यस्य** ॥ स्यन्नम्, रीणम्, स्नुतम्, स्रुतम्, इति ४ **प्रस्नुतस्य** ॥—सगूढ, सकलित, इति २ **योजितस्याङ्कादेः** ॥—अवगीत, ख्यातगर्हण, इति २ **निन्दितस्य** ॥—विविध, बहुविध, नानारूप, पृथग्विध, इति ४ **नानारूपस्य** ॥—अवरीण, धिक्कृत, इति २ **निन्दितमात्रस्य** ॥—अवध्वस्त, अवचूर्णित, इति २ **चूर्णीकृतस्य**। अनायासकृतं **फाण्टं** स्यात् ॥—स्वनितम्,

बद्धे संदानितं मूतमुद्दितं संदितं सितम् २२१४
निष्पक्वे क्वथितं पाके क्षीराज्यहविषां शृतम् २२१५
निर्वाणो मुनिवह्न्यादौ निर्वातस्तु गतेऽनिले २२१६
पक्वं परिणते गूनं हन्ने मीढं तु मूत्रिते २२१७
पुष्टे तु पुषितं सोढे क्षान्तमुद्वान्तमुद्गते २२१८
दान्तस्तु दमिते शान्तः शमिते प्रार्थितेऽर्दितः २२१९
ज्ञप्तस्तु ज्ञपिते छन्नश्छादिते पूजितेऽञ्चितः २२२०
पूर्णस्तु पूरिते क्लिष्टः क्लिशितेऽवसिते सितः २२२१
प्रुष्टप्लुष्टोषिता दग्धे तष्टत्वष्टौ तनूकृते २२२२

ध्वनितम्, इति २ **शब्दितस्य** ॥—बद्धम्, सदानितम्, मूतम्, उद्दितम्, सदितम्, सितम्, इति ६ **बद्धस्य** ॥—निष्पक्वम्, क्वथितम्, इति २ **साकल्येन पक्वस्य**। क्षीरादीना पाके **शृतमिति। निर्वाण** इति मुनिवह्न्यादौ प्रयुज्यते, न तु वाते। गते अनिले **निर्वात** इति॥—पक्वम्, परिणतम्, इति २ **पाकं प्राप्तस्य**॥—गूनम्, हन्नम्, इति २ **कृतपुरीषोत्सर्गस्य** ॥—मीढम्, मूत्रितम्, इति २ **कृतमूत्रोत्सर्गस्य** ॥—पुष्टम्, पुषितम्, इति २ **कृतपोषणस्य** ॥—सोढम्, क्षान्तम्, इति २ **क्षमा प्रापितस्य** ॥—उद्वान्त, उद्गत, इति २ **वमनेन त्यक्तस्यान्नादेः** ॥ दान्त, दमित, इति २ **दमं प्रापितस्य** ॥ शान्त, शमित, इति २ **शमनं प्रापितस्य** ॥ प्रार्थित, अर्दित, इति २ **याचितस्य** ॥—ज्ञप्त, ज्ञपित, इति २ **बोधं प्रापितस्य** ॥ छन्न, छादित, इति २ **आच्छादितस्य** ॥—पूजित, अञ्चित, इति २ **पूजितस्य** ॥—पूर्ण, पूरित, इति २ **पूर्णस्य** ॥ क्लिष्ट, क्लिशित, इति २ **क्लेशं प्राप्तस्य** ॥—अवसित, सित, इति २ **समाप्तस्य** ॥—प्रुष्ट, प्लुष्ट, उषित, दग्ध, इति ४

वेधितच्छिद्रितौ विद्धे विन्नवित्तौ विचारिते २२२३
निष्प्रभे विगतारोकौ विलीने विद्रुतद्रुतौ २२२४
सिद्धे निर्वृत्तनिष्पन्नौ दारिते भिन्नभेदितौ २२२५
ऊतं स्यूतमुतं चेति त्रितयं तन्तुसंतते २२२६
स्यादर्हिते नमस्यितनमसितमपचायितार्चितापचितम् २२२७
वरिवसिते वरिवस्यितमुपासितं चोपचरितं च २२२८
संतापितसंतप्तौ धूपितधूपायितौ च दूनश्च २२२९
हृष्टे मत्तस्तृप्तः प्रह्लन्नः प्रमुदितः प्रीतः २२३०
छिन्नं छातं लूनं कृत्तं दातं दितं छितं वृक्णम् २२३१
स्रस्तं ध्वस्तं भ्रष्टं स्कन्नं पन्नं च्युतं गलितम् २२३२

दग्धस्य ॥—तष्ट, त्वष्ट, तनूकृत, इति ३ **शस्त्रेणाल्पीकृतस्य** । वेधित, छिद्रित, विद्ध, इति ३ **विद्धस्य** ॥—विन्न, वित्त, विचारित, इति ३ **प्राप्तविचारस्य** ॥—निष्प्रभ, विगत, अरोक, इति ३ **दीप्तिहीनस्य** ॥ विलीन, विद्रुत, द्रुत, इति ३ **द्रवीभूतस्य** ॥—सिद्ध, निर्वृत्त, निष्पन्न, इति ३ **सिद्धस्य** ॥—दारित, भिन्न, भेदित, इति ३ **भेदं प्रापितस्य** ॥—ऊतम्, स्यूतम्, उतम्, इति ३ **तन्तुसंतते** ॥—अर्हितम्, नमस्यितम्, नमसितम्, अपचायितम्, आर्चितम्, अपचितम्, इति ६ **अर्चितस्य** ॥—वरिवसितम्, वरिवस्यितम्, उपासितम्, उपचरितम्, इति ४ **शुश्रूषितस्य** ॥—संतापितम्, संतप्तम्, धूपितम्, धूपायितम्, दूनम्, इति ५ **संतापितस्य** ॥ हृष्ट, मत्त, तृप्त, प्रह्लन्न, प्रमुदित, प्रीत, इति ६ **प्रमुदितस्य** ॥—छिन्नम्, छातम्, लूनम्, कृत्तम्, दातम्, दितम्, छितम्, वृक्णम्, इति ८ **खण्डितस्य** ॥—स्रस्तम्, ध्वस्तम्, भ्रष्टम्, स्कन्नम्, पन्नम्, च्युतम्, गलितम्, इति ७

लब्धं प्राप्तं विन्नं भावितमासादितं च भूतं च २२३३
अन्वेषितं गवेषितमन्विष्टं मार्गितं मृगितम् २२३४
आर्द्रं सार्द्रं क्लिन्नं तिमितं स्तिमितं समुन्नमुत्तं च २२३५
त्रातं त्राणं रक्षितमवितं गोपायितं च गुप्तं च २२३६
अवगणितमवमतावज्ञाऽवमानितं च परिभूते २२३७
त्यक्तं हीनं विधुतं समुज्झितं धूतमुत्सृष्टे २२३८
उक्तं भाषितमुदितं जल्पितमाख्यातमभिहितं लपितम् २२३९
बुद्धं बुधितं मनितं विदितं प्रतिपन्नमवसितावगते २२४०
ऊरीकृतमुररीकृतमङ्गीकृतमाश्रुतं प्रतिज्ञातम् २२४१
संगीर्णविदितसंश्रुतसमाहितोपश्रुतोपगतम् २२४२
ईलितशस्तपणायितपनायितप्रणुतपणितपनितानि २२४३

च्युतस्य ॥—लब्धम्, प्राप्तम्, विन्नम्, भावितम्, आसादितम्, भूतम्, इति ६ **प्राप्तस्य** ॥—अन्वेषितम्, गवेषितम्, अन्विष्टम्, मार्गितम्, मृगितम्, इति ५ **गवेषितस्य** ॥—आर्द्रम्, सार्द्रम्, क्लिन्नम्, तिमितम्, स्तिमितम्, समुन्नम्, उत्तम्, इति ७ **क्लिन्नस्य** ॥—त्रातम्, त्राणम्, रक्षितम्, अवितम्, गोपायितम्, गुप्तम्, इति ६ **रक्षितस्य** ॥—अवगणितम्, अवमतम्, अवज्ञातम्, अवमानितम्, परिभूतम्, इति ५ **अवमानितस्य** ॥ त्यक्तम्, हीनम्, विधुतम्, समुज्झितम्, धूतम्, उत्सृष्टम्, इति ६ **उत्सृष्टस्य** ॥—उक्तम्, भाषितम्, उदितम्, जल्पितम्, आख्यातम्, अभिहितम्, लपितम्, इति ७ **उदितस्य** ॥—बुद्धम्, बुधितम्, मनितम्, विदितम्, प्रतिपन्नम्, अवसितम्, अवगतम्, इति ७ **अवगतस्य** ॥—ऊरीकृतम्, उररीकृतम्, अङ्गीकृतम्, आश्रुतम्, प्रतिज्ञातम्, सगीर्णम्, विदितम्, सश्रुतम्, समाहितम्, उपश्रुतम्, उपगतम्, इति ११ **अङ्गीकृतस्य** ॥—ईलितम्, शस्तम्, पणायितम्, पनायितम्, प्रणुतम्, पणितम्, पनितम्,

अपि गीर्णवर्णिताभिष्टुतेडितानि स्तुतार्थानि २२४४
भक्षितचर्वितलीढप्रत्यवसितगिलितखादितप्सातम् २२४५
अभ्यवहृतान्नजग्धग्रस्तग्लस्ताशितं भुक्ते २२४६
क्षेपिष्ठक्षोदिष्ठप्रेष्ठवरिष्ठस्थविष्ठबंहिष्ठाः २२४७
क्षिप्रक्षुद्राभीप्सितपृथुपीवरबहुलप्रकर्षार्थाः २२४८
साधिष्ठद्राघिष्ठस्फेष्ठगरिष्ठह्रसिष्ठवृन्दिष्ठाः २२४९
बाढव्यायतबहुगुरुवामनवृन्दारकातिशये २२५०

४ सकीर्णवर्गः ।

प्रकृतिप्रत्ययार्थाद्यैः संकीर्णे लिङ्गमुन्नयेत् २२५१
कर्म क्रिया तत्सातत्ये गम्ये स्युरपरस्पराः २२५२
साकल्यासङ्गवचने पारायणतुरायणे २२५३
यदृच्छा स्वैरिता हेतुशून्या त्वास्या विलक्षणम् २२५४

गीर्णम्, वर्णितम्, अभिष्टुतम्, ईडितम्, स्तुतम्, इति १२ **स्तुतार्थानि** ॥—भक्षितम्, चर्वितम्, लीढम्, प्रत्यवसितम्, गिलितम्, खादितम्, प्सातम्, अभ्यवहृतम्, अन्नम्, जग्धम्, ग्रस्तम्, ग्लस्तम्, अशितम्, भुक्तम्, इति १४ **खादितस्य** ॥—यथा अतिशयेन क्षिप्र **क्षेपिष्ठ** एव क्षोदिष्ठ–प्रेष्ठ–वरिष्ठ–स्थविष्ठ–बंहिष्ठा । बाढादीनामतिशये साधिष्ठादय स्यु । अतिशयेन बाढ **साधिष्ठः** । एव द्राघिष्ठ–स्फेष्ठ–गरिष्ठ–ह्रसिष्ठ–वृन्दिष्ठा ॥

२२५१–२३३५ प्रकृतीति । सकीर्णनाम्नि अत्र वर्गे वक्ष्यमाणलिङ्गसग्रहोक्तरीत्या प्रकृत्यर्थेन प्रत्ययार्थेन च आद्यशब्दात्कचिद्रूपभेदादिना लिङ्गमुन्नयेदूहेत् । कर्म क्रिया द्वे क्रियाया । तच्छब्देन क्रिया परामृश्यते । क्रियासातत्ये गम्ये सति—अपरस्परा इत्येक नाम । साकल्यवचन **पारायण**मिति । आसङ्गवचन **तुरायण**मिति ॥—यदृच्छा, स्वैरिता, इति २ **स्वच्छन्दतायाः** । हेतुशून्या आस्या

शमथस्तु शमः शान्तिर्दान्तिस्तु दमथो दमः २२५५
अवदानं कर्म वृत्तं काम्यदानं प्रवारणम् २२५६
वशक्रिया संवननं मूलकर्म तु कार्मणम् २२५७
विधूननं विधुवनं तर्पणं प्रीणनावनम् २२५८
पर्याप्तिः स्यात्परित्राणं हस्तवारणमित्यपि २२५९
सेवनं सीवनं स्यूतिर्विदरः स्फुटनं भिदा २२६०
आक्रोशनमभीषङ्गः संवेदो वेदना न ना २२६१
संमूर्च्छनमभिव्याप्तिर्याञ्चा भिक्षार्थनार्दना २२६२
वर्धनं छेदनेऽथ द्वे आनन्दनसभाजने २२६३
आप्रच्छन्नमथाम्नायः संप्रदायः क्षये क्षिया २२६४

स्थितिर्**विलक्षणं** स्यात् ॥—शमथ, शम, शान्ति, इति ३ **चित्तोपशमस्य**। दान्ति, दमथ, दम, इति ३ **इन्द्रियनिग्रहस्य**। वृत्त कर्म त**दवदान**मिति। काम्यदान त**त्प्रवारण**मिति ॥—वशक्रिया, संवननम्, इति २ **वशीकरणस्य**। ओषधीना मूलैरुच्चाटनादि यत्कर्म **तत्कार्मण**मिति ॥—विधूननम्, विधुवनम्, इति २ **कम्पनस्य**। तर्पणम्, प्रीणनम्, अवनम्, इति ३ **तृप्तेः** ॥—पर्याप्ति, परित्राणम्, हस्तवारणम्, इति ३ **वधोद्यतनिवारणस्य** ॥—सेवनम्, सीवनम्, स्यूति, इति ३ **सूचीक्रियायाः** ॥—विदर, स्फुटनम्, भिदा, इति ३ **द्विधाभावस्य** ॥—आक्रोशनम्, अभीषङ्ग, इति २ **गालिप्रदानस्य** ॥—संवेद, वेदना, इति २ **अनुभवस्य**। तत्र वेदना न पुमान् ॥—संमूर्च्छनम्, अभिव्याप्ति, इति २ **सर्वतोव्याप्तेः** ॥—याञ्चा, भिक्षा, अर्थना, अर्दना, इति ४ **याचनस्य** ॥—वर्धनम्, छेदनम्, इति २ **कर्तनस्य** ॥—आनन्दनम्, सभाजनम्, आप्रच्छन्नम्, इति ३ **स्वागतसंप्रश्नादिना विहितस्यानन्दनस्य** ॥—आम्नाय, संप्रदाय, इति २ **गुरुपरम्परागतस्य समुपदेशस्य** ॥

ग्रहे ग्राहो वशः कान्तौ रक्षणस्त्राणे रणः क्वणे २२६५
व्यधो वेधे पचा पाके हवो हूतौ वरो वृतौ २२६६
ओषः प्लोषे नयो नाये ज्यानिर्जीर्णौ भ्रमो भ्रमौ २२६७
स्फातिर्वृद्धौ प्रथा ख्यातौ स्पृष्टिः पृक्तौ स्नवः स्नवे २२६८
एधा समृद्धौ स्फुरणे स्फुरणा प्रमितौ प्रमा २२६९
प्रसूतिः प्रसवे श्च्योते प्राघारः क्लमथः क्लमे २२७०
उत्कर्षोऽतिशये संधिः श्लेषे विषय आश्रये २२७१
क्षिपायां क्षेपणं गीर्णिर्गिरौ गुरणमुद्यमे २२७२

क्षय, क्षिया, इति २ **अपचयस्य** ॥—ग्रह, ग्राह, इति २ **ग्रहणस्य** ॥—वश, कान्ति, इति २ **इच्छायाः** ॥—रक्षण, त्राण, इति २ **रक्षणस्य** ॥—रण, क्वण, इति २ **शब्दकरणस्य** ॥—व्यध, वेध, इति २ **वेधनस्य** ॥—पचा, पाक, इति २ **पचनस्य** ॥—हव, हूति, इति २ **आह्वानस्य** ॥—वर, वृति, इति २ **वेष्टने संभक्तौ** च ॥—ओष, प्लोष, इति २ **दाहस्य** ॥—नय, नाय, इति २ **नीतेः** ॥—ज्यानि, जीर्णि, इति २ **जीर्णतायाः** ॥—भ्रम, भ्रमि, इति २ **भ्रान्तेः** ॥—स्फाति, वृद्धि, इति २ **वृद्धेः** ॥—प्रथा, ख्याति, इति २ **प्रख्यातेः** ॥—स्पृष्टि, पृक्ति, इति २ **स्पर्शस्य** ॥—स्नव, स्रव, इति २ **प्रस्रवणस्य** ॥—एधा, समृद्धि, इति २ **उपचयस्य** ॥—स्फुरणम्, स्फुरणा, इति २ **स्फुरणस्य** ॥—प्रमिति, प्रमा, इति २ **यथार्थज्ञानस्य** ॥—प्रसूति, प्रसव, इति २ **गर्भविमोचनस्य** ॥—श्च्योत, प्राघार, इति २ **घृतादेः क्षरणे** ॥—क्लमथ, क्लम, इति २ **ग्लाने**: ॥—उत्कर्ष, अतिशय, इति २ **प्रकर्षस्य** ॥—संधि, श्लेष, इति २ **संधानस्य** ॥—विषय, आश्रय, इति २ **आश्रयस्य** ॥—क्षिपा, क्षेपणम्, इति २ **प्रेरणस्य** ॥—गीर्णि, गिरि, इति २ **निगरणस्य** ॥—गुरणम्, उद्यम, इति २ **भारायुद्यम-**

उन्नाय उन्नये श्रायः श्रयणे जयने जयः २२७३
निगादो निगदे मादो मद उद्वेग उद्भ्रमे २२७४
विमर्दनं परिमलोऽभ्युपपत्तिरनुग्रहः २२७५
निग्रहस्तद्विरुद्धः स्यादभियोगस्त्वभिग्रहः २२७६
मुष्टिबन्धस्तु संग्राहो डिम्बे डमरविप्लवौ २२७७
बन्धनं प्रसितिश्चारः स्पर्शः स्प्रष्टोपतप्तरि २२७८
निकारो विप्रकारः स्यादाकारस्त्विङ्ग इङ्गितम् २२७९
परिणामो विकारो द्वे समे विकृतिविक्रिये २२८०
अपहारस्त्वपचयः समाहारः समुच्चयः २२८१
प्रत्याहार उपादानं विहारस्तु परिक्रमः २२८२

नस्य—उन्नाय, उन्नय, इति २ **ऊर्ध्वं नयनस्य ऊहस्य** च ॥—श्राय, श्रयणम्, इति २ **सेवायाः** ॥—जयनम्, जय, इति २ **जयस्य** ॥—निगाद, निगद, इति २ **कथनस्य** ॥—माद, मद, इति २ **हर्षस्य** ॥—उद्वेग, उद्भ्रम, इति २ **उद्वेजनस्य** ॥—विमर्दनम्, परिमल, इति २ **कुङ्कुमादिमर्दनस्य** ॥ अभ्युपपत्ति, अनुग्रह, इति २ **अङ्गीकारस्य** । ततोऽनुग्रहाद्विरुद्धो **निग्रहः** स्यात् ॥—अभियोग, अभिग्रह, इति २ **कलहाह्वानस्य** ॥ मुष्टिबन्ध, सग्राह, इति २ **मुष्टिना दृढग्रहणस्य** ॥—डिम्ब, डमर, विप्लव, इति ३ **नरलुण्ठनादेरुपसर्गविशेषस्य** ॥—बन्धनम्, प्रसिति, चार, इति ३ **बन्धनस्य** ॥—स्पर्श, स्प्रष्टा, उपतप्ता, इति ३ **उपतापाख्यरोगविशेषस्य** ॥—निकार, विप्रकार, इति २ **अपकारस्य** ॥—आकार, इङ्ग, इङ्गितम्, इति ३ **अभिप्रायानुरूपचेष्टितस्य** ॥—परिणाम, विकार, इति २ **प्रकृतेरन्यथाभावे** ॥—विकृति, विक्रिया, इति २ **विरुद्धक्रियायाः** ॥—अपहार, अपचय, इति २ **अपहरणस्य** —समाहार, समुच्चय, इति २ **राशीकरणस्य** ॥—प्रत्याहार, उपादानम्,

अभिहारोऽभिग्रहणं निर्हारोऽभ्यवकर्षणम् २२८३
अनुहारोऽनुकारः स्यादर्थस्यापगमे व्ययः २२८४
प्रवाहस्तु प्रवृत्तिः स्यात्प्रवहो गमनं बहिः २२८५
वियामो वियमो यामो यमः संयामसंयमौ २२८६
हिंसाकर्माऽभिचारः स्याज्जागर्या जागरा द्वयोः २२८७
विघ्नोऽन्तरायः प्रत्यूहः स्यादुपघ्नोऽन्तिकाश्रये २२८८
निर्वेश उपभोगः स्यात्परिसर्पः परिक्रिया २२८९
विधुरं तु प्रविश्लेषेऽभिप्रायश्छन्द आशयः २२९०
संक्षेपणं समसनं पर्यवस्था विरोधनम् २२९१
परिसर्या परीसारः स्यादास्या त्वासना स्थितिः २२९२

इति २ **इन्द्रियाकर्षणस्य** ॥—विहार, परिक्रम, इति २ **पद्भ्यां गतेः** ॥—अभिहार, अभिग्रहणम्, इति २ **चौर्यकरणस्य** ॥—निर्हार, अभ्यवकर्षणम्, इति २ **शल्यादेर्निष्कासनस्य** ॥—अनुहार, अनुकार, इति २ **विडम्बनस्य** ॥—अर्थस्य धनादेरपगमे **व्यय** इति ॥—प्रवाह, प्रवृत्ति*, इति २ **जलादीनां निरन्तरगतेः** । यद्बहिर्गमन स **प्रवह** इति ॥—वियाम*, वियम, याम, यम, सयाम, सयम, इति ६ **संयमस्य योगाङ्गस्य** । हिंसाकर्म जारणमारणादि **अभिचार**. स्यात् ॥—जागर्या, जागरा, इति २ **जागरणस्य** । तत्र जागरा स्त्रीपुसयो ॥—विघ्न, अन्तराय, प्रत्यूह, इति ३ **विघ्नस्य** । समीपभूत आश्रये **उपघ्न** इति ॥—निर्वेश, उपभोग, इति २ **उपभोगस्य** ॥—परिसर्प, परिक्रिया, इति २ **परिजनादिवेष्टनस्य** ॥—विधुरम्, प्रविश्लेष, इति २ **अत्यन्तवियोगस्य** ॥—अभिप्राय, छन्द, आशय*, इति ३ **अभिप्रायस्य** ॥—सक्षेपणम्, समसनम्, इति २ **अविस्तारस्य** ॥—पर्यवस्था, विरोधनम्, इति २ **विरोधस्य** ॥—परिसर्या, परीसार, इति २

विस्तारो विग्रहो व्यासः स च शब्दस्य विस्तरः २२९३
संवाहनं मर्दनं स्याद्विनाशः स्याददर्शनम् २२९४
संस्तवः स्यात्परिचयः प्रसरस्तु विसर्पणम् २२९५
नीवाकस्तु प्रयामः स्यात्सनिधिः संनिकर्षणम् २२९६
लवोऽभिलावो लवने निष्पावः पवने पवः २२९७
प्रस्तावः स्यादवसरस्त्रसरः सूत्रवेष्टनम् २२९८
प्रजनः स्यादुपसरः प्रश्रयप्रणयौ समौ २२९९
धीशक्तिर्निष्क्रमोऽस्त्री तु संक्रमो दुर्गसंचरः २३००
प्रत्युत्क्रमः प्रयोगार्थः प्रक्रमः स्यादुपक्रमः २३०१

परितःसरणस्य ॥—आस्या, आसना, स्थिति, इति ३ **आसनस्य** ॥—विस्तार, विग्रह, व्यास, इति ३ **विस्तृतेः** । विस्तार शब्दसबन्धी चे**द्विस्तर** इति ॥—सवाहनम्, मर्दनम्, इति २ **अङ्गमर्दनस्य** ॥—विनाश, अदर्शनम्, इति २ **तिरोधानस्य** ॥—सस्तव, परिचय, इति २ **परिचितौ** ॥—प्रसर, विसर्पणम्, इति २ **व्रणादिप्रसरणस्य** ॥—नीवाक, प्रयाम, इति २ **धनधान्यादिषु जनानामादरातिशयस्य** ॥—सनिधि, सनिकर्षणम्, इति २ **नैकट्यस्य** ॥—लव, अभिलाव, लवनम्, इति ३ **धान्यादिच्छेदनस्य** ॥—निष्पाव, पवनम्, पव, इति ३ **धान्यादीनां पूतीकरणस्य** ॥—प्रस्ताव, अवसर, इति २ **प्रसंगस्य** ॥—त्रसर, सूत्रवेष्टनम्, इति २ **तन्तुवायकृतसूत्रवेष्टनभेदस्य** ॥—प्रजन, उपसर, इति २ **गर्भग्रहणस्य** ॥—प्रश्रय, प्रणय, इति २ **प्रेम्णः** ॥—धीशक्ति, निष्क्रम, इति २ **बुद्धिसामर्थ्ये** ॥—सक्रम, दुर्गसचर, इति २ **दुर्गमार्गस्य** । स न स्त्रियाम् ॥—प्रत्युत्क्रम, प्रयोगार्थ, इति २ **युद्धार्थमतिशयितोद्योगस्य** ॥—

स्यादभ्यादानमुद्घात आरम्भः संभ्रमस्त्वरा २३०२
प्रतिबन्धः प्रतिष्टम्भोऽवनायस्तु निपातनम् २३०३
उपलम्भस्त्वनुभवः समालम्भो विलेपनम् २३०४
विप्रलम्भो विप्रयोगो विलम्भस्त्वतिसर्जनम् २३०५
विश्रावस्तु प्रतिख्यातिरवेक्षा प्रतिजागरः २३०६
निपाठनिपठौ पाठे तेमस्तेमौ समुन्दने २३०७
आदीनवास्रवौ क्लेशे मेलके सङ्गसंगमौ २३०८
संवीक्षणं विचयनं मार्गणं मृगणा मृगः २३०९
परिरम्भः परिष्वङ्गः संश्लेष उपगूहनम् २३१०
निर्वर्णनं तु निध्यानं दर्शनालोकनेक्षणम् २३११

प्रक्रम, उपक्रम, इति २ **प्रथमारम्भस्य** ॥—अभ्यादानम्, उद्घात, आरम्भ, इति ३ **आरम्भमात्रस्य** ॥—सभ्रम., त्वरा, इति २ **संवेगस्य** ॥—प्रतिबन्ध, प्रतिष्टम्भ, इति २ **कार्यप्रतिघातस्य** ॥—अवनाय, निपातनम्, इति २ **अधोनयनस्य** ॥—उपलम्भ, अनुभव, इति २ **साक्षात्कारस्य** ॥—समालम्भ, विलेपनम्, इति २ **कुङ्कुमादिना विलेपने** ॥—विप्रलम्भ, विप्रयोग, इति २ **रागिणोर्विच्छेदस्य** ॥—विलम्भ, अतिसर्जनम्, इति २ **अतिदानस्य** ॥—विश्राव, प्रतिख्याति, इति २ **अतिप्रसिद्धे.** ॥—अवेक्षा, प्रतिजागर, इति २ **वस्तूना अवेक्षणस्य** ॥—निपाठ, निपठ, पाठ, इति ३ **पठनस्य** ॥—तेम, स्तेम, समुदनम्, इति ३ **आर्द्रीभावस्य** ॥—आदीनव, आस्रव, क्लेश, इति ३ **क्लेशस्य** ॥—मेलक, सङ्ग, सङ्गम, इति ३ **सङ्गमस्य** ॥—सवीक्षणम्, विचयनम्, मार्गणम्, मृगणा, मृग, इति ५ **तात्पर्येण वस्तूनां गवेषणस्य** ॥—परिरम्भ, परिष्वङ्ग, सश्लेष, उपगूहनम्, इति ४ **आलिङ्गनस्य** ॥—निर्वर्णनम्, निध्यानम्, दर्शनम्, आलोकनम्,

प्रत्याख्यानं निरसनं प्रत्यादेशो निराकृतिः २३१२
उपशायो विशायश्च पर्यायशयनार्थकौ २३१३
अर्तनं च ऋतीया च हृणीया च घृणार्थकाः २३१४
स्याद्व्यत्यासो विपर्यासो व्यत्ययश्च विपर्यये २३१५
पर्ययोऽतिक्रमस्तस्मिन्नतिपात उपात्ययः २३१६
प्रेषणं यत्समाहूय तत्र स्यात्प्रतिशासनम् २३१७
स संस्तावः क्रतुषु या स्तुतिभूमिर्द्विजन्मनाम् २३१८
निधाय तक्ष्यते यत्र काष्ठे काष्ठं स उद्घनः २३१९
स्तम्बघ्नस्तु स्तम्बघनः स्तम्बो येन निहन्यते २३२०
आविधो विध्यते येन तत्र विष्वक्समे निघः २३२१
उत्कारश्च निकारश्च द्वौ धान्योत्क्षेपणार्थकौ २३२२
निगारोद्गारविक्षावोद्ग्राहास्तु गरणादिषु २३२३

ईक्षणम्, इति ५ **निरीक्षणस्य** ॥—प्रत्याख्यानम्, निरसनम्, प्रत्यादेश, निराकृति, इति ४ **निराकरणस्य** ॥ उपशाय, विशाय, इति २ **पर्यायेण प्रहरकादौ शयनार्थस्य** ॥—अर्तनम्, ऋतीया, हृणीया, घृणा, इति ४ **जुगुप्सायाः** ॥—व्यत्यास, विपर्यास, व्यत्यय, विपर्यय, इति ४ **व्यतिक्रमस्य** ॥—पर्यय, अतिक्रम, अतिपात, उपात्यय, इति ४ **अतिक्रमस्य** ॥ समाहूय यज्ञ्वत्वादीना प्रेषण तत्र **प्रतिशासनं** स्यात्। क्रतुषु द्विजन्मना स्तुतिभूमि **संस्ताव** इति। यस्मिन्काष्ठे काष्ठ निधाय तक्ष्यते स काष्ठरूप आधार **उद्घन** इति ॥—स्तम्बघ्न, स्तम्बघन इति २ **स्तम्बघ्नस्य**। येन विध्यते तत्र शस्त्रादौ **आविध** इति। विष्वक्समे सर्वत समाने वृक्षे **निघ** इति ॥—उत्कार, निकार, इति २ **निकारस्य** ॥—निगारादयो गरणादिषु। यथा गरणे अभ्यवहारे निगार। एवं

आरत्यवरतिविरतय उपरामेऽथास्त्रियां तु निष्ठेवः २३२४
निष्ठ्यूतिर्निष्ठेवनं निष्ठीवनमित्यभिन्नानि २३२५
जवने जूतिः सातिस्त्ववसाने स्यादथ ज्वरे जूर्तिः २३२६
उदजस्तु पशुप्रेरणमकरणिरित्यादयः शापे २३२७
गोत्रान्तेभ्यस्तस्य वृन्दमित्यौपगवकादिकम् २३२८
आपूपिकं शाष्कुलिकमेवमाद्यमचेतसाम् २३२९
माणवानां तु माणव्यं सहायानां सहायता २३३०
हल्या हलानां ब्राह्मण्यवाडव्ये तु द्विजन्मनाम् २३३१
द्वे पर्शुकानां पृष्ठानां पार्श्वं पृष्ठ्यमनुक्रमात् २३३२
खलानां खलिनी खल्याप्यथ मानुष्यकं नृणाम् २३३३

वमने उद्गार, शब्दे विक्षाव, उद्ग्रहणे उद्ग्राह, इति ॥—आरति, अवरति, विरति, उपराम, इति ४ **उपरतेः**॥—निष्ठेव, निष्ठ्यूति, निष्ठेवनम्, निष्ठीवनम्, इति ४ **मुखेन श्लेष्मोत्सर्गस्य** ॥—जवनम्, जूति, इति २ **वेगस्य**। साति, अवसानम्, इति २ **अन्तस्य** ॥—ज्वर, जूर्ति, इति २ **ज्वरस्य**। पशूना प्रेरणं **उदजः** स्यात्। शापे आक्रोशे धोत्ये **अकरणि**रित्यादय । आदिशब्दादजीवनि । गोत्रान्तेभ्य औपगवादिशब्देभ्यस्तस्य वृन्दमित्यर्थे **औपगवकादिकं** स्यात्। आदिशब्दाद्गार्गक, दाक्षकमित्यादि । इत परमावर्गसमाप्तेर्वृन्दमित्यधिकार ॥—आपूपिकम्, शाष्कुलिकम्, साक्तुकम्, इत्यादि । माणवाना समूहो **माणव्यम्**। सहायाना समूह **सहायता** । हलाना समूहो **हल्या** इति ॥—ब्राह्मण्यम्, वाडव्यम्, इति २ **ब्राह्मणानां समूहस्य**। पर्शुका अस्थिविशेषास्तासा समूह, **पार्श्वम्**। पृष्ठाना समूह **पृष्ठ्यम्** ॥—खलिनी, खल्या, इति २ **खलानां**

ग्रामता जनता धूम्या पाश्या गल्या पृथक्पृथक् २३३४
अपि साहस्रकारीषवार्मणाथर्वणादिकम् २३३५

१ नानार्थवर्गः ।

नानार्थाः केऽपि कान्तादिवर्गेष्वेवात्र कीर्तिताः २३३६
भूरिप्रयोगा ये येषु पर्यायेष्वपि तेषु ते २३३७
आकाशे त्रिदिवे नाको लोकस्तु भुवने जने २३३८
पद्ये यशसि च श्लोकः शरे खड्गे च सायकः २३३९
जम्बुकौ क्रोष्टुवरुणौ पृथुकौ चिपिटार्भकौ २३४०
आलोकौ दर्शनद्योतौ भेरीपटहमानकौ २३४१
उत्सङ्गचिह्नयोरङ्कः कलङ्कोऽङ्कापवादयोः २३४२

समूहस्य । मनुष्याणा समूहो **मानुष्यकम्** । ग्रामता, जनता, धूम्या, पाश्या, गल्या, साहस्रम्, कारीषम्, वार्मणम्, आथर्वणम्, इत्यादय ॥

२३३६–२८४९ अत्र वक्ष्यमाणेषु । कान्तादिवर्गेष्वेव केऽपि नानार्था उक्ता नतु प्रागुक्तपर्यायेषु । यथा 'मारुते वेधसि ब्रध्ने पुसि क कं शिरोऽम्बुनो' इति । भूरिप्रयोगा यत्र कुत्रापि काव्यादिषु कविभि प्राचुर्येण प्रयुक्ता ये नाकलोकादय शब्दास्ते पूर्वोक्तेषु येषु पर्यायेषु दृश्यन्ते तेषु पर्यायेषु अपिशब्दादत्रापि कान्तादिषु कीर्तिता । यथा नाकशब्दः प्रचुरप्रयोगत्वात्प्राक् स्वर्गाकाशयोरुक्तोऽपि पुनरिहोक्त । जम्बुकशब्दस्तु शृगालपर्यायेष्वेवोक्तो नतु वरुणपर्यायेषु । भूरिप्रयोगत्वाभावात् । इह तु जम्बुकौ क्रोष्टुवरुणावित्युभयत्रोच्यते । **नाक** इति आकाशे स्वर्गे च वर्तते । भुवने जने च **लोक** इति । पद्ये यशसि च **श्लोक** इति । शरे खड्गे च **सायकः** । क्रोष्टा सृगाल, वरुण प्रसिद्ध, उभौ **जम्बुक**शब्दवाच्यौ । चिपिट, अर्भक, एतावुभौ **पृथुकौ** । दर्शन प्रकाशश्च **आलोकौ** । भेरी पटह उभावा**नकौ** । उत्सङ्गे चिह्ने चा**ङ्कः** । चिह्ने दोषारोपे च **कलङ्कः** । नागविशेषे त्वष्टरि च

तक्षको नागवर्धक्योरर्कः स्फटिकसूर्ययोः २३४३
मारुते वेधसि ब्रध्ने पुंसि कः कं शिरोऽम्बुनोः २३४४
स्यात्पुलाकस्तुच्छधान्ये संक्षेपे भक्तसिक्थके २३४५
उलूके करिणः पुच्छमूलोपान्ते च पेचकः २३४६
कमण्डलौ च करकः सुगते च विनायकः २३४७
किष्कुर्हस्ते वितस्तौ च शूककीटे च वृश्चिकः २३४८
प्रतिकूले प्रतीकस्त्रिष्वेकदेशे तु पुंस्ययम् २३४९
स्याद्भूतिकं तु भूनिम्बे कत्तृणे भूस्तृणेऽपि च २३५०
ज्योत्स्निकायां च घोषे च कोशातक्यथ कट्फले २३५१
सिते च खदिरे सोमवल्कः स्यादथ सिह्लके २३५२
तिलकल्के च पिण्याको बाह्लीकं रामठेऽपि च २३५३
महेन्द्रगुग्गुलूलूकव्यालग्राहिषु कौशिकः २३५४
रुक्तापशङ्कास्वातङ्कः स्वल्पेऽपि क्षुल्लकस्त्रिषु २३५५

तक्षकः। स्फटिकसूर्ययोर**र्क** इति। मारुते वेधसि ब्रध्ने **क** इति पुंसि। शिरसि जले च **कं** इति क्लीबम्। तुच्छधान्ये संक्षेपे भक्तसिक्थके **पुलाक** इति। करिणः पुच्छमूलोपान्ते गुदाच्छादकमांसपिण्डे उलूके च**पेचकः**। कमण्डलौ चकाराद्वर्षोपले दाडिमादौ च **करकः**। सुगते चकाराद्विघ्नराजे गरुडे च **विनायकः**। हस्ते वितस्तौ च **किष्कुः**। शूककीटे चकारादलौ कर्कटे वृक्षविशेषेऽष्टमराशौ च **वृश्चिकः**। प्रतिकूले च **प्रतीकः**। तत्र प्रतिकूले त्रिषु। अवयवे पुंसि। भूनिम्बे कत्तृणे भूस्तृणे च **भूतिकं** स्यात्। ज्योत्स्निकाया घोषे च **कोशातकी**। कट्फले शुक्लखदिरे च **सोमवल्कः**। सिह्लके तिलकल्के निःस्नेहतिलचूर्णे च **पिण्याकः**। रामठे चकाराद्बाह्लीके देशेऽश्वे धीरे च **बाह्लीक**मिति। महेन्द्रे गुग्गुलौ उलूके व्यालग्राहिणि च **कौशिकः**। रुक् ताप शङ्का अत्र **आतङ्क** इति। स्वल्पे अपि-

जैवातृकः शशाङ्केऽपि खुरेऽप्यश्वस्य वर्तकः २३५६
व्याघ्रेऽपि पुण्डरीको ना यवान्यामपि दीपकः २३५७
शालावृकाः कपिक्रोष्टुश्वानः स्वर्णेऽपि गैरिकम् २३५८
पीडार्थेऽपि व्यलीकं स्यादलीकं त्वप्रियेऽनृते २३५९
शीलान्वयावनूके द्वे शल्के शकलवल्कले २३६०
साष्टे शते सुवर्णाना हेम्न्युरोभूषणे पले २३६१
दीनारेऽपि च निष्कोऽस्त्री कल्कोऽस्त्री शमलैनसोः २३६२
दम्भेऽप्यथ पिनाकोऽस्त्री शूलशंकरधन्वनोः २३६३
धेनुका तु करेण्वां च मेघजाले च कालिका २३६४
कारिका यातनावृत्त्योः कर्णिका कर्णभूषणे २३६५
करिहस्तेऽङ्गुलौ पद्मबीजकोश्यां त्रिषूत्तरे २३६६
वृन्दारकौ रूपिमुख्यावेके मुख्यान्यकेवलाः २३६७

शब्दान्नीचकनिष्टदरिद्रेष्वपि **क्षुल्लक**। क्षुल्लकस्त्रिषु। शशाङ्क कुशश्च **जैवातृकः**। अश्वखुरेऽपिशब्दात्पक्षिभेदे च **वर्तक** व्याघ्रेऽपिशब्दादग्नौ दिग्गजादौ च **पुण्डरीकः** पुसि। यवान्या अपिशब्दाद्बर्हिचूडे प्रकाशेऽपि **दीपकः** कपिक्रोष्टुश्वान **शालावृका** स्यु। स्वर्णे अपिशब्दाद्गैरिकधातौ च **गैरिकम्**। पीडार्थेऽपिशब्दाद्वैलक्ष्येऽपि **व्यलीकम्**। अप्रियेऽनृते च **अलीकम्**। शीलं स्वभावोऽन्वयो वश तत्र **अनूक**मिति। शकल वल्कल द्वे **शल्के** इति। सुवर्णाना साष्टे शते हेम्नि उरसो भूषणे हेमपले दीनारे च **निष्कः**। शमल एन दम्भ त्रिषु **कल्कः**। पुनपुसकयो। शूले शकरधन्वनि च **पिनाक**, अस्त्रियाम्। करेण्वा हस्तिन्या चकारान्नवप्रसूताया गवि **धेनुका**। मेघजाले चकाराद्देवताविशेषेऽपि **कालिका**। यातनाया वृत्तौ च **कारिका**। कर्णभूषणे करिहस्तेऽङ्गुलौ कमलान्तर्गतकोषे च **कर्णिका**। उत्तरे खान्तेभ्य प्राक् शब्दास्त्रिषु। रूपिमुख्ययो **वृन्दारक** इति।

स्याद्दाम्भिकः कौक्कुटिको यश्चादूरेरितेक्षणः २३६८
लालाटिकः प्रभोर्भालदर्शी कार्याक्षमश्च यः २३६९
'भूभृन्नितम्बवलयचक्रेषु कटकोऽस्त्रियाम् ※ ※
सूच्यग्रे क्षुद्रशत्रौ च रोमहर्षे च कण्टकः ※ ※
पाकौ पक्विशिशू मध्यरत्ने नेतरि नायकः ※ ※
पर्यङ्कः स्यात्परिकरे स्याद्व्याघ्रेऽपि च लुब्धकः ※ ※
पेटकस्त्रिषु वृन्देऽपि गुरौ देश्ये च देशिकः ※ ※
खेटकौ ग्रामफलकौ धीवरेऽपि च जालिकः ※ ※
पुष्परेणौ च किञ्जल्कः शुल्कोऽस्त्री स्त्रीधनेऽपि च ※ ※
स्यात्कल्लोलेऽप्युत्कलिका वार्धकं भाववृन्दयोः ※ ※
करिण्यां चापि गणिका दारकौ बालभेदकौ ※ ※
अन्धेऽप्यनेडमूकः स्यात्टङ्कौ दर्पाश्मदारणौ' ※ ※
मयूखस्त्विट्करज्वालास्वलिबाणौ शिलीमुखौ २३७०
शङ्खो निधौ ललाटास्थ्नि कम्बौ न स्त्रीन्द्रियेऽपि खम् २३७१
घृणिज्वाले अपि शिखे शैलवृक्षौ नगावगौ २३७२
आशुगौ वायुविशिखौ शरार्कविहगाः खगाः २३७३

मुख्ये अन्ये केवल **एकः** । दाम्भिक योऽदूरेरितेक्षण स **कौक्कुटिक** इति । यो भृत्य प्रभोर्भाल पश्यति यश्च कार्याक्षम तावुभौ **लालाटिकौ** । त्विट्करज्वालासु **मयूखः** । भ्रमरशरौ **शिलीमुखौ** । निधौ ललाटास्थ्नि कम्बौ च **शङ्खः** । इन्द्रिये अपिशब्दादाकाशे शून्येऽपि **खम्** । घृणि ज्वाला अपिशब्दाच्चूडाया प्रपदे बर्हिचूडाया च **शिखा** । शैलवृक्षौ **नगसञ्ज्ञका-वगसञ्ज्ञकौ** च । वायुविशिखौ **आशुगौ** । बाणार्कपक्षिण **खगशब्द-**

पतङ्गौ पक्षिसूर्यौ च पूगः क्रमुकवृन्दयोः २३७४
पशवोऽपि मृगा वेगः प्रवाहजवयोरपि २३७५
परागः कौसुमे रेणौ स्नानीयादौ रजस्यपि २३७६
गजेऽपि नागमातङ्गावपाङ्गस्तिलकेऽपि च २३७७
सर्गः स्वभावनिर्मोक्षनिश्चयाध्यायसृष्टिषु २३७८
योगः संनहनोपायध्यानसंगतियुक्तिषु २३७९
भोगः सुखे स्त्र्यादिभृतावहेश्च फणकाययोः २३८०
चातके हरिणे पुंसि सारङ्गः शबले त्रिषु २३८१
कपौ च प्लवगः शापे त्वभिषङ्गः पराभवे २३८२
यानाद्यङ्गे युगः पुंसि युगं युग्मे कृतादिषु २३८३

वाच्या । पक्षिसूर्ययो । चकाराच्छालिप्रभेदे **पतङ्ग** । क्रमुके वृन्दे च **पूगः** । पशुषु अपिशब्दात् मृगशीर्षे मार्गणायां च **मृग** । प्रवाहजवयो अपिशब्दाद्विष्ठादेर्बहिर्निर्गमेऽपि **वेग**शब्द स्यात् । कुसुमसबन्धिनि रेणौ, स्नानीये गन्धचूर्णविशेषे, आदिना सुरतादिश्रमशान्तये कामशास्त्राद्युक्ते यत्कर्पूरादि चूर्णे, अपिशब्दादुपरागे, रजसि **पराग** । **नागमातङ्गौ** गजे वर्तेते । अपिशब्दात्काद्रवेयनागकेशरनागवल्लीहास्तिनपुरमेघमुस्तकाद्यौ । अपिशब्दाच्चण्डालेऽपि मातङ्ग । नेत्रस्यान्तेऽङ्गहीने **चापाङ्गः** । स्वभाव प्रकृति, निर्मोक्षस्त्यागः, निश्चय, अध्याय काव्यादिविरामस्थानम्, सृष्टिर्निर्माणम्, एतेषु **सर्गः** । सनहन कवच, उपाय सामादि, ध्यान चित्तवृत्तिनिरोध, सगति सगम इत्यादिषु **योग**शब्द । सुखे, स्त्र्यादिभृतौ पण्यस्त्रीणा भोगे, आदिशब्दाद्धस्त्यश्वादिकर्मकराणा भृतौ मूल्ये पालने भरणे वा **भोगः** । अहे सर्पस्य फणकाययोरपि । **सारङ्ग** पुसि हरिणे चातके, त्रिषु शबले । कपौ वानरे चकाराद्भेके सारथ्यादौ च **प्लवग** । शापे आक्रोशे पराभवे तिरस्कारेऽ**भिषङ्ग** । यानाद्यङ्गे रथशकटादीनामवयवे **युगः** । युग्मे

स्वर्गेषुपशुवाग्वज्रदिङ्नेत्रघृणिभूजले २३८४
लक्षदृष्ट्या स्त्रियां पुंसि गौर्लिङ्गं चिह्नशेफसोः २३८५
शृङ्गं प्राधान्यसान्वोश्च वराङ्गं मूर्धगुह्ययोः २३८६
भगं श्रीकाममाहात्म्यवीर्ययत्नार्ककीर्तिषु २३८७
परिघः परिघातेऽस्त्रेऽप्योघो वृन्देऽम्भसां रये २३८८
मूल्ये पूजाविधावर्घोऽहोदुःखव्यसनेष्वघम् २३८९
त्रिष्विष्टेऽल्पे लघुः काचाः शिक्यमृद्भेददृग्रुजः २३९०
विपर्यासे विस्तरे च प्रपञ्चः पावके शुचिः २३९१
मास्यमात्ये चात्युपधे पुंसि मेध्ये सिते त्रिषु २३९२
अभिष्वङ्गे स्पृहायां च गभस्तौ च रुचिः स्त्रियाम् २३९३

द्वये कृतत्रेतादिषु हस्तचतुष्टये औषधभेदे च **युगम्** । स्वर्ग, इषु, पशू सुरभिवृषौ, वाक्, वज्रम्, दिक्, नेत्रम्, घृणि॰, भू, जलम्, एतेषा लक्षदृष्ट्या प्रयोगानुसारेण **गो**शब्द स्त्रिया पुसि चोन्नेय । चिह्नशेफसो **लिङ्गम्** । प्राधान्य प्रभुत्वम्, सानु शिखरम्, चकारात्पशोरवयवे **शृङ्गम्** । मूर्धा मस्तक, गुह्य योनिरेतयो**र्वराङ्गम्** । श्री सपच्छोभा, काम इच्छा च, माहात्म्य ऐश्वर्यम् । वीर्य, यत्न प्रयत्न, अर्ककीर्ति सूर्ययश एतेषु **भगम्** । परिघातेऽस्त्रे लोहमयलगुडे अपिशब्दाद्योगभेदे च **परिघः** । वृन्दे समूहे, अम्भसा रये जलप्रवाहे **ओघः** । मूल्ये पण्ये, पूजोपहारे **चार्घः** । अह पापम्, दु ख जरामरणादिकम्, व्यसन मृगयाद्यूतादि, विपद्रागद्वेषादि वा तत्र**ाघम्** । इष्टे अल्पे च **लघुः** । त्रिषु । शिक्य, मृद्भेदो मृद्विशेष, दृग्रुक् नेत्ररोग पटलप्राय, एते त्रय॰ **काचाः** । विपर्यासे वैपरीत्ये, विस्तरे चात्प्रतारणे **प्रपञ्च** । पावकेऽग्नौ **शुचि॰** । पुसि । मास्याषाढे, अमात्ये सचिवे, अत्युपधे, मेध्ये पवित्रे, सिते शुक्ले, च **शुचिः** त्रिषु । स्पृहायामत्यासक्तौ गभस्तौ किरणे चकाराद्दीप्तौ शोभाया

'प्रसन्ने भल्लुकेऽप्यच्छो गुच्छः स्तबकहारयोः ॥ ॥
परिधानाञ्चले कच्छो जलप्रान्ते त्रिलिङ्गकः' ॥ ॥
केकिताक्ष्यावहिभुजौ दन्तविप्राण्डजा द्विजाः २३९४
अजा विष्णुहरच्छागा गोष्ठाध्वनिवहा व्रजाः २३९५
धर्मराजौ जिनयमौ कुञ्जो दन्तेऽपि न स्त्रियाम् २३९६
वलजे क्षेत्रपूर्द्वारे वलजा वल्गुदर्शना २३९७
समे क्ष्मांशे रणेऽप्याजिः प्रजा स्यात्संततौ जने २३९८
अब्जौ शङ्खशशाङ्कौ च स्वके नित्ये निजं त्रिषु २३९९
पुंस्यात्मनि प्रवीणे च क्षेत्रज्ञो वाच्यलिङ्गकः २४००
संज्ञा स्याच्चेतना नाम हस्ताद्यैश्चार्थसूचना २४०१
काकेभगण्डौ करटौ गजगण्डकटी कटौ २४०२
शिपिविष्टस्तु खलतौ दुश्चर्मणि महेश्वरे २४०३

च **रुचिः**। केकिताक्ष्यौ मयूरगरुडौ **अहिभुजौ**। दन्त । विप्रेत्युपलक्षण क्षत्रवैश्ययो, अण्डजा पक्षिण, एते **द्विजाः**। विष्णुहरौ, छागो बस्त, एते **अजाः**। गोष्ठ गोस्थानकम्, अध्वा मार्ग, निवह सघ, एते **व्रजाः**। जिनो बुद्ध, यम, एतयो **धर्मराज**शब्द । दन्तिदन्ते **कुञ्जः**। अपिशब्दान्निकुञ्जेऽपि । पुनपुसकलिङ्ग । क्षेत्रे नगरद्वारे च **वलजम्**। वल्गुदर्शना **वलजा**। समे क्ष्मांशे भूभागे, रणे सग्रामे **आजिरिति**। सततिरपत्यम्, जनेऽपि **प्रजा**। शङ्खशशाङ्कयो· चकाराद्धन्वन्तरा**वब्जः**। स्वके आत्मीये नित्ये चिरस्थिते **निजः**। त्रिषु। आत्मनि पुरुषे **क्षेत्रज्ञ**। पुसि। प्रवीणे तु वाच्यलिङ्गक । चेतना धी नामाभिधानम्। हस्ताद्यैर्हस्तभ्रूलोचनादिभिर्या अर्थसूचना प्रयोजनविज्ञापन सापि **संज्ञा**। काकेभगण्डौ **करटौ**। गजगण्ड कटिश्च **कटौ** स्याताम्। रुजा निष्केशशिरा· खलति तस्मिन्दुश्चर्मणि महेश्वरे **शिपिविष्ट**। देवशिल्पिनि विश्वकर्मण्य**पि**-

देवशिल्पिन्यपि त्वष्टा दिष्टं दैवेऽपि न द्वयोः २४०४
रसे कटुः कट्वकार्ये त्रिषु मत्सरतीक्ष्णयोः २४०५
रिष्टं क्षेमाशुभाभावेष्वरिष्टे तु शुभाशुभे २४०६
मायानिश्चलयन्त्रेषु कैतवानृतराशिषु २४०७
अयोघने शैलशृङ्गे सीराङ्गे कूटमस्त्रियाम् २४०८
सूक्ष्मैलायां त्रुटिः स्त्री स्यात्कालेऽल्पे संशयेऽपि सा २४०९
आर्त्युत्कर्षाश्रयः कोट्यो मूले लग्नकचे जटा २४१०
व्युष्टिः फले समृद्धौ च दृष्टिर्ज्ञानेऽक्षिण दर्शने २४११
दृष्टिर्यागेच्छयोः सृष्टं निश्चिते बहुनि त्रिषु २४१२
कष्टे तु कृच्छ्रगहने दक्षामन्दागदेषु च २४१३
पटुर्द्वौ वाच्यलिङ्गौ च नीलकण्ठः शिवेऽपि च २४१४

शब्दाद्रविभेदे काष्ठतक्षे **त्वष्टा** । दैवे प्राक्तनकर्मणि **दिष्टम्** नपुसकम् । अपिशब्दात्काले तु ना । रसे पिप्पल्यादिरसभेदे **कटुः** । पुसि । अकार्ये करणानर्हे **कटु** । क्लीबम् । मत्सरतीक्ष्णयोस्त्रिषु । क्षेमे कल्याणे, अशुभेऽमङ्गले, अभावेऽशुभस्यैवाभावे **रिष्टमिति** । शुभाशुभे **अरिष्टे** । सूतिकागृह चा**रिष्टम्** । मायादिषु नवसु **कूटम्** । तदस्त्रियाम् । सूक्ष्मैला प्रसिद्धा । काले ह्रस्वाक्षरचतुर्थभागग्रहणात्मके कालभेदे, अल्पे लेशे, सशये सदेहेऽपि **त्रुटिः** । आर्तिश्चापाग्रम्, उत्कर्ष प्रकर्षे, अश्रि कोण, सख्याभेदेऽपि **कोटिः** । मूले सश्लिष्टकेशे जटामास्या वेदविकृतौ च **जटा** । फले साध्ये, समृद्धौ सपदि **व्युष्टिः** । ज्ञानेऽक्षिण चक्षुषि दर्शने च **दृष्टिः** । यागो यज्ञ, इच्छा स्पृहा, एतयो**रिष्टिः** । सृष्टे बहुनि प्रचुरे, मुक्तानिर्मितयोश्च कष्टे **सृष्टम्** । कृच्छ्र दुःखम्, गहन दुरधिगमान्तआन्तम्, उभे **कष्टे** । दक्षोऽनलस, अमन्दस्तीक्ष्ण, अगदो रोगहीन, एते **पटवः** ॥ द्वौ कष्टपटू वाच्यलिङ्गौ । शिवे अपिशब्दान्मयूरेऽपि **नीलकण्ठः** ।

पुंसि कोष्ठोऽन्तर्जठरं कुसूलोऽन्तर्गृहं तथा २४१५
निष्ठा निष्पत्तिनाशान्ताः काष्ठोत्कर्षे स्थितौ दिशि २४१६
त्रिषु ज्येष्ठोऽतिशस्तेऽपि कनिष्ठोऽतियुवाल्पयोः २४१७
दण्डोऽस्त्री लगुडेऽपि स्याद्गुडो गोलेक्षुपाकयोः २४१८
सर्पमांसात्पशू व्याडौ गोभूवाचस्त्विडा इलाः २४१९
क्ष्वेडा वंशशलाकापि नाडी नालेऽपि षट्क्षणे २४२०
काण्डोऽस्त्री दण्डबाणार्ववर्गावसरवारिषु २४२१
स्याद्भाण्डमश्वाभरणेऽमत्रे मूलवणिग्धने २४२२
भृशप्रतिज्ञयोर्बाढं प्रगाढं भृशकृच्छ्रयोः २४२३
शक्तस्थूलौ त्रिषु दृढौ व्यूढौ विन्यस्तसंहतौ २४२४
भ्रूणोऽर्भके स्त्रैणगर्भे बाणो बलिसुते शरे २४२५

अन्तर्जठर जठरस्यान्तरम् । कुसूलो धान्यागारम् । अन्तर्गृह गृहाभ्यन्तर च एतेषु **कोष्ठः** । पुसि । निष्पत्तिर्निष्पादनम् । नाश अदर्शनम् । अन्त प्रध्वस **निष्ठा** । उत्कर्षे स्थितौ मर्यादाया दिशि च **काष्ठा** । अतिशस्ते सुप्रशस्ते, अपिशब्दादतिवृद्धे, अग्रजे मासि च **ज्येष्ठः** । अतियूनि बाले । अनुजेऽपि **कनिष्ठ** । लगुडेऽपि-शब्दादश्वेऽपि **दण्डः** । गोलो मृदादिगुडक , इक्षुपाक इक्षुविकारेऽपि **गुड** । सर्प मासात्पशुर्व्याघ्र । उभे **व्याडौ** । गौर्धेनु । भू । वाक् । एते डलयोरैक्या-**दिडा इलाश्च** । इला बुधपत्नी च । वशशलाका पञ्जराद्यर्था वा शूर्पाद्यर्था वेणुशलाका **क्ष्वेडा** । अपिशब्दाद्विषे पुसि । षट्क्षणमिते काले नाले अपिशब्दा-च्छिरादिषु च **नाडी** । दण्डादिषु षट्सु **काण्डः** । स च पुनपुसकयो । अश्वा-भरणे । अमत्रे पात्रे । मूल यद्वणिग्धन तत्र च **भाण्डम्** । भृशमत्यर्थ प्रतिज्ञा-स्वीकारयोर्बाढम् । भृशकृच्छ्रयोर्दृढेऽपि **प्रगाढम्** । शक्त समर्थ तत्र स्थूले च **दृढ** । विन्यस्ते सहते च **व्यूढः** । अर्भके स्त्रैणगर्भे च **भ्रूणः** । बलिपुत्रे

कणोऽतिसूक्ष्मे धान्यांशे संघाते प्रमथे गणः २४२६
पणो द्यूतादिषूत्सृष्टे भृतौ मूल्ये धनेऽपि च २४२७
मौर्व्यां द्रव्याश्रिते सत्त्वशौर्यसंध्यादिके गुणः २४२८
निर्व्यापारस्थितौ कालविशेषोत्सवयोः क्षणः २४२९
वर्णो द्विजादौ शुक्लादौ स्तुतौ वर्णं तु वाक्षरे २४३०
अरुणो भास्करेऽपि स्याद्वर्णभेदेऽपि च त्रिषु २४३१
स्थाणुः शर्वेऽप्यथ द्रोणः काकेऽप्याजौ रवे रणः २४३२
ग्रामणीर्नापिते पुंसि श्रेष्ठे ग्रामाधिपे त्रिषु २४३३
ऊर्णा मेषादिलोम्नि स्यादावर्ते चान्तराभ्रुवोः २४३४
हरिणी स्यान्मृगी हेमप्रतिमा हरिता च या २४३५
त्रिषु पाण्डौ च हरिणः स्थूणा स्तम्भेऽपि वेश्मनः २४३६

शरे च **बाण.** । अति सूक्ष्मवस्तुनि धान्याशे च **कण.** । सघाते समूहे । प्रमथे रुद्रानुचरे च **गणः** । द्यूतमक्षादिभि क्रीडा । आदिना मेषकुक्कुटादियुद्धादिकं तत्र उत्सृष्टे न्यस्तार्थे । भृतौ वेतने मूल्ये विक्रेयवस्तुद्रव्ये धने काकिणीचतुष्टये च **पणः** । मौर्व्यां ज्याया द्रव्याश्रिते रसगन्धादौ । आदिशब्दस्य प्रत्येक सबन्धा-त्सत्त्वरजआदौ शौर्यचातुर्यादौ सधिविग्रहादौ इन्द्रिये च **गुण.** । निर्व्यापारस्थितौ तूष्णीमव स्थाने कालविशेषे मुहूर्तस्य द्वादशे भागे उत्सवे पुत्रजन्मादौ **क्षण.** । विप्रक्षत्रियादौ शुक्लपीतादौ स्तुतौ स्तवे च **वर्णः** । अक्षरे **वर्ण** क्लीबे वा पुसि । भास्करे सूर्ये । अपिशब्दात्सूर्यसारथौ च । सोऽरुणशब्द वर्णभेदे, त्रिषु स्तम्भादौ स्थेयुषि शर्वे च **स्थाणु.** । काके अपिशब्दादश्वत्थाम्न पितरि परिमाणविशेषे च **द्रोण.** । आजौ युद्धे रवे शब्दे च **रण.** । श्रेष्ठे नापिते ग्रामाधिपे च **ग्रामणीः** । मेषादीना शशोष्ट्रादीना च लोम सा **ऊर्णा** । मृगी हेम्न सुवर्णस्य प्रतिमा या च हरिता हरिद्वर्णा सा **हरिणी** । पाण्डौ पाण्डुरवर्णे चकारात् मृगभेदे वेश्मनो

तृष्णे स्पृहापिपासे द्वे जुगुप्साकरुणे घृणे २४३७
वणिक्पथे च विपणिः सुरा प्रत्यक्च वारुणी २४३८
करेणुरिभ्यां स्त्री नेभे द्रविणं तु बलं धनम् २४३९
शरणं गृहरक्षित्रोः श्रीपर्णं कमलेऽपि च २४४०
विषाभिमरलोहेषु तीक्ष्णं क्लीबे खरे त्रिषु २४४१
प्रमाणं हेतुमर्यादाशास्त्रेयत्ताप्रमातृषु २४४२
करणं साधकतमं क्षेत्रगात्रेन्द्रियेष्वपि २४४३
प्राण्युत्पादे संसरणमसंबाधचमूगतौ २४४४
घण्टापथेऽथ वान्तान्ने समुद्गिरणमुन्नये २४४५
अतस्त्रिषु विषाणं स्यात्पशुश्रृङ्गेभदन्तयोः २४४६
प्रवणं क्रमनिम्नोर्व्यां प्रह्वे ना तु चतुष्पथे २४४७

गृहस्य स्तम्भे **स्थूणा** । अपिशब्दाल्लोहस्य प्रतिमायाम् । स्पृहा वाञ्छा । पिपासा पानेच्छा । उभे **तृष्णे** । जुगुप्सा निन्दा करुणा च **घृणा** । वणिक्पथे पण्यवीथ्या आपणे पण्ये च **विपणिः** । सुरा मद्यम् । प्रत्यक् प्रतीची दिक् । उभे **वारुण्यौ** । इभ्या हस्तिन्या **करेणुः** । स्त्रीलिङ्गा । इभी हस्तिनी । करेणुर्ना पुल्लिङ्ग । बल पराक्रम । धन च **द्रविणम्** । गृहे रक्षितरि **शरणम्** । कमले चकारादग्निमन्थे च **श्रीपर्णम्** । विष अभिमरो युद्धम् । लोह च **तीक्ष्णम्** । क्लीबम् । खरे तिग्मे त्रिषु । हेतुर्धूमादि । मर्यादा सीमा । इयत्ता परिच्छेद । प्रमाता ज्ञाता एष्वर्थेषु **प्रमाण**शब्दो वर्तते । साधने क्रियासिद्धौ प्रकृष्टो हेतु साधकतम **करण**मिति । गात्रेन्द्रियेष्वपिशब्दात्कर्मादि । प्राणिनामुत्पादे जन्मनि । असबाधचमूगतौ निर्बाधसैन्यगमने घण्टापथे च **संसरणम्** । वान्तान्ने भुक्तोज्झितान्ने उन्नये जलपात्रादेरूर्ध्वनयने उन्मूलिते च **उद्गिरणम्** । अत पर वक्ष्यमाणा णान्तशब्दास्ते त्रिषु । पशुश्रृङ्ग चेभदन्तश्च तयो **विषाणम्** । क्रमेण निम्ना सा चासौ

संकीर्णौ निचिताशुद्धाविरिणं शून्यमूषरम् २४४८
'सेतौ च वरणो वेणी नदीभेदे कचोच्चये' * *
देवसूर्यौ विवस्वन्तौ सरस्वन्तौ नदार्णवौ २४४९
पक्षिताक्ष्यौं गरुत्मन्तौ शकुन्तौ भासपक्षिणौ २४५०
अग्न्युत्पातौ धूमकेतू जीमूतौ मेघपर्वतौ २४५१
हस्तौ तु पाणिनक्षत्रे मरुतौ पवनामरौ २४५२
यन्ता हस्तिपके सूते भर्ता धातरि पोष्टरि २४५३
यानपात्रे शिशौ पोतः प्रेतः प्राण्यन्तरे मृते २४५४
ग्रहभेदे ध्वजे केतुः पार्थिवे तनये सुतः २४५५
स्थपतिः कारुभेदेऽपि भूभृद्भूमिधरे नृपे २४५६
मूर्धाभिषिक्तो भूपेऽपि ऋतुः स्त्रीकुसुमेऽपि च २४५७
विष्णावप्यजिताव्यक्तौ सूतस्त्वष्टरि सारथौ २४५८

उर्वी च **पृथ्वी** तत्र । प्रह्वे नम्रे चतुष्पथे **प्रवणः** । पुस्येव । निचितो व्याप्त । अशुद्ध अमित्र । उभे **संकीर्णौ** । शून्य निराश्रयो देश । ऊषर स्थलभेद तदि-**रिण**मिति स्यात् । देवसूर्यौ **विवस्वन्तौ** । नदार्णवौ **सरस्वन्तौ** । पक्षिताक्ष्यौं **गरुत्मन्तौ** । भासपक्षिणौ **शकुन्तौ** । अग्न्युत्पातौ **धूमकेतू** । मेघपर्वतौ **जीमूतौ** । पाणि कर नक्षत्र त्रयोदशम् । उभे **हस्तौ** । पवनो वायुरमरश्च **मरु-त्सज्ञौ** । महामात्रसारथी **यन्तारौ** । वाता वारक । पोष्टा च **भर्ता** । यानपात्रे वहित्रे शिशौ **पोतः** । प्राण्यन्तरे भूतान्तरे मृते च **प्रेतः** । ग्रहभेदे ध्वजे च **केतुः** । पार्थिवे राज्ञि । तनये पुत्रे च **सुत** । कारु शिल्पी तद्भेदे अपिशब्दात्क-ञ्चुकिनि जीवेष्टियाजके च **स्थपतिः** । भूमिधरे शैले नृपे च **भूभृत्** । भूपे अपि शब्दात् प्रधाने क्षत्रियमात्रे च **मूर्धाभिषिक्तः** । स्त्रीकुसुमे रजसि हेमन्तादौ च **ऋतुः** । **अजित**श्चा**व्यक्त**श्चेति विष्णावपि वर्तेते । अपिशब्दादपरिभूते शकरे **चा-**

व्यक्तः प्राज्ञेऽपि दृष्टान्तावुभौ शास्त्रनिदर्शने २४५९
क्षत्ता स्यात्सारथौ द्वाःस्थे क्षत्रियायां च शूद्रजे २४६०
वृत्तान्तः स्यात्प्रकरणे प्रकारे कार्त्स्न्यवार्तयोः २४६१
आनर्तः समरे नृत्यस्थाननीवृद्विशेषयोः २४६२
कृतान्तो यमसिद्धान्तदैवाकुशलकर्मसु २४६३
श्लेष्मादि रसरक्तादि महाभूतानि तद्गुणाः २४६४
इन्द्रियाण्यश्मविकृतिः शब्दयोनिश्च धातवः २४६५
कक्षान्तरेऽपि शुद्धान्तो नृपस्यासर्वगोचरे २४६६
कासूसामर्थ्ययोः शक्तिर्मूर्तिः काठिन्यकाययोः २४६७
विस्तारवल्ल्योर्व्रततिर्वसती रात्रिवेश्मनोः २४६८
क्षयार्चयोरपचितिः सातिर्दानावसानयोः २४६९

जितः। त्वष्टरि शिल्पिभेदे। सारथौ च सूत.। प्राज्ञे स्फुटेऽपि व्यक्तः। शास्त्र तर्कादि। निदर्शनमुदाहरणम्। उभौ दृष्टान्तौ। सारथौ द्वा स्थे द्वारपाले शूद्रात्क्षत्रियाया जाते च क्षत्ता। चात् भुजिष्यातनये। प्रकरण प्रस्ताव। प्रकारो भाव। कार्त्स्न्यं साकल्यम्। वार्ता जनश्रुति। एतेषु वृत्तान्त.। समरे युद्धे। नृत्यस्थाने नृत्यमण्डपे। नीवृद्विशेषो जनपदविशेष, एतेष्वानर्तः। यमो धर्मराज। सिद्धान्त। दैव प्राक्तन कर्म। अकुशलकर्म पापम्। एतेषु कृतान्तः। श्लेष्मादयो धातुशब्दवाच्या। आदिशब्दात्पित्तादिग्रह। नृपस्य कक्षान्तरे राजधानीस्थानविशेषे। असर्वगोचरे इति कक्षान्तरस्य विशेषणम्। अपिशब्दादन्त पुरे आशौचान्ते च शुद्धान्तः। आयुधभेद सामर्थ्यं च शक्ति.। काठिन्यकाययोर्मूर्तिः। विस्तारे वल्ल्या च व्रतति.। रात्रौ गृहे च वसति.। क्षयो हानि। अर्चा पूजा। तत्रापचिति.। निष्कृतौ व्यये च। दाने अवसाने च सातिः।

अर्तिः पीडाधनुष्कोट्योर्जातिः सामान्यजन्मनोः २४७०
प्रचारस्यन्दयो रीतिरीतिर्डिम्बप्रवासयोः २४७१
उदयेऽधिगमे प्राप्तिस्त्रेता त्वग्नित्रये युगे २४७२
वीणाभेदेऽपि महती भूतिर्भस्मनि संपदि २४७३
नदीनगर्योर्नागानां भोगवत्यथ संगरे २४७४
सङ्गे सभायां समितिः क्षयवासावपि क्षिती २४७५
रवेरर्चिश्च शस्त्रं च वह्निज्वाला च हेतयः २४७६
जगती जगति च्छन्दोविशेषेऽपि क्षितावपि २४७७
पङ्क्तिश्छन्दोऽपि दशमं स्यात्प्रभावेऽपि चायतिः २४७८
पत्तिर्गतौ च मूले तु पक्षतिः पक्षभेदयोः २४७९
प्रकृतिर्योनिलिङ्गे च कैशिक्याद्याश्च वृत्तयः २४८०

पीडाया धनुष्कोट्या च **अर्तिः** । सामान्य गोत्वादि जन्मनि च **जाति** । प्रचार लोकाचार । स्यन्द प्रस्रवणम् । तत्र **रीतिः** । डिम्बे प्रवासे च **ईतिः** । उदये उत्पत्तौ । अधिगमे लाभे च **प्राप्तिः** । अग्नित्रये दक्षिणगार्हपत्याहवनीयाख्ये। द्वितीये युगे **त्रेता**शब्द आबन्त । वीणाभेदो नारदी वीणा । महत्त्वयुक्ताया भार्यादौ च **महती** । भस्मनि सपदि अणिमादौ च **भूतिः** । नद्या नागाना नगर्यां च **भोगवती** । सगरादित्रये **समितिः** । क्षयो नाश । वासो निवास । अपिशब्दान्मेदिन्या कालभेदे च **क्षितिः** । सूर्यप्रभादिषु **हेतिः** । जगति लोके क्षितौ भुवि छन्दोविशेषे द्वादशाक्षरपादकवृत्ते **जगती** । अपिशब्दाज्जनेऽपि । दशम छन्द दशाक्षरपादक आवलिरपि **पङ्क्तिः** । प्रभावे उत्तरकालेऽप्या**यतिः** । गतौ वीरभेदे सैन्यभेदे च **पत्तिः** । पक्षभेदयोर्मासार्धस्य च मूले प्रतिपदि पक्षिपक्षस्य मूलेऽधोदेशे च **पक्षतिः** । योनौ लिङ्गे च **प्रकृतिः** । चकारात्प्रधानत्वे अमात्यादौ स्वभावे च। आद्यशब्दात् आरभटी-सात्त्वती-भारत्यो

सिकताः स्युर्वालुकापि वेदे श्रवसि च श्रुतिः २४८१
वनिता जनितात्यर्थानुरागायां च योषिति २४८२
गुप्तिः क्षितिव्युदासेऽपि धृतिर्धारणधैर्ययोः २४८३
बृहती क्षुद्रवार्ताकी छन्दोभेदे महत्यपि २४८४
वासिता स्त्रीकरिण्योश्च वार्ता वृत्तौ जनश्रुतौ २४८५
वार्तं फल्गुन्यरोगे च त्रिष्वप्सु च घृतामृते २४८६
कलधौतं रूप्यहेम्नोर्निमित्तं हेतुलक्ष्मणोः २४८७
श्रुतं शास्त्रावधृतयोर्युगपर्याप्तयोः कृतम् २४८८
अत्याहितं महाभीतिः कर्म जीवानपेक्षि च २४८९
युक्ते क्ष्मादावृते भूतं प्राण्यतीते समे त्रिषु २४९०

वृत्तयः। चकाराज्जीविकाया सूत्रविवरणे च **वृत्तिः**। **सिकता**शब्दो वालुकायाम्। अपिशब्दात्सिकतान्वितदेशे च शर्करायां च कीर्तित। वेदे श्रवसि कर्णे च **श्रुतिः**। जनितोऽत्यन्तानुरागो यस्या तस्या योषिन्मात्रे च **वनिता**। क्षितिव्युदासे भूविवरे। अपिशब्दाद्रक्षणे च **गुप्तिः**। धारणाया धैर्ये [तुष्टौ योगभेदे] च **धृतिः**। क्षुद्रवार्ताकी ओषधिविशेषो **बृहती**। छन्दोभेदो नवम छन्दो बृहती। महती विपुला सापि बृहती स्यात्। स्त्रीकरिण्योर्योषिद्धस्तिन्योर्**वासिता**शब्द। वृत्तौ जीविकायाम्। जनश्रुतौ वृत्तान्ते **वार्ता**। फल्गुन्यसारे **वार्तम्**। रोगरहिते त्रिषु। **घृतामृते** द्वे अप्सु वर्तते। चकारात् घृतमाज्ये जले क्लीबम्। अमृत तु घृते पीयूषे यज्ञशेषे च। रूप्य रजतम्। हेम सुवर्णम्। लक्ष्म चिह्नम्। एतेषु **कलधौतम्**। शास्त्रे अवधृते च **श्रुतम्**। युगे प्रथमयुगे, पर्याप्ते अलमर्थे **कृतम्**। जीवानपेक्षि साहसरूप कर्म महाभीतिर्महद्भय च **अत्याहितं** स्यात्। युक्ते न्याय्ये। क्ष्मादौ क्षित्यादिपञ्चके। ऋते सत्ये। प्राणिनि जन्तौ। अतीते

वृत्तं पद्ये चरित्रे त्रिष्वतीते दृढनिस्तले २४९१
महद्राज्यं चावगीतं जन्ये स्याद्गर्हिते त्रिषु २४९२
श्वेतं रूप्येऽपि रजतं हेम्नि रूप्ये सिते त्रिषु २४९३
त्रिष्वतो जगदिङ्गेऽपि रक्तं नील्यादिरागि च २४९४
अवदातः सिते पीते शुद्धे बद्धार्जुनौ सितौ २४९५
युक्तेऽतिसंस्कृते मर्षिण्यभिनीतोऽथ संस्कृतम् २४९६
कृत्रिमे लक्षणोपेतेऽप्यनन्तोऽनवधावपि २४९७
ख्याते हृष्टे प्रतीतोऽभिजातस्तु कुलजे बुधे २४९८
विविक्तौ पूतविजनौ मूर्च्छितौ मूढसोच्छ्रयौ २४९९
द्वौ चाम्लपरुषौ शुक्तौ शिती धवलमेचकौ २५००
सत्ये साधौ विद्यमाने प्रशस्तेऽभ्यर्हिते च सत् २५०१

वृत्ते । समे सदृशे **भूतम्** । पद्ये श्लोके अतीते भूते दृढे गाढे निस्तले वर्तुलेऽतीतादौ त्रिलिङ्गया **वृत्तम्** । राज्य चकारात् बृहच्च **महत्** । जन्ये जनापवादे गर्हिते निन्दितेऽ**वगीतम्** । रूप्ये अपिशब्दाच्छुभ्रेऽपि **श्वेतम्** । हेम्नि रूप्ये सिते च **रजतम्** । अतो रजतात् परे तान्ता शब्दास्त्रिषु । इङ्गे जगमे भुवने च **जगत्** । नील्यादिरागयुक्त **रक्तम्** । सितादित्रयेऽ**वदातः** । अर्जुन शुक्ल-बद्धश्च **सितः** । युक्ते न्याय्ये अतिप्रशस्ते भूषिते मर्षिणि क्षन्तरि च **अभिनीतः** । कृत्रिमे घटादौ लक्षणोपेते शास्त्रोपलक्षणयुक्ते च **संस्कृतम्** । अनवधौ नि सीमे अपिशब्दाच्छेषादौ **अनन्तः** । ख्याते प्रसिद्धे हृष्टे च **प्रतीत**ः । कुलजे कुलीने बुधे पण्डितेऽ**भिजातः** । पूत पवित्रम् । विजनो विगतजन । एतौ **विविक्तौ** । मूढो मोह गत सोच्छ्रयो वृद्धियुक्त द्वौ **मूर्च्छितौ** । अम्ल चुक्रम् । परुषो निष्ठुर । द्वौ **शुक्ताख्यौ** । धवल शुभ्र । मेचक कृष्णवर्ण । उभयो **शितिः** । सत्ये साधौ विद्यमाने प्रशस्ते अभ्यर्हिते च **सत्** । अरात्यभियुक्ते

पुरस्कृतः पूजितेऽरात्यभियुक्तेऽग्रतः कृते २५०२
निवातावाश्रयावातौ शस्त्राभेद्यं च वर्म यत् २५०३
जातोन्नद्धप्रवृद्धाः स्युरुच्छ्रिता उत्थितास्त्वमी २५०४
वृद्धिमत्प्रोद्यतोत्पन्ना आदृतौ सादरार्चितौ २५०५
अर्थोऽभिधेयरैवस्तुप्रयोजननिवृत्तिषु २५०६
निपानागमयोस्तीर्थमृषिजुष्टे जले गुरौ २५०७
समर्थस्त्रिषु शक्तिस्थे संबद्धार्थे हितेऽपि च २५०८
दशमीस्थौ क्षीणरागवृद्धौ वीथी पदव्यपि २५०९
आस्थानीयत्नयोरास्था प्रस्थोऽस्त्री सानुमानयोः २५१०
'शास्त्रद्रविणयोर्ग्रन्थः संस्थाधारे स्थितौ मृतौ' **
अभिप्रायवशौ छन्दावब्दौ जीमूतवत्सरौ २५११

शत्रुणाक्रान्ते अग्रत कृते पुर स्थिते पूजिते च **पुरस्कृत**। आश्रयो निवास । अवातो वातवर्जित । उभौ **निवातौ**। यच्छस्त्राभेद्य वर्म कवच तदपि **निवाताख्यम्**। जात उत्पन्न । उन्नद्धो दृप्त । प्रवृद्धश्चैते **उच्छ्रिताः**। वृद्धिमत्, प्रोद्यत, उत्पन्न, एते **उत्थिताः**। सादरार्चितौ **आदृतौ**। अभिधेयो वाच्य । रा धनम्। वस्तु तत्त्वम्। निवृत्तिर्निवर्तनम्। अत्र विषयेऽप्य**र्थः**। निपानमुपकूपजलाशय । आगमो बौद्धशास्त्रादन्यच्छास्त्रम्। ऋषिजुष्टे जले ऋषिभि सेवितोदके गुरावुपाध्याये च **तीर्थम्**। शक्तिस्थे शक्तिमति । संबद्धार्थे हितेऽनुकूले च **समर्थः**। क्षीणो रागो रसोऽस्य क्षीणराग । वृद्धोऽतिवृद्ध । उभौ **दशमीस्थौ**। पदवी मार्ग । अपिशब्दात् पङ्क्तिरपि **वीथी**। आस्थानी सभा। यत्न प्रयत्न । उभौ **आस्था**। सानु पर्वताग्रम्। मान परिमाणभेद **प्रस्थः**। अभिप्राय आशय । वशोऽधीनश्छ**न्दः**। जीमूतो मेघ ।

अपवादौ तु निन्दाज्ञे दायादौ सुतबान्धवौ २५१२
पादा रश्म्यङ्घ्रितुर्यांशाश्चन्द्राग्न्यर्कास्तमोनुदः २५१३
निर्वादो जनवादेऽपि शादो जम्बालशष्पयोः २५१४
आरावे रुदिते त्रातर्याक्रन्दो दारुणे रणे २५१५
स्यात्प्रसादोऽनुरागेऽपि सूदः स्याद्व्यञ्जनेऽपि च २५१६
गोष्ठाध्यक्षेऽपि गोविन्दो हर्षेऽप्यामोदवन्मदः २५१७
प्राधान्ये राजलिङ्गे च वृषाङ्गे ककुदोऽस्त्रियाम् २५१८
स्त्री संविज्ज्ञानसंभाषाक्रियाकाराजिनामसु २५१९
धर्मे रहस्युपनिषत्स्यादृतौ वत्सरे शरत् २५२०
पदं व्यवसितत्राणस्थानलक्ष्माङ्घ्रिवस्तुषु २५२१
गोष्पदं सेविते माने प्रतिष्ठाकृत्यमास्पदम् २५२२

वत्सरो वर्षम्। तत्र अब्दः। निन्दा गर्हा। आज्ञा शासनं तत्रापवादः। पुत्रो ज्ञातिश्च **दायादौ**। रश्मिः किरणः, अङ्घ्रिश्चरणः, तुर्यांशश्चतुर्थो भागः **पादः**। चन्द्रे अग्नौ अर्के च **तमोनुद्**। जनवादे लोकापवादे अपिशब्दान्निर्णीतवादे **निर्वादः**। जम्बाले कर्दमे। शष्पे बालतृणे च **शादः**। आरावे आर्तध्वनौ। त्रातरि रक्षके दारुणे रणे भीषणे युद्धे रुदिते च **आक्रन्दः**। अनुरागेऽनुग्रहे, प्रसन्नताया काव्यगुणे च **प्रसादः**। व्यञ्जने तेमने सूपकारे च **सूदः**। गोष्ठं गोस्थानं तस्याध्यक्षे गोपालादौ बृहस्पतौ कृष्णेऽपि **गोविन्दः**। **आमोद**शब्दो यथा हर्षे वर्तते अपिशब्दादतिनिर्हारिगन्धे च तथा **मदो**ऽपि हर्षे। अपिशब्दाद्गर्वेगजदानरेतस्सु च। प्रधानमेव प्राधान्यम्। राजलिङ्गे छत्रादौ, वृषावयवे **ककुदः**। सभाषा सभाषणम्। क्रियाकारः कर्मनियमः। आजिर्युद्धम्। नाम संज्ञा। एतेषु संकेते च स्त्रीलिङ्गः **संविदि**ति नाम। धर्मे रहसि वेदान्ते च **उपनिषद्**। ऋतौ वत्सरे च **शरद्**। व्यवसितिर्व्यवसायस्ततो वस्त्वन्तेषु **पदम्**। सेविते गोभिरेव सेविते देशे माने खुरप्रमाणे **गोष्पदम्**। प्रतिष्ठा स्थानम्। कृत्यं कार्यम्। प्रतिष्ठाकृत्ये

त्रिष्विष्टमधुरौ स्वादू मृदू चातीक्ष्णकोमलौ २५२३
मूढाल्पापटुनिर्भाग्या मन्दाः स्युर्द्वौ तु शारदौ २५२४
प्रत्यग्राप्रतिभौ विद्वत्सुप्रगल्भौ विशारदौ २५२५
व्यामो वटश्च न्यग्रोधावुत्सेधः काय उन्नतिः २५२६
पर्याहारश्च मार्गश्च विवधौ वीवधौ च तौ २५२७
परिधिर्यज्ञियतरोः शाखायामुपसूर्यके २५२८
बन्धकं व्यसनं चेतःपीडाधिष्ठानमाधयः २५२९
स्युः समर्थननीवाकनियमाश्च समाधयः २५३०
दोषोत्पादेऽनुबन्धः स्यात्प्रकृत्यादि विनश्वरे २५३१
मुख्यानुयायिनि शिशौ प्रकृतस्यानुवर्तने २५३२

आस्पदशब्दो वर्तते । अत पर आवर्गसमाप्तेर्दान्तास्त्रिषु । इष्ट । मधुर । उभौ **स्वादू** । अतीक्ष्णोऽतिग्म । कोमलोऽकठिन । उभौ **मृदू** । मूढो मूर्ख । अल्प । अपटुरतीक्ष्ण । निर्भाग्यो हीनभाग्य । एते **मन्दाः** । प्रत्यग्रोऽभिनव । अप्रतिभोऽप्रगल्भ । द्वाविमौ **शारदौ** । विद्वत्सुप्रगल्भौ **विशारदौ** । प्रसारितभुजद्वयकुण्डल व्याम । वटो वृक्षभेद । द्वय **न्यग्रोधा**ख्यम् । कायो देह । उन्नतिरुच्छ्राय **उत्सेधः** । पर्याहारो ध्यानादि । मार्ग पन्था । एतौ **विवध**सञ्ज्ञौ **वीवधा**वपि च । यज्ञियतरो पलाशादे शाखाया समिधि । तत्र उपसूर्यके सूर्यसमीपमण्डले परिवेषाख्ये च **परिधिः** । उत्तमर्णगृहे ऋणमोचनपर्यन्त विश्वासार्थं यद्वस्तु स्थाप्यते तद्बन्धक प्रसिद्धम् । व्यसनमापत्ति । चेत पीडा मानसी व्यथा । अधिष्ठानमध्यासन एते **आधयः** । समर्थन चोद्यपरिहार । नीवाको वचनाभाव । नियमोऽङ्गीकार एते **समाधयः** । दोषोत्पादन दोषोत्पादस्तत्र प्रकृत्यादिषु प्रकृतिप्रत्ययागमादेशेषु इक्-यण्-सुडादिषु यन्नश्वरमदर्शनशीलमक्षरं तत्र । यो मुख्य पित्रादिकमनुयाति तस्मिन् शिशौ । प्रकृतस्य प्रक्रान्तस्य पद-

विधुर्विष्णौ चन्द्रमसि परिच्छेदे बिलेऽवधिः २५३३
विधिर्विधाने दैवेऽपि प्रणिधिः प्रार्थने चरे २५३४
बुधवृद्धौ पण्डितेऽपि स्कन्धः समुदयेऽपि च २५३५
देशे नदविशेषेऽब्धौ सिन्धुर्ना सरिति स्त्रियाम् २५३६
विधा विधौ प्रकारे च साधू रम्येऽपि च त्रिषु २५३७
वधूर्जाया स्नुषा स्त्री च सुधा लेपोऽमृतं स्नुही २५३८
संधा प्रतिज्ञा मर्यादा श्रद्धा संप्रत्ययः स्पृहा २५३९
मधु मद्ये पुष्परसे क्षौद्रेऽप्यन्धं तमस्यपि २५४०
अतस्त्रिषु समुन्नद्धौ पण्डितंमन्यगर्वितौ २५४१
ब्रह्मबन्धुरधिक्षेपे निर्देशेऽथावलम्बितः २५४२
अविदूरोऽप्यवष्टब्धः प्रसिद्धौ ख्यातभूषितौ २५४३

निवृत्त्यभाव तत्रैतेषु **अनुबन्ध**। **विधुः** शशाङ्के हृषीकेशे च । परिच्छेदे सीम्नि । बिले गर्ते । कालेऽपि **अवधि**। विधाने कर्तव्ये दैवे प्राक्तनशुभाशुभकर्मणि ब्रह्मण्यपि **विधिः**। प्रार्थने चरे च **प्रणिधिः** । **बुधवृद्धौ** पण्डितेऽपि वर्तेते । अपिशब्दात् **बुध** सौम्ये । **वृद्धः** स्थविरे। समुदये समूहे। अपिशब्दात्काण्डे नृपेंऽसे च **स्कन्धः**। देशभेदेऽब्धौ समुद्रे **सिन्धु**शब्द पुंसि। नदीसामान्ये तु स्त्रीलिङ्गे । **सिन्धु**। विधौ विधाने, प्रकारे **विधा**शब्द स्यात्। रम्येऽपिशब्दाद्वार्धुषिके सज्जने **साधुः**। जाया भार्या । स्नुषा पुत्रस्य पत्नी। तत्र स्त्रीमात्रे च **वधू**। देवालयादि येन लिप्यते स लेपश्चूर्णविशेष । अमृते स्नुह्यामपि **सुधा**। प्रतिज्ञा स्वीकार । मर्यादा च **संधा**। संप्रत्यय आदर । स्पृहा काङ्क्षा तत्र **श्रद्धे**ति । मद्ये पुष्परसे, क्षौद्रे माक्षिके च **मधु**। तमसि अक्षिहीनेऽप्य**न्ध**शब्द । अत परे धान्तवर्गपर्यन्तास्त्रिषु । पण्डितमात्मानं मन्यते पण्डितमन्य । गर्वितश्च **समुन्नद्ध**। अधिक्षेपे निन्दाप्रयोगे निर्देशे च **ब्रह्मबन्धु**रिति। अवलम्बित आश्रित । अविदूर सन्निहित । उभाव**वष्ट**-

सूर्यवह्नी चित्रभानू भानू रश्मिदिवाकरौ २५४४
भूतात्मानौ धातृदेहौ मूर्खनीचौ पृथग्जनौ २५४५
ग्रावाणौ शैलपाषाणौ पत्रिणौ शरपक्षिणौ २५४६
तरुशैलौ शिखरिणौ शिखिनौ वह्निबर्हिणौ २५४७
प्रतियत्नावुभौ लिप्सोपग्रहावथ सादिनौ २५४८
द्वौ सारथिहयारोहौ वाजिनोऽश्वेषुपक्षिणः २५४९
कुलेऽप्यभिजनो जन्मभूम्यामप्यथ हायनाः २५५०
वर्षार्चिर्व्रीहिभेदाश्च चन्द्राग्न्यर्का विरोचनाः २५५१
क्लेशेऽपि वृजिनो विश्वकर्मार्कसुरशिल्पिनोः २५५२
आत्मा यत्नो धृतिर्बुद्धिः स्वभावो ब्रह्म वर्ष्म च २५५३
शक्रो घातुकमत्तेभो वर्षुकाब्दो घनाघनः २५५४
घनो मेघे मूर्तिगुणे त्रिषु मूर्ते निरन्तरे २५५५

ध्यौ। अपिशब्दाद्वृद्धोऽपि। ख्यातभूषितौ **प्रसिद्धौ**। सूर्ये वह्नौ च **चित्रभानुः**। रश्मिर्दिवाकरश्च **भानुः**। भूत चात्मा च। धाता च देहश्च। मूर्खो नीचो हीन-जाति। एतेषु **पृथग्जन** इति चतुरक्षरम्। शैले पाषाणे च **ग्रावन्**। शरे पक्षिणि च **पत्रिन्**। तरौ शैले च **शिखरिन्**। वह्नौ बर्हिणी मयूरे च **शिखिन्**। लिप्सा वाञ्छा। उपग्रह अनुकूलनम्। उभौ **प्रतियत्नौ**। सारथिरश्वारोहश्च **सादिनौ**। अश्वो हय इषु शर पक्षी चैते **वाजिनः**। कुले कुलमुख्ये च जन्मभूम्या जननस्थाने **अभिजनः**। वर्षोऽब्द। अर्चीं रश्मि व्रीहिभेदश्चैते **हायनाः**। चन्द्रेऽग्नावर्के प्रह्लादपुत्रेऽपि **विरोचनः**। क्लेशे कल्मषेऽपि क्लीब **वृजिनम्**। अर्के सुरशिल्पिनि च **विश्वकर्मा**। अततीत्यात्मा, धृति बुद्धिः स्वभाव ब्रह्म वर्ष्म च **यत्नः**। शक्र इन्द्र। घातुकश्चासौ मत्तेभश्चेति कर्मधारयः, तथा वर्षुकश्चासावब्दश्चेति **घनाघनः** इति चतुरक्षर नाम। मूर्तिगुणे काठिन्ये

अभिमानोऽर्थादिदर्पे ज्ञाने प्रणयहिंसयोः २५५६
इनः सूर्ये प्रभौ राजा मृगाङ्के क्षत्रिये नृपे २५५७
वाणिन्यौ नर्तकीदूत्यौ स्रवन्त्यामपि वाहिनी २५५८
ह्लादिन्यौ वज्रतडितौ वन्दायामपि कामिनी २५५९
त्वग्देहयोरपि तनुः सूनाऽधोजिह्विकापि च २५६०
क्रतुविस्तारयोरस्त्री वितानं त्रिषु तुच्छके २५६१
मन्देऽथ केतनं कृत्ये केतावुपनिमन्त्रणे २५६२
वेदस्तत्त्वं तपो ब्रह्म ब्रह्मा विप्रः प्रजापतिः २५६३
उत्साहने च हिंसायां सूचने चापि गन्धनम् २५६४
आतञ्चनं प्रतीवापजवनाप्यायनार्थकम् २५६५
व्यञ्जनं लाञ्छनं श्मश्रुनिष्ठानावयवेष्वपि २५६६

मेघे च **घनः** पुसि, मूर्ते कठिने निरन्तरे सान्द्रे च त्रिषु। अर्थपशुकुलगुणादिभिर्यो दर्पस्तस्मिन् ज्ञाने प्रणये हिंसाया चा**भिमानः**। प्रभौ नृपे च पत्यौ वा **इनः**। मृगाङ्के क्षत्रिये नृपे च **राज**शब्द। नर्तकीदूत्यौ **वाणिन्यौ**। स्रवन्त्या नद्या सेनायामपि **वाहिनी**। वज्र कुलिशम्। तडिद्विद्युत् **ह्लादिनी**। वन्दावृक्षे विजातीयप्ररोहे। योषिन्मात्रे विलासिन्यामपि **कामिनी**शब्दो वर्तते। **तनु** काये त्वचि च। अधोजिह्विका गलकण्ठिका सा **सूना**। अपिशब्दात्पुत्र्या वधस्थानेऽपि। क्रतुर्यज्ञ, विस्तारश्च **वितानम्**। तुच्छके शून्ये मन्दे च वितान त्रिषु। केतौ ध्वजे उपनिमन्त्रणे निवासेऽपि **केतनम्**। तत्त्व चैतन्यम्, तपो ब्रह्म वेदादित्रये **ब्रह्म**शब्द क्लीबे। विप्रवेधसो पुसि। उत्साहने हिसाया सूचने अपिशब्दादाशयप्रकाशने च **गन्धनम्**। प्रतीवाप क्षीरादौ तक्रादेर्निक्षेप। जवन वेग। आप्यायन प्रीणनम्। एतदर्थक**मातञ्चनम्**। लाञ्छन चिह्नम्। निष्ठान तेमनम्। अवयवोऽवयवभेद। एतेषु **व्यञ्जनं** नाम।

स्यात्कौलीनं लोकवादे युद्धे पश्वहिपक्षिणाम् २५६७
स्यादुद्यानं निःसरणे वनभेदे प्रयोजने २५६८
अवकाशे स्थितौ स्थानं क्रीडादावपि देवनम् २५६९
उत्थानं पौरुषे तन्त्रे संनिविष्टोद्गमेऽपि च २५७०
व्युत्थानं प्रतिरोधे च विरोधाचरणेऽपि च २५७१
मारणे मृतसस्कारे गतौ द्रव्येऽर्थदापने २५७२
निर्वर्तनोपकरणानुव्रज्यासु च साधनम् २५७३
निर्यातनं वैरशुद्धौ दाने न्यासार्पणेऽपि च २५७४
व्यसनं विपदि भ्रंशे दोषे कामजकोपजे २५७५
पक्ष्माक्षिलोम्नि किंजल्के तन्त्वाद्यंशेऽप्यणीयसि २५७६
तिथिभेदे क्षणे पर्व वर्त्म नेत्रच्छदेऽध्वनि २५७७
अकार्यगुह्ये कौपीनं मैथुनं संगतौ रते २५७८

लोकवादे लोकापवादे पश्वादीना युद्धे च **कौलीनम्** । नि सरणे ग्रहादेर्निर्गमे वनभेदे उपवने प्रयोजने च **उद्यान** नाम । **स्थान**मिति स्थित्यवकाशयो । क्रीडाया व्यवहारे जिगीषादौ **देवनम्** । पौरुषे उद्योगे । तन्त्रे कुटुम्बकृत्ये सिद्धान्ते चौषधोत्तमे । सन्निविष्टस्योद्गमे ऊर्ध्वीभवनेऽपि **उत्थानम्** । प्रतिरोधे तिरस्कारे । स्वातन्त्र्यकृत्येऽपि **व्युत्थानम्** । मारणाद्यष्टके सैन्ये मेढ्रे च **साधन**मिति नाम । वैरशुद्धौ दाने त्यागे न्यासार्पणे निक्षिप्तद्रव्यस्य अर्पणे **निर्यातनम्** । भ्रंशे अपाये पतने वा । दोष इत्यस्य प्रत्येक सबन्ध । कामजदोषस्तु मृगयाद्यूतस्त्रीमद्यपानेषु प्रसक्ति । कोपजदोषस्तु वाक्पारुष्यादि , तत्र **व्यसनम्** । अक्षिलोम्नि चक्षुर्लोम्नि, किञ्जल्के केसरे, अणीयसि तन्त्वाद्यंशे अल्पतरे सूत्राद्यंशे **पक्ष्मे**ति । तिथिभेदेऽष्टमी-दर्शादौ क्षणे उत्सवे **पर्व** । नेत्रपिधायकचर्मपुटे अध्वनि मार्गे **वर्त्म** । अकार्ये अकरणार्हे गुह्य उपस्थे **कौपीनम्** । सगतौ भार्यादिसबन्धे । रते सुरते **मैथुनं**

प्रधानं परमात्मा धीः प्रज्ञानं बुद्धिचिह्नयोः २५७९
प्रसूनं पुष्पफलयोर्निधनं कुलनाशयोः २५८०
क्रन्दने रोदनाह्वाने वर्ष्म देहप्रमाणयोः २५८१
गृहदेहत्विट्प्रभावा धामान्यथ चतुष्पथे २५८२
संनिवेशे च संस्थानं लक्ष्म चिह्नप्रधानयोः २५८३
आच्छादने संपिधानमपवारणमित्युभे २५८४
आराधनं साधने स्यादवाप्तौ तोषणेऽपि च २५८५
अधिष्ठानं चक्रपुरप्रभावाध्यासनेष्वपि २५८६
रत्नं स्वजातिश्रेष्ठेऽपि वने सलिलकानने २५८७
तलिनं विरले स्तोके वाच्यलिङ्गं तथोत्तरे २५८८
समानाः सत्समैके स्युः पिशुनौ खलसूचकौ २५८९

स्यात्। धी बुद्धि । महामात्रे परमात्मनि च **प्रधानम्**। बुद्धिचिह्नयो **प्रज्ञानम्**। पुष्पे फले च **प्रसूनम्**। कुलनाशयो**र्निधनम्**। रोदनमाह्वानमाराव। उभे **क्रन्दनसंज्ञे**। देह प्रमाणमियत्ता। उभयो**र्वर्ष्म**। गृहादीनि चत्वारि **धाम**शब्दवाच्यानि। चतुष्पथे शृङ्गाटके। सनिवेशे अवयवविभागे **संस्थानम्**। चिह्ने प्रधाने **लक्ष्म**। सपिधान तिरोधानम्। अपवारण वस्त्रादिना परिवृति। वस्त्रेऽपि **आच्छादनम्**। साधने निष्पादने। अवाप्तौ लाभे। तोषणे तुष्टौ **आराधनं** स्यात्। चक्र रथाङ्गम्। पुरं नगरम्। अध्यासनमाक्रमण **अधिष्ठानं** स्यात्। स्वजातिश्रेष्ठे **रत्नम्**। सलिल जलम्। काननमरण्यम्। उभे **वने**। विरले सान्तरे। स्तोकेऽल्पे **तलिनम्**। यथा तलिन वाच्यलिङ्ग तथा उत्तरेऽपि नान्तसमाप्तिपर्यन्त वाच्यलिङ्गा। सन् पण्डित सम सदृश एकश्चैते **समानाः** स्यु। खलो दुर्जन। सूचक कर्णेजप। उभौ **पिशुनौ**। ऊनोऽल्प, गर्ह्यो

हीनन्यूनावूनगर्ह्यौ वेगिशूरौ तरस्विनौ २५९०
अभिपन्नोऽपराद्धोऽभिग्रस्तव्यापद्गतावपि २५९१
कलापो भूषणे बर्हे तूणीरे संहतावपि २५९२
परिच्छदे परीवापः पर्युप्तौ सलिलस्थितौ २५९३
गोधुग्गोष्ठपती गोपौ हरविष्णू वृषाकपी २५९४
बाष्पमूष्माश्रु कशिपु त्वन्नमाच्छादनं द्वयम् २५९५
तल्पं शय्याट्टदारेषु स्तम्बेऽपि विटपोऽस्त्रियाम् २५९६
प्राप्तरूपस्वरूपाभिरूपा बुधमनोज्ञयोः २५९७
भेद्यलिङ्गा अमी कूर्मी वीणाभेदश्च कच्छपी २५९८
'कुतपो मृगरोमोत्थपटे चाह्नोऽष्टमेंऽशके' ** **
रवर्णे पुंसि रेफः स्यात्कुत्सिते वाच्यलिङ्गकः २५९९

निन्द्य द्वावेतौ **हीन-न्यून**शब्दवाच्यौ । वेगी वेगयुक्त । शूरो बली । उभौ **तरस्विनौ** । अपराद्धोऽपराधवान् । अभिग्रस्त शत्रुणाक्रान्त । व्यापद्गत, प्राप्तविपत्क, एते **अभिपन्न**वाच्या । भूषणे बर्हे मयूरपिच्छे । तूणीरे इषुधौ । सहतौ समुदाये । काञ्च्या च **कलाप**शब्द । परिच्छद पटमण्डपाद्युपकरणम् । पर्युप्ति सर्वतोवपनम् । सलिलस्थितौ जलाधारे **परीवापः** । गा दोग्धीति गोधुग्गोपाल गोष्ठाध्यक्षश्च **गोपौ** । **वृषाकपि**सज्ञौ हरो विष्णुश्च । ऊष्मोष्णम् अश्रु नेत्रोदक च **बाष्प**सज्ञम् । अन्न भोजनम् । आच्छादन वस्त्रम् । एतत् द्वय **कशिपु**सज्ञम् । अट्टोऽट्टालिका । दारा स्त्री शय्या च **तल्पम्** । स्तम्बे तृणादिगुच्छे । अपिशब्दाद्विस्तारशाखयोश्च **विटप** । अमी **प्राप्तरूप**, **स्वरूपः**, **अभिरूप**, पान्ता भेद्यलिङ्गा बुधे पण्डिते मनोज्ञे मनोहरे च वर्तन्ते । कूर्मी कमठी । वीणाभेद सारस्वती वीणा । द्वे **कच्छपी**सज्ञे । रवर्णे राक्षरे **रेफः**

अन्तराभवसत्त्वेऽश्वे गन्धर्वो दिव्यगायने २६००
कम्बुर्ना वलये शङ्खे द्विजिह्वौ सर्पसूचकौ २६०१
पूर्वोऽन्यलिङ्गः प्रागाह पुंबहुत्वेऽपि पूर्वजान् २६०२
कुम्भौ घटेभमूर्धांशौ डिम्भौ तु शिशुबालिशौ २६०३
स्तम्भौ स्थूणाजडीभावौ शंभू ब्रह्मत्रिलोचनौ २६०४
कुक्षिभ्रूणार्भका गर्भा विस्रम्भः प्रणयेऽपि च २६०५
स्याद्भेर्यां दुन्दुभिः पुंसि स्यादक्षे दुन्दुभिः स्त्रियाम् २६०६
स्यान्महारजने क्लीबं कुसुम्भं करके पुमान् २६०७
क्षत्रियेऽपि च नाभिर्ना सुरभिर्गवि च स्त्रियाम् २६०८
सभा संसदि सभ्ये च त्रिष्वध्यक्षेऽपि वल्लभः २६०९

पुसि कुत्सिते **रेफो** वाच्यलिङ्गक । अथ बवयो सावर्ण्यात् बान्तान्वान्ताश्चाह । यो मरणजन्मनोरन्तकाले स्थित प्राणी सोऽन्तराभवसत्त्व तस्मिन् । अश्वे घोटके । दिव्यगायने विश्वावसुप्रभृतौ । गायनमात्रे च **गन्धर्वः** । पुसीत्यर्थः । गजशम्बूकयोरपि **कम्बुः** । सूचक पिशुन । सर्पश्च **द्विजिह्व**. । पूर्वशब्द प्राग्वाची वाच्यलिङ्गक । यदा तु पूर्वजान् पितामहादीनाह तदा पुसि बहुत्वे वर्तते । घटः कलश । इभस्य गजस्य मूर्धांश शिरोभाग **कुम्भः** । बालिशो मूर्ख । शिशुश्च **डिम्भः** । स्थूणा गृहस्तम्भ । जडीभावो जडत्वम् । उभौ **स्तम्भौ** । ब्रह्मा त्रिलोचनश्च **शम्भुः** । भ्रूणो गर्भस्थो जन्तु । अर्भक शिशु । एते **गर्भाः** । प्रणये शृङ्गारप्रार्थनाया अपिशब्दाद्विश्वासादौ **विस्रम्भः** । **दुन्दुभि**र्भेर्यां पुसि । अक्षे बालक्रीडोपकरणे स्त्रियाम् । महारजने पुष्पभेदे **कुसुम्भं** क्लीबम् । करके कमण्डलौ पुसि । क्षत्रिये नाभि पुसि । अपिशब्दान्मुख्यनृपे चक्रमध्ये च । प्राण्यङ्गे तु द्वयो । मृगभेदे तु स्त्रियाम् । गवि सौरभेय्या **सुरभिः** स्त्री । चकाराद्वसन्तजातीफलचम्पकेषु ना । सुगन्धिमनोज्ञयोस्त्रिषु । सुवर्णे पङ्कजे च क्लीबम् । संसदि सदसि सभ्यः सदस्य **सभा** । अध्यक्षे अपिशब्दाद्दयिते च **वल्लभः** ।

किरणप्रग्रहौ रश्मी कपिभेकौ प्लवंगमौ २६१०
इच्छामनोभवौ कामौ शौर्योद्योगौ पराक्रमौ २६११
धर्माः पुण्ययमन्यायस्वभावाचारसोमपाः २६१२
उपायपूर्व आरम्भ उपधा चाप्युपक्रमः २६१३
वणिक्पथः पुर वेदो निगमो नागरो वणिक् २६१४
नैगमौ द्वौ बले रामो नीलचारुसिते त्रिषु २६१५
शब्दादिपूर्वो वृन्देऽपि ग्रामः क्रान्तौ च विक्रमः २६१६
स्तोमः स्तोत्रेऽध्वरे वृन्दे जिह्मस्तु कुटिलेऽलसे २६१७
उष्णेऽपि घर्मश्चेष्टालंकारे भ्रान्तौ च विभ्रमः २६१८
गुल्मा रुक्स्तम्बसेनाश्च जामिः स्वसृकुलस्त्रियोः २६१९
क्षितिक्षान्त्योः क्षमा युक्ते क्षमं शक्ते हिते त्रिषु २६२०

अश्वादेर्बन्धनरज्जु प्रग्रह किरणश्च **रश्मि**। कपौ भेके च **प्लवंगमः**। मनोभवो मदन इच्छा च **काम**। शौर्य सामर्थ्यम्। उद्योगश्च **पराक्रमः**। पुण्यादिषट्के **धर्म**शब्द। उपाय ज्ञात्वा य आरम्भ स उपायपूर्व। अमात्यशीलपरीक्षोपाय **उपधा**। चिकित्साया **चोपक्रमः**। वणिक्पथो वाणिज्यम्। पुर नगरम्। वेद आम्नाय। एते **निगमा**। नगरे भवो नागर वणिक् चैतौ **नैगमौ**। बले बलदेवे पुंसि। नीलादिषु त्रिलिङ्गया **राम**शब्द। शब्दादिपूर्वो **ग्राम**शब्दो वृन्दे वर्तते। अपिशब्दात्सवसथे **ग्रामः**। क्रान्तौ विक्रमे पराक्रमे च **विक्रमः**। स्तोत्रेऽध्वरे वृन्दे च **स्तोमः**। कुटिले खले अलसे जडे च **जिह्मः**। उष्णे **घर्मः**। चेष्टाया अलकारे भ्रान्तौ च **विभ्रमः**। रुक् रोगभेदः प्लीहाख्य। स्तम्ब कुशादिगुच्छ। सैन्यरक्षणे च **गुल्म**शब्द। स्वसा भगिनी, कुलस्त्री कुलवधू तयो**र्जामि**शब्द। क्षितिर्भूमि। क्षान्तिस्तितिक्षा तयो **क्षमा**। युक्ते योग्ये **क्षम** क्लीबम्। शक्ते हिते **क्षम**स्त्रिलिङ्ग। हरित्पालाश-

त्रिषु श्यामौ हरित्कृष्णौ श्यामा स्याच्छारिवा निशा २६२१
ललामं पुच्छपुण्ड्राश्वभूषाप्राधान्यकेतुषु २६२२
सूक्ष्ममध्यात्ममप्याद्ये प्रधाने प्रथमस्त्रिषु २६२३
वामौ वल्गुप्रतीपौ द्वावधमौ न्यूनकुत्सितौ २६२४
जीर्णं च परिभुक्तं च यातयाममिदं द्वयम् २६२५
तुरंगगरुडौ तार्क्ष्यौ निलयापचयौ क्षयौ २६२६
श्वशुर्यौ देवरश्यालौ भ्रातृव्यौ भ्रातृजद्विषौ २६२७
पर्जन्यौ रसदब्देन्द्रौ स्यादर्यः स्वामिवैश्ययोः २६२८
तिष्यः पुष्ये कलियुगे पर्यायोऽवसरे क्रमे २६२९
प्रत्ययोऽधीनशपथज्ञानविश्वासहेतुषु २६३०
रन्ध्रे शब्देऽथानुशयो दीर्घद्वेषानुतापयोः २६३१
स्थूलोच्चयस्त्वसाकल्ये नागानां मध्यमे गते २६३२

कृष्ण काल उभौ **श्यामौ** । शारिवा शतावरी निशा च **श्यामा** । पुच्छम् । पुण्ड्रमश्वादीना ललाटच्चित्रम् । अश्वो घोटक । प्रधानमेव प्राधान्यम् । केतुर्ध्वज षट्सु **ललामम्** । अध्यात्म आत्मन्यधिकृत लिङ्गदेहम् । अपिशब्दात्कैतवे **सूक्ष्मम्** । आद्ये आदौ प्रधाने मुख्ये **प्रथम•** । त्रिष्विति यावन्मान्तमधिकार । प्रतीपो विपरीत । वल्गुश्च **वामौ** । न्यूनश्च कुत्सितश्च **अधमौ** । जीर्णं प्राप्तपरिणामम् । परिभुक्त भुक्तोज्झितम् । द्वय **यातयाम**सज्ञम् । अश्वगरुडौ **तार्क्ष्य**सज्ञौ । निलयो गृहम् । अपचयो ह्रास । उभौ **क्षयौ** । देवरो भर्तृभ्राता । श्यालो भार्याभ्राता । एतयो **श्वशुर्यः** । भ्रातृपुत्र शत्रुपुत्रश्च **भ्रातृव्यौ** । रसदब्दो ध्वनदम्बुद । इन्द्र शक्र । उभौ **पर्जन्यौ** । प्रभुवैश्ययोर**र्यः** । पुष्यर्क्षे तुर्ययुगे च **तिष्यः** । अवसरे प्रस्तावे क्रमे च **पर्यायः** । **प्रत्यय**शब्द अधीनादिषु सप्तसु । चिरद्वेषे पश्चात्तापे **चानुशयः** । असाकल्येऽकार्त्स्न्ये । नागाना हस्तिना यत्र शीघ्र

समयाः शपथाचारकालसिद्धान्तसंविदः २६३३
व्यसनान्यशुभं दैवं विपदित्यनयास्त्रयः २६३४
अत्ययोऽतिक्रमे कृच्छ्रे दोषे दण्डेऽप्यथापदि २६३५
युद्धायत्योः संपरायः पूज्यस्तु श्वशुरेऽपि च २६३६
पश्चादवस्थायिबलं समवायश्च संनयौ २६३७
संघाते संनिवेशे च संस्त्यायः प्रणयास्त्वमी २६३८
विस्रम्भयाञ्चाप्रेमाणो विरोधेऽपि समुच्छ्रयः २६३९
विषयो यस्य यो ज्ञातस्तत्र शब्दादिकेष्वपि २६४०
निर्यासेऽपि कषायोऽस्त्री सभायां च प्रतिश्रयः २६४१
प्रायो भूम्न्यन्तगमने मन्युर्दैन्ये क्रतौ क्रुधि २६४२
रहस्योपस्थयोर्गुह्यं सत्यं शपथतथ्ययोः २६४३

नापि मन्द गमन तत्र च **स्थूलोच्चयः** । शपथाचारकालसिद्धान्तसवित्सु **समयः** । व्यसनानि द्यूतादीनि । अशुभमिति दैवविशेषणम् । विपद्विपत्तिरेतत्त्रय **अनय**सञ्ज्ञम् । अतिक्रमे उल्लङ्घने कृच्छ्रे दोषे दण्डे, अपिशब्दान्नाशेऽपि **अत्ययः** आपदादित्रये **संपरायः** । श्वशुरे, अपिशब्दात्पूजार्हेऽपि **पूज्यः** । सेनाया पृष्ठभागे तिष्ठति यत्सैन्य तत्पश्चादवस्थायिबलम् । समवाय समूह । उभौ **संनयौ** । सघाते सनिवेशे स्थानविशेषे च **संस्त्यायः** । अमी विस्रम्भादयस्त्रय **प्रणयाः** । विरोधेऽपिशब्दादुन्नत्यामपि **समुच्छ्रय**. । यस्य मत्स्यादेर्यो जलादिर्ज्ञातो नित्यसेवितस्तस्य तत्र **विषयः** । शब्दादिका शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाश्च **विषयाः** । निर्यास क्वाथरस , अपिशब्दाद्विलेपनादा **कषायः** । सभायां आश्रये च **प्रतिश्रयः** । भूम्नि बाहुल्ये । अन्तो नाशो गम्यतेऽनेन तत्र **प्रायः** । क्रतौ यज्ञे कोपे च **मन्युः** । रहस्य गोप्य उपस्थ च **गुह्यम्** ।

वीर्यं बले प्रभावे च द्रव्यं भव्ये गुणाश्रये २६४४
धिष्ण्यं स्थाने गृहे भेऽग्नौ भाग्यं कर्म शुभाशुभम् २६४५
कशेरुहेम्नोर्गाङ्गेयं विशल्या दन्तिकापि च २६४६
वृषाकपायी श्रीगौर्योरभिख्या नामशोभयोः २६४७
आरम्भो निष्कृतिः शिक्षा पूजनं संप्रधारणम् २६४८
उपायः कर्म चेष्टा च चिकित्सा च नव क्रियाः २६४९
छाया सूर्यप्रिया कान्तिः प्रतिबिम्बमनातपः २६५०
कक्ष्या प्रकोष्ठे हर्म्यादेः काञ्च्यां मध्येभबन्धने २६५१
कृत्या क्रियादेवतयोस्त्रिषु भेद्ये धनादिभिः २६५२
जन्यं स्याज्जनवादेऽपि जघन्योऽन्त्येऽधमेऽपि च २६५३
गर्ह्याहीनौ च वक्तव्यौ कल्यौ सज्जनिरामयौ २६५४
आत्मवाननपेतोऽर्थादर्थ्यौ पुण्यं तु चार्वपि २६५५

शपथ । पथ्यमृत च **सत्यम्** । बल सामर्थ्यम् । प्रभावस्तेजोविशेष । तत्र **वीर्यम्** । भव्ये सत्त्वे गुणाश्रये पृथिव्यादौ द्रविणे च **द्रव्यम्** । स्थाने गृहे भे नक्षत्रे अग्नौ वह्नौ च **धिष्ण्यम्** । शुभाशुभमिति शुभमशुभ वा जन्मान्तरीय यत्कर्म त**द्भाग्य**मित्युच्यते, ऐश्वर्येऽपि । कशेरुहेम्नो **गाङ्गेयम्** । दन्तिका निकुम्भ । अपिशब्दादग्निशिखा गुडूच्यपि **विशल्या** । श्रीर्लक्ष्मी गौरी च **वृषाकपायी** । नामाभिधा । शोभा कान्ति तत्र **अभिख्ये**ति । आरम्भादयो नव शब्दा **क्रिया**शब्दवाच्या । सूर्यप्रियादिचतुष्के **छाया**शब्द । हर्म्यादे राजगृहादे प्रकोष्ठेऽन्तर्गृहे । काञ्ची मेखला । मध्येभबन्धने वरत्रायां च **कक्ष्या** । क्रिया कर्म । देवतानामासन्नदैवतविशेष धनादिभिर्भेद्ये **कृत्या** । जनवादे निन्दितवादे । अपिशब्दाद्युद्धादौ **जन्यम्** । अन्त्येऽधमे च **जघन्यः** । अपिशब्दाच्छिश्ने । गर्ह्याहीनयो, चकाराद्वचनार्हेऽपि **वक्तव्य**शब्द । सज्ज सोपकरण, निरामयो नीरोग, उभौ **कल्यौ** । आत्मवान् धीमान् । अर्थाद्योऽनपेत अपगतो न भवति स

रूप्यं प्रशस्तरूपेऽपि वदान्यो वल्गुवागपि २६५६
न्याय्येऽपि मध्यं सौम्यं तु सुन्दरे सोमदैवते २६५७
निवहावसरौ वारौ संस्तरौ प्रस्तराध्वरौ २६५८
गुरू गीर्पतिपित्राद्यौ द्वापरौ युगसंशयौ २६५९
प्रकारौ भेदसादृश्ये आकाराविङ्गिताकृती २६६०
किंशारू सस्यशूकेषु मरू धन्वधराधरौ २६६१
अद्रयो द्रुमशैलार्काः स्त्रीस्तनाब्दौ पयोधरौ २६६२
ध्वान्तारिदानवा वृत्रा बलिहस्तांशवः कराः २६६३
प्रदरा भङ्गनारीरुग्बाणा अस्राः कचा अपि २६६४
अजातशृङ्गो गौः कालेऽप्यश्मश्रुर्ना च तूबरौ २६६५
स्वर्णेऽपि राः परिकरः पर्यङ्कपरिवारयोः २६६६

चार्थ्यः । चारु सुन्दरम्, अपिशब्दात्सुकृतधर्मयो **पुण्यम्** । प्रशस्त रूप यस्य तस्मिन् । अपिशब्दाद्रजते **रूप्यम्** । वल्गुवाचि अपिशब्दाद्दातर्यपि **वदान्यः** । न्याय्ये उचिते अपिशब्दादवलग्ने च **मध्यम्** । सुन्दरे सोमदैवते च **सौम्यम्** । निवहो वृन्द , अवसर प्रस्ताव , उभौ **वारौ** । प्रस्तरो दर्भमुष्टिर्दर्भशय्या वा । अध्वर क्रतुरुभौ **संस्तरौ** । गीर्पति पिता, आद्यशब्दाद्वेदशास्त्राध्यापकश्च **गुरुः** । युगसशययोर्द्वापरः । भेदे सादृश्ये **प्रकार.** । इङ्गित चेष्टितम् । कृतिरप्याकारः । सस्ये शूके च **किशारु.** । धन्वा निर्जलदेश । धरावर पर्वत । सोऽपि मरुस्थलीसबन्धान्मरु. । द्रुमशैलार्केषु **अद्रि**शब्दो वर्तते । स्त्रिया स्तन कुच , अब्दो मेघ । उभौ **पयोधरौ** । ध्वान्तमन्धकार अरि शत्रु । दानवो दनुजभेद । एते **वृत्राः** । राज्ञा ग्राह्यभागो बलि । अशू रश्मि । हस्तश्च **करः** । नारीरुक् स्त्रीणा रोगभेदस्तत्र, भङ्गबाणयोश्च **प्रदरः** । कचा केशा , **अपि**शब्दात्कोणेऽप्यस्रः । न जाते शृङ्गे यस्य स एवभूतो गौ । काले श्मश्रूत्थानसमयेऽपि यो ना पुरुषोऽश्मश्रु श्मश्रुरहितस्तावुभावपि **तूबरौ** । स्वर्णे, अपिशब्दाद्वित्तमात्रे **रा** इत्येकाक्षरम् ।

मुक्ताशुद्धौ च तारः स्याच्छारो वायौ स तु त्रिषु २६६७
कर्बुरेऽथ प्रतिज्ञाजिसंविदापत्सु संगरः २६६८
वेदभेदे गुप्तवादे मन्त्रो मित्रो रवावपि २६६९
मखेषुयूपखण्डेऽपि स्वरुर्गुह्येऽप्यवस्करः २६७०
आडम्बरस्तूर्यरवे गजेन्द्राणां च गर्जिते २६७१
अभिहारोऽभियोगे च चौर्ये सनहनेऽपि च २६७२
स्याज्जङ्गमे परीवारः खड्गकोषे परिच्छदे २६७३
विष्टरो विटपी दर्भमुष्टिः पीठाद्यमासनम् २६७४
द्वारि द्वाःस्थे प्रतीहारः प्रतीहार्यप्यनन्तरे २६७५
विपुले नकुले विष्णौ बभ्रुर्ना पिङ्गले त्रिषु २६७६
सारो बले स्थिरांशे च न्याय्ये क्लीबं वरे त्रिषु २६७७

पर्यङ्कपरिवारयो **परिकरः** । मुक्तादिसशुद्धौ **तारः** । वायौ **शार.** । स तु शारशब्द कर्बुरे शबलवर्णे त्रिषु । आजिर्युद्धम् । सवित् क्रियाकार । आपदि प्रतिज्ञाया च **संगर.** । वेदभेदे गुप्तवादे रहसि कर्तव्यावधारणे **मन्त्रः** । रवौ **मित्रः** । अपिशब्दात्सख्यौ मित्र क्लीबम् । वज्वध्वनौ, बाणे, यूपखण्डे, अपिशब्दाद्दम्भोलौ च **स्वरुः** । गुह्ये उपस्थे, अपिशब्दाद्गूथेऽ**प्यवस्करः** । तूर्यरवे वाद्यध्वनौ, गजगर्जिते तूर्ये च **आडम्बरः** । अभियोगोऽभिग्रहणम्, चोरस्य कर्म चौर्यम्, सन्नहन कवचादिग्रहणम्, एतेष्व**भिहार.** । जङ्गमे जङ्गमविशेषे खड्गकोषे असिपिधायके चर्मादौ परिच्छदे उपकरणे **परीवार.** । विटपी वृक्ष । दर्भमुष्टि । पीठमाद्य यस्य तदासन च **विष्टरः** । आद्यशब्दात् कृष्णाजिनादि । द्वारि, द्वा स्थे द्वारपाले च **प्रतीहार.** । अनन्तरोक्ते प्रतीहारे प्रतीहारीत्यपिशब्द । विपुल इति नकुलविशेषणम् । तेन विशाले नकुले विष्णौ च **बभ्रुः** पुसि । पिङ्गले त्रिषु । स्थिराशो वृक्षादे कठोरभागः । तत्र यथा । शिंशपासार ।

दुरोदरो द्यूतकारे पणे द्यूते दुरोदरम् २६७८
महारण्ये दुर्गपथे कान्तारं पुंनपुंसकम् २६७९
मत्सरोऽन्यशुभद्वेषे तद्वत्कृपणयोस्त्रिषु २६८०
देवाद्वृते वरः श्रेष्ठे त्रिषु क्लीबं मनाक्प्रिये २६८१
वंशाङ्कुरे करीरोऽस्त्री तरुभेदे घटे च ना २६८२
ना चमूजघने हस्तसूत्रे प्रतिसरोऽस्त्रियाम् २६८३
यमानिलेन्द्रचन्द्रार्कविष्णुसिंहांशुवाजिषु २६८४
शुकाहिकपिभेकेषु हरिर्ना कपिले त्रिषु २६८५
शर्करा कर्परांशेऽपि यात्रा स्याद्यापने गतौ २६८६
इरा भूवाक्सुराप्सु स्यात्तन्द्री निद्राप्रमीलयोः २६८७
धात्री स्यादुपमातापि क्षितिरप्यामलक्यपि २६८८
क्षुद्रा व्यङ्गा नटी वेश्या सरघा कण्टकारिका २६८९

न्याय्ये न्यायादनपेते वरे श्रेष्ठे बले च **सार.** । द्यूतकारे **दुरोदरश्च**तुरक्षर । द्यूते **दुरोदर** क्लीबम् । महारण्ये दुर्गपथे दुर्गमवर्त्मनि च **कान्तारम्** । पुनपुसकम् । अन्यशुभद्वेषे परसपत्त्यसहने **मत्सरः** । पुसि । तद्वति मात्सर्ययुक्ते कृपणे च मत्सरोऽभिधेयलिङ्गक । देवाद्देवसकाशाद्वृतेऽभीप्सिते **वरः** । पुसि । श्रेष्ठे त्रिषु । मनाक्प्रिये ईषदिष्टे क्लीबम् । वशस्य वेणोरङ्कुरे **करीरः** । पुनपुसकयो । तरुभेदे घटे च ना पुमान् । चमूजघने सेनापश्चाद्भागे **प्रतिसरो** ना पुलिङ्ग । हस्तसूत्रे पुनपुसकयो । यमादिषु चतुर्दशसु **हरि**शब्दो वर्तते । तत्र त्रयोदशसु ना पुमान् । कपिलवर्णे त्रिलिङ्ग । कर्परांशे सिकतासु । अपिशब्दात्खण्डविकृत्यादौ **शर्करा**शब्द । याप्यतेऽनेन यापन तस्मिन् । गतौ च **यात्रा** । भ्वादिषु चतुर्षु **इरा**शब्द । श्रमादिना सर्वेन्द्रियापटुत्व **प्रमीला** । निद्रा च **तन्द्री** । उपमाता क्षीरप्रदा । क्षिति पृथ्वी । आमलकी वृक्षभेद । अपिना जनन्यपि **धात्री** । व्यङ्गा हीनाङ्गी । नटी नर्तनशीला । सरघा मधुमक्षिका ।

त्रिषु क्रूरेऽधमेऽल्पेऽपि क्षुद्रं मात्रा परिच्छदे २६९०
अल्पे च परिमाणे सा मात्रं कार्त्स्न्येऽवधारणे २६९१
आलेख्याश्चर्ययोश्चित्रं कलत्रं श्रोणिभार्ययोः २६९२
योग्यभाजनयोः पात्रं पत्रं वाहनपक्षयोः २६९३
निदेशग्रन्थयोः शास्त्रं शस्त्रमायुधलोहयोः २६९४
स्याज्जटांशुकयोर्नेत्रं क्षेत्रं पत्नीशरीरयोः २६९५
मुखाग्रे क्रोडहलयोः पोत्रं गोत्रं तु नाम्नि च २६९६
सत्रमाच्छादने यज्ञे सदादाने वनेऽपि च २६९७
अजिरं विषये कायेऽप्यम्बरं व्योम्नि वाससि २६९८
चक्रं राष्ट्रेऽप्यक्षरं तु मोक्षेऽपि क्षीरमप्सु च २६९९
स्वर्णेऽपि भूरिचन्द्रौ द्वौ द्वारमात्रेऽपि गोपुरम् २७००
गुहादम्भौ गह्वरे द्वे रहोऽन्तिकमुपह्वरे २७०१

कण्टकारिका बृहती । वेश्या च **क्षुद्रा** । क्रूरादित्रये **क्षुद्रम्** । त्रिषु । परिच्छदादित्रये **मात्रा** । स्त्रियाम् । कार्त्स्न्यावधारणयो **मात्रम्** । क्लीबम् । आलेख्ये भित्त्यादौ नानावर्णलेखने आश्चर्ये च **चित्रम्** । श्रोणि कटि, भार्या स्त्री, द्वयो **कलत्रम्** । योग्ये भाजने च **पात्रम्** । वाहनपक्षयो **पत्रम्** । निदेश आज्ञा, ग्रन्थो व्याकरणादि, तत्र **शास्त्रम्** । आयुधे लोहे च **शस्त्रम्** । जटा वृक्षमूलम्, अंशुक वस्त्रभेद, द्वयो **नेत्रम्** । पत्न्या देहे च **क्षेत्रम्** । क्रोड सूकर-, तस्य हलस्य च मुखाग्रे **पोत्रम्** । नाम्नि चकाराच्छैले कुलेऽपि च **गोत्रम्** । आच्छादन वस्त्रम् । सदादान नित्यत्याग । यज्ञ वनमपिशब्दात्कैतवश्च **सत्त्र**शब्दवाच्य । विषये रूपादौ काये देहे अपिना चत्वरे **अजिरम्** । व्योम्न्याकाशे । वाससि वस्त्रे **चाम्बरम्** । राष्ट्रे, अपिशब्दात्सैन्यरथाङ्गयोश्च **चक्रम्** । मोक्षे, अपिशब्दाद्वर्णब्रह्मणोर**प्यक्षरम्** । अप्सु, चकाराद्दुग्धे **क्षीरम्** । **भूरि**शब्द**श्चन्द्र**श्चैतौ द्वौ रान्तौ स्वर्णेऽपि वर्तेते । न केवल पूर्द्वारे किंतु द्वारमात्रेऽपि **गोपुरम्** । गुहादम्भयो**र्गह्वरम्** । रहो

पुरोऽधिकमुपर्यग्राण्यगारे नगरे पुरम् २७०२
मन्दिरं चाथ राष्ट्रोऽस्त्री विषये स्यादुपद्रवे २७०३
दरोऽस्त्रियां भये श्वभ्रे वज्रोऽस्त्री हीरके पवौ २७०४
तन्त्रं प्रधाने सिद्धान्ते सूत्रवाये परिच्छदे २७०५
औशीरश्चामरे दण्डेऽप्यौशीरं शयनासने २७०६
पुष्करं करिहस्ताग्रे वाद्यभाण्डमुखे जले २७०७
व्योम्नि खड्गफले पद्मे तीर्थौषधिविशेषयोः २७०८
अन्तरमवकाशावधिपरिधानान्तर्धिभेदतादर्थ्ये २७०९
छिद्रात्मीयविनाबहिरवसरमध्येऽन्तरात्मनि च २७१०
मुस्तेऽपि पिठरं राजकशेरुण्यपि नागरम् २७११
शार्वरं त्वन्धतमसे घातुके भेद्यलिङ्गकम् २७१२
गौरोऽरुणे सिते पीते व्रणकार्यप्यरुष्करः २७१३

विजनम् । अन्तिक समीपम् । द्वे उपह्वरसज्ञे । पुर इत्यादीनि त्रीणि अग्रशब्दवाच्यानि । पुर मन्दिरं चेति द्वयमगारे गृहे नगरे च वर्तेते । विषये जनपदे उपद्रवे मरणादौ च राष्ट्रः । श्वभ्रे गर्ते । भये च दरः । हीरके मणिभेदे। पवौ भिदुरे च वज्रः । प्रधाने सिद्धान्ते सूत्रवायपरिच्छदयोश्च तन्त्रशब्द । चमरस्याय चामरस्तत्र दण्डे च औशीरः। शयनासन औशीरम् । गजशुण्डादिष्वष्टसु पुष्करम्, वाद्यभाण्ड वादनीयपात्र तन्मुखे, खड्गफले खड्गमध्ये, पद्मे, नलिने, तीर्थविशेषे, कुष्ठाख्योषधिविशेषे, जले, व्योम्नि, गजशुण्डाग्रे च पुष्करम् । अवकाशादिषु त्रयोदशसु अन्तरशब्द । पिठरशब्द । मुस्ते मुस्तके, अपिशब्दान्मन्थाने, राजकशेरु जलजतृणमूलं तत्र, अपिशब्दाच्छुण्ठ्यामपि नागरम् । अन्धतमसे गाढान्धकारे घातुके हिंस्रे शार्वरशब्द । अरुणे सिते पीते च गौरः । व्रणकारिणि भल्लातकफलेऽप्यरु-

जठरः कठिनेऽपि स्यादधस्तादपि चाधरः २७१४
अनाकुलेऽपि चैकाग्रो व्यग्रो व्यासक्त आकुले २७१५
उपर्युदीच्यश्रेष्ठेष्वप्युत्तरः स्यादनुत्तरः २७१६
एषां विपर्यये श्रेष्ठे दूरानात्मोत्तमाः पराः २७१७
स्वादुप्रियौ तु मधुरौ क्रूरौ कठिननिर्दयौ २७१८
उदारो दातृमहतोरितरस्त्वन्यनीचयोः २७१९
मन्दस्वच्छन्दयोः स्वैरः शुभ्रमुद्दीप्तशुक्लयोः २७२०
चूडा किरीटं केशाश्च संयता मौलयस्त्रयः २७२१
द्रुमप्रभेदमातङ्गकाण्डपुष्पाणि पीलवः २७२२
कृतान्तानेहसोः कालश्चतुर्थेऽपि युगे कलिः २७२३
स्यात्कुरङ्गेऽपि कमलः प्रावारेऽपि च कम्बलः २७२४
करोपहारयोः पुंसि बलिः प्राण्यङ्गजे स्त्रियाम् २७२५

क्करः । कठिने उदरेऽपि जठरः । अवस्तादनूर्ध्वे ओष्ठेऽपि अधरः । अनाकुले स्वस्थे, अपिशब्दादेकतानेऽपि एकाग्रः । व्यासक्ते द्विधाव्यापृते । आकुलेऽनेकार्थन्यस्तचित्ते व्यग्रः । उपर्यादित्रये उत्तरः । एषामुपर्यादीना विपर्यये वैपरीत्ये श्रेष्ठे च अनुत्तरः । दूरादयस्त्रय पराः । दातरि महति च उदारः । स्वादुनि, प्रिये रसे च मधुरः । कठिने निर्दये च क्रूरः । नीचः पामर, अन्यश्चेतरः । स्वच्छन्दः स्वाधीन, मन्दश्च स्वैर । उद्दीप्ते शुक्ले च शुभ्रम् । चूडा शिखा, किरीटं मुकुटम् । सयता बद्धा ये च केशास्ते त्रयो मौलयः । द्रुमप्रभेदे मातङ्गे गजे, काण्डे बाणे, पुष्पे च पीलुशब्द । अनेहा समय, कृतान्तश्च कालः । चतुर्थे युगे कलहेऽपि कलिः । कुरङ्गे, अपिशब्दात्कमलेऽपि कमलः । प्राव्रियत इति प्रावार, अपिशब्दान्नागराजेऽपि कम्बलः । करो राजदेयभाग । उपहार उपचार । तत्र बलिः पुसि । प्राण्यङ्गजे त्वक्सङ्कोचे बलिः

स्थौल्यसामर्थ्यसैन्येषु बलं ना काकसीरिणोः २७२६
वातूलः पुंसि वात्यायामपि वातासहे त्रिषु २७२७
भेद्यलिङ्गः शठे व्यालः पुंसि श्वापदसर्पयोः २७२८
मलोऽस्त्री पापविट्किट्टान्यस्त्री शूलं रुगायुधम् २७२९
शङ्कावपि द्वयोः कीलः पालिः स्त्र्यश्र्यङ्कपङ्क्तिषु २७३०
कला शिल्पे कालभेदेऽप्याली सख्यावली अपि २७३१
अब्ध्यम्बुविकृतौ वेला कालमर्यादयोरपि २७३२
बहुलाः कृत्तिका गावो बहुलोऽग्नौ शितौ त्रिषु २७३३
लीला विलासक्रिययोरुपला शर्करापि च २७३४
शोणितेऽम्भसि कीलालं मूलमाद्ये शिफाभयोः २७३५
जालं समूह आनायगवाक्षक्षारकेष्वपि २७३६

स्त्रियाम् । स्थौल्यादित्रये **बलम्** । काके, सीरिणि हलायुधे च **बलो** ना पुमान् । वात्याया वातसमूहे, **वातूल**ः पुंसि । वातविकारासहे प्राणिनि च त्रिषु । **शठे** व्यालो वाच्यलिङ्ग , श्वापदे सर्पे च **व्यालः** । विट् विष्ठा । किट्ट स्वेदादिजन्य पाप च **मलम्** । रुगायुधयो **शूलम्** । शङ्कौ लोहादिमयकीलके, अपिशब्दा-ज्ज्वालायामपि **कीलः** । पुनपुसकयो । पालि स्त्रीलिङ्गा । अत पाली च । अश्रिर्धारा कोणो वा, अङ्क उत्सङ्ग चिह्नं वा, पङ्क्ति श्रेणि , एतेषु **पालिः** । स्त्रीलिङ्गा शिल्पे गीतवाद्यादिनैपुण्ये । कालभेदे त्रिंशत्काष्ठात्मके काले **कला** । सख्या पङ्क्तौ च **आलिः** । अब्ध्यम्बुविकृतौ चन्द्रोदयादिना जलधिजलवृद्धौ काले मर्यादाया च **वेला** । कृत्तिका तारा , बहुलत्वात् बहुत्वम् । गावो धेनवो **बहुलाख्याः** । अग्नौ च **बहुलः** पुंसि । शितौ कृष्णवर्णे च त्रिषु । विलासे क्रियाया च **लीला** । शर्करा सिकता खण्डविकृतिर्वा **उपला** । अश्मनि पुंसि । शोणिते रक्ते अम्भसि जले च **कीलालं** नाम । आद्ये शिफाया, वृक्षजटाया, भे नक्षत्रविशेषे **मूलम्** । समूह , आनाय शणसूत्रादिकृतो रज्जुसङ्घ ,

शीलं स्वभावे सद्वृत्ते सस्ये हेतुकृते फलम् २७३७
छदिर्नेत्ररुजोः क्लीबं समूहे पटलं न ना २७३८
अधःस्वरूपयोरस्त्री तलं स्याच्चामिषे पलम् २७३९
और्वानलेऽपि पातालं चैलं वस्त्रेऽधमे त्रिषु २७४०
कुकूलं शङ्कुभिः कीर्णे श्वभ्रे ना तु तुषानले २७४१
निर्णीते केवलमिति त्रिलिङ्गं त्वेककृत्स्नयोः २७४२
पर्याप्तिक्षेमपुण्येषु कुशलं शिक्षिते त्रिषु २७४३
प्रवालमङ्कुरेऽप्यस्त्री त्रिषु स्थूलं जडेऽपि च २७४४
करालो दन्तुरे तुङ्गे चारौ दक्षे च पेशलः २७४५
मूर्खेऽर्भकेऽपि बालः स्याल्लोलश्चलसतृष्णयोः २७४६
दवदावौ वनारण्यवह्नी जन्महरौ भवौ २७४७

गवाक्षो वातायनम्, क्षारकोऽस्फुटकलिका, एतेषु **जालम्** । स्वभावे प्रकृतौ सद्वृत्ते सच्चरिते **शीलम्** । सस्ये वृक्षादीना फले सस्यमित्युक्ते हेतुकृते हेतुना साधिते **फलम्** । छदिश्च नेत्ररुक् च छदिर्नेत्ररुजौ तयो । छदिषि गृहाच्छादने । समूहे न नेत्युक्ते **पटलं** पटलेति । अव-स्वरूपयो **तलम्** । आमिषे **पलम्** । और्वानले वाडवाग्नौ । अपिशब्दा-द्विवरेऽपि **पातालम्** । वस्त्रे **चैलं** क्लीबम् । अधमे त्रिषु । शङ्कुभि कीर्णे कीलैर्व्याप्ते श्वभ्रे गर्ते च **कुकूलम्** । तुषाग्नौ **कुकूलः** । निर्णीते निश्चिते **केव-लम्** । एकस्मिन् कृत्स्ने च **केवलं** त्रिषु । पर्याप्ति सामर्थ्यम्, क्षेम, पुण्य च **कुशलम्** । शिक्षिते कुशल त्रिषु । अङ्कुरे, अपिशब्दात्प्रवालेऽपि **प्रवालम्** । जडे, अपिशब्दात् पीवरेऽपि **स्थूलं** त्रिषु । दन्तुर उन्नतदन्तयुक्त, तुङ्ग उन्नत, द्वयो **करालः** । चारुदक्षयो **पेशलः** । मूर्खेऽर्भके च **बालः** । सतृष्ण सा-काङ्क्ष । चलश्च **लोलः** । वन काननम्, अरण्यवह्नि वनाग्नि, तत्र **दवदावौ** ।

मन्त्री सहायः सचिवौ पतिशाखिनरा धवाः २७४८
अवयः शैलमेषार्का आज्ञाह्वानाध्वरा हवाः २७४९
भावः सत्तास्वभावाभिप्रायचेष्टात्मजन्मसु २७५०
स्यादुत्पादे फले पुष्पे प्रसवो गर्भमोचने २७५१
अविश्वासेऽपह्नवेऽपि निकृतावपि निह्नवः २७५२
उत्सेकामर्षयोरिच्छाप्रसरे मह उत्सवः २७५३
अनुभावः प्रभावे च सतां च मतिनिश्चये २७५४
स्याज्जन्महेतुः प्रभवः स्थानं चाद्योपलब्धये २७५५
शूद्रायां विप्रतनये शस्त्रे पारशवो मतः २७५६
ध्रुवो भभेदे क्लीबं तु निश्चिते शाश्वते त्रिषु २७५७
स्वो ज्ञातावात्मनि स्वं त्रिष्वात्मीये स्वोऽस्त्रियां धने २७५८
स्त्रीकटीवस्त्रबन्धेऽपि नीवी परिपणेऽपि च २७५९

जन्महरयोर्भवः । मन्त्री प्रधान, सहाय सखा, एतयोरर्थे **सचिव**शब्द । पतिर्भर्ता, शाखी वृक्षभेद, नरो मनुष्य, एते **धवा**ः । शैलमेषार्केषु **अविः** । आज्ञाह्वानाध्वरेषु **हवः** । सत्तादिषट्के **भावः** । उत्पादे उत्पत्तौ, गर्भमोचने, प्रसूतौ, फले, पुष्पे च **प्रसवः** । अपह्नवे अपलापे, निकृतौ शाठ्ये, अविश्वासेऽपि **निह्नवः** । उत्सेक उद्गति, अमर्ष कोप, इच्छाया प्रसरो वेग, मह क्षण, आनन्दावसर इति यावत् । एतेषु **उत्सवः** । सता मतेर्ज्ञानस्य निश्चये, प्रभावे च **अनुभावः** । आद्योपलब्धये प्रथमज्ञानाय यत्स्थानम् जन्महेतुश्च **प्रभवः** । शूद्राया विप्राज्जाते तनये शस्त्रे परश्वधाख्ये **पारशवः** । भभेदे नक्षत्रविशेषे **ध्रुवः** । पुसि । निश्चिते अवधारिते **ध्रुवं** क्लीबम् । शाश्वते नित्ये ध्रुवस्त्रिषु । ज्ञातौ सगोत्रे आत्मनि क्षेत्रज्ञे **स्व**, पुसि । आत्मीये स्वसम्बन्धिनि **स्वं** त्रिलिङ्गम् । धने स्व पुनपुसके । स्त्रीकट्या यो वस्त्रस्य बन्धस्तत्र,

शिवा गौरीफेरवयोर्द्वन्द्वं कलहयुग्मयोः २७६०
द्रव्यासुव्यवसायेषु सत्त्वमस्त्री तु जन्तुषु २७६१
क्लीबं नपुंसकं षण्ढे वाच्यलिङ्गमविक्रमे २७६२
द्वौ विशौ वैश्यमनुजौ द्वौ चराभिमरौ स्पशौ २७६३
द्वौ राशी पुञ्जमेषाद्यौ द्वौ वंशौ कुलमस्करौ २७६४
रहःप्रकाशौ वीकाशौ निर्वेशो भृतिभोगयोः २७६५
कृतान्ते पुंसि कीनाशः क्षुद्रकर्षकयोस्त्रिषु २७६६
पदे लक्ष्ये निमित्तेऽपदेशः स्यात्कुशमप्सु च २७६७
दशावस्थानेकविधाप्याशा तृष्णापि चायता २७६८
वशा स्त्री करिणी च स्याद्दृग्ज्ञाने ज्ञातरि त्रिषु २७६९

परिपणे राजपुत्रादेर्बन्धके, अपिना वणिजा मूलधने **नीवी** । फेरव सृगाल । गौरी च **शिवा** । कलहयुग्मयो **द्वन्द्वम्** । द्रव्ये वस्तुनि, असुषु प्राणेषु, व्यवसाये वीर्यातिशये च **सत्त्वम्** । जन्तुषु सत्त्वमस्त्रियाम् । षण्ढे तृतीयप्रकृतौ **क्लीब**मिति बकारान्त नाम नपुसकम् । अविक्रमेऽलसे **क्लीबो** वाच्यलिङ्ग । बवयो- सावर्ण्यादस्यात्र पाठ । मनुजो मनुष्य, वैश्यश्च **विशः** । चरो गूढपुरुष । अभिमरो युद्ध तत्र **स्पशः** । पुञ्जमेषौ, आद्यशब्दाद्वृषभादिरपि **राशिः** । **मस्करो** वेणु, कुल च **वंशः** । रहो विजन, प्रकाशश्च **वीकाशः** । भृतिर्वेतनम्, भोगश्च **निर्वेशः** । कृतान्ते यमे **कीनाशः** । क्षुद्र कृपण, कर्षक कृषीवल, एतयोः कीनाशस्त्रिषु । पदे व्याजे, लक्ष्ये निमित्ते च **अपदेशः** । अप्सु **कुशम्** । चकाराद्रामसुते, दर्भे च **कुशः** । जले क्लीबम् । अनेकविधबाल्यादिरूपा **दशा** । अपिशब्दाद्वस्त्रान्तेऽपि दशा स्त्रिया बहुत्वे आयता दीर्घा या तृष्णा स्पृहा सा, चकाराद्दिगपि **आशा** । योषाहस्तिन्योर्**वशा** । ज्ञाने बुद्धौ **दृक्** स्त्रियाम् । ज्ञातरि त्रिषु ।

स्यात्कर्कशः साहसिकः कठोरामसृणावपि २७७०
प्रकाशोऽतिप्रसिद्धेऽपि शिशावज्ञे च बालिशः २७७१
कोशोऽस्त्री कुड्मले खड्गपिधानेऽर्थौघदिव्ययोः २७७२
सुरमत्स्यावनिमिषौ पुरुषावात्ममानवौ २७७३
काकमत्स्यात्खगौ ध्वाङ्क्षौ कक्षौ तु तृणवीरुधौ २७७४
अभीषुः प्रग्रहे रश्मौ प्रैषः प्रेषणमर्दने २७७५
पक्षः सहायेऽप्युष्णीषः शिरोवेष्टकिरीटयोः २७७६
शुक्रले मूषिके श्रेष्ठे सुकृते वृषभे वृषः २७७७
द्यूतेऽक्षे शारिफलकेऽप्याकर्षोऽथाक्षमिन्द्रिये २७७८
ना द्यूताङ्गे कर्षचक्रे व्यवहारे कलिद्रुमे २७७९
कर्षूर्वार्ता करीषाग्निः कर्षूः कुल्याभिधायिनी २७८०

साहसिको विवेकरहित, अमसृणो दुःस्पर्श, कठोरश्च **कर्कशः**। अतिप्रसिद्धे, अपिशब्दादातपेऽपि **प्रकाशः**। अज्ञे, शिशौ च **बालिशः**। कुड्मले मुकुले, खड्गस्य पिधाने आच्छादने। अर्थौघे धनसमूहे। दिव्ये शपथभेदे **कोशः**। सुरमत्स्यावुभौ **अनिमिषौ** स्तः। आत्मा क्षेत्रज्ञ, मानवश्च **पुरुषः**, काक, मत्स्यमत्ति खादति मत्स्यात् यो बकादि खग, स च **ध्वाङ्क्षः**। वीरुल्लता। तृणं च **कक्षः**। प्रग्रहेऽश्वादिरज्जौ। रश्मौ किरणे च **अभीषुः**। मर्दनं पीडा। प्रेषणं च **प्रैषः**। सहाये, अपिशब्दान्मासार्वादौ **पक्षः**। वस्त्रकृतं शिरसो वेष्टनं शिरोवेष्ट, किरीट मुकुटम्, उभयो **उष्णीषः**। शुक्रं लातीति शुक्रलो वृषण तत्र, मूषिके उन्दुरे, सुकृते धर्मे, वृषभे, श्रेष्ठे च **वृषः**। द्यूतादित्रये **आकर्षः**। इन्द्रियेऽक्षं क्लीबम्। द्यूताङ्गे पाशके, कर्षे मानभेदे, चक्रे रथावयवे, कलिद्रुमे विभीतके व्यवहारे **चाक्षः**। पुंसि। वार्ता जीविका। करीषाग्निः शुष्कगोमया-

पुंभावे तत्क्रियायां च पौरुषं विषमप्सु च २७८१
उपादानेऽप्यामिषं स्यादपराधेऽपि किल्मिषम् २७८२
स्याद्वृष्टौ लोकधात्वंशे वत्सरे वर्षमस्त्रियाम् २७८३
प्रेक्षा नृत्येक्षणं प्रज्ञा भिक्षा सेवार्थना भृतिः २७८४
त्विट् शोभापि त्रिषु परे न्यक्षं कार्त्स्न्यनिकृष्टयोः २७८५
प्रत्यक्षेऽधिकृतेऽध्यक्षो रूक्षस्त्वप्रेम्ण्यचिक्कणे २७८६
रविश्वेतच्छदौ हंसौ सूर्यवह्नी विभावसू २७८७
वत्सौ तर्णकवर्षौ द्वौ सारङ्गाश्च दिवौकसः २७८८
शृङ्गारादौ विषे वीर्ये गुणे रागे द्रवे रसः २७८९
पुंस्युत्तंसावतंसौ द्वौ कर्णपूरे च शेखरे २७९०
देवभेदेऽनले रश्मौ वसू रत्ने धने वसु २७९१

नल । तत्र **कर्षूः** पुंसि । कुल्या नदीभेद । तत्र **कर्षूः** स्त्रियाम् । पुंभावे पुरुषस्य भावे तत्क्रियायां पुरुषस्य कर्मणि **पौरुषम्** । जले, चकाराद्गरलेऽपि **विषम्** । उपादाने उत्कोचेऽप्या**मिषम्** । अपराधे पापेऽपि **किल्मिषम्** । वृष्टौ मेघवर्षणे । लोक धत्ते लोकधातुर्जम्बुद्वीपस्तस्यांशे भारतादिखण्डे । वत्सरेऽब्दे **वर्ष**शब्दः स्यात् । नृत्येक्षणं प्रज्ञा चेति द्वयं **प्रेक्षा**सञ्ज्ञम् । अर्थना याञ्चा, भृतिर्वेतनम्, तत्र **भिक्षा** । शोभायाम्, अपिशब्दात्कान्तौ वाचि रुचौ च **त्विट्** । परे वक्ष्यमाणास्त्रयः शब्दास्त्रिषु । कार्त्स्न्ये साकल्ये । निकृष्टेऽधमे । द्वयोर्**न्यक्षम्** । प्रत्यक्षे साक्षात्प्रमिते अधिकृते नियुक्तेऽ**ध्यक्षः** । अप्रेम्णि स्नेहाभावे । अचिक्कणे अमसृणे **रूक्षः** । श्वेतच्छदो विहगभेदः । रविश्च **हंसः** । सूर्ये वह्नौ **विभावसुः** । तर्णको गोवत्सः । वर्षश्च **वत्सः** । सारङ्गाश्चातकाः । देवा अपि **दिवौकसः** । शृङ्गारादौ शृङ्गारवीरकरुणादौ नवविधे । विषे गरले । वीर्ये तेजसि । गुणे स्वाद्वम्लादौ । रागे द्रवे **रस**शब्दः स्यात् । **उत्तंस**श्च **वतंस**श्चेति द्वयं कर्णपूरे कर्णाभरणविशेषे । शेखरे शिरोभूषणे च वर्तते । देवभेदेऽनले वह्नौ रश्मौ **वसुः** । रत्ने धने **वसु** ।

विष्णौ च वेधाः स्त्री त्वाशीर्हिताशंसाहिदंष्ट्रयोः २७९२
लालसे प्रार्थनौत्सुक्ये हिंसा चौर्यादिकर्म च २७९३
प्रसूरश्वापि भूद्यावौ रोदस्यौ रोदसी च ते २७९४
ज्वालाभासौ न पुंस्यर्चिर्ज्योतिर्भद्योतदृष्टिषु २७९५
पापापराधयोरागः खगबाल्यादिनोर्वयः २७९६
तेजःपुरीषयोर्वर्चो महस्तूत्सवतेजसोः २७९७
रजो गुणे च स्त्रीपुष्पे राहौ ध्वान्ते गुणे तमः २७९८
छन्दः पद्येऽभिलाषे च तपः कृच्छ्रादिकर्म च २७९९
सहो बलं सहा मार्गो नभः खं श्रावणो नभाः २८००
ओकः सद्माश्रयश्चौकाः पयः क्षीरं पयोऽम्बु च २८०१
ओजो दीप्तौ बले स्रोत इन्द्रिये निम्नगारये २८०२

विष्णौ चकाराद्विरिञ्चोऽपि **वेधा**ः। हितस्याशंसा हिताशंसा। अहे सर्पस्य दंष्ट्रा च तयो**राशी**रिति। स्त्रियाम्। प्रार्थना याञ्चा, औत्सुक्यमुद्युक्तता, उभे **लालसे**। चौर्ये चशब्दाद्वधेऽपि **हिंसा**। आदिना वृत्तिनाशादिकर्म, अश्वा वडवा। जनन्यामपि **प्रसूः**। **रोदसी रोदस्यौ** इति सान्तद्विवचनान्ते स्यातामेकयोक्त्या भूमिद्यावौ द्वे अप्युच्येते। ज्वालाया भासि दीप्तौ च **अर्चिः**। भं नक्षत्रम्, द्योत प्रकाश, दृष्टि कनीनिकामध्यभाग, एतेषु **ज्योतिः**। **आगः**। पापेऽपराधे च **खगः**। बाल्यमादिना यौवनादि **वयः**। पुरीष गूथम्। तेजश्च **वर्चः**। उत्सवे तेजसि च **महः**। स्त्रीणां पुष्पे आर्तवे गुणे च **रजः**। राह्वादित्रये च **तमः**। पद्ये गायत्र्यादिवृत्ते। अभिलाषे इच्छाया **छन्दः**। कृच्छ्र सांतपनादिव्रतम्। आदिना चान्द्रायणादि **तपः**। बले **सहः**। क्लीबम्। मार्गो मार्गशीर्षं। तत्र सहः पुंसि। खमाकाश। तत्र **नभः** क्लीबे। श्रावणे पुंसि। सद्मनि गृहे **ओकः**। आश्रय आश्रयमात्र **ओकाः**। क्षीरे पयसि अम्बुनि च **पयः**। दीप्तौ बले **ओजः**।

तेजः प्रभावे दीप्तौ च बले शुक्रेऽप्यतस्त्रिषु २८०३
विद्वान्विदंश्च बीभत्सो हिंस्रोऽप्यतिशये त्वमी २८०४
वृद्धप्रशस्ययोर्ज्यायान्कनीयांस्तु युवाल्पयोः २८०५
वरीयांस्तूरुवरयोः साधीयान्साधुबाढयोः २८०६
दलेऽपि बर्हं निर्बन्धोपरागार्कादयो ग्रहाः २८०७
द्वार्यापीडे क्वाथरसे निर्व्यूहो नागदन्तके २८०८
तुलासूत्रेऽश्वादिरश्मौ प्रग्राहः प्रग्रहोऽपि च २८०९
पत्नीपरिजनादानमूलशापाः परिग्रहाः २८१०
दारेषु च गृहाः श्रोण्यामप्यारोहो वरस्त्रियाः २८११
व्यूहो वृन्देऽप्यहिर्वृत्रेऽप्यग्नीन्द्वर्कास्तमोपहाः २८१२

इन्द्रियनदीवेगयो. **स्रोत.**। प्रभवादिचतुष्के **तेजः** । अत पर सान्तसमाप्तिपर्यन्ता वाच्यलिङ्गाः । विदन् ज्ञाता । चकारादात्मज्ञोऽपि **विद्वान्** । हिंस्रे क्रूरे । अपिशब्दाद्रसभेदेऽपि **बीभत्सः** । अमी वक्ष्यमाणा ज्यायआदय साधीय पर्यन्ता सान्ता वृद्धादीना बाढपर्यन्ताना अतिशये ज्ञेया । अतिशयेन वृद्धे प्रशस्ये स्तुत्ये च **ज्यायान्** । अतिशयितयोर्युवाल्पयो **कनीयान्** । उरुर्महान् वर श्रेष्ठस्तयोरतिशयितयो**र्वरीयान्** । अतिशयेन साधु **साधीयान्** । अतिशयित बाढ **साधीय**· । दले पत्रे, अपिशब्दात्पिच्छेऽपि **बर्हम्** । निर्बन्ध आग्रहविशेष, उपरागश्चन्द्रार्कग्रहणम् । तत्र **ग्रह.** । द्वारि द्वारे । आपीडे शेखरे । क्वाथरसे क्वथितद्रव्यरसे । नागदन्तके गृहादिभित्तिस्थकीलद्वये **निर्व्यूह**· । हस्ते यद्गृहीत्वा तुलया द्रव्यमुन्मीयते तत्तुलासूत्र तत्र । अश्ववृषादिरश्मौ च **प्रग्राहप्रग्रहौ** । परिजन परिवार । आदान स्वीकार । तत्र पत्नीमूलशापेषु च **परिग्रहः** । दारेषु पत्न्या । चकारात्सद्मनि **गृहाः** पुभूम्नि । या वरस्त्री उत्तमा स्त्री तस्या श्रोण्या कट्या**मारोहः**। अपिशब्दादवरोहे गजारोहे च । वृन्दे, अपिशब्दाद्बल-

परिच्छदे नृपार्हेऽर्थे परिबर्होऽव्ययाः परे २८१३
आङीषदर्थेऽभिव्याप्तौ सीमार्थे धातुयोगजे २८१४
आ प्रगृह्यः स्मृतौ वाक्येऽप्यास्तु स्यात्कोपपीडयोः २८१५
पापकुत्सेषदर्थे कु धिङ् निर्भर्त्सननिन्दयोः २८१६
चान्वाचयसमाहारेतरेतरसमुच्चये २८१७
स्वस्त्याशीःक्षेमपुण्यादौ प्रकर्षे लङ्घनेऽप्यति २८१८
स्वित्प्रश्ने च वितर्के च तु स्याद्भेदेऽवधारणे २८१९
सकृत्सहैकवारे चाप्याराद्दूरसमीपयोः २८२०
प्रतीच्यां चरमे पश्चादुताप्यर्थविकल्पयोः २८२१
पुनःसहार्थयोः शश्वत्साक्षात्प्रत्यक्षतुल्ययोः २८२२

विन्यासेऽपि **व्यूहः**। वृत्रासुरे सर्पेऽप्यहि। वह्निचन्द्रसूर्यास्त**मोपहाः**। नृपार्हेऽर्थे राजयोग्यद्रव्ये सितच्छत्रादौ **परिबर्हः**। परेऽत ऊर्ध्वं वक्ष्यमाणा आङादिशब्दा अव्यया उच्यन्ते। तेषामत्र वर्गे उपन्यासस्तु पूर्ववन्नानार्थत्वात्। **आङि**त्यव्यय ईषदर्थे अभिव्याप्तौ सीमार्थे धातुयोगजे क्रियायोगजेऽर्थे च प्रगृह्यसञ्ज्ञक **आ** इति निपात स स्मृतौ स्मरणे वाक्ये वाक्यपूरणे च वर्तते। सविसर्गस्तु **आः** इति निपात, स पीडायां कोपे च वर्तते। पापे कुत्सायां ईषदर्थे **कु**शब्द। अपकारशब्दैर्भयोत्पादनं निर्भर्त्सनम्। तत्र निन्दायां च **धिक्**। अन्यतरस्यानुषङ्गिकत्वेऽन्वाचय, समाहार समूह, मिलितानामन्वय इतरेतरयोग, परस्परनिरपेक्षस्यानेकस्यैकस्मिन्नन्वय समुच्चय, एतेषु **च**शब्द। आशीराशीर्वाद, तत्र क्षेमे निरुपद्रवे, पुण्ये, आदिना मङ्गलेऽपि **स्वस्ति**। प्रकर्षे, लङ्घने, अपिना भृशेऽप्य**ति**। प्रश्नवितर्कयो **स्वित्**। भेदावधारणयो **तु**शब्द। सहार्थे एकवारे च **सकृत्**। दूरे समीपे तु **आरात्**। प्रतीच्यां पश्चिमदिशि। चरमेऽन्त्ये च **पश्चात्**। अपिशब्दस्यार्थ समुच्चयस्तत्र विकल्पे च **उत**शब्द। पुनरर्थे पौनःपुन्ये सहार्थे च **शश्वत्**। प्रत्यक्षे तुल्ये च **साक्षात्**।

खेदानुकम्पासंतोषविस्मयामन्त्रणे बत २८२३
हन्त हर्षेऽनुकम्पायां वाक्यारम्भविषादयोः २८२४
प्रति प्रतिनिधौ वीप्सालक्षणादौ प्रयोगतः २८२५
इति हेतुप्रकरणप्रकाशादिसमाप्तिषु २८२६
प्राच्यां पुरस्तात्प्रथमे पुरार्थेऽग्रत इत्यपि २८२७
यावत्तावच्च साकल्येऽवधौ मानेऽवधारणे २८२८
मङ्गलानन्तरारम्भप्रश्नकार्त्स्न्येष्वथो अथ २८२९
वृथा निरर्थकाविध्योर्नानाऽनेकोभयार्थयोः २८३०
नु पृच्छायां विकल्पे च पश्चात्सादृश्ययोरनु २८३१
प्रश्नावधारणानुज्ञानुनयामन्त्रणे ननु २८३२
गर्हासमुच्चयप्रश्नशङ्कासंभावनास्वपि २८३३
उपमायां विकल्पे वा सामि त्वर्धे जुगुप्सिते २८३४
अमा सह समीपे च कं वारिणि च मूर्धनि २८३५

खेदाद्यर्थपञ्चके **बत** । हर्षादिचतुष्के **हन्त**शब्द । यो मुख्येन सदृश प्रतिनिधिस्तत्र वीप्साया लक्षणाया च, आदिना इत्थभूताख्यानादौ, प्रयोगत इति शिष्टप्रयोगानुसारेण **प्रति**शब्दस्य प्रक्षेप । हेत्वर्थे प्रकरणे प्रकाशे आदिशब्दादेवमर्थे समाप्ताववसाने **इति**शब्द । प्राच्याद्यर्थचतुष्के **पुरस्तात्** । **अपि**शब्द प्राच्याद्यर्थे स्यात् । साकल्ये अवधौ माने परिमाणे अवधारणे निश्चये **यावत्तावच्**छब्द । **अथो अथ** इमौ शब्दौ मङ्गलामङ्गले । अनन्तरे आरम्भे प्रश्ने कार्त्स्न्ये **अथो अथ** इति शब्दौ । निरर्थके अविधौ विधिहीने **वृथा**शब्द । अनेकार्थे उभयार्थे च **नाना**शब्द । पृच्छाया विकल्पे **नु**शब्द । पश्चादर्थे सादृश्ये **अनु**शब्द । प्रश्ने अवधारणे अनुज्ञाया अनुनये सान्त्वने आमन्त्रणे **ननु**शब्द । गर्हाया समुच्चये प्रश्ने शङ्काया सभावनाया **अपि**शब्द । उपमाया विकल्पे **वा**शब्द । अर्धे जुगुप्सिते च **सामि** । सहार्थे समीपे **अमा** । वारिणि मूर्धनि च **कम्** । इवार्थे इत्थ-

इवेत्थमर्थयोरेवं नूनं तर्केऽर्थनिश्चये २८३६
तूष्णीमर्थे सुखे जोषं किं पृच्छायां जुगुप्सने २८३७
नाम प्राकाश्यसंभाव्यक्रोधोपगमकुत्सने २८३८
अलं भूषणपर्याप्तिशक्तिवारणवाचकम् २८३९
हुं वितर्के परिप्रश्ने समयान्तिकमध्ययोः २८४०
पुनरप्रथमे भेदे निर्निश्चयनिषेधयोः २८४१
स्यात्प्रबन्धे चिरातीते निकटागामिके पुरा २८४२
ऊरर्यूरी चोररी च विस्तारेऽङ्गीकृतौ त्रयम् २८४३
स्वर्गे परे च लोके स्ववार्तासंभाव्ययोः किल २८४४
निषेधवाक्यालंकारजिज्ञासानुनये खलु २८४५
समीपोभयतः शीघ्रसाकल्याभिमुखेऽभितः २८४६
नामप्राकाश्ययोः प्रादुर्मिथोऽन्योन्यं रहस्यपि २८४७
तिरोऽन्तर्धौ तिर्यगर्थे हा विषादशुगार्तिषु २८४८
अहहेत्यद्भुते खेदे हि हेताववधारणे २८४९

मर्थे च **एवं**शब्द । तर्के अर्थनिश्चये च **नूनम्** । तूष्णीमर्थे मौने सुखे च **जोषम्** । पृच्छाया जुगुप्सने **किम्** । प्राकाश्यादिपञ्चके **नाम**शब्द । भूषणमलकार पर्याप्ति परिपूर्णता, शक्ति सामर्थ्य, वारण च, एतदर्थेऽलंशब्द क्रमेण । वितर्कपरिप्रश्नयोर्हुंकार । समीपमध्ययो **समया** । प्रथमाभावे भेदे च **पुन**. । निश्चये निषेधे च **निः** । प्रबन्धे चिरातीते निकटे आगामिके **पुरा**शब्द । विस्तारेऽङ्गीकृतौ च **ऊररी, ऊरी, उररी,** इति ३ । स्वर्गे परलोके च **स्वः** । वार्ताया सभाव्ये सभावनीये **किल** । निषेधे वाक्यालकारे जिज्ञासाया अनुनये **खलु**शब्द । समीपादिपञ्चकेऽ**भित**. । नाम्नि प्राकाश्ये च **प्रादुः** । अन्योन्यार्थे रहसि च **मिथः** । अन्तर्धाने तिर्यगर्थे च **तिरः** । विषादाद्यर्थत्रये **हा**कार । अद्भुते खेदे च **अहह**शब्द । हेताववधारणे च **हि**शब्द ॥

६ अव्ययवर्ग. ।

चिरायचिररात्रायचिरस्याद्याश्चिरार्थकाः २८५०
मुहुः पुनःपुनः शश्वदभीक्ष्णमसकृत्समाः २८५१
स्राग्झटित्यञ्जसाह्नाय द्राङ् मङ्क्षु सपदि द्रुते २८५२
बलवत्सुष्ठु किमुत स्वत्यतीव च निर्भरे २८५३
पृथग्विनान्तरेणर्ते हिरुङ् नाना च वर्जने २८५४
यत्तद्यतस्ततो हेतावसाकल्ये तु चिच्चन २८५५
कदाचिज्जातु सार्धं तु साकं सत्रा समं सह २८५६
आनुकूल्यार्थकं प्राध्वं व्यर्थके तु वृथा मुधा २८५७
आहो उताहो किमुत विकल्पे किं किमूत च २८५८
तु हि च स्म ह वै पादपूरणे पूजने स्वति २८५९
दिवाह्नीत्यथ दोषा च नक्तं च रजनावपि २८६०

२८५०–२८९५ चिराय, चिररात्राय, चिरस्य, आद्यशब्दात् चिरेण, चिरात्, चिरम्, इति ६ **चिरार्थकाः** ।–मुहु , पुन पुन , शश्वत्, अभीक्ष्णम्, असकृत्, इति ५ **समा.** ।–स्राक्, झटिति, अञ्जसा, अह्नाय, द्राक्, मङ्क्षु, सपदि, इति ७ **द्रुते** ।–बलवत्, सुष्ठु, किमुत, सु, अति, अतीव, इति ६ **निर्भरे** ।–पृथक्, विना, अन्तरेण, ऋते, हिरुक्, नाना, इति ६ **वर्जने** ।–यत्, तत्, यत , तत , इति ४ **हेतौ** —चित्, चन, इति २ **असाकल्ये** ।—कदाचित्, जातु, इति २ **कस्मिंश्चित्काले** ।—सार्धम्, साकम्, सत्रा, समम्, सह, इति ५ **सहेत्यर्थे** । **प्राध्वमित्येकमानुकूल्ये** ।—वृथा, मुधा, इति २ **व्यर्थके** ।—आहो, उताहो, किमुत, किं, किमु, उत, इति ६ **विकल्पे** ।—तु, हि, च, स्म, ह, वै, इति ६ **श्लोकचरणपूर्णतायाम्** ।—सु, अति, इति २ **पूजने** । अह्नीत्यर्थे **दिवाशब्द** ।—दोषा,

तिर्यगर्थे साचि तिरोऽप्यथ संबोधनार्थकाः २८६१
स्युः प्याट् पाडङ्ग हे है भोः समया निकषा हिरुक् २८६२
अतर्किते तु सहसा स्यात्पुरः पुरतोऽग्रतः २८६३
स्वाहा देवहविर्दाने श्रौषट् वौषट् वषट् स्वधा २८६४
किंचिदीषन्मनागल्पे प्रेत्यामुत्र भवान्तरे २८६५
व वा यथा तथेवैवं साम्येऽहो ही च विस्मये २८६६
मौने तु तूष्णीं तूष्णीकां सद्यः सपदि तत्क्षणे २८६७
दिष्ट्या समुपजोषं चेत्यानन्देऽथान्तरेऽन्तरा २८६८
अन्तरेण च मध्ये स्युः प्रसह्य तु हठार्थकम् २८६९
युक्ते द्वे सांप्रतं स्थानेऽभीक्ष्णं शश्वदनारते २८७०
अभावे नह्य नो नापि मास्म मालं च वारणे २८७१
पक्षान्तरे चेद्यदि च तत्त्वे त्वद्धाञ्जसा द्वयम् २८७२

नक्तम्, इति २ **रात्रावित्यर्थे** ॥—साचि, तिर, इति २ **तिर्यगर्थे**। प्याट्, पाट्, अङ्ग, हे, है, भो, इति ६ **संबोधनार्थका**।—समया, निकषा, हिरुक्, इति ३ **सामीप्ये**। अतर्कितार्थे **सहसेति**।—पुर, पुरत, अग्रत, इति ३ **अग्रे इत्यर्थे**। स्वाहा, श्रौषट्, वौषट्, वषट्, स्वधा, इति ५ **देवेभ्यो हविर्दानविशेषे** ॥—किंचित्, ईषत्, मनाक्, इति ३ **अल्पे**॥—प्रेत्य, अमुत्र, इति २ **जन्मान्तरे**।—व, वा, यथा, तथा, इव, एव, इति ६ **साम्ये**।—अहो ही, इति २ **विस्मये**।—तूष्णीम्, तूष्णीकाम्, इति २ **मौने**।—सद्य, सपदि, इति २ **तत्काले**।—दिष्ट्या, समुपजोषम्, इति २ **आनन्दे**।—अन्तरे, अन्तरा, अन्तरेण, इति ३ **मध्ये**। प्रसह्येत्येक **हठार्थकम्**॥—साप्रतम्, स्थाने, इति २ **युक्ते**॥ अभीक्ष्णम्, शश्वत्, इति २ **अनारते**॥—नहि, अ, नो, न, इति ४ **अभावे**॥—मास्म, मा, अलम्, इति ३ **वारणे**॥—चेत्, यदि, इति

प्राकाश्ये प्रादुराविः स्यादोमेवं परमं मते २८७३
समन्ततस्तु परितः सर्वतो विष्वगित्यपि २८७४
अकामानुमतौ काममसूयोपगमेऽस्तु च २८७५
ननु च स्याद्विरोधोक्तौ कच्चित्कामप्रवेदने २८७६
निःषमं दुःषमं गर्ह्ये यथास्वं तु यथायथम् २८७७
मृषा मिथ्या च वितथे यथार्थं तु यथातथम् २८७८
स्युरेवं तु पुनर्वै वेत्यवधारणवाचकाः २८७९
प्रागतीतार्थकं नूनमवश्यं निश्चये द्वयम् २८८०
संवद्वर्षेऽवरे त्वर्वागामेवं स्वयमात्मना २८८१
अल्पे नीचैर्महत्युच्चैः प्रायो भूम्न्यद्रुते शनैः २८८२
सना नित्ये बहिर्बाह्ये स्मातीतेऽस्तमदर्शने २८८३
अस्ति सत्त्वे रुषोक्तावु ऊं प्रश्नेऽनुनये त्वयि २८८४

---

२ **पक्षान्तरे** ॥—अद्धा, अञ्जसा, इति २ **तत्त्वार्थे** ॥—प्रादु, आवि, इति २ **प्राकाश्ये** ॥ ओम्, एवम्, परमम्, इति ३ **मते** ॥—समन्तत, परित, सर्वत, विष्वक्, इति ४ **सर्वत इत्यर्थे** । अकामानुमतौ अनिच्छयानुमतौ **काम**मिति । असूयापूर्वकस्वीकारे **अस्त्व**ति । चकारात्**काम**मित्यपि । **नन्व**िति विरोधोक्तौ । **कच्चिद्**िति कामप्रवेदने इष्टपरिप्रश्ने ॥—नि षमम्, दु षमम्, इति २ **गर्ह्ये** ॥—यथास्वम्, यथायथम्, इति २ **यथायोग्ये** ॥—मृषा, मिथ्या, इति २ **वितथे** ॥—यथार्थम्, यथातथम्, इति २ **सत्ये** ॥—एवम्, तु, पुन, वै, वा, इति ५ **निश्चयार्थकाः** । **प्रा**गिति अतीतार्थकम् । **नूनम्**, **अवश्यम्**, इति २ **निश्चिते** । **संवद्**िति वर्षे । **अर्वा**गिति अवरे ॥—आम्, एवम्, इति २ **अङ्गीकारे** । **स्वय**मिति आत्मनेत्यर्थे । **नीचै**रित्यल्पे । **उच्चै**रिति महति । **प्राय** इति भूम्नि । **शनै**रिति अद्रुते । **सने**ति नित्ये । **बहि**रिति बाह्ये । **स्मे**त्यतीते । **अस्त**मिति दर्शनाभावे । **अस्ती**ति सत्त्वे । कोपेनोक्तौ **उ** । **ऊं**-

हुं तर्के स्यादुषा रात्रेरवसाने नमो नतौ २८८५
पुनरर्थेऽङ्ग निन्दायां दुष्ठु सुष्ठु प्रशंसने २८८६
सायं साये प्रगे प्रातः प्रभाते निकषान्तिके २८८७
परुत्परार्यैषमोऽब्दे पूर्वे पूर्वतरे यति २८८८
अद्यात्राह्न्यथ पूर्वेऽह्नीत्यादौ पूर्वोत्तरापरात् २८८९
तथाधरान्यान्यतरेतरात्पूर्वेद्युरादयः २८९०
उभयद्युश्चोभयेद्युः परे त्वह्नि परेद्यवि २८९१
ह्यो गतेऽनागतेऽह्नि श्वः परश्वस्तु परेऽहनि २८९२
तदा तदानीं युगपदेकदा सर्वदा सदा २८९३
एतर्हि संप्रतीदानीमधुना सांप्रतं तथा २८९४
दिग्देशकाले पूर्वादौ प्रागुदक्प्रत्यगादयः २८९५

मिति प्रश्ने । **अयी**त्यनुनये । **हु**मिति तर्के । **उषे**ति रात्रेरवसाने । **नम**. प्रणामे । **अङ्गे**ति पुनरर्थे । **दुष्ठु** निन्दायाम् । **सुष्ठु** प्रशसने । **साय**मिति साये ।—प्रगे, प्रात , इति २ **प्रभाते** । **निकषे**ति समीपार्थे । पूर्वेऽब्दे गते वर्षे **परुदि**ति । पूर्वतरे गतवर्षात्पूर्ववर्षे **परारी**ति । यति वर्तमानेऽब्दे **ऐषम** इति । अत्राह्नि अस्मिन्नहनीत्यर्थे **अद्य**शब्द । अथ पूर्वेऽह्नीत्यादिशब्देन उत्तरेऽह्नीत्यादिषट्कस्य ग्रहणम् । पूर्वस्मिन्नहनीत्यर्थे **पूर्वेद्युः** । उत्तरस्मिन्नहनि **उत्तरेद्युः** । अपरस्मिन्नहनि **अपरेद्यु**. । अधरस्मिन्नहनि **अधरेद्युः** । अन्यस्मिन्नहनि **अन्येद्युः** । अन्यतरस्मिन्नहनि **अन्यतरेद्यु**' । इतरस्मिन्नह**नीतरेद्युः** ॥—उभयद्यु , उभयेद्यु , इति २ **उभयस्मिन्नहनीत्यर्थे** । **परेद्यवी**त्येक परेऽहनि । **ह्य** इत्येक गतेऽहनि । **श्व** इत्येकमनागते आगामिन्यहनि । तत परेऽहनि **परश्व** इति ॥—तदा, तदानीम्, इति २ **तस्मिन्काल इत्यर्थे** । **युगपदि**त्येकदैकस्मिन्काले ॥—सर्वदा, सदा, इति २ **सर्वस्मिन्काले** ॥—एतर्हि, सप्रति, इदानीम्, अधुना, साप्रतम्, इति ५ **अस्मिन् काले** । **तथे**ति समुच्चये । **पूर्वादौ** दिग्देशकाले । **प्रत्यगा**दय इत्यादिशब्देन त्ववागित्यादिग्रह ॥

७ लिङ्गादिसंग्रहवर्ग•।

(अथ स्त्रीलिङ्गसङ्ग्रह ।)

सलिङ्गशास्त्रैः सन्नादिकृत्तद्धितसमासजैः २८९६
अनुक्तैः संग्रहे लिङ्गं संकीर्णवदिहोन्नयेत् २८९७
लिङ्गशेषविधिर्व्यापी विशेषैर्यद्यबाधितः २८९८
स्त्रियामीदूद्विरामैकाच्सयोनिप्राणिनाम च २८९९
नाम विद्युन्निशावल्लीवीणादिग्भूनदीह्रियाम् २९००
अदन्तैर्द्विगुरेकार्थो न स पात्रयुगादिभिः २९०१
तल्वृन्दे येनिकव्यत्रा वैरमैथुनिकादिवुन् २९०२

२८९६-२९८७ सलिङ्गशास्त्रै पाणिन्याद्युक्तलिङ्गानुशासनसहितै सन्नादिप्रत्ययजैश्चिकीर्षादिशब्दै, कृज्जै श्वपाकादिभि, तद्धितप्रत्ययजै, अणाद्यन्तै, समासजैरदन्तोत्तरपदो द्विगुरित्यादिनोक्तै, बाहुल्येन पूर्वमनुक्तै शब्दैरय सङ्ग्रह क्रियते। इहास्मिन्सङ्ग्रहवर्गे लिङ्गमुन्नयेदूहेत्। कथ सकीर्णवत्। यथा सकीर्णवर्गे प्रकृत्यादिभिरुन्नेय तथात्राप्युन्नयेत्। सन्नादिकृत्तद्धितसमासजविषय पूर्वोक्तशब्दलिङ्गादन्यलिङ्ग लिङ्गशेष तस्य विधि व्यापी स्वविषयस्य व्यापको भवति। यदि प्रागुक्तैरिहोक्तैश्च विशेपविधिभि न बाधित स्यात् तर्ह्येव व्यापी भवेदित्यर्थ। स्त्रियामित्यधिकारोऽय मसीशब्दपर्यन्त ज्ञेय। ईदूतौ ईकारोकारौ विरामौ अवसानस्थौ यस्य तदीदूद्विराम तच्च तदेकाच्च ईदूद्विरामैकाच्, ईदन्तमूदन्त वा यदेकस्वर शब्दरूप तत्स्त्रियाम्। योनिर्भग तत्सहिताना प्राणिना नाम स्त्रियाम्। विद्युत्, निशा, वल्ली, वीणा, दिक्, भू, नदी, ह्री, इत्यष्टाना यन्नाम तत्स्त्रियाम्। अदन्तैर्मूलादिशब्दैर्य एकार्थ समाहारार्थो द्विगुसमास स स्त्रिया स्यात्। पात्रयुगाद्युत्तरपदे अदन्तैरेकार्थो द्विगु स्त्रिया न स्यात्। तल्प्रत्यय स्त्रियाम्, स तु भावाद्यर्थे विहित। वृन्दे समूहे य इनि कटी अत्र एते चत्वार प्रत्यया स्त्रियाम्। मिथुनस्य कर्म मैथुनिका। वैरमैथुनादौ च यो वुन्प्रत्यय स स्त्रियाम्। आदिना वीप्सादौ वुनो ग्रह-

स्त्रीभावादावनिक्तिण्ण्वुल्णच्ण्वुच्क्यब्युजिञङ्निशाः २९०३
उणादिषु निरूरीश्च ङ्याबूङन्तं चलं स्थिरम् २९०४
तत्क्रीडायां प्रहरणं चेन्मौष्टा पाल्लवा ण दिक् २९०५
घञो ञः सा क्रियाऽस्यां चेद्दाण्डपाता हि फाल्गुनी २९०६
श्यैनपाता च मृगया तैलंपाता स्वधेति दिक् २९०७
स्त्री स्यात्काचिन्मृणाल्यादिर्विवक्षापचये यदि २९०८
लङ्का शेफालिका टीका धातकी पञ्जिकाढकी २९०९
सिध्रका सारिका हिक्का प्राचिकोल्का पिपीलिका २९१०
तिन्दुकी कणिका भङ्गिः सुरङ्गासूचिमाढयः २९११

णम् । स्त्रिया भावादि स्त्रीभावादिस्तस्मिन् । स्त्रियामित्यधिकृत्य भावादौ ये विहिता प्रत्यया अनि, क्तिन्, ण्वुल्, णच्, ण्वुच्, क्यप्, युच्, इञ्, अङ्, निशा, इति स्त्रिया स्यु । उणादिषु नि , ऊ , ई , एते त्रय स्त्रिया स्यु । ङ्यन्तम्, आबन्तम्, ऊङन्त च यच्चल जगम स्थिर स्थावर वा तत्स्त्रिया स्यात् । तच्छब्देनात्र मुष्ट्यादिक निदिश्यते । तन्मुष्ट्यादिक प्रहरण यदि क्रीडाया वर्तते तर्हि तस्मिन्नर्थे विहितो णप्रत्यय स्त्रियाम् । दिगित्यनेनोक्तोदाहरणोद्देश । सा घञन्तवान्या । दण्डपातादिक्रियाऽस्या फाल्गुन्यादिकायामित्यर्थे घञन्ताद्विहितो यो ञप्रत्यय स स्त्रिया स्यात् । दण्डपातोऽस्या फाल्गुन्या सा दाण्डपाता फाल्गुनी । एवम्—श्येनपातोऽस्या श्यैनपाता मृगया । तिलपातोऽस्या स्वधाक्रियाया तैलपाता । इतिशब्देन मुसलपातोऽस्या मौसलपाता भूमिरित्यादिसिद्धि । दिगित्यनेन दाण्डपातादिकं उदाहरणमिति सूचितम् । यदि अपचयेऽल्पत्वे विवक्षा वक्तुमिच्छा स्यात्तर्हि मृणाल्यादय स्त्रीलिङ्गा स्यु । अथ ङ्याबूङन्तमित्यादिनोक्तलिङ्गानामपि केषाचिन्नाम्ना सुखेन लिङ्गज्ञानाय पृथक् पाठ कान्तादिक्रमेणाह—लङ्केति । लङ्का, शेफालिका, टीका, धातकी, पञ्जिका, आढकी, सिध्रका, सारिका, हिक्का, प्राचिका, उल्का, पिपील्का, तिन्दुकी, कणिका, भङ्गि , सुरङ्गा, सूचि , माढिः,

पिच्छावितण्डाकाकिण्यश्चूर्णिः शाणी द्रुणी दरत् २९१२
सातिः कन्था तथासन्दी नाभी राजसभापि च २९१३
झल्लरी चर्चरी पारी होरा लट्वा च सिध्मला २९१४
लाक्षा लिक्षा च गण्डूषा गृध्रसी चमसी मसी २९१५

(अथ पुल्लिङ्गशेषसङ्ग्रह ।)

पुंस्त्वे सभेदानुचराः सपर्यायाः सुरासुराः २९१६
स्वर्गयागाद्रिमेघाब्धिद्रुकालासिशरारयः २९१७
करगण्डोष्ठदोर्दन्तकण्ठकेशनखस्तनाः २९१८
अह्नाहान्ताः क्ष्वेडभेदा रात्रान्ताः प्रागसंख्यकाः २९१९
श्रीवेष्टाद्याश्च निर्यासा असन्नन्ता अबाधिताः २९२०
कशेरुजतुवस्तूनि हित्वा तुरुविरामकाः २९२१

पिच्छा, वितण्डा, काकिणी, चूर्णि , शाणी, द्रुणी, दरत्, साति , कन्था, आसन्दी, नाभि , राजसभा, झल्लरी, चर्चरी, पारी, होरा, लट्वा, सिध्मला, लाक्षा, लिक्षा, गण्डूषा, गृध्रसी, चमसी, मसी, इति । पुस्त्वे इति पतद्ग्रहशब्दपर्यन्तमविकार । भेदास्तुषितसाध्यादय , अनुचरा सुनन्दादय , तै सहिता सुरासुरा देवदैत्या पर्यायै सह पुसि । स्वर्ग , याग , अद्रि , मेघ , अब्धिः, द्रु , काल , असि , शर , अरि , कर , गण्ड , ओष्ठ , दो , दन्त , कण्ठ , केश , नख , स्तन , एते ऊनविंशति. सभेदा सपर्यायाश्च पुसि स्यु । अह्न अहश्च एतदन्ता पुसि स्यु । क्ष्वेडभेदा विषविशेषा पुस्त्वे स्यु । रात्रान्ता इति समासान्तस्यैकदेशानुकरणम् । एवमुत्तरत्रापि । रात्रशब्दोऽन्ते येषा ते यदि प्राक् असख्यावाचकशब्दरहितास्तर्हि पुसि । श्रीवेष्टादयो ये निर्यासा द्रवसारवाचकास्ते पुसि स्यु । आद्येन श्रीवासवृकधूपादय । चकाराद्गुग्गुलुसिह्लकादय । अस् च अन् च तावन्तौ येषा ते असन्नन्ता द्व्यच्कमसिसुसन्नन्तमित्यादिना वक्ष्यमाणेन अप्सरआदीना पूर्वोक्तेन च बाधकेनाबाधिताश्चेत्पुसि स्यु । अबाधिता इति किम् । इद वय । इद लोम । तुश्च रुश्च तुरू तौ विरामे येषा ते तुरुविरामका । कशेरुजतुवस्तूनि हित्वा तुशब्दान्ताश्च रुशब्दान्ताश्च

कषणभमरोपान्ता यद्यदन्ता अमी अथ २९२२
पथनयसटोपान्ता गोत्राख्याश्चरणाह्वयाः २९२३
नाम्न्यकर्तरि भावे च घञजबनङ्णघाथुचः २९२४
ल्युः कर्तरीमनिज्भावे को घोः किः प्रादितोऽन्यतः २९२५
द्वन्द्वेऽश्ववडवावश्ववडवा न समाहृते २९२६
कान्तः सूर्येन्दुपर्यायपूर्वोऽयःपूर्वकोऽपि च २९२७
वटकश्चानुवाकश्च रल्लकश्च कुडङ्गकः २९२८
पुङ्खो न्यूङ्खः समुद्गश्च विटपट्टघटाः खटाः २९२९

पुसि स्यु । कषणभमरा षड्वर्णा उपान्ते अन्त्यसमीपे येषा ते तथा । यदीति । यदि एते कादिवर्णषट्कोपान्ता अदन्ता स्युस्तर्हि पुसि भवन्ति । पथनयसटवर्णषट्कोपान्ता अबाधिताश्चेत्पुसि स्यु । अत्र यद्यदन्ता इति पूर्वोक्त न सबध्यते । अथादित्वात् । गोत्रेति । गोत्र वश तस्मिन्नाख्या सज्ञा येषा ते गोत्राख्या ऋषिसज्ञका गोत्रस्यादिपुरषा ये प्रवरा यायपठिता येऽप्यन्ये अपत्यप्रत्यय विना गोत्रवाचित्वेन लोके प्रसिद्धास्ते पुसि स्यु । चरणस्य वेदशाखाया आह्वाया सज्ञा पुसि स्यु । नाम्नि सज्ञाया अकर्तरि च कारके भावमात्रे च विहितास्ते घञ्, अच्, अप्, नङ्, ण, घ, अथुच्, एते सप्त प्रत्यया पुसि स्यु । भावे चेति चकाराद, सज्ञाया च घञ्, गृहीत । ल्युरिति । कर्तरि नन्द्यादिल्यु पुसि स्यात् । भावे पृथ्वादिभ्यो य इमनिच् स पुसि स्यात् । भाव इति किम् । वृणोतीति वरिमा पृथ्वी । अत्र भावे इति शब्दो देहलीदीपन्यायेन पूर्वत्र परत्र च सबध्यते । प्रादित अन्यतश्च परो यो घुसज्ञो धातुस्तस्माद्विहित किप्रत्ययः पुसि स्यात् । द्वन्द्वे समाहारादन्यत्र द्वन्द्वसमासेऽश्ववडवौ पुसि । स्वयमेवोदाहरति । अश्वाश्च वडवाश्चाश्ववडवा । एवमश्ववडवान् । अश्ववडवैरित्यादिप्रयोग । समाहारे त्वश्ववडवमिति क्लीबम् । सूर्यचन्द्रपर्यायपूर्वक कान्तशब्द पुसि । अयोवाचकपूर्वकोऽपि कान्त पुसि । इदानी पुल्लिङ्गविशेषपर्यन्तमनुक्ताना कान्तादिक्रममनतिक्रम्याह—**वटक**, अनुवाक, रल्लक, कुडङ्गक, पुङ्ख, न्यूङ्ख, समुद्ग, विट, पट्ट, घट,

कोट्टारघट्टहट्टाश्च पिण्डगोण्डपिचण्डवत् २९३०
गडुः करण्डो लगुडो वरण्डश्च किणो घुणः २९३१
दृतिसीमन्तहरितो रोमन्थोद्गीथबुद्बुदाः २९३२
कासमर्दोऽर्बुदः कुन्दः फेनस्तूपौ सयूपकौ २९३३
आतपः क्षत्रिये नाभिः कुणपक्षुरकेदराः २९३४
पूरक्षुरप्रचुक्राश्च गोलहिङ्गुलपुद्गलाः २९३५
वेतालभल्लमल्लाश्च पुरोडाशोऽपि पट्टिशः २९३६
कुल्माषो रभसश्चैव सकटाहः पतद्ग्रहः २९३७

(अथ नपुंसकसङ्ग्रहः ।)

द्विहीनेऽन्यच्च खारण्यपर्णश्वभ्रहिमोदकम् २९३८
शीतोष्णमांसरुधिरमुखाक्षिद्रविणं बलम् २९३९
फलहेमशुल्बलोहसुखदुःखशुभाशुभम् २९४०
जलपुष्पाणि लवणं व्यञ्जनान्यनुलेपनम् २९४१

खट, कोट्ट, अरघट्ट, हट्ट, पिण्ड, गोण्ड, पिचण्ड, पिचण्डवत् गण्ड्वादयोऽपि पुंसि स्युरिति वता निर्दिश्यते । गड्डु, करण्ड, लगुड, वरण्ड, किण, घुण, दृति, सीमन्त, हरित्, रोमन्थ, उद्गीथ, बुद्बुद, कासमर्द, अर्बुद, कुन्द, फेन, स्तूप यूप, आतप, क्षत्रिये नाभि, कुणप, क्षुर, केदर, पूर, क्षुरप्र, चुक्र, गोल, हिङ्गुल, पुद्गल, वेताल, भल्ल, मल्ल, पुरोडाश, पट्टिश, कुल्माष, रभस, सकटाह, पतद्ग्रह, इति ॥ द्विहीने द्वाभ्यां स्त्रीपुंसाभ्यां हीने नपुंसके । अधिकारोऽयमाबाह्लिकात् । श्लोकद्वये प्राधान्येन निर्दिष्टा खादिशब्दाः षड्विंशतिः पर्यायैः सह क्लीबे । अत्रान्यदिति बाधितात् यदन्यत्तदेव क्लीबमिति सावधानार्थमुक्तम् । चकाराद्वस्त्राभरणादिसङ्ग्रहः । खम्, अरण्यम्, पर्णम्, श्वभ्रम्, हिमम्, उदकम्, शीतम्, उष्णम्, मांसम्, रुधिरम्, मुखम्, अक्षि, द्रविणम्, बलम्, फलम्, हेम, शुल्बम्, लोहम्, सुखम्, दुःखम्, शुभम्, अशुभम्, जलपुष्पाणि, लवणम्, व्यञ्जन अनुलेपनम्, इति । अत्र बाधितादन्यत्

कोट्याः शतादिसंख्यान्या वा लक्षा नियुतं च तत् २९४२
द्व्यच्कमसिसुसन्नन्तं यदनान्तमकर्तरि २९४३
त्रान्तं सलोपधं शिष्टं रात्रं प्राक्संख्ययान्वितम् २९४४
पात्राद्यदन्तैरेकार्थो द्विगुर्लक्ष्यानुसारतः २९४५
द्वन्द्वैकत्वाव्ययीभावौ पथः संख्याव्ययात्परः २९४६
षष्ठ्याश्छाया बहूनां चेद्विच्छायं संहतौ सभा २९४७
शालार्थापि पराराजामनुष्यार्थादराजकात् २९४८
दासीसभं नृपसभं रक्षःसभमिमा दिशः २९४९

इति किम् । आकाशो विहाया द्यौ । अटवी अरण्यानीत्यादिकम् । एवमन्यदप्यूह्यम् । कोट्या अन्या कोटिशब्द विना या शतादिसख्या सा क्लीबे स्यात् । लक्षाशब्दो वा क्लीबे । पक्षे स्त्रियाम् । तदिति लक्षस्य पर्यायो नियुतम् । असन्तमिसन्तमुसन्तमन्नन्त च यत् द्व्यच्क द्विस्वर तत्क्लीबे । अकर्तरि कर्तुरन्यत्र यदनान्त अनेत्यन्ते यस्य तत्क्लीबे । त्रान्त क्लीबे । सकारो लकारो वा उपधा अन्त्यात्पूर्वो यस्य तत् सलोपधम् । शिष्टमिति यदवशिष्ट प्रागुक्तादन्यत् तच्च प्रागुक्तम् । सख्यापूर्वो रात्रशब्द क्लीबे । पात्रादिभिरदन्तैरेकार्थो यो द्विगु स क्लीबे । आदिना चतुर्युगम् । लक्ष्यानुसारत शिष्टप्रयोगानुगमेनेत्यर्थ । द्वन्द्वसमासस्यैकत्व अव्ययीभावश्च क्लीबे । सख्याया अव्ययाच्च पर पथः क्लीबे । समासे षष्ठीविभक्त्यन्तात्परा छाया क्लीबे । सा चेद्बहूना सबन्धिनी तर्ह्येव तदुदाहरति—वीनां पक्षिणा छाया विच्छायमिति । बहूनामिति किम् । कुड्यच्छाया कुड्यच्छायमिति वा । सहतौ समूहविषये सभाशब्द क्लीबे । अत्रापि षष्ठ्या इत्यनुवर्तते । शालार्था गृहार्था, अपिशब्दात् सहत्यर्था च या सभा सा अराजकात् राजशब्दविवर्जितात् राजामनुष्यार्थात् राजार्थाद्राजपर्यायात् अमनुष्यार्थाद्रक्षआदिशब्दात्षष्ठ्यन्तात्परा चेत् क्लीबे । षष्ठ्या इति किम् । नृपतिविषये सभा नृपतिसभा । नृणा पतिर्यस्या सा चासौ सभा चेति वा नृपतिसभा । अमनुष्यार्थादिति किम् । दासीसभा । इमा दिश इति दासीसभमित्या-

उपज्ञोपक्रमान्तश्च तदादित्वप्रकाशने
कोपज्ञकोपक्रमादि कन्थोशीनरनामसु
भावे नणकचिद्भ्योऽन्ये समूहे भावकर्मणोः
अदन्तप्रत्ययाः पुण्यसुदिनाभ्यां त्वहः परः
क्रियाव्ययानां भेदकान्येकत्वेऽप्युक्थतोटके
चोचं पिच्छं गृहस्थूणं तिरीटं मर्म योजनम्
राजसूयं वाजपेयं गद्यपद्ये कृतौ कवेः
माणिक्यभाष्यसिन्दूरचीरचीवरपिञ्जरम्
लोकायतं हरितालं विदलस्थालबाह्लिकम्
पुंनपुंसकयोः शेषोऽर्धर्चपिण्याककण्टकाः
मोदकस्तण्डकष्टङ्कः शाटकः कर्पटोऽर्बुदः

दीनि क्रमेण त्रीण्युदाहरणानि, तत्र दासीसभमित्यादि तु सहताविल्यस्यैव। इतरे तु शालासहतिसाधारणे । तयोरुपज्ञोपक्रमयोरादित्व प्राथम्य तस्य प्रकाशने द्योतने उपज्ञान्त उपक्रमान्तश्च समास क्लीबे स्यात् । उदाहरणमाह–को ब्रह्मा तस्योपज्ञा कोपज्ञ प्रजा । कस्योपक्रम कोपक्रम लोका ।अत्रापि षष्ठ्या इत्यनुवर्तते, उशीनराणा नामसु मध्ये षष्ठ्यन्तात्परा कन्था क्लीबे । चकार इत् अनुबन्धो यस्य स चित् । नश्च णश्च कश्च चिच्च नणकचित । तेभ्योऽन्ये ये तव्यदादयोऽदन्ता धातुप्रत्यया भावे विहितास्ते क्लीबे । पुण्यसुदिनाभ्या परो विहितसमासान्तोऽहन्शब्द क्लीबे । क्रियाणामव्ययाना च भेदकानि विशेषणानि क्लीबे एकवचने च स्यु । अथ कानिचित्कण्ठरवेणाह–उक्थम्, तोटकम्, चोचम्, पिच्छम्, गृहस्थूणम्, तिरीटम्,मर्म,योजनम्, राजसूयम्, वाजपेयम्, कवे कृतौ वर्तमान गद्यम्, पद्यम्, माणिक्यम्,भाष्यम्,सिदूरम्,चीरम्,चीवरम्, पिञ्जरम्,लोकायतम्, हरितालम्, विदलम्, स्थालम्, बाह्लिकम्, इति। अथ चिक्कसपर्यन्ता पुसि क्लीबे च स्यु । उक्तादन्य शेष । ऋचोऽर्धमर्धर्च ,पिण्याकम्, कण्टकम्,मोदकम्, तण्डक ,टङ्क ,

पातकोद्योगचरकतमालामलका नडः २९६१
कुष्ठं मुण्डं शीधु बुस्तं क्ष्वेडितं क्षेमकुट्टिमम् २९६२
संगमं शतमानार्मशम्बलाव्ययताण्डवम् २९६३
कवियं कन्दकार्पासं पारावारं युगंधरम् २९६४
यूपं प्रग्रीवपात्रीवे यूषं चमसचिक्कसौ २९६५
अर्धर्चादौ घृतादीनां पुंस्त्वाद्यं वैदिकं ध्रुवम् २९६६
तन्नोक्तमिह लोकेऽपि तच्चेदस्त्यस्तु शेषवत् २९६७
स्त्रीपुंसयोरपत्यान्ता द्विचतुःषट्पदोरगाः २९६८
जातिभेदाः पुमाख्याश्च स्त्रीयोगैः सह मल्लकः २९६९
ऊर्मिर्वराटकः स्वातिर्वर्णको झाटलिर्मनुः २९७०
मूषा सृपाटी कर्कन्धूर्यष्टिः शाटी कटी कुटी २९७१
स्त्रीनपुंसकयोर्भावक्रिययोः ष्यञ्क्वचिच्च वुञ् २९७२

शाटक ,कर्पट ,अर्बुद , पातकम् , उद्योग , चरकम् , तमाल , आमलक , नड ,कुष्ठम् ,मुण्डम् ,शीधु,बुस्तम् ,क्ष्वेडितम् ,क्षेमम् ,कुट्टिमम् ,सगमम् ,शतमानम् ,अर्मम् , शम्बलम् ,अव्ययम् ,ताण्डवम् ,कवियम् ,कन्दम् ,कार्पासम् ,पारावारम् , युगधरम् , यूपम् , प्रग्रीवम् , पात्रीवम् , यूषम् , चमस , चिक्कस , इति । अर्धर्चादौ अस्मिन्वर्गे पुनपुसकाविकारेऽघृतादीना पुस्त्वाद्य पाणिन्यादिभिरुक्त तत्तु वैदिकमतस्तदिह नोक्तम् । तल्लोकेऽप्यस्ति चेत् शेषवत् , उक्तादन्य शेषस्तद्वदस्तु शिष्टप्रयोगतो ग्राह्यम् , अपत्यान्ता अपत्यप्रत्ययान्ता स्त्रीपुसयो स्यु । द्विचतु षट्पदोरगा । द्विपदचतुष्पदषट्पदवाचिनो भुजगवाचिनश्च जातिभेदा स्त्रीपुसयो । स्त्रीयोगै सह पुमाख्या पुनामानि स्त्रीपुसयो । मल्लकादयश्च स्त्रीपुंसयो । ऊर्मि , वराटक , स्वाति , वर्णक , झाटलि ,मनु ,मूषा,सृपाटी, कर्कन्धू , यष्टि , शाटी, कटी, कुटी, इति । भावक्रिययो. ष्यञ् कर्मणि च वर्तमान , ष्यञ्प्रत्ययो वुञ्प्रत्ययश्च क्वचित्स्त्रीनपुसकयोर्वर्तते ।

औचित्यमौचिती मैत्री मैत्र्यं वुञ्प्रागुदाहृतः २९७३
षष्ठ्यन्तप्राक्पदाः सेनाछायाशालासुरानिशाः २९७४
स्याद्वा नृसेनं श्वनिशं गोशालमितरे च दिक् २९७५
आबन्नन्तोत्तरपदो द्विगुश्चापुंसि नश्च लुप् २९७६
त्रिखट्वं च त्रिखट्वी च त्रितक्षं च त्रितक्ष्यपि २९७७
त्रिषु पात्री पुटी वाटी पेटी कुवलदाडिमौ २९७८
परं लिङ्गं स्वप्रधाने द्वन्द्वे तत्पुरुषेऽपि तत् २९७९
अर्थान्ताः प्राद्यलंप्राप्तापन्नपूर्वाः परोपगाः २९८०
तद्धितार्थो द्विगुः संख्यासर्वनामतदन्तकाः २९८१
बहुव्रीहिरदिङ्नाम्नामुन्नेयं तदुदाहृतम् २९८२

तत्र ष्यञ्प्रत्ययमुदाहरति—उचितस्य भाव ओचित्यम्, औचिती च । मित्रस्य कर्म मैत्र्य मैत्री वा । वुञ्प्रत्ययस्तु वैरमैथुनिकादिवुन् इत्य प्रागुदाहृत । तथा मिथुनस्य भाव कर्म वा मैथुनिका मैथुनक च। तत्पुरुषे षष्ठ्यन्त षष्ठीविभक्त्यन्त प्राक्पद यासा ता षष्ठ्यन्तप्राक्पदा सेना, छाया, शाला, सुरा, निशा, एते शब्दा स्त्रिया क्लीबे च स्यु । उदाहरति—नृसेन नृसेना वा इतर इति । एवमन्यत्राप्युदाहर्तव्यम् । आबन्तोत्तरपदोऽन्नन्तोत्तरपदश्च द्विगुसमास पुसि न स्यात् । किंतु स्त्रीनपुसकयो । अन्नन्तोत्तरपदस्य योऽन्त्यनकारस्तस्य लुप् लोपश्च स्यात्। आबन्तान्त्यपदमुदाहरति—त्रिखट्व त्रिखट्वी च। त्रितक्ष त्रितक्षी च । तक्षन्शब्दस्यान्त्यनकारो लुप्त ॥ पात्री, पुटी, वाटी, पेटी, कुवल , दाडिम , इति शब्दा त्रिषु त्रिलिङ्गा । द्वन्द्वैकत्वस्याव्ययीभावस्य च लिङ्ग प्रागुक्तम् । स्वप्रधाने उभयपदप्रधाने इतरेतराख्ये द्वन्द्वसमासे च तत्पुरुषे च यत्परमग्रिमपदस्य लिङ्ग तदेव लिङ्ग स्यात्। उक्तस्य तत्पुरुषलिङ्गस्यापवादमाह—अर्थेति । अर्थान्तशब्दा परोपगा परगामिन वाच्यलिङ्गा ।प्राद्यलप्राप्तापन्नपूर्वा परोपगा । तद्धितार्थो द्विगुर्वाच्यलिङ्ग । सख्याशब्दा सर्वनामसज्ञकास्तदन्तकाश्च परलिङ्गभाज । अदि-

गुणद्रव्यक्रियायोगोपाधिभिः परगामिनः २९८३
कृतः कर्तर्यसंज्ञायां कृत्याः कर्तरि कर्मणि २९८४
अणाद्यन्तास्तेन रक्ताद्यर्थे नानार्थभेदकाः २९८५
षट्संज्ञकास्त्रिषु समा युष्मदस्मत्तिङव्ययम् २९८६
परं विरोधे शेषं तु ज्ञेयं शिष्टप्रयोगतः २९८७

८. काण्डसमाप्ति. ।

इत्यमरसिंहकृतौ नामलिङ्गानुशासने २९८८
सामान्यकाण्डस्तृतीयः साङ्ग एव समर्थितः २९८९

इत्यमरसिहकृतोऽमरकोष समाप्त ।

ड्नाम्ना बहुव्रीहिरन्यलिङ्गभाक् । तदुदाहरण स्वयमुन्नेयम् । गुणयोगेन द्रव्ययोगेन क्रियायोगेन च य उपाधिर्विशेषण तेन धर्मिणि प्रवृत्तास्ते धर्मिलिङ्गभाज । असज्ञाया कर्तरि कृत्प्रत्यया । कर्मणि कर्तरि च वर्तमाना कृत्प्रत्यया परगामिन । तेन रक्तमित्याद्यर्थे अणादितद्धितप्रत्ययान्ता नानार्थभेदका अनेकार्थविशेषणभूता विशिष्टत्वाद्वाच्यलिङ्गा इत्यर्थ । रक्ताद्यर्थ इत्यादिशब्दान्मथुराया आगतो माथुरोऽयम् । षट्सज्ञका षान्तनान्तसख्या कतिशब्दश्च त्रिलिङ्ग्या समा सरूपा नित्य बहुषु वर्तमाना अतो बहुवचनान्ताश्च । युष्मदस्मच्छब्दौ तिडन्तपदान्यव्ययानि च त्रिषु समानि । परमिति । विरोधे विप्रतिषेधे सति पर लिङ्गानुशासन प्रवर्तते । अभिधानादिक शिष्टाना महाकवीना भाष्यकारादीना प्रयोगतो ज्ञेयम् । यद्वा अनुक्त शब्दलिङ्ग शिष्टप्रयोगतो बोद्धव्यम् ॥

२९८८–२९८९ उक्तमुपसहरति—इतीति । इत्येवप्रकारेणामरसिंहस्य कृतौ नामलिङ्गशास्त्रे सामान्यनामा तृतीय काण्ड प्रस्तावो वर्गसमूहो वा अङ्गै सहित समर्थितो निरूपितः ॥

समाप्तोऽयं ग्रन्थ ।

॥ श्रीः ॥

अथ मूलस्थशब्दानामकारादिक्रमेण शब्दानुक्रमणिका ।

शब्दः	पङ्क्ति	शब्दः	पङ्क्तिः	शब्दः	पङ्क्ति	शब्द	पङ्क्ति
वन्ध्य	६६२	वरवर्णिनी	१०८२	वर्ण	२४३०	वर्ष	५६९
वन्ध्यौ	१८४४	,,	१७८८	वर्णक	१३४०	,,	२७८३
वन्या	६५७	वराङ्ग	२३८६	,,	२९७०	वर्षवर	१४८५
वपा	४४१	वराङ्गक	९१७	वर्णित	२२४४	वर्षा	२५३
,,	१२०२	वराटक	५५३	वर्णिन्	१४३७	वर्षाभू	५१४
वपुस्	१२१४	,,	१९८२	वर्तक	१०५८	वर्षाभ्वी	५१५
वप्र	५९८	,,	२९७०	,,	२३५६	वर्षीयस्	११५९
,,	१७२८	वरारोहा	१०८२	वर्तन	१७०९	वर्षोपल	१६८
,,	१९१७	वराशि	१३०५	,,	२०८३	वर्ष्मन्	१२१४
वमथु	११८४	वराह	९९१	वर्तनी	५८७	,,	२५८१
,,	१५४१	वरिवसित	२२२८	वर्ति	१३४०	वलक्ष	३०२
वमि	११८४	वरिवस्या	१४२२	वर्तिका	१०५८	वलज	२३९७
वयस्	२७९६	वरिवस्यित	२२२८	वर्तिष्णु	२०८३	वलजा	२३९७
वयस्थ	११५७	वरिष्ट	१९०१	वर्तुल	२१६३	वलभी	६२२
वयस्था	७६४	वरिष्ठ	२२४७	वर्त्मन्	५८६	वलय	१२८७
,,	९२३	वरी	८४९	,,	२५७७	वलयित	२२०५
,,	९३६	वरीयस्	२८०६	वर्धक	८२८	वलिन	११६४
वयस्य	१४९१	वरुण	१२१	वर्धकि	१९४६	वलिभ	११६४
वयस्या	१०९७	,,	१४९	वर्धन	२०८१	वलीक	६२१
वर	१३२१	,,	६९८	,,	२२६३	वलीमुख	९९३
,,	२२६६	वरुणात्मजा	२००७	वर्धमान	७५१	वल्क	६७३
,,	२६८१	वरूथ	१५८१	वर्धमानक	१७७०	वल्कल	६७३
वरटा	१०३८	वरूथिनी	१६२४	वर्धिष्णु	२०८१	वल्गित	१५६४
,,	१०४२	वरेण्य	२१३९	वध्री	१९९१	वल्गु	२६२४
वरण	५९९	वर्कर	१९७४	वर्मन्	१५९५	वल्मीक	५८५
,,	६९८	वर्ग	१०६९	वर्मित	१५९८	वल्लकी	३६७
वरण्ड	२९३१	वर्चस्	२७९७	वर्य	२१३९	वल्लभ	२१३१
वरत्रा	१५५१	वर्चस्क	१२०९	वर्या	१०८८	,,	२६०९
,,	१९९१	वर्ण	१३५५	वर्वणा	१०४०	वल्लरी	६७५
वरद	२०३८	,,	१५५२	वर्ष	१६६	वल्ली	६६६

6

समाप्तोऽयममरकोशस्थशब्दानां वर्णक्रमकोशः ।